

ప రి చ య ము

మానవు డాలోచనాశీలుడు. ఈ యాలోచనాశక్తియే మానవునికి తక్కిన ప్రాణివర్గమునుండి యాన్నత్యము నాపాదించును. కనుక నీ యాలోచన లేని మానవుడు మానవుడే కాదన్నను ఆట్రే అబ్బురం పడనక్కరయుండదు.

ఈ యాలోచనల కంతులేమి. ఇవి యాతని మనఃపాట వముచుబట్టియు, సంస్కార విశేషమునుబట్టియు, నితర పరిస్థితులనుబట్టియు నెన్నియో విధములుగ, ఎన్నియో మార్గములుగ సంచరించుచుండును. అయినను ఈ గీతులన్నియు క్రమబద్ధములనియు, క్రమవికాసములనియు ననజాలము.

కాని యివి యన్నియు నొక క్రమమార్గమును బట్టి నప్పుడే మానవు డొక యధార్థమును - నిశ్చితస్థిధాంతమును దెలిసికొనగలుగును. లేనిచో నాత డాత త్వమును దెలిసికొనగలుట కలలోని వార్త.

మహర్షులగు మన పూర్వులు ఈ యాలోచనాప్రవాహము నటు నిటు పోనీయక సూటిగా బ్రవహించుటకై కొన్ని కట్టుదిట్టము లేర్పరచిరి. వీని ననుగమించినచో సామాన్యులును చక్కని బాటలలో సంచరింపగలరు. ఈ ప్రణాళిక లనే దర్శనము లందుము. ఈ దర్శనములవలన మానవుడు పదార్థ యధార్థస్వరూపము నెరుగగలడు. కనుకనే యివి దర్శనము (దృశ్యతే అనేన ఇతి దర్శనమ్) లయ్యెను.

భారతీయదర్శనములు ముందు శాఖోపశాఖలుగా చీలి ప్రచారమునందినట్లే పాశ్చాత్యదేశములందును ఇవి చిలవలు పలవలుగా జీలి యిప్పుడిప్పుడు క్రమవికాసము నందుచున్నవి.

శాస్త్రములు వికాసముపొందుట కీవిధాన మత్యుత్తమమైనది. ఆ యా శాస్త్రముల ప్రధానప్రయోజనమును సూక్ష్మముగ నిర్వచించుటలో భిన్నాభిప్రాయము లుండుట వింత కాదు. అయినను అనేకపండితుల ఆభిప్రాయసారమును ఇందు సంగ్రహింతును. చూడుడు వారి విభాగవిధానము.

మెటఫిజిక్సు (తత్త్వశాస్త్రము) : ఇది 'సత్' పదార్థమును వివేచించును. ప్రకృతిలో నెన్నియో 'సత్పదార్థములు' 'స దాభాసములు' నున్నవి. ఈశాస్త్రము ఆ 'సత్తు'ను, 'ఆభాసము'ను వేరుచేసి సత్తును సత్తుగాను, ఆభాసమును ఆభాసముగాను ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా చూపుచుండును. ఈ సత్పదార్థములు రెండువిధములుగా నుండును. ఒకటి వృక్షపర్వతాది భౌతికపదార్థములు, రెండు సుఖదుఃఖాది మానసికస్థితులు.

ఈ రెండు పదార్థముల తారతమ్యమునుబట్టి యీ శాస్త్రము రెండువిధము లగుచున్నది.

ఈ సత్పదార్థములలో భౌతికపదార్థములకుమాత్రము స్వతంత్రమగు సత్తా కలదనియు, మానసికదశలు ఆ భౌతికపదార్థముల సత్యత కాభాసమాత్రము లనియు కొందర తలంపు. వీరిని (మెటీరియలిస్టులు) భౌతికవాదులు అందురు.

మరికొందరు సుఖదుఃఖాది మానసికదశలను - అనగా మనస్సునుమాత్రము స్వతంత్రసత్తా యనియు, వృక్ష పర్వతాది భౌతిక పదార్థములు మానససత్తాకు ప్రతీతిమాత్రము లనియు ననుచుందురు. వీరిని (ఐడియలిస్టులు) భావవాదులు అనుచుందురు.

మఱికొందఱు శాస్త్రజ్ఞులు ఈ భౌతికజగత్తును, మానస జగత్తును రెంటిని నిరవేక్షములుగ-సత్యములుగనే భావించు చుందురు. వీరిని (ద్యుయలిష్టులు) ద్వైతవాదు లందురు.

పైన జెప్పిన భావవాదులకు విరుద్ధమగు సిద్ధాంతమును (రియలిజమ్) యధార్థవాదము అనుచుందురు. వీరి భావము ననుసరించి జగత్తులోని పదార్థములు మన కేహపమున గాన బడుచున్నవై యా రూపమున సత్యములు. ఈ యధార్థ వాదము భావవాదముకంటె నధిక విజ్ఞాన శాస్త్రసమ్మతమనియు, విషయప్రధానమనియు ననేక విద్వాంసుల యభిప్రాయము.

(ఎపి స్తమాలజీ) స్రమాణమీమాంస. అనగా జ్ఞాన వివేచన. జ్ఞానస్వరూప మేమి ? జ్ఞానమున కవధి యేది ? జ్ఞాన ప్రామాణ్య మెట్లు ? దాని సత్యాసత్యములు, వాని నిర్ణయము మున్నగు గొప్పగొప్ప విషయము లనేకము లీశాస్త్రమున వివేచింపబడుచుండును. ఇందు జ్ఞానసీమతోబాటు జ్ఞాన గమ్యత్వమును, జ్ఞానాతీతత్వమును గూడ జేరుచుండును. కొన్ని పదార్థములు అనుభవ మూలమున తెలియనగుచుండును. మఱికొన్ని యనుభవమున కతీతములు. ఈ ద్వివిధ పదార్థములను దేనికది వేరుచేయుట యత్యావశ్యకము. వీని నీ శాస్త్రము చక్కగ సమీక్షించుచుండును.

(లాజిక్) తర్కశాస్త్రము. జ్ఞానవిషయ చర్చయందు వ్యాసహారిక ప్రక్రియలో నీ శాస్త్రము పయోగించుచుండును. ఈ తర్కము సత్యముగా-ప్రామాణికముగా నుండవలయునన్న

శాస్త్రములు వికాసముపొందుట కీవిధాన మత్యుత్తమమైనది, ఆ యా శాస్త్రముల ప్రధానప్రయోజనమును సూక్ష్మముగ నిర్వచించుటలో భిన్నాభిప్రాయము లుండుట వింత కాదు. అయినను అనేకపండితుల అభిప్రాయసారమును ఇందు సంగ్రహింతును. చూడుడు వారి విభాగవిధానము.

మెటఫిజిక్సు (తత్త్వశాస్త్రము) : ఇది 'సత్' పదార్థమును వివేచించును. ప్రకృతిలో నెన్నియో 'సత్పదార్థములు' 'స దాభాసములు' నున్నవి. ఈశాస్త్రము ఆ 'సత్తు'ను, 'ఆభాసము'ను వేరుచేసి సత్తును సత్తుగాను, ఆభాసమును ఆభాసముగాను ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా చూపుచుండును. ఈ సత్పదార్థములు రెండువిధములుగా నుండును. ఒకటి వృక్షపర్వతాది భౌతికపదార్థములు, రెండు సుఖదుఃఖాది మానసికస్థితులు.

ఈ రెండు పదార్థముల తారతమ్యమునుబట్టి యీ శాస్త్రము రెండువిధము లగుచున్నది.

ఈ సత్పదార్థములలో భౌతికపదార్థములకుమాత్రము స్వతంత్రమగు సత్తా కలదనియు, మానసికదశలు ఆ భౌతిక పదార్థముల సత్యత కాభాసమాత్రము లనియు కొందర తలంపు. వీరిని (మెటీరియలిస్టులు) భౌతికవాదులు అందురు.

మరికొందరు సుఖదుఃఖాది మానసికదశలను - అనగా మనస్సునుమాత్రము స్వతంత్రసత్తా యనియు, వృక్ష పర్వతాది భౌతిక పదార్థములు మానససత్తాకు ప్రతీతిమాత్రము లనియు ననుచుందురు. వీరిని (ఐడియలిస్టులు) భావవాదులు అనుచుందురు.

మఱికొందఱు శాస్త్రజ్ఞులు ఈ భౌతికజగత్తును, మానస జగత్తును రెంటిని నిరవేక్షములుగ-సత్యములుగనే భావించు చుందురు. వీరిని (ద్యుయలిస్టులు) ద్వైతవాదు లందురు.

పైన జెప్పిన భావవాదులకు విరుద్ధమగు సిద్ధాంతమును (రియలిజమ్) యధార్థవాదము అనుచుందురు. వీరి భావము ననుసరించి జగత్తులోని పదార్థములు మన కేరూపమున గాన బడుచున్నవై యా రూపమున సత్యములు. ఈ యధార్థ వాదము భావవాదముకంటె నధిక విజ్ఞాన శాస్త్రసమ్మతమ నియు, విషయప్రధాన మనియు ననేక విద్వాంసుల యభి ప్రాయము.

(ఎపి స్తమాలజి) ప్రమాణమిమాంస.' అనగా జ్ఞాన వివేచన. జ్ఞానస్వరూప మేమి ? జ్ఞానమున కవధి యేది ? జ్ఞాన ప్రామాణ్య మెట్లు ? దాని సత్యాసత్యములు, వాని నిర్ణయము మున్నగు గొప్పగొప్ప విషయము లనేకము లీశాస్త్రమున వివేచింపబడుచుండును. ఇందు జ్ఞానసీమతోబాటు జ్ఞాన గమ్యత్వమును, జ్ఞానాతీతత్వమును గూడ జేరుచుండును. కొన్ని పదార్థములు అనుభవ మూలమున తెలియనగుచుండును. మఱికొన్ని యనుభవమున కతీతములు. ఈ ద్వివిధ పదార్థములను దేనికది వేరుచేయుట యత్యావశ్యకము. వీని నీ శాస్త్రము చక్కగ సమీక్షించుచుండును.

(లాజిక్) తర్కశాస్త్రము. జ్ఞానవిషయ చర్చయందు వ్యావహారిక ప్రక్రియలో నీ శాస్త్ర ముపయోగించుచుండును. ఈ తర్కము సత్యముగా-ప్రామాణికముగా నుండవలయునన్న

కొన్నికొన్ని నియమము లావశ్యకములు. ఈ నియమముల యధార్థస్వరూపము ఈశాస్త్రమున వర్ణింపబడును.

ఈ శాస్త్రమునంద రెండు భాగములు గలవు.

(అ) (డెడక్టివ్) నిగమనము సామాన్యము ద్వారా విశేషము నన్వేషించుట.

(ఆ) (ఇన్ డక్టివ్) ఆగమనము: వివిష్టదృష్టాంతములను ఒకరిలించి తిన్నూలమున సామాన్యసిద్ధాంతమును గుర్తించుట.

(ఎదిక్కు) : నీతిశాస్త్రము అనగా కర్తవ్యశాస్త్రము. మన జీవితము కష్టమెరుగకుండ గడపుటకేనా? లేక యెడైన లక్ష్యమును సంపాదించుటకా? కర్తవ్యమనగా నేమి? అది యెన్నివిధములు? ఇది కర్తవ్యమనియు, సది యకర్తవ్యమనియు, దేనినిబట్టి నిర్ణయింపవగును? మనుష్యునికి సుఖము స్వాభావికమా? లేక ఆగంతకమా? మన జీవితమున బహుళముగా నున్న దుఃఖము సత్యమా? అనగా శాశ్వతమా? లేక యశాశ్వతమా? ఇత్యాదివిశేషముల నిది వివేచించును.

దుఃఖము శాశ్వతము. దానిని తొలగించుకొనుట తలకు మీరిన పని. కనుక మనము దుఃఖముతో ముగ్ధులమనదే యని కొంద రందురు, వీరు నిరాశావాదులు. మరికొంద రందురుగదా! సుఖము మనకు స్వాభావికము. దుఃఖము అస్వాభావికము. అయినను మనము సరియగు మార్గములందు సంచరింపక అజ్ఞానవశులమై దుఃఖములను కొనితెచ్చుకొనుచుందుము. వీని నివృత్తి మన ప్రయత్నముమీద, ప్రవర్తనము మీద నాధారపడియుండును. కనుక మన మట్టి సుఖసాధన మార్గముల సంచరింపవలయును అని. ఇట్టివా రాశావాదులు.

(సైకాలజీ)- మనోవిజ్ఞానము : ఇందు మన స్వనగా నేమో, దాని స్వరూప స్వభావములేమో, మనోవృత్తు లేమో మొదలగు విషయములు వివేచింపబడును. నేడు మానసికస్థితులు-దశలు ప్రయోగశాలలందు కూడ పరిశీలింపబడుచున్నవి. ఆందువలన బెక్కు-విషయములు అసందిగ్ధములుగ నిర్ధారితము లగుచున్నవి. ఇందు ఎప్పటికప్పుడు నూత్నాంశముల నావిష్కరించుచున్నారు. కాగా మన దేశముననో! సంప్రదాయసిద్ధముగ నున్న యిట్టిశాస్త్రములను క్రొంగొత్త విషయములతో పెంపొందింపకపోవుటయేగాక ఉన్నవానిని సయితము చదివి సూక్ష్మాతీసుక్ష్మావిషయముల నూహించి శాస్త్రములుగా సంగ్రహించిన పూర్వ మహర్షుల ప్రతిభా విశేషములను సయితము ప్రశంసింపలేకున్నాము. ఇది దేశ దౌర్భాగ్యము.

పాశ్చాత్య దర్శనశాస్త్ర మార్గమునకును, భారతీయ దర్శనశాస్త్రమార్గమునకును నొక ప్రధానభేదమున్నది. ఆభేదము నొక దౌర్భాగిక పండితు డిట్లు వర్ణించియున్నాడు.

‘గంతవ్యస్థానమును నిర్ణయించుకొనక మహాసముద్ర మధ్యమున వైనముచేయ లంగరెత్తిన నావికులు పాశ్చాత్య దర్శనకారులు. వీరికొక లక్ష్యము లేదు. వారు విడిచిన నావ యొక యొడ్డునకు చేరవచ్చును. లేదా! యొక ప్రవాహమున బడి కొట్టుకొని పోవనువచ్చును. ఎటులైనను వారికి దిగులు లేదు, వారి లక్ష్యము ప్రయాణము చేయుటయే.

ఇక భారతీయ దర్శనకర్తల యుద్దేశ మదిగాదు. వీరికొక యాదర్శమున్నది. వీరి గంతవ్యస్థానము దుఃఖనివృత్తి.

వారు దానినే లక్ష్య మొనరించుకొని తమ యాలోచనా నానను నడపుకొనిపోయినారు. కనుక పాశ్చాత్యదర్శనశాస్త్ర నాకలలో పైనను చేయువారి కేగతి గల్గునో తెలియదు గాని భారతీయనాక నాలోహించినవారు దుఃఖించుచు దూర మగు నొక నిర్మలస్థానమునకు జేరగలరనుట నిశ్చయము.

భారతీయములగు ఆస్తికదర్శనము లాజింటిలో న్యాయ దర్శనమున కొక ప్రత్యేక స్థానము గలదు. న్యాయమునగా వాత్సేయనుడు చెప్పినట్లు (ప్రమేయైర్ధపరీక్షణం న్యాయం) న్నభిన్న సమాణముల మూలమున నస్తుతత్త్వమును పరీక్షించుట దీనినే ఆస్వీక్షికి యంగురు. అన్వీక్ష యనగా నేమో న్యాయభౌష్యమున నిట్లు వివరింపబడియున్నది. “ప్రత్యక్షాగ మాత్రితమ్ అనుమానమ్ సా అన్వీక్షా” ప్రత్యక్షమును, ఆగ మమును అనుసరించిన యనుమానమే అన్వీక్ష. “అథవా ప్రత్యక్షాగమాభ్యాం ఈక్షితస్య అన్వీక్షణం అన్వీక్షా తయా ప్రవర్తతే ఇతి ఆస్వీక్షికి న్యాయవిద్యా” ప్రత్యక్షాగమముల సహాయముతో తెలిసిన విషయమును సాధక బాధక యుక్తు లతో నిశ్చయించుట.

ఇట్టి నిశ్చయమునకు గావలసిన సాధనసామగ్రి యంతయు నీ శాస్త్రమునం దీయబడినది గనుక నిది యాస్వీక్షికి యయినది.

ఈ మన న్యాయశాస్త్రమునకు గర్త గోతమమహర్షి. ఇతనినే గౌతము డనియు ననుచుందురు. ఈ సేరుగలవారు జైన మతానుయాయులలో నొకరున్నారు. కాని యాతడు వేద ప్రామాణికుడు కాకుండుటచే నీ యాస్తికదర్శనకర్త కాజాల

డనుట నిర్భవము. మఱి బుద్ధుడయి జాధమతస్థాపకు డయిన సిద్ధార్థుని వంశ మూలపురుషులలో నెక గౌతము డున్నాడు. అందువలననే బుద్ధుడు గౌతమబుద్ధుడయినాడు. కాని యీ గౌతముడును మహర్షి కాడు. కనుక నితడును మన ప్రస్తుత దర్శనశాస్త్రకర్త కాజాలడనుటలో సంశయముండదు. కాగా మహర్షి యగు గోతమనామముడు రామాయణ కర్త యగు వాల్మీకిమహర్షి సమకాలికు డొకడు గలడు. ఇతడే యీ దర్శనకర్త కావచ్చునని యూహింప ననువగుచున్నది. ఈతని ప్రశంస వాల్మీకిమహర్షి తన రామాయణకావ్యమున బాల కాండమున జేసియున్నాడు.

ఈ గోతముని భార్యయే రామాయణమున బ్రసిద్ధి నెందిన యహల్యాదేవి. జనకమహారాజు పురోహితుడగు శతానందు డీమహర్షి కుమారుడే యని రామాయణమువలన మనకు స్పష్టమగుచుండును. ఇతని యాశ్రమము షిధిలాపుర ప్రాంతమున నున్నది.

ఇతడును జనకరాజుల పురోహితుడనియు, రహూగణ మహర్షి పుత్రుడనియు శతపథబ్రాహ్మణమునుబట్టి స్పష్టమగు చున్నది.

ఈ గోతమ యచునది కాలక్రమమున వంశనామముగా మాటిపోయినది. కాని యీ వంశమునకు మూలపురుషుడగు గౌతము డెవ్వడో !

మఱికొందఱ యభిప్రాయములో బుద్ధుని మూల పురుషుడగు గౌతముడును, ఈ గోతమవంశమునకు మూల పురుషుడగు గౌతముడును నొక్కరే యనియు, ఆ యేక

వంశమే క్రమక్రమమున నీ రెండు వంశములుగా జీలినదనియు దలచుచున్నారు. ఎట్లులైనను ఇది పరిశోధనార్హము.

మన న్యాయశాస్త్రకర్త యగు గోతమునికి అక్షపాదు డను నామము గలదు. ఈ పేరు వచ్చుటకు గల కారణము లను గూడ వివిధవిధములుగా జెప్పుచుందురు.

(౧) ఈయన యొకనా డేదియో యాలోచించుకొనుచు త్రోవను బోవుచుండెనట ! పోవుచుండగా నతని కాలు ఒక పల్లములో బడి యత డొరిగి ముందునకు బడిపోయెనట ! పడి 'కాళ్ళకుగూడ గన్నులున్నచో నీ యవస్థ గల్గెడిదికాదు గదా!' అని తలచెనట ! అందువలన నప్పటినుండియు నితనిని 'అక్షపాదుడు' అనుచు వచ్చిరట.

(౨) గోతమునియొద్ద పెక్కురు శిష్యులు విద్య నభ్యసించుచుండువారట ! ఒకమా రొక శిష్యుడు ఏదో యాసచారము చేయగా మహర్షి యాతని గోపించి 'యీ కన్నులతో నీ మొగము చూడను' అని శపించెనట ! శిష్యుడు తన పశ్చాత్తాపమును బ్రకటించి తన్ననుగ్రహింపుమని మఱి మఱి వేడుకొనెనట ! చివరకు మహర్షి చిత్తము మెత్తవడగా శిష్యునను గ్రహించి తనమాట వ్యర్థము కాకుండునట్లు తన పాదముల కడులు గల్పించుకొని పాదాక్షులతో నా శిష్యుని వీక్షించెనట ! అందువలన నా మహర్షి యక్షపాదు డయ్యెనట !

(౩) ఈ మహర్షి యెప్పుడు నేదియో యొకవిషయము నాలోచించుచునే యుండువాడట ! ఎచ్చటికి వెళ్లుచున్నను నీతడు తల యెత్తికొని కాక తల వంచుకొని యాలోచించు

చునే వెళ్లువాడట ! కనుక నితని దృష్టి యెప్పుడును పాదములవైచే యుండెడిదట ! కనుక నితని నక్షసాదు డనిరట !

ఇందేది సత్యమో నిర్ణయింపబూనుట మాపని గాదు.

న్యాయసిద్ధాంతములు కొన్ని మన వేదఉపనిషద్వాఙ్మయములగూడ గానబడుచున్నవి. 'కథ మసత స్స జ్ఞాయేత' మొదలగు వాక్యము లిట్టివి. ఇక భగవద్గీతాదులలో నిట్టివి యుండుటలో వింతలేదు. 'నాసతో విద్యతే భావౌ నాభావౌ విద్యతే సతః' ఇత్యాదులు.

కాలక్రమమున నీ వాఙ్మయమును పోషించి యభివృద్ధి చేసినవారు పెక్కురున్నారు. వారిలో వాత్స్యాయనుడొకడు. ఇతడు క్రీ. పూ. ౧-౨ శతాబ్దములలోనివా డనుచున్నారు. ఇతని భాష్యము న్యాయవాఙ్మయమున నత్యున్నతస్థానమున నలరారుచుండును. ఇత డుదాహరించిన కొన్ని కొన్ని వాక్యములనుబట్టి యింతకుపూర్వము న్యాయదర్శనమునకు ఒకటి రెండు వ్యాఖ్య లుండినట్లు తెలియుచున్నది. కాని యవి మన కలభ్యములు.

ఉద్యోతకరుడు :— (క్రీ. ౩ శతము) వేదానుకూలమగు నీ న్యాయదర్శన భాష్యాదులపై దండెత్తిన సుప్రసిద్ధ బౌద్ధమత ప్రచారకుడగు దిజ్ఞాగాచార్యుని సిద్ధాంతమును ఖండించుచు 'న్యాయవార్తికము'ను రచియించినాడు. ఇతని బౌద్ధదర్శన పాండిత్యమును, స్వరచిత వార్తికప్రాథత్యమును ప్రశంసార్హములు.

వాచస్పతిమిశ్రుడు :— (క్రీ. ౯ శత) ఉద్యోతకరుని 'న్యాయవార్తికము'నకు 'తాత్పర్యటీక'ను రచించినాడు. ఇతడు

మిథిలానివాసి. తన యఖండ పాండిత్యమువలన సర్వతంత్ర స్వతంత్రు డను బిరుదమును పొందినవాడు. వడ్డర్థనములలో నెక్క- వైశేషికమునకుదక్క- మిగిలినవానికి చక్కని టీకలు రచించినాడు. ఇవన్నియు ప్రామాణికములుగా భావింప బడుచున్నవి.

జయంతభట్టు:- (క్రీ. ౯ శ.) 'న్యాయమంజరి'ని రచించి నాడు. ఇది గోతమ న్యాయసూత్రములతో కొన్నికొన్నింటి నేరి వానికి వృత్తి వ్రాయుచు చార్వాక, బౌద్ధ, మిహాంసా వేదాంత సిద్ధాంతములను అమోఘ యుక్తులతో ఖండించి నాడు.

భాసర్వజ్ఞుడు:- (క్రీ. ౧౦ శ.) ఇతని 'న్యాయసారము' కొన్నియెడల నపూర్వయుక్తులతో శోభిల్లుచుండును.

ఉదయనాచార్యుడు :- (క్రీ. ౧౦ శ.) ఇతడు వాచ స్పతిమిశ్రుని తాత్పర్యటీకకు 'తాత్పర్యపరిశుద్ధి' యను పేరితో అమూల్యమగు వ్యాఖ్య రచించినాడు. ఇతని 'న్యాయకుసు మాంజలి' అద్వితీయమని పేరు నడసినది.

గంగేశోపాధ్యాయుడు:- (౧౩ శ.) మిథిలానివాసి. ఉదయ నాచార్యు ననంతర మింతటి యద్దండపండితు డాప్రాంతమున లేడు. పూర్వన్యాయమార్గము నీతడు మార్చి నవ్యన్యాయ మార్గమునకు నాంది నైనాడు. ఇతని 'తత్వచింతామణి'యే తర్క-శాస్త్రము నందలి అవచ్చేదకావచ్చేద్యములు, నిరూప్య నిరూపకాది పదములను ప్రారంభించినది. ఈ గంగేశోపా ధ్యాయుడు ౧౨ వ శతాబ్దిలోని శ్రీహర్షుని 'ఖండనఖండ ఖాద్యము'ను ఖండించినాడు. ఇతని తత్వచింతామణిమీద

౧౩ వ శతాబ్దపు చివర నున్న జయదేవుడు 'అలోక' మను నొక టీకను రచించియున్నాడు.

ఈతని కుమారుడగు వర్ధమానోపాధ్యాయుడును తండ్రి వలె నఖండవిద్వాంసుడు. ఇతడు ఉదయనాచార్యుని గ్రంథ ములమీదను, తన తండ్రిగారి 'తత్వచింతామణి'మీదను, వల్ల భాచార్యుని 'న్యాయలీలావతి' మీదను చక్కని వ్యాఖ్యానములను రచించినాడు.

ఆ కాలమునందున్న జయదేవపండితు నెదుర్కొన గలవా డప్పటి పండితమండలిలో నొక్కడు లేడట. ఇతడు తన పక్షమును సమర్థించుకొనుచు పక్షముదినములైనను ప్రతి పక్షులతో డీకొనువాడట. అందువలన నితడు 'పక్షధరమిశ్రు' డని ప్రఖ్యాతినొందినాడు. ఇతని శిష్యుడగు రుచిదత్తమిశ్రుడే వర్ధమానుని కుసుమాంజలిప్రకాశముమీద 'మకరందము', చింతామణిమీద 'ప్రకాశము'నను టీకాగ్రంథములు రచించినాడు.

ఇంతవఱకు న్యాయవిద్యకు కేంద్రము మిథిలాప్రాంతము. ౧౫వ శతాబ్దమునుండియు నా కేంద్రము వంగదేశము నందలి నవదీప్రమునకు మారినది. అందీ న్యాయవిద్యలో పెక్కురు ప్రవీణులైనారు. వారిలో వాసుదేవసార్వభౌముడు ప్రథమగణ్యుడు. ఇతని సేవాశుశ్రూషామహిమచే ననేకులు దిగ్గంతులు బయలుదేరినారు.

రఘునాథశిరోమణి:- (౧౬ శ.) వంగదేశపు నైరూయి కులలో నితనికి దుల్లుడు మఱియొకరు లేరని పేరు పొందినాడు. విద్యన్మండలిలో 'శిరోమణి' యని బిరుదు సంపాదించు

కొన్నాడు. ఇతని పుస్తకములలో నుత్తమమైనది 'దీధితి'. ఇది గంగేశోపాధ్యాయుని 'తత్వచింతామణి'కి విపులముగ వ్యాఖ్యానగ్రంథము. మూలమువలెనే యిదియును పాండిత్య ప్రకర్షకు ప్రమాణమయినది. ఇది గ్రంథకర్తయొక్క ఉన్నత భావములకు, మనోహర కల్పనలకు, అఖండ యుక్తి ప్రతి యుక్తులకు నిధానము.

మధురానాథుడు:- 'శిరోమణి' శిష్యులలో సగ్రగణ్యుడు. ఇతడు 'ఆలోకము' 'చింతామణి' 'దీధితి' మున్నగు గ్రంథముల గూఢార్థములను ప్రకాశింపజేయు 'రహస్యము' లను టీకలను రచించినాడు.

జగదీశభట్టాచార్యుడు :- (౧౭ శ.) మధురానాథుని తర్వాత నితడు సవదీపములో గొప్ప పండితుడు. ఇతడును 'దీధితి'మీద ఒక విస్తృతవ్యాఖ్యను రచించినాడు. మఱియు శబ్దశక్తినిగూర్చి 'శబ్దశక్తి స్రవక' యను సుతక్రొత్తగ్రంథమీతని సర్వస్వమందురు.

గంగాధర భట్టాచార్యుడు:- (౧౭ శ.) పంగదేశము నందలి నై యాయక రత్నత్రయములో నితడు మూడవవాడు. (మధురానాథుడు, జగదీశుడు, గంగాధరుడు). ఇతని స్రధాన రచన 'దీధితి'మీది మహావ్యాఖ్య. దీనిని 'గాదాధరి' యందురు. ఇట్టి మఱికొన్ని వ్యాఖ్యా గ్రంథములును, ఏబదికి మిఱిసిన స్వతంత్రగ్రంథములును రచించి కీర్తి నార్జించినాడు.

ఈరీతిగా న్యాయము మిథిలాప్రాంతమున నంకురించి నవ్యన్యాయరూపముగా విస్తృతిజెంది సవదీపమున మహా వృక్షమై విలసిల్లినది.

కాని న్యాయశాస్త్ర మన లేలపుట్టినదో యాయుద్ధే శము రానురాను మరుగుపడిపోయినది. సనాతన న్యాయము సులభభాషలో అమూల్యవిషయములను దెలుప బ్రయత్నిం పగా నన్యన్యాయము దానికి ప్రతిఙ్గముగ విషయమును తెంకాయ పిచ్చికొంకచేసి మాటల భేషజముతో... ..వలె పరుల నెమర్చొనుటకు తయ్యారుచేసినది. విషయగౌరవము నెరిగినవారు ఈ వెట్టితలలకు విచారపడక మానరు.

ఈవిషయము లెస్సగ దెలిసికొన్న మిత్రులు పం. గోప దేవ్‌గారు ప్రాచీనశాస్త్రము లభిమానముతో ప్రచారము చేయు దలంపున నీ శాస్త్రము నీ రూపమున రచించుట ప్రశంసాపాత్రము.

వీరు నైషికబ్రహ్మచారులు, కాశ్యాది విద్యాపీఠము లలో పెక్కువర్షములు పండితులను నేవించి సంస్కృతాది భాషలలో సాహిత్యసంపదను సంపాదించుటయేగాక సమర్థు లగు నాచార్యులయొద్ద పడ్డర్చనములను సమగ్రముగ నభ్యసించినవారు. పాతంజలి మార్గమున మంచు గొండలలో బెక్కిండ్లు అప్రాంగయోగము నభ్యసించియు వైదికధర్మ మును బ్రచారముచేయు తలంపున తమ పురిటిగడ్డ యగు నాంధ్రదేశమున కరుదెంచినవారు. ఈ శాస్త్రమున కాంధ్ర భాష యితవరకు నొచుకోలేదనుట యాంధ్రాభిమానమున కాఘాతము. ఆంధ్రులు దీనిని ఎల్లవిధముల బ్రోత్సహించి నిజమగు విజ్ఞానము నాంధ్రదేశమున బ్రచారము గావింప నవకాశము గల్పింతురుగాక !

వీసీతుడు,

వడ్లమూడి వెంకటరత్నం.

ద్రవ్యదాతృ పరిచయము

(రు ౧౫౦౦)

శ్రీయుత బెలిదె జగదీశ్వరయ్యగారు సికిందరా బాదు నివాసులు. లక్ష్మీపుత్రులు. సీతమ్మ రామన్నలు వీరి జననీజనకులు. వీరి సతి 'మణి' నామాంకిత. కుమారుడు చంద్రమౌళి (M. A. B. L). తనయ ఈశ్వరి. కుమారస్వామి వీరికి అనుగుతమ్ముడు. మనుమలతోను, మనుమరాండ్రతోను, వీరి కుటుంబము నిత్యకల్యాణము-పచ్చితోరణము.

వీరు ఆగర్భశ్రీమంతులై తండ్రి యడుగుజాడలలో జీవితము నడుపుచు పరంపరాగతప్రతిష్ఠను పెంపు చేయుటలో సదా తత్పరులు.

పూర్వాచారపరాయణులయ్య సమయానుకూలముగ సంఘ సంస్కరణకు తోడ్పడుటలో వెనుకంజ వేయనివారు. సనాతనధర్మరక్షకుల మచు నామధారి పండితుల నెదుర్కొని వారి మామూజాలమునుండి సంఘమును రక్షించుటకు నడుము కట్టుదురు.

వీరికి గల యాంధ్రభాషాభిమానము నిగుపమానము. గ్రంథములను చేకూర్చుటలోను, చదువుటలోను వీరికి ఆసక్తి మెండు. వీరు సహృదయులు, సరసులు. మిత్రుల యాదరణకు పాత్రులు. యాచకులు, బీదసాదలు కొంచెమో గొప్పయో వీరినుండి సహాయము పొందకపోరు.

దేశసేవ నెనర్చుటకై యేర్పడిన సంస్థలకు వీరు సదా సహాయకులు. దేశమున ధనికు లెందరో గలరు; కాని ద్రవ్యమును సద్వినియోగముచేయువా రరుదు.

శ్రీ పండిత గోపదేవ్ గారు న్యాయదర్శనమును రచించి రెండు సంవత్సరము లైనది. అయినను వారి యపరిగ్రహవృత్తి కారణముగా నీగ్రంథము ప్రకటనకు రాకుండుట చూచి నేను శ్రీ జగదీశ్వరయ్యగారి కీవిషయమును చెప్పుటయే తడవుగా వారు గ్రంథముద్రణావశ్యకతను గుర్తించి ద్రవ్యసహాయము చేసిరి. ద్రవ్యమును సద్వినియోగము చేయుటలో వీరికిగల యాసక్తి నీ ప్రసంగము రుజువు చేయగలదు. ఇట్లే వీరు ముందును ఉత్తమ గ్రంథ ప్రకాశమునకు తోడ్పడుచు తమ వంశ ప్రతిష్ఠను ఆంధ్రదేశమున నాచంద్రాంశము స్థిరమొనర్పగలరని యాశించుచున్నాను.

ఇట్లు,

సికిందరాబాద్, }
౧౫-౫-౧౦ }

డి. వి. స్వామి,
సమాజ సేవక్.

ఆత్మ నివేదనము

భారతీయ దర్శనములు తెలుగుపాఠకుల కందజేయ దలచి ప్రథమమున వైశేషికదర్శనము రచించితిని. ఈన్యాయ దర్శనము రెండవది. శాస్త్రవిషయములను సరిగా తెలిసికొన గలవారి సంఖ్య తెలుగున నతి స్వల్పమగుటచే న్యాయప్రయా సములకు వలయు ఫల ముండబోదని నిరుత్సాహము కలిగి నది; కాని, మిత్రుల బలిమికి లోనై గ్రంథ రచన పూర్తి జేసితిని. రెండు సంవత్సరములకు తదుపరి నా మిత్రుడు శ్రీ డి. వి. స్వామిగారిద్వారా యీవిషయము తెలియుటయే తడవుగా శ్రీ బెలిదె జగదీశ్వరయ్య శ్రేష్ఠిగారు (సికిందరా బాదు) ఉదారబుద్ధితో గ్రంథ ముద్రణ కగు న్యయము నిచ్చుట కంగీకరించిరి. వీ రాగర్భశ్రీమంతులు. పాత్ర మెరిగి ద్రవ్య మిచ్చువారు. భాషాభిమానులు. వీరికి నాణోబాటు ఆంధ్రలోకము సదా కృతజ్ఞమై యుండును. సుకృతులకు సుఖ ము లొడగూర్చు పరదైవము వీరికి పరమసుఖము నిచ్చుగాత.

శ్రీ పండిత వెంకటరత్నంగారు ఆంధ్ర విపశ్చిన్మణి లలో నన్యతములు. భాషాసేవకులు ప్రతిష్ఠా నిరపేక్షులు. వీరు దయతో నా యీ గ్రంథమునకు తగిన వీరికను రచించి దీనిని రూపొందించుటలో చేసిన సాహాయ్యము మిక్కిలి. వీరి ఋణము తీర్చుకొనజాలను.

నా తొందరలకోర్చి సరసముగా గ్రంథమును ముద్రించి దీని వ్యాప్తికి తోడ్పడిన 'భారతీ ప్రెస్' మహాజనులకు హార్దిక ధన్యవాదములు.

కూచిపూడి, }
౧౫-౬-౫౦ }

విద్వదనుచరుడు,
గోపదేవ్

విషయ సూచిక

ప్రథమాధ్యాయము		దృష్టాంతలక్షణము	పుట 30
ఆధ్యాత్మికము		సిద్ధాంతలక్షణము	30
పదార్థములు	పుట 0	సిద్ధాంతవిభాగము	31
ప్రమాణములు	1	సర్వతంత్రసిద్ధాంతము	31
ప్రత్యక్షప్రమాణలక్షణము	2	ప్రతితంత్రసిద్ధాంతము	33
అనుమానప్రమాణము	5	అధికరిణసిద్ధాంతము	33
ఉపమానప్రమాణము	03	అభ్యుపగమసిద్ధాంతము	34
శబ్దప్రమాణము	04	అవయవలక్షణము	34
శబ్దప్రమాణవిభాగము	04	ప్రతిజ్ఞలక్షణము	32
ప్రమేయము; తద్విభాగము	04	హేతులక్షణము	35
ఆత్మస్వరూపనిరూపణ	05	ఉదాహరణలక్షణములు	40
శరీరలక్షణము	05	ఉపనయము	40
ఇంద్రియములు	05	నిగమనలక్షణము	41
ఇంద్రియప్రకృతులగు		తర్కలక్షణము	43
భూతములు	05	నిర్ణయలక్షణము	44
బుద్ధిలక్షణము	10	ద్వితీయాహ్వానము	
మనోనిరూపకహేతువు	10	వాదలక్షణము	45
ప్రవృత్తిలక్షణము	11	జల్పలక్షణము	42
దోషలక్షణము	13	వితండాలక్షణము	45
ప్రేత్యభావలక్షణము	13	హేత్వాభాసములు	45
ఫలలక్షణము	14	సవ్యభిచారము	45
గుణలక్షణము	14	విరుద్ధహేత్వాభాసము	40
అపవర్గలక్షణము	14	ప్రకరిణసమము	40
సంశయలక్షణము	12	సాధ్యసమహేత్వాభాసము	41
ఉపలబ్ధివ్యవస్థ	15	కాలాతీతము	41
అనుపలబ్ధివ్యవస్థ	30	చలలక్షణము	43
ప్రయోజనలక్షణము	30	చలవిభాగము	44

వాక్యలము	పుట ౫౪
సామాన్యచ్ఛలము	౫౫
ఉపచారచ్ఛలము	౫౬
జాతి లక్షణము	౫౭
నిగ్రహస్థాన లక్షణము	౫౮

ద్వితీయాధ్యాయము

అధ్యాహ్నికము

సంశయము	౬౦
ప్రత్యక్షాదప్రమాణములు	౬౫
అనుమానప్రమాణ పరీక్ష	౯౦
ఉపమాన పరీక్ష	౯౮
శబ్దపరీక్ష	౧౦౨
శబ్దప్రమాణవిశేష పరీక్ష	౧౦౭
వాక్యవిభజన	౧౧౩
విధివాక్యము	౧౧౩
అర్థవాదము	౧౧౪
అనువాదము	౧౧౬

ద్వితీయాహ్నికము

ప్రమాణసంఖ్యానిర్ణయము	౧౧౯
శబ్దనిత్యానిత్యవిచారణ	౧౨౭
వికారము, ఆదేశము	౧౪౪
పదనిరూపణము	౧౫౬
పదార్థనిరూపణము	౧౫౬
వ్యక్తినిరూపణము	౧౬౪
అకృతనిరూపణ	౧౬౫
జాతినిరూపణము	౧౬౬

తృతీయాధ్యాయము

అధ్యాహ్నికము

ఆత్మపరీక్ష	పుట ౧౬౭
శరీరాత్మవాదము	౧౭౦
ఆత్మనిత్యత్వవిచారణ	౧౭౯
శరీరపరీక్షణ	౧౮౬
ఇంద్రియపరీక్షణ	౧౮౭
ప్రాప్యకారిత్యము	} ౧౯౪
అప్రాప్యకారిత్యము	
ఇంద్రియానేకత్వము	౧౯౯
ఇంద్రియములు కిమాత్మకమాలు?	౨౦౬

ఆర్థపరీక్షణ	౨౦౬
-------------	-----

ద్వితీయాహ్నికము

బుద్ధిపరీక్షణ	౨౧౪
బుద్ధి నిరమా? అస్థిరమా?	౨౪౬
బుద్ధిగతవిశేషపరీక్ష	౨౪౮
మనఃపరీక్ష	౨౫౪
మనఃపరిమాణము	౨౫౬
మనస్సుజన్యము	౨౫౭

చతుర్థాధ్యాయము

అధ్యాహ్నికము

ప్రవృత్తిపరీక్ష	౨౬౪
దోషవిభాగము	౨౬౪
ప్రేత్యభావలక్షణము	౨౬౯
వస్తువులయుత్పత్తి	౨౬౯
ఈర్ష్యరుడుజగత్కర్త	౨౭౪

స్వభావవాదము	పుట ౨౭౩	అవయవపరీక్షణ	పుట ౩౦౯
సర్వమనిత్యమనువాదము	౨౭౪	పరిమాణపు	౩౧౭
సర్వనిత్యత్వవాదము	౨౮౦	సర్వశూన్యవాదము	౩౧౭
అవయవవాదము	౨౮౨	విజ్ఞానవాదము	౩౨౪
అభావవాదము	౨౮౪	జల్పవితండ్లల ప్రయోజనము	౩౩౪
ఫలపరీక్ష	౨౮౯		
దూఖిపరీక్షణము	౨౯౪	పంచమాధ్యాయము	
అపవర్గపరీక్షణము	౨౯౮	ఆద్యాహ్నికము	
క్షేత్రనాశవిధానము	౩౦౫	జాతి విభాగములు -	
ద్వితీయాహ్నికము		వాని లక్షణపరీక్షలు	౩౪౦
తత్త్వజ్ఞానము	౩౦౭	ద్వితీయాహ్నికము	
దోషకారణములు	౩౦౮	నిగ్రహస్థాన విభాగము -	
మిథ్యా జ్ఞానము కలుగుటకు		వాని లక్షణపరీక్షలు	౩౭౫
కారణము	౩౦౯		

న్యాయదర్శనము

ప్రథమాధ్యాయము

(ఆద్యాహ్నికము)

మోక్షప్రాప్తికి కాగణభూతమైన పదార్థ తత్వజ్ఞానమును వివరముగా నుపదేశింపదలచి కరుణానిలయుడయిన గోతమ మహర్షి న్యాయ శాస్త్రము నారంభించుచు మొదటి సూత్రమును రచించుచున్నాడు

“ప్రమాణ, ప్రమేయ, సంశయ, ప్రయోజన, దృష్టాంత సిద్ధాంతావయవ, తర్క, నిర్ణయ, వాద, జల్ప, వితండా, హేత్వాభాస, చ్చల, జాతి నిగ్రహ స్థానానాం, తత్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః.” ౧, ౧, ౧.

(ఈ సూత్రమున నిర్దేశింపబడిన పదములన్నియు సర్వ పదార్థ ప్రధానముగు ఇతరేతరయోగ ద్వంద్వ సమాన ఘటితములు. నిగ్రహము యధావచనము చేయవలయును.)

ప్రమాణాని (చ)=ప్రమాణములు, ప్రమేయమ్ (చ)=ప్రమేయము, సంశయః (చ)=సంశయము, ప్రయోజనం (చ)=ప్రయోజనము, దృష్టాంతః (చ)=దృష్టాంతము, సిద్ధాంతః (చ)=సిద్ధాంతము, అవయవాః (చ)=అవయవములు, తర్కః (చ)=తర్కము, నిర్ణయః (చ)=నిర్ణయము, వాదః (చ)=వాదము, జల్పః (చ)=జల్పము, వితండా (చ)=వితండా, హేత్వాభాసాః (చ)=హేత్వాభాసములు, చలం (చ)=చలము, జాతయః (చ)=జాతులు, నిగ్రహస్థానాని (చ)=నిగ్రహస్థానములు, నను నీ పదు

నారు పదార్థముల, తత్వజ్ఞానాత్ = యథార్థజ్ఞానమువలన, నిశ్చయసాధి
గమః = మోక్షప్రాప్తియగును.

ప్రమాణాది పోడశపదార్థముల తత్వమును సాక్షాత్-
త్కరింపజేసికొనుటవలన నిశ్చయసముద్భవించునని సూత్రాభి-
ప్రాయము. సూత్రమున వర్ణింపబడిన ప్రమాణాది పదార్థ-
ములు క్రమముగా ముంచు గ్రంథమున వర్ణింపబడును.

“య ఇత్త ద్విగుస్తేమృతత్వమానః” (బు. ౨-౩. ౧౮. ౨౩)

“తమేవ విదిత్వాఽతి మృత్యుమేతి, నాన్యః పథా
విద్యతేఽయనాయ” (యజు. ౩౧. ౧౮)

“తమేవ విద్వాన్నభిభౌయ మృత్యోః” (అథర్వ ౧. ౫. ౪౪)

“యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్షమోతం మనః సహ
ప్రాణైశ్చ సర్వైః తమే వైకం జానథ ఆత్మాన మన్యో
వాచో విమంచథామృత స్త్యైషనేతుః” (ముం. ౨ ౨. ౫)

ఇట్టి శ్రుత్యుపనిషద్వాక్యములవలన నీశ్వర తత్వ
జ్ఞానము మోక్షమున కసాధారణ కారణమైనట్లు బోధపడు-
చున్నది. ఇదియే వైదిక సిద్ధాంతము. కాని, ఆ యీశ్వర
తత్వజ్ఞానము కలుగుటకు జీవాది ఇతర పదార్థముల తత్వ
జ్ఞాన మన్యంతావశ్యకము. ఆ జీవాది పదార్థజ్ఞానము శాస్త్రము
వలన లభించును. శాస్త్రాది శ్రవణమువలన కలుగు పదార్థ
జ్ఞానము జటిలము, కుటిలము నగు యిట్లులద్వారా సంశయ
గ్రస్తమగునేని మోక్షసాధనము కాజాలదు. అట్టి సంశయా-
దులను బోనాడి దృఢమైన జ్ఞానము కలుగజేసి ముమాక్షువు
లకు తోడ్పడునదియే న్యాయవిద్య = ఆన్వీక్షికీ... (ఈక్షితస్య

అన్వీక్షణం అన్వీక్షా) శాస్త్రోత్ ఈక్షితస్య = శాస్త్ర
 శ్రేణాము ద్వారా వీన్న విషయమును అన్వీక్షణం = సాధక
 బాధక యుక్తులతో నిశ్చయించుట అన్వీక్ష యచబడును.
 ఆ అన్వీక్షతో ప్రవర్తించు విద్య ఆన్వీక్షికి యనబడును.
 దీనినే వేదాంతవిదులు మననమందురు. వేదాది శాస్త్రముల
 ద్వారా స్రుతిపాదించబడిన విషయములు వాదులచే ప్రయో
 గింపబడు కుటిలయుక్తులచే దూషితము లయినప్పుడు వానిని
 నిర్దుష్టమొనర్చి ప్రమాణీకరింప తోడ్పడునట్టి దీ న్యాయ
 విద్యయే - న్యాయశాస్త్రమే. దీనికి ప్రతిపాద్య విషయ
 మును ప్రమాణాది షోడశపదార్థములు. అందు ప్రమాణము
 నిఖిలపదార్థవ్యవస్థాపకమగుటచే ప్రప్రథమమున నుదాహరింప
 బడినది. స్రుతివిషయముల ద్వారా తెలియబడునది ప్రమేయము
 గనుక దానితరువాత లెక్కింపబడినది. మిగిలిన సంశయాది
 పదార్థము లన్నియు ప్రమాణముననైనా, ప్రమేయముననైనా
 చేరిపోవును. కాబట్టి వానిని వేరుగా నుపదేశింపవలసిన యగ
 త్యము లేదు అయినను సంశయము కలుగకున్న తర్కాదు
 లకు ప్రవృత్తి కలుగదు గనుక సంశయాదుల నిట ప్రత్యేక
 ముగా నిర్దేశింపవలసినవచ్చెను. ఇట్లు ప్రమాణాది సర్వ పదార్థ
 మాలతత్వజ్ఞానము నిశ్చయసమునకు సమానసాధనము గాకు
 న్నను కొన్నిటి జ్ఞానము సాక్షాత్తుగాను, కొన్నింటిజ్ఞానము
 పరింపరగాను సాధనమే యగుటవలన, మొత్తమున నిశ్చయ
 సప్రాప్తి సాధనముగా మహర్షి యీ సూత్రమున ప్రతిష్ఠ
 చేసియున్నాడు.

తత్వజ్ఞానమువలన నెట్లు నిఃశ్రేయసము సిద్ధించునన

“దుఃఖి, జన్మ, ప్రవృత్తి, దోష, విధ్యాజ్ఞానానా
ముత్తరోత్తరాపాయే, తదనంతరాపాయా దపవర్గః”

౧. ౧. ౨.

అధర్మమువలన కలిగి, అనుభవమున కింపుగాని
గుణము దుఃఖమనబడును. అపూర్వములైన శరీరేంద్రియ
మనోవేదనలతో నాత్మ కేర్పడు సంబంధమునకు జన్మ
యని పేరు.

ప్రవృత్తిసాధనముగాగల ధర్మాధర్మము లీ సూత్ర
మున ప్రవృత్తి శబ్దముచే వ్యవహరింపబడినవి. రాగద్వేష
ములు దోషమనబడును. విధ్యాజ్ఞానము, అవివేకము,
భ్రాంతి, అపిద్య ఇవి పర్యాయపదములు. ఇట్లు దుఃఖము,
జన్మము, ధర్మాధర్మములు, దోషము, విధ్యాజ్ఞానము సను
నీ యొందింట్టిలో

ఉత్తరోత్తరాపాయే = మొదట విధ్యాజ్ఞానము, తరువాత దోషము,
అటుపై ధర్మాధర్మములు, అనంతరమున జన్మము పిమ్మట గుణము
తోలగిపోయిన, తదనంతరాపాయాత్ = దానికి సమీపముననున్న దోషము
మున్నగునవి తొలగిపోయి, అపవర్గః = మోక్షము సిద్ధించును.

(అతస్మిన్ తద్ జ్ఞానమ్, విధ్యాజ్ఞానమ్) ఒక ఎత్తువును
మరియొక ఎత్తువుగా నెఱుగుట విధ్యాజ్ఞాన మనబడును. అట్టి
మొదలుకొని యపవర్గము ఎరకుగల నిఖిల ప్రమేయము
లందును విధ్యాజ్ఞాన మనేకవిధముల కలుగును. అయినను,

ముఖ్యము గా అనిత్యమున నిత్యబుద్ధిని, ఆశుచియందు శుచి జ్ఞానమును, దుఃఖమున సుఖమతిని, శరీరాద్యనాత్మపదార్థము లందాత్మబుద్ధిని కలిగించి మిథ్యాజ్ఞానము జన్మ మరణ పరంప రాయుతిమగు సంసారమునకు కారణమగుచున్నది. యోగ శాస్త్రమున నిట్లే వర్ణింపబడినది.

“ఆనిత్యాశుచి దుఃఖనాత్మను, నిత్య శుచి సుఖాత్మ ఖ్యాతి రవిద్యా” (యో. సూ. ౨. ౫)

ఈ యవిద్యామూలకములే రాగద్వేషములు. తత్త్వము నెఱింగిన వ్యక్తి యెన్నడు దేనియందును రక్తుడు గాడు - దేనిని ద్వేషింపడు. కాబట్టి రాగద్వేషములకు మూలము మిథ్యాజ్ఞానమే రాగద్వేషగ్రస్తబుద్ధులే లోకమున ధర్మా ధర్మములందు ప్రసర్తితులు. అందువల్లనే వైశేషిక దర్శన కారుడగు కణాద మహర్షియు తన గ్రంథమున (“ఇచ్ఛా ద్వేషపూర్వకా ధర్మాధర్మ ప్రసృత్తిః” వై. 2. ౨. ౧౫) ధర్మాధర్మ ప్రసృత్తి ఇచ్ఛాద్వేషమూలకమని వర్ణించి యున్నాడు. ఇట్టి ధర్మాధర్మ ప్రసృత్తిమూలకమైనదే జన్మము. వీతిరాగులకు జన్మముంకనేరదని యీ శాస్త్రము ననే ముందు బోధింపబడును. (వీతిరాగ జన్మాదర్శనాత్ 3. ౧. ౧౫) ప్రపంచమున కలుగు దుఃఖము లన్నియు జన్మమూలకము లనుట నిస్సంశయము. శరీరమే లేకున్న తన్మూలమున ననుభవించు దుఃఖములకు స్థానమెద్ది? కాబట్టియే (అత్తోవై నశరీరిః ప్రియాప్రియాభ్యామ్ ఛాం. ౮. ౧౨. ౧) నశరీరుడే ప్రియాప్రియముల ననుభవించునని

ఛాందోగ్యమున జెప్పబడినది. ఇట్లు దుఃఖములకు మూలము విధ్యాజ్ఞానమని బోధపడినది. అవిద్య యున్నంతకాలము దుఃఖమునువర్తించును కారణ ముండగా కార్యము నివృత్తి నెండనేరదు. కారణనాశమున కార్యము నశింపగలదు. కాబట్టి నిఃశ్రేయస కాములు ప్రయత్నపరులై విధ్యాజ్ఞానమును తొలగింపవలయును. అటుపై క్రమముగా దోషాదులుపోయి త్రివిధదుఃఖములు నశించి మోక్షము ననుభవింపగలరు.

ప్రమాణములను విభజించి ప్రమాణ సామాన్య లక్షణమును నిరూపించుచున్నాడు.

“ప్రత్య త్మోనుమా నోపమాన శబ్దైః ప్రమాణాని”

౧. ౧. ౩.

(ప్రమీయతే అనే నేత ప్రమాణమ్) దేనిచే నొక విషయము తెలియదగునో అది ప్రమాణము. ప్రమ యన జ్ఞానము. ప్రమాకరణము ప్రమాణము. అనిగా జ్ఞాన సాధనము ప్రమాణమని తాత్పర్యము. ఇదియే ప్రమాణ సామాన్య లక్షణము. ఆ ప్రమాణము ప్రత్యత్మోనుమానోపమాన శబ్దైః=ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఉపమానము, శబ్దము నని నాలుగువిధములు. ఈ ప్రమాణములలో ప్రత్యక్షము ప్రధానమగుటచే ప్రథమమున నిర్దేశింపబడినది. అనుమానము ప్రత్యక్షపూర్వక మగుటచే, తదనంతరము లెక్కింపబడినది. ఉపమానము అనుమానప్రమాణతల్యమగుటచే మూడవదిగా గణింపబడినది. ప్రత్యత్మోనుమాన ప్రమాణపూర్వక ప్రవృత్తి కలదగుటచే శబ్దము చివర నిర్దేశింపబడినది.

ఉద్దేశము, లక్షణము, పరీక్షయని యీ శాస్త్రము ముద్విధముల ప్రవర్తించును. నామములతో పదార్థములను పేర్కొనుట యుద్దేశము. ఉద్దిష్టపదార్థముయొక్క యసాధారణ ధర్మము లక్షణము. ఆ లక్షణము లక్షితపదార్థమున కలదా, లేదా యని ప్రమాణములతో నిర్ణయించుట పరీక్ష యనబడును. వేరు వేరు స్థైర్యతో వేరువేరు పదార్థము లు చెప్పట విభాగ మనబడును. ఇదియు నుద్దేశముననే చేరగలదు. అందువలన శాస్త్రప్రవృత్తి త్రివిధమే యనుట యసత్యము కానేరదు.

ప్రత్యక్షప్రమాణ లక్షణము:—

‘ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞాన, మన్యవదేశ్య, మన్యభిచారి, వ్యవసాయాత్మకం ప్రత్యక్షమ్.’

౧.౧.౪.

(యతః=జీనివలన) ఇంద్రియార్థ* సన్నికర్షోత్పన్నం=ఘ్రాణా

* సన్ని కర్ష మారు విధములు (౧) సంయోగము (౨) సంయుక్త సమవాయము, (౩) సంయుక్త సమవేత సమవాయము, (౪) సమవాయము, (౫) సమవేత సమవాయము, (౬) విశేషణ విశేష్య భావము: సంయోగము ద్రవ్య ప్రత్యక్షమునందును, సంయుక్త సమవాయము ద్రవ్య గత రూపాదిగుణ ప్రత్యక్షమునందును, సంయుక్త సమవేత సమవాయము ద్రవ్య సమవేత రూపాది సమవేత రూపత్వాది సామాన్య ప్రత్యక్షము నందును, సమవాయము శబ్దప్రత్యక్షమునందును, సమవేత సమవాయము శబ్దగత శబ్దత్వాది సామాన్య ప్రత్యక్షమునందును, విశేషణ విశేష్య భావము ఆ భావముల ప్రత్యక్షమునందును కారణమగునని వివేకము

చీంద్రియములకు గంధాది పదార్థములతో సంబంధము కలుగుటచే (నే) జ్ఞానముకలుగుచున్నదో, ప్రత్యక్షమ్=(అది) ప్రత్యక్ష ప్రమాణమనబడుచున్నది ఆ కలుగుజ్ఞానము, అవ్యపదేశ్యం=గంధజ్ఞానము, రసజ్ఞానము ఇవి విషయనామములచే పేర్కొనబడనిదిగాను, అవ్యభిచారి = స్వార్థమును విడువనిదిగాను వ్యవసాయాత్మకం = నిశ్చయాత్మకముగాను నుండవలయును.

ఇంద్రియార్థముల సన్నికర్షమువలన నుత్పన్నమై, స్వార్థమును విడువనిదై, సంజ్ఞచే చెప్పబడినిదై నిశ్చయాత్మకమై జ్ఞానము దేనివలన కలుగునో అది ప్రత్యక్ష ప్రమాణమని యీ సూత్రాభిప్రాయము.

ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షోత్పన్న జ్ఞానమే ప్రత్యక్షము అని లక్షణము చెప్పినచో, ఇది జలము, ఇది చూమిడిపండు అని యీ యీ వాచకపదములచే నేర్పడు జ్ఞానము నైతము ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షోత్పన్నమే యగుటవలన నందు లక్షణము అతి వ్యాప్తమగును. దానిని వారించుటకు అవ్యపదేశ్యమను విశేషణము (లక్షణమున) చేర్చబడినది. వ్యవదేశమనగా సంజ్ఞాపదము-నామవాచకము. వ్యవదేశమువలన నేర్పడు జ్ఞానము వ్యవదేశ్యము-అది కానిది అవ్యవదేశ్యము.

ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షోత్పన్నమై అవ్యవదేశ్యమయిన జ్ఞానము ప్రత్యక్షమని లక్షణము చేయబడినను, అల్పప్రకాశమున త్రాటిని చూచినపుడు కలుగు స్పృభాంతియందును, ఎండమావులలో కలుగు జలభ్రాంతియందును అతివ్యాప్తి తప్పదు. కారణమేమన, భ్రాంతి జ్ఞానము ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షమువలననే కలుగును. కాని యది వ్యవదేశ్యము కాదు.

కాబట్టి యీ దోషమును వారించుటకు లక్షణమున అవ్యభిచారి = స్వార్థమును విడువనిదై యుండవలయునను విశేషణము చేర్చబడినది.

ఇట్లు రెండు విశేషణములు చేర్చబడినప్పటికి దూరము నుండి యొక వస్తువును చూచునపుడు కలుగు - ధూమమా లేక ధూళియా, స్థాణువా లేక పురుషుడా యను సంశయ జ్ఞానమున నతివ్యాప్తి తప్పదు. కారణమేమన? సంశయ జ్ఞానమును ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యమే; అవ్యపదేశ్యమే; మఱియు భ్రమయును కాదు. కాబట్టి యిట దోషమును వారించుటకు లక్షణమున నిశ్చయాత్మకమై యుండవలయునను విశేషణము చేర్చబడినది. సంశయజ్ఞానము నిశ్చయాత్మకము కాకపోవుటచే నిప్పుడు దోషము వాటిల్లదు.

లోకమున ప్రమాణ వ్యవహారమువలన వస్తుజ్ఞానము కలుగును. అటుపై యావస్తువును గ్రహించుటో, విడుచుటో లేక యుపేక్షించుటయో కలుగును. కాబట్టి యింద్రియము ప్రమాణమైనపుడు వస్తుజ్ఞానము ఫలమగును. వస్తుజ్ఞానము ప్రమాణ మైనపుడు గ్రహణ త్యాగోపేక్షా బుద్ధులు ఫలమగును.

తరువాత అనుమాన ప్రమాణము:—

“తత్పూర్వకం త్రివిధ మనుమానం; పూర్వవత్ శేషవత్ సామాన్యతోద్భవంచ” ౧. ౧. ౧.

ఈ సూత్రమున పూర్వ సూత్రమునుండి 'జ్ఞానమ్' అను శబ్దము అనువర్తించును.

తత్ పూర్వకం = తత్ అనగా ప్రత్యక్షము. ఇట్టి అనుమానమునకు కారణభూతమగు లింగదర్శనము, లింగ లింగి సంబంధ దర్శనము గ్రహింపబడును. కాబట్టి లింగ ప్రత్యక్షము, లింగ లింగి సంబంధ ప్రత్యక్షము కారణముగా గల లింగిజ్ఞానము అనుమానమ్ = అనుమానమనబడును. త్రివిధమ్ = ఆ యనుమానము మువ్విధములు. పూర్వవత్, శేషవత్, సామాన్యతో దృష్టంచ = పూర్వవత్తు, శేషవత్తు, సామాన్యతో దృష్టము అని.

పూర్వవత్ = పూర్వవత్తు. పూర్వమన కారణము. కారణజ్ఞానము ద్వారా కార్యజ్ఞానము కలిగిన నది పూర్వ వత్తనబడును. ఉదాహరణము: - మేఘోన్నతిని జూచి వర్షించునని తెలిసికొనుట. లేక పూర్వవత్ అను నీ పదమున మతుప్రత్యయము నెంచక 'వత్' ప్రత్యయముగా గ్రహించిన పూర్వవత్ = పూర్వమన కారణము. పూర్వవత్ = ఏ కార్యకారణములకు గల వ్యాప్తి పూర్వము గ్రహింపబడినదో - అనగా ప్రత్యక్షజ్ఞానము కలిగినదో అట్టి కారణజ్ఞానమునలన నటువంటి కార్యము - సాధ్యము తెలియబడిన నది పూర్వవత్తు అనబడును. ఉదాహరణము: - ధూమమును జూచి వహ్ని నెఱుంగుట.

సాధారణముగా మనము మహానసమున (వంటయింట) ధూమమును, అగ్నిని, వాని సంబంధమును జూతుము. తరువాత

నెటనేని ధూమము కానవచ్చిన ధూమాగ్నులకు గల సంబంధము స్మరణకు వచ్చును. అటుపై ధూమమున్నచోట వహ్నియుండునని తెలిసికొందుము ఇది యనుమాన ప్రకారము.

శేషవత్ = శేషము అనగా కార్యము. కార్యజ్ఞానము వలన కారణజ్ఞానము కలిగిన నది శేషవదనుమాన మన బడును. ఉదా:-నదియందు క్రొత్తగావచ్చిన మలిన జలముతో కూడిన వేగసంతమగు ప్రవాహమును జూచి యెటనొ వర్షించియుండునని తెలిసికొనుట.

శేషవత్ = పరిశేషము. పరిశేషమన, (ప్రసక్తప్రతిషేధే అన్యత్రాప్రసంగాత్ శిష్యమాణే సంప్రత్యయః పరిశేషః) ప్రసక్తిగలచోట నిషేధింపబడి మఱి యితరత్ర - ప్రసక్తిలేక విగిలి యున్నదనియందు ప్రసక్తమగుట-సంబద్ధమగుట. ఉదాహరణము:-శబ్దము పృథివ్యాద్యష్టద్రవ్యము లందనాశ్రితమై, ద్రవ్యాశ్రితమగుటచే శిష్టద్రవ్యమగు నాకాశము ఆశ్రయముగా గలదని తెలిసికొనుట. దీనికి పరిశేషానుమాన మనియు పేరు గలదు.

సామాన్యతోదృష్టం = లింగ లింగి సంబంధము ప్రత్యక్షము కానిచోట్ల ఒకానొకవస్తువునందు లింగ సాదృశ్యముండుటవలన తద్వారా లింగి తెలియబడును. అనగా అప్రత్యక్ష వస్తు వైండు తెలియబడును. లింగ సాదృశ్యము వలన నెఱుగుట యని భావము. ఉదా:-ఇచ్చు, ద్వేషము.

రాగము మున్నగు గుణములద్వారా ఆత్మ తెలియబడుట. ఇచ్చా-రాగ-ద్వేషాదులు రూప రస గంధాదులవలె గుణములు. అవి యొకానొక ద్రవ్యము నాశ్రయించి యుండును. ఈ యిచ్చాదుల కాశ్రయమగు పదార్థము ఆత్మ.

లింగము, సాధనము, హేతువు, కారణము ననుపదము లిట హేతుపర్యాయములుగా వాడబడును. కార్యము, సాధ్యము, లింగి యను పదములు సాధ్యసమానార్థకములు. సాధన సాధ్య సాహచర్యము, లేక లింగముతో లింగికిగల నియత సంబంధము వ్యాప్తి యనబడును. వ్యాప్తిభోధ కలుగని పక్షమున ననుమితి కలుగనేరదు. ధూమ మున్నచోట అగ్ని తప్పక యుండునన్న జ్ఞానము లేనివానికి ధూమము కనిపించినను అట నగ్ని యుండునని వాడు తెలిసికొనజాలడు.

ఈ వ్యాప్తియు మూడు రకములు. విశేషవ్యాప్తి. సామాన్యవ్యాప్తి. వ్యతిరేక వ్యాప్తి. ధూమహేతుక వహ్ని సాధ్యమైనపుడు 'ఏట ధూమమో అట వహ్ని' యను ధూమాగ్నుల సంబంధము విశేషవ్యాప్తి. శబ్దహేతుక గగనము సాధ్యమైనపుడు-'ఏది గుణమో అది ద్రవ్యాశ్రితము (యో గుణః సద్రవ్యాశ్రయః) అను గుణత్వ ద్రవ్యత్వములనెడు సామాన్యముల సంబంధము సామాన్య వ్యాప్తి-గంధవత్సహేతుక పృథివీతర భేదము సాధ్యమైనపుడు-'ఎక్కడో ఇతరభేదము లేదో అక్కడ గంధవత్సాభావము' అను అభావమూలక సంబంధము వ్యతిరేక వ్యాప్తి. (అనబడును.)

ఇట్లు పూర్వవత్తు, శేషవత్తు, సామాన్య తోదృష్టము నను నీ మువ్వధము లయిన యనుమానములకు క్రమముగా విశేషవ్యాప్తి - సామాన్యవ్యాప్తి - వ్యతిరేకవ్యాప్తి యను మూడు వ్యాప్తులు మూలములు - జనకములు అని భావము.

అట్లుపై నుపమానము:—

“ప్రసిద్ధ సాధర్మ్యాత్ సాధ్య సాధన ముపమానమ్”

౧. ౧. ౩.

ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్ = పూర్వము బాగుగా నెఱిగిన గోవు మున్నగు వస్తువుల సాదృశ్యమువలన సాధ్య సాధనమ్ = సాధ్యమగు గవయ పద వాచ్యపదార్థమును సాధించుట - తెలిసికొనుట ఉపమానమ్ = ఉపమాన మనబడును

ఒక పురవాసి గోవు అన నేమో యెఱిగినవాడై అరణ్యమున నుండు గవయ నామక జంతువు నెఱుంగగోరి గవయమెట్లుండునని యొక యాటవికుని నడుగు ననుకొనుడు. ఆ యాటవికుడు ‘గవయము గోవునలెనుండు’ నని చెప్పు ననుకొనుడు. అనంతర మొకప్పు డా నాగరికుడు అరణ్యము నకు వెళ్ళి యట నకస్మాత్తుగా ఎదుటబడిన గవయమును చూచి, గవయము గోవునలె నుండునను ఆటవికుని వాక్యము స్మరించును. వెంటనే తన యెదుట ప్రత్యక్షమయిన జంతువు, గవయపద వాచ్యమని యెఱుగును. ఇట్లు ‘గవయము’ అను సంజ్ఞకు, గవయపదార్థమునకు (సంజ్ఞకి) గల సంబంధజ్ఞానము దేనినలన కలుగునో అదియే యుపమాన ప్రమాణమని సూత్ర తాత్పర్యము.

సంజ్ఞా సంజ్ఞి సంబంధజ్ఞాన ముపమానమని భావము.

అచంతరము శబ్ద ప్రమాణము :—

“అప్రోపదేశః శబ్దః” ౧. ౧. ౭.

అప్రోపదేశః = అప్రవాక్యము శబ్దః = శబ్దప్రమాణము. అప్రః =
యథార్థవక్త - లేక - అప్రః = అర్థవ్యభిచారిత్వము దానితో ప్రవర్తించు
నని అప్రము ఉపదేశము = వాక్యము, కాబట్టి అప్రోపదేశమనగా అర్థ
మును వేదని వాక్యమని భావము.

ఆ శబ్దప్రమాణ విభాగము :—

“స ద్వివిధో దృష్టాదృష్టార్థ త్వాత్” ౧.౧.౮.

సః = ఆ శబ్దప్రమాణము ద్వివిధః = రెండు విధములు. దృష్టా
దృష్టార్థత్వాత్ = దృష్టార్థము, అదృష్టార్థము అని. ప్రవక్త - (వాక్య
ప్రయోక్త) ద్వారా చూడబడిన అర్థము (విషయము - ప్రయోజనము)
గలది దృష్టార్థము. ఏ ప్రయోజనము ప్రవక్తకు ప్రత్యక్షమువలన గాక
శబ్దము వలనగానీ, అనుమానమువలనగానీ తెలియనగునో యది యదృ
ష్టార్థము.

సర్వద్రష్టయగు నీశ్వరుని ప్రోక్తము దృష్టార్థము.
ఋషి ముని ప్రోక్తము అదృష్టార్థము.

ఋగ్వేదము, యజుర్వేదము, సామవేదము, అథర్వ
వేదము నను నాలుగు వేదములు నీశ్వరప్రోక్తములు. స్వతః
ప్రమాణములు.

ఆయుర్వేదము, ధనుర్వేదము, గాంధర్వ వేదము,
అర్థవేదము నను నాలుగు ఉపవేదములు, ఐతరేయ శతపథ

గోపధ తాండ్య బ్రాహ్మణములు, ఐతరేయ తైత్తిరీయారణ్యకములు, కేనాదిదశోపనిషత్తులు, శిక్ష, కల్పము, వ్యాకరణము, ఛందస్సు, జ్యోతిషము నను షడంగములు, వైశేషికము, న్యాయము, సాంఖ్య యోగములు, పూర్వోత్తరమీమాంసలు నను ఉపాంగములు, మన్వాది ధర్మశాస్త్రములు, రామాయణము, మహాభారతాది జీవన చరితేతిహాసములు ఋషి ముని ప్రణీతములు. ఇవి పఠితఃప్రమాణములు. వేదానుకూలము గాని వప్రమాణములని భావము. వేద ప్రతిపాదిత విషయమునకు విరుద్ధములయిన తావులందు వీని ప్రామాణ్యము నిజ్జలచే నంగీకరింప బడదు. ఇట్లే శాస్త్రములందు పలుతావుల వర్ణింపబడినది.

దృష్టాదృష్టార్థమన ఇహమున జూడబడిన యర్థము గలది దృష్టార్థమనియు, పరమున జూడబడిన యర్థము గలది యదృష్టార్థ మనియు కొండఱు వ్యాఖ్యానము చేయుదురు.

పై ప్రమాణములచే తెలియదగిన ప్రమేయము. తద్విభాగము:—

“అత్మ శరీరేంద్రి యార్థ బుద్ధి మనః ప్రవృత్తి దోష ప్రేత్యభావ ఫల దుః ఖాపవర్గాస్తు ప్రమేయమ్”

౧.౧.౯.

అత్మ, శరీరము, ఇంద్రియములు, అర్థములు, బుద్ధి, మనస్సు, ప్రవృత్తి, దోషములు, ప్రేత్యభావము, ఫలము, దుఃఖము, అపవర్గము నను నీ పంక్తెందును ప్రమేయ పదముచే వ్యవహరింపబడును.

ప్రమేయమున ప్రమాణ విషయమని సామాన్యముగా తెలియనగును. కాని సూత్రమునందలి 'తు' శబ్దప్రయోగమువలన ఆత్మాది పదార్థములు కేవలము ప్రమాణ విషయరూపముననే గ్రహింపబడక వీని సమ్యక్జ్ఞానమువలన మోక్షప్రాప్తియు కలుగగలదని గ్రహింపనగును.

ఆత్మ=సుఖ దుఃఖముల భోగించు జీవుడు, శరీరము=భోగాయతనము—సుఖ దుఃఖానుభవమునకు నిలయుము, ఇంద్రియములు=భోగసాధనములు, అర్థములు=భుజింపదగు—అనుభవింపదగు విషయములు, బుద్ధి=భోగము, మనస్సు=సర్వమును గ్రహింప యోగ్యతగల అంతఃకరణము, ప్రవృత్తి=ధర్మాధర్మములు, దోషములు=ప్రవృత్తి, రాగద్వేషములును, ప్రేత్యభావము=పునర్జన్మము, ఫలము=సాధన సహిత సుఖదుఃఖముల ఉపభోగము, దుఃఖము=అనుభవించుట కనుకూలముగాక కష్టము గలిగించునది, అపవర్గము=దుఃఖ నివృత్తిపూర్వకమగు నానందోపభోగము. ఆత్మాది పదముల కీ యర్థమునే యీ శాస్త్రమున గ్రహింపవలయునని వివేకము. ఉపర్యుక్త పదార్థముల తత్వజ్ఞానమువలన మోక్షము, మిథ్యాజ్ఞానమువలన సంసారము నేర్పడునని భావము.

ప్రమేయమున ప్రగమోద్దిష్ట ఆత్మ స్వరూప నిరూపణ:—

“ఇచ్ఛా ద్వేష ప్రయత్న సుఖ దుఃఖ జ్ఞానా
న్యాత్మనో లింగమ్” ౧.౧.౧౦.

ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్న సుఖదుఃఖజ్ఞానాని=ఇచ్ఛ (కోరిక), ద్వేషము, ప్రయత్నము, సుఖము, దుఃఖము, జ్ఞానము నను నీ యారును ఆత్మనః= ఆత్మయున్నదనుటకు, లింగమ్=ప్రమాణము - హేతువు.

ఇచ్ఛాదిగుణములు ఆత్మయునికికి ప్రమాణము. ఆత్మ ప్రత్యక్షప్రమాణములగు నింద్రియములచే గ్రహింపబడకున్నను, ఇచ్ఛాదిగుణముల కాశ్రయరూపమున, ననుమాన విషయము కాగలదని సూత్రాభిప్రాయము.

ఇచ్ఛ, సుఖము, దుఃఖము మున్నగునవి గుణములు. అవి యొకానొక ద్రవ్యము నాశ్రయించి యుండును. పృథివ్యాది పదార్థములు గంధాది గుణముల కాశ్రయములుగాని సుఖదుఃఖము కావు. సుఖదుఃఖ కాశ్రయమగు ద్రవ్యము ఆత్మయని యూహింపనగును.

తనకొఱకుగానీ, పరులకొఱకు గానీ యొకానొక పదార్థము కావలయునని కోరుట ఇచ్ఛ యనబడును. నీ వస్తువు లభించుటవలన నాత్మ సుఖము ననుభవించునొయట్టి వస్తువును మరల నభిలషించుట లోకవిదితము. ఈ యభిలాష-ఇచ్ఛ శరీరమునకు భిన్నముగా ఆత్మయను నొక పదార్థ ముండినప్పుడే కలుగగలదు. పూర్వ మొకప్పుడు తా ననుభవించిన పదార్థమునంటి పదార్థము తనకు లభించినపు డా వస్తువు పూర్వవస్తు సదృశమగుటచే నిదియు తనకు సుఖము గలిగింపగలదను జ్ఞానము ఆత్మ లేకున్న కలుగనేరబోదని భావము. ఇట్లే ద్వేష ప్రయత్నములు నాత్మ సాధకములని యెఱుగువది.

పృథివి, జలము, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము నను నైదును భూతపద వాచ్యములు.

బాహ్యేంద్రియముచే గ్రహింపదగు విశేషగుణము నకు సమవాయి యై యుండుటయే భూతలక్షణము.

“గంధ రస రూప స్పర్శ శబ్దాః పృథివ్యాది గుణాః తదర్థాః” ౧.౧.౧౪.

పృథివ్యాది గుణాః = పృథివి మున్నగు భూతముల విశేషగుణములు గంధ రస రూప స్పర్శ శబ్దములని చెప్పబడును. తదర్థాః = (ఇట తచ్చబ్దమున కర్థము బాహ్యేంద్రియములని గ్రహింపవలయును) కాబట్టి ఆ బాహ్యేంద్రియములకు అర్థములు, అనగా విషయములగు పదార్థములు అర్థములని చెప్పబడును.

వైశేషిక దర్శనమున ‘అర్థ’ పదము ద్రివ్యగుణ కర్మలకు వాచకముగా నెంచబడినది (అర్థ ఇతి ద్రివ్యగుణ కర్మసు ౮. ౨. ౩ వై). అట్లుగాక యీ న్యాయశాస్త్రమున అర్థ పదము విషయపదపర్యాయమని గ్రహింపవలయును.

అనంతరము బుద్ధి లక్షణము:—

“బుద్ధి రుపలబ్ధిర్జ్ఞాన మిత్యనన్తాంతరమ్” ౧.౧.౧౫.

బుద్ధిః (బోధ), ఉపలబ్ధిః (ఉపలంభము), జ్ఞానమ్ (జ్ఞప్తి, జ్ఞానము) ఇత్యనన్తాంతరమ్ = ఈ మూడు పదములు నీ శాస్త్రమున పర్యాయ పదములుగా నెంచబడును.

శాస్త్రాంతరమున బుద్ధి వృత్తిని జ్ఞానమనియు, ఆత్మ వృత్తిని ఉపలబ్ధి యనియు వాడుదురు. ఆ వ్యవహారమీ

శాస్త్రమున కనభిమతమని సూచించుటకు బుద్ధి, ఉపలబ్ధి, జ్ఞానము పర్యాయములని వర్ణింపబడినది.

మనోలక్షణమును వర్ణించుటకు ముందు తన్నిరూపక హేతు వర్ణనః—

“యుగపత్ జ్ఞానా సుత్పత్తిర్మనోలింగమ్” ౧.౧.౧౩.

యుగపత్ జ్ఞానా సుత్పత్తిః=ఆత్మ, ఇంద్రియములు, అర్థములు పరస్పర మొకదానితోనొకటి సంబంధములైయున్నను ఆయా వస్తువుల జ్ఞాన మొక్కసారిగా కలుగకపోవుట, మనసః=మనస్సు కలదనుటకు లింగమ్=హేతువు-ప్రమాణమని సూత్రార్థము.

బాహ్యవస్తువులతో నింద్రియములకు, నాయింద్రియములతో నాత్మకు సంబంధము కలిగినను ఒక్కమాటుగా రూప రస స్పర్శాదిజ్ఞానములు కలుగవు. క్రమముగా కలుగును. ఒక వ్యక్తి అగ్నిజ్వాలకు సమీపమున కూర్చుండి జిలేబి తినుచున్నాడనుకొనుడు. ఆవ్యక్తియాత్మతో చక్షురసన త్వగింద్రియములకు సంస్పర్గమున్నదికదా! అతని యింద్రియములలో—సమీపమున నున్న అగ్నిజ్వాల యందలి యుష్ణతతో త్వగింద్రియమునకును, జిలేబి తినుచున్నాడు. కనుక జిలేబిలోని యెఱువు రంగుతో చక్షువునకును, తద్గత రసముతో రసనేంద్రియమునకును సంస్పర్గము కలదు. అట్టి యెడ ఒకే క్షణమున రంగు, రుచి, ఉష్ణత వీని జ్ఞాన మొక్కసారి కలుగవలయును. లోకానుభవమున నట్లు కలుగక ఒకక్షణమున రూపజ్ఞానము, మరియొక క్షణమున రసజ్ఞానము, వేరొక క్షణమున సుష్ణజ్ఞానము కలుగుచుండుట.

మన మెఱుగుదుము. దీనినిబట్టి ఆత్మేంద్రియములను మధ్య
ఒక క్షణమున నెకేయింద్రియముతో సంస్కర్షణమును కల్పించి
యొకే జ్ఞానము కలుగునట్లు చేయు మతియొక సాధన
ముంఁదీరివలయు నని తేలుచున్నది. ఆ సాధనమునేమన
స్మందురు.

ప్రవృత్తి లక్షణము:—

“ప్రవృత్తి ర్వాగుబ్ధి శరీరారంభ ఇతి” ౧. ౧. ౧౭.

వాక్ బుద్ధి శరీరారంభః=వాక్కు, మనస్సు, శరీరము వీని వ్యాపారము, ప్రవృత్తిః=ప్రవృత్తి యనబడును.

ఈ సూత్రమున బుద్ధిపదము మనస్సునకును, ఆరంభము, వ్యాపారము—చేష్టకును బోధకములు.

వాఙ్మనః శరీరములద్వారా ప్రతివ్యక్తియు ప్రవర్తించును. ఈ ప్రవృత్తి ద్వివిధమని శాస్త్రముల వర్ణింపబడినది. ఇది పుణ్యపాప శబ్దములచే పేర్కొనబడును.

శరీరముద్వారా, పరిత్రాణము (రక్షణ), పరిచరణము (సేవ), చానము చేయబడును. వాగింద్రియముద్వారా సత్యము, హితము, ప్రియము, స్వాధ్యాయము మొనర్పబడును. మనస్సుద్వారా దమ, అస్పృహ, శ్రద్ధయు నను ప్రవృత్తి కలుగును. ఈ దశవిధప్రవృత్తి పుణ్య శబ్దమున పేర్కొనబడును.

శరీరముద్వారా హింస, స్తేయము (చౌర్యము), ప్రతిష్ఠిద్ధమైధునము (వ్యభిచారము), వాణిద్వారా అన్య

తము, పరుషము, సూచన (చాడీలు చెప్పట), ఆసంబద్ధముల నాడుట, ఐనను ద్వారా పరద్రోహము, పరద్రోహ్యాభీష్ణ, నాస్తిక్యము నను దశవిధములగు ప్రవృత్తి కలుగును. దీనిని పాప ప్రవృత్తి యందురు.

ఇట్లు కాయిక, వాచిక, మానసిక పుణ్యపాపాత్మక కర్మ ప్రవృత్తి యనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

దోషలక్షణము:—

“ప్రవర్తనా లక్షణా దోషాః” ౧. ౧. ౧౮.

ప్రవర్తనా లక్షణాః = ప్రవర్తన-పురుషుని ధర్మాధర్మ కర్మలందు ప్రవర్తింపజేయు లక్షణము-గలవి, దోషాః = దోషము లనబడును. ఆ దోషము లెవ్వయన, రాగ ద్వేష మోహములు.

రాగము, ద్వేషము ననునవి మోహమునలన జనించును. మోహసమన్వితము లయిన రాగద్వేషములచే ప్రేరితుడై మనుజుడు పుణ్యపాప కర్మలందు ప్రవర్తించును.

ప్రేత్యభావ లక్షణము:—

“పునరుత్పత్తిః ప్రేత్యభావః” ౧. ౧. ౧౯.

పునరుత్పత్తిః = మరణించి-పూర్వ శరీరమును విడిచి మరల జనించుట-మరియొక శరీరమును పొందుట, ప్రేత్యభావః = ప్రేత్యభావ మనబడును.

ప్రేత్య = మరణించి, భావః = జనించుట, పూర్వము సంబంధమైన దేహేంద్రియాది సంఘాతమును విడిచి మఱియొక దేహేంద్రియాది సంఘాతముతో సంబద్ధమగుటకు

ప్రేత్యభావమని పేర్కొని ఈ సూత్రమున 'పునరుత్పత్తి' యని పునఃశబ్దప్రయోగముచే సూత్రకారుడు సంసార మనాది యని సూచించియున్నాడు. జీవునకు శరీరాది సంబంధ మనాది, యవపర్గాంత మని శాస్త్రకారుల దృష్టి.

ఫల లక్షణము:—

“ప్రవృత్తి దోషజనితోఽర్థః ఫలమ్” ౧ ౧. ౨౦.

ప్రవృత్తి దోష జనితః=పూర్వ సూత్రముల వర్ణింపబడిన ప్రవృత్తి దోషములవలన కలిగిన, అర్థః=అర్థము, ఫలమ్=ఫలమనబడును

సుఖదుఃఖోపభోగము ఫలమనబడును. పైన వర్ణింప బడిన ప్రవృత్తి-కర్మ సుఖదుఃఖ ఫలమును కలిగించును. ఇట్టి సుఖదుఃఖములు దేహేంద్రియాదులద్వారా అనుభవింప వీలగును. దేహమే లేకున్న సుఖముగానీ, దుఃఖముగానీ జీవుడనుభవింప జాలడు.

సుఖదుఃఖరూప ఫలము ప్రవృత్తి జనితమై యుండు సూత్రమున దోషపదమును గ్రహించి సూత్రకారుడు దోషములుకూడ ఫలమునకు హేతువులని సూచించి యున్నాడు.

(“సతి మాలే జాత్యాయు ర్భోగాః” ౨. ౧౪.) అని యోగ దర్శనమున జన్మ, ఆయువు, భోగము కర్మఫలములుగా వర్ణింప బడినవి.

దుఃఖ లక్షణము:—

“బాధనా లక్షణం దుఃఖ మితి” ౧. ౧. ౨౧.

బాధనాలక్షణం = బాధ (తాపము-పీడ) లక్షణముగా గలది, దుఃఖమ్ = దుఃఖమని సూత్రార్థము.

అనుభవించుటకేది యనుకూలముగానుండుదో, అనగా పీడ కలిగించునో అదిదుఃఖము. శరీరాదులు పీడాయుక్తము లగుటచే నవియు దుఃఖపదవాచ్యములే యగును. ఇట్లు ప్రపంచమున బహుభాగము దుఃఖభూయిష్ఠముగా జూచి దుఃఖమును విడువనెంచు జనుడు జన్మయే దుఃఖ కారణమని యెంచి నిర్విణ్ణుడగును. ఆ నిర్వేదము విరక్తికి కారణమగును. క్రమముగా నతడు దుఃఖమునుండి ముక్తుడగును.

అపవర్గ లక్షణము:-

“తదత్యంత విమోక్షోఽపవర్గః” ౧. ౧. ౨౨.

నిఃశ్రేయసము, కైవల్యము, ముక్తి, అపవర్గము ఇవి పర్యాయ పదములు. తదత్యంత విమోక్షః = జీవున కుపర్యుక్త జన్మరూప దుఃఖము నుండి పూర్ణవిముక్తి, అపవర్గః = అపవర్గమనబడును.

పూర్వసూత్రమున వర్ణింపబడిన జన్మాదిరూప దుఃఖమునుండి జీవునకు కలుగు అంతరహిత విముక్తి - వియోగము అపవర్గమని సూత్రాభిప్రాయము.

దేహమే యాత్మగా భావించి యతిరిక్తాత్మ నంగీకరింపని చార్వాకాదులు మృత్యువే మోక్షమందురు. బాద్ధులలో శూన్యవాదులయిన మూర్ఖమికులు ఆత్మోచ్ఛేదమే మోక్షమందురు. యోగాచారప్రభృతులు భావనా బలము వలన దుఃఖవాసనలు - దుఃఖజనక సంస్కారములు నశింపగా

విశుద్ధ విజ్ఞాన సంతతి యుదయించుటయే మోక్షమంగురు. జైనులు ఆవరణము తొలగుటయే మోక్షమంగురు. 'అహం బ్రహ్మస్మి' 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' ఇత్యాది మహానాక్య విచారణమున అఖండస్మృతి యేర్పడుననియు, దానినలన నవిద్య తొలగుననియు, అటుపై జీవునకు సచ్చినానం దాత్మక స్వస్వరూపాధిగమము కలుగుననియు, నదియే మోక్షమనియు, మాయావాదులగు శాంకరులు సుదువు దురుజగత్కర్తృత్వము తప్ప మిగిలిన సర్వజ్ఞత్వాది సమస్త కల్యాణగుణప్రాప్తి పూర్వకమగు వాసుదేవ యాధాత్మ్యము భవముమోక్షమని రామానుజేయులలో విశిష్టాద్వైతులు వాదించురు. జగత్కర్తృత్వము, లక్ష్మీపతిత్వము, శ్రీవత్సమును దక్క భగవంతుని జ్ఞానాయత్త దుఃఖరహిత పూర్ణసుఖము మోక్షమని మాధ్వులు పలుకుచును. ద్విభుజధారియగు కృష్ణునితోకూడి గోలోకమున తదంతభూతులగు జీవుల లీలానుభవము మోక్షమని శుద్ధద్వైత వాదులగు వల్లభేయుల మతము. ఇంద్రియాదుల నియంత్రణద్వారా గౌణ దుఃఖమును, ఆత్మాది షడ్భూతత్వజ్ఞానముద్వారా జన్మాది రూప ముఖ్యదుఃఖమును బోనాడి చిత్స్వరూపమగు స్వాత్మతో బ్రహ్మనందము ననుభవించుటయే మోక్షమని వేదవాదులగు గోతమ శ్రభృతి మహర్షుల దర్శనము.

పైసూత్రమున సూత్రకారుడు దుఃఖాత్యంత నివృత్తి మోక్షమని సూత్రించినను, దుఃఖనివృత్తిపూర్వక బ్రహ్మ నందానుభవమే మోక్షమని మహర్షి యభిప్రాయము వైది

కులు తత్వజ్ఞానము ద్వారా దుఃఖనిష్కృతి నొనరించి బ్రహ్మ నందము నుపభోగించుటయే మోక్షముని యంగీకరించిరి. బ్రహ్మనందానుభవము దుఃఖనిష్కృతి యనంతరమే కలుగును దుఃఖనిష్కృతి యన్నిసాధ్యము. తదనంతరమున బ్రహ్మనందప్రాప్తి అయత్న సిద్ధమగుటచే సూత్రమున దుఃఖ నిష్కృతిని ప్రధానముగ సూత్రకారుడు నిర్దేశించి యున్నాడని వివేకము.

ఇట్లు ప్రమేయ లక్షణ మొనరించి యనంతర ప్రాప్త సంశయ లక్షణమును సూత్రించుచున్నాడు.

“సమానానేక ధర్మోపపత్తే ర్విప్రతిపత్తే రుపలబ్ధ్యనుప
లబ్ధ్యన్యవసాతశ్చ విశేషాపేక్షో విమర్శః సంశయః”

౧. ౧. ౨౩.

సమానానేకధర్మోపపత్తేః = (సమాన ధర్మమనగా సాధారణ ధర్మము అనేకధర్మమన ఆసాధారణ ధర్మము) ఇట్లు సాధారణ సాధారణ ధర్మములు లభించుటవలన అనగా సాధారణసాధారణ ధర్మములతో కూడిన యొకొక వ్యక్తి ప్రత్యక్షమగుటవలన, విప్రతిపత్తేః = విరుద్ధోటిద్వయజ్ఞానముపస్థితమగుటచే, ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవసాతః = ఏకతర్రోటిని నిశ్చయింపగల విశేషధర్మ మొకట లభించి మరియొకట లభింపకుండుటచే కలుగు నవ్యవస్థవలన, విశేషాపేక్షః = సామాన్య విశేషస్మృతిపూర్వకమగు, విమర్శః = ఒక్కేక్రియందు విరుద్ధ నానా ధర్మములను బోధించునట్టి యీవస్తువేమగునా యు జ్ఞానము సంశయః = సంశయ మనబడును.

ఈ సూత్రమున, విమర్శః సంశయః = విమర్శము సంశయము అనునది సంశయ సామాన్య లక్షణము. అందు

సంశయము లక్ష్యము; విమర్శము లక్షణము. ఒక వస్తువు నందు విరుద్ధ నానాధర్మములను తెలియజేయు జానము విమర్శ మనబడును.

సూత్రమున మిగిలిన పదములు మూడును విశేష లక్షణములను దెలియజేయునని వార్తికకారుల మతము.

(౧) 'సమాన ధర్మోపపత్తే రుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్య వ్యవస్థాతో విశేషాపేక్షో విమర్శః సంశయః' అనునదొక లక్షణము.

(౨) 'అనేక ధర్మోపపత్తే రుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్య వ్యవస్థాతో విశేషాపేక్షో విమర్శః సంశయః' అనునది రెండవ లక్షణము.

(౩) 'విప్రతిపత్తే రుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాతో విశేషాపేక్షో విమర్శః సంశయః' అనునది మూడవ లక్షణము.

(౧) సమాన ధర్మోపపత్తేః = స్థాణువా పురుషుడా యనురెండు కోటులందు నుండు సమానధర్మమగు నున్నతత్వాద్ గుణములు లభించుట వలన, అనగా నెదుట కనిపించు వొకపదార్థమునందు నున్నతత్వము గోచరమయి (కనబడి), ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాతః = వక్రకోటరాది విశేషధర్మము స్థాణువు నందుపలబ్ధమై పురుషునందుపలబ్ధము కాకుండుట వలన, ఇట్లే శిరఃపాణ్యాది విశేషధర్మము పురుషునందు కనపడి స్థాణువు నందు కనపడకపోవుట వలన, విశేషాపేక్షః = స్థాణుత్వ పురుషత్వరూప జాతి విశేషము నభిలషించు, విమర్శః = స్థాణువా? పురుషుడా? అను జానము, సంశయః = సంశయ మనబడును.

(౨) అనేక ధర్మోపపత్తేః = (అనేక ధర్మమనగా నసాధారణ ధర్మము - విశేష ధర్మము) శ్రావణత్వాది విశేష ధర్మయుక్తమగు శబ్ద

ప్రత్యక్షమువలన, ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాతః = విభాగజన్య విశేష ధర్మము శబ్దమునందుండి ద్రవ్యమునందు లేకుండుటచే, విశేషాపేక్షః = గుణత్వ, ద్రవ్యత్వాది సామాన్య విశేషము నపేక్షించు, విమర్శః = శబ్దముగుణమా, ద్రవ్యమా లేక కర్మయా యనుజ్ఞానము, సంశయః = సంశయ మనబడును.

(3) విప్రతిపక్షేః = ఆత్మ కలదని కొందరు, ఆత్మలేదని కొందరు పలుకుట వలన కలుగు విరుద్ధ జ్ఞానమువలన, ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాతః = ఆత్మాస్తిత్వ, నాస్తిత్వముల నిశ్చయించు ప్రామాణికత - ఆప్రామాణికతల, వ్యవస్థ యేర్పడ కుండుటచే, విశేషాపేక్షః = అస్తిత్వ నాస్తిత్వరూప సామాన్య విశేషస్మృతి పూర్వకమగు విమర్శః = ఆత్మ (అస్తి - నాస్తి) కలదాలేదా యనువిరుద్ధ నానా కోటిక జ్ఞానము, సంశయః = సంశయ మనబడును.

భాష్యకారుడు (వాత్స్యాయనుడు) మాత్రము సంశయమునకు కారణ మైదువిధములని వర్ణించియున్నాడు. అది యెట్లన. (౧) సమానధర్మోపపత్తి, (౨) విశేష ధర్మోప పత్తి, (3) విప్రతిపత్తి (౪) ఉపలబ్ధ్యవ్యవస్థ, (౫) అనుప లబ్ధ్యవ్యవస్థ. ఇందు సమాన ధర్మోపపత్తి, విశేష ధర్మోప పత్తి, విప్రతిపత్తి యను మూటికి నుదాహరణములు పైన వర్ణింపబడినవి. మిగిలిన రెంటికి నుదాహరణము లిట్లు భావింపవలయును.

(౧) ఉపలబ్ధ్యవ్యవస్థః—ఉపలబ్ధి యనగా జ్ఞానము. దాని యవ్యవస్థ. ఒక పదార్థమునకు సంబంధించిన జ్ఞానము రెండు విధముల కలుగును. ఆ పదార్థ మున్నను జ్ఞానము కలుగును. లేకున్నను కలుగును. అది యెట్లన, చెఱువునం దుదక ముండును. దానిని చూచినపుడు చెఱువున జలమున్న

దని జ్ఞానము కలుగును. ఎండమావులలో జలము లేకున్నను అట జలము కలదను జ్ఞానము కలుగును. ఇట్లుక నస్తువుండు యి లేకుండు జ్ఞానము కలుగుటచే, నస్తువున్నపుడే జ్ఞానము కలుగుచు; లేకున్న కలుగదను వ్యవస్థ లేకుండుట వలన (ఉపలబ్ధ్యవ్యవస్థవలన) ఒకానొక జ్ఞాన విషయమున నా జ్ఞానము నస్తువుండుటచే కలుగుచున్నదా? లేక నస్తువు లేకుండుటచే కలుగుచున్నదా? యను సంశయము కలుగును.

(౨) అనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థ:— అనుపలబ్ధి యన జ్ఞానా భావము. దాని యవ్యవస్థ. ఇదియు రెండు విధముల కలుగును. నస్తువున్నప్పుడు; లేకున్నపుడు. తరుమూలముల జలముండు యి తెలియబడదు. నస్తువు లేకున్న తెలియబడకుండుట సహజమే. ఇట్లుకచో జ్ఞాన మొక నస్తువు విషయమున కలుగకున్న నట నస్తువుండు జ్ఞానము కలుగదా? లేక కలుగదా? యని సంశయము వైడమును.

ఇట్లు భాష్యకారుడు సంశయ కారణ మైచువిధములుగా భావ్యమున వర్ణించియున్నాడు.

ప్రయోజన లక్షణము:—

“యమర్థచుధిక్యత్య ప్రవర్తతే తత్ప్రయోజనమ్”

౧ ౧. ౨౪.

యమ్ అర్థమ్ = ఏమే విషయమును, అధిక్యత్య = ఉద్దేశించి, ప్రవర్తతే = వ్యక్తి ప్రవర్తించునో, తత్ = ఆ సర్వమును, ప్రయోజనమ్ = ప్రయోజనమని చెప్పబడును.

పురుషుడు సేరితుడై దేనికొఱకు యత్నించునో
యది ప్రయోజనముని సూత్రభిప్రాయము.

సూత్రమునగల 'అర్థ' పదము, ద్రవ్యగుణకర్మాది సస్తు
పులను లెల్లపడు. అర్థమున అర్థింపబడునది-కోరబడునది-
ప్రసృత్తికి హేతువు (ప్రయుజ్యతే అనేన) పురుషుడు దేనిచే
ప్రయోగిం బడునో అది ప్రయోజనముని వివేకము.

దృష్టాంత లక్షణము:—

“తౌకిక పరీక్షకాణామ్ యస్మిన్నర్థే బుద్ధి సామ్యం
సదృష్టాంతః” ౧. ౧. ౨౩.

తౌకిక పరీక్షకాణామ్ = సహజముగాగానీ, విద్యాభ్యాసము
ద్వారాగానీ విశేషబుద్ధిని సంపాదించనివారు తౌకికులు. సంపాదించిన
వారు పరీక్షకులు. వీరిరువురికి అనగా వారి ప్రతివాదులకు, యస్మి
న్నర్థే = ఏవిషయమున, బుద్ధిసామ్యం = (తౌకికుల జ్ఞానమునకు) భిన్నము
గాని జ్ఞానము అనగా సమానజ్ఞానము కలుగునో సదృష్టాంతః = అది
దృష్టాంత మనబడును.

వాది ప్రతివాదులు (తౌకికులు, పరీక్షకులు లేక పండిత
పామరులు) ఎందు విరోధింపరో అది దృష్టాంత మనబడును.

సిద్ధాంత లక్షణము:—

“తంత్రాధికరణాభ్యుపగమ సంస్థితః సిద్ధాంతః”

౧. ౧. ౨౪.

తంత్రాధి.....సంస్థితః = తంత్రమునగా శాస్త్రము, అధికర
ణము = ఆధారము-అశ్రయము, అభ్యుపగమః = స్వీకారము
సంస్థితః = సంశయ రహితస్థితి, ఇట్లు ప్రమాణభూతమగు శాస్త్రాధి

రముచే చేయుస్వీకార (ము యొక్క) నిశ్చితసిద్ధి, సిద్ధాంతః = సిద్ధాంత మనబడును. సంక్షేపమున శాస్త్రోత్పత్తి సిద్ధాంత మనబడును. ప్రామాణికముగా నంగీకరింప బడినది సిద్ధాంతమని తాత్పర్యము.

సిద్ధాంత విభాగము:— శాస్త్రభేదమువలన సిద్ధాంతము చతుర్విధము.

“సర్వతంత్ర ప్రతితంత్రాధికరణాభ్యుపగమ సంస్థిత్యర్థాంతర భావాత్” ౧. ౧. ౨౭.

శాస్త్రములు భిన్నము లగుటచే వాని సంస్థిత్యు భిన్నమగును. వాది ప్రతివాదుల సంస్థితి యొక్కేవిధము కానేరదు గదా! అందువలన సిద్ధాంతము పైతము సర్వతంత్ర సిద్ధాంతము, ప్రతితంత్రసిద్ధాంతము, అధికరణసిద్ధాంతము, అభ్యుపగమసిద్ధాంతము నని నాలుగు విధములు.

వానిలో సర్వతంత్రము:—

“సర్వతంత్రావిరుద్ధః తంత్రేఽధిక్యతోర్ధః
సర్వతంత్రసిద్ధాంతః” ౧. ౧. ౨౮.

అర్థః = ఏవిషయము, తంత్రే = స్వశాస్త్రమున, అధిక్యతః = ఉపదేశింపబడి, సర్వతంత్రావిరుద్ధః = ఇతర శాస్త్రములచే విరోధింపబడదో, ఆవిషయము, సర్వతంత్రసిద్ధాంతః = సర్వతంత్రసిద్ధాంతమనబడును.

వాది ప్రతివాదు లేవిషయమున విప్రతిపన్నులు కారో, యే విషయమును ప్రామాణికముగా నుభయులు నంగీకరింతురో అది సర్వతంత్ర సిద్ధాంతమని సూత్రాభిప్రాయము.

ఘృణాదు లింద్రియములనుట సర్వతంత్రసిద్ధాంతము. ఇట్లే గంధాదులు విషయములు (ఇంద్రియార్థములు) అనుట. ప్రమాణములచేతనే అర్థజ్ఞానము కలుగుననుటయు.

ప్రతితంత్ర సిద్ధాంతము:—

“సమానతంత్రసిద్ధిః పరతంత్రాసిద్ధిః ప్రతితంత్ర సిద్ధాంతః” ౧. ౧. ౨౯.

సమాన తంత్రసిద్ధిః = తనశాస్త్రమున సిద్ధమై, పరతంత్రాసిద్ధిః = ఇతర శాస్త్రమున సిద్ధముకానిది, ప్రతితంత్రసిద్ధాంతః = ప్రతితంత్ర సిద్ధాంత మనబడును

ఒకానొక విషయమొక శాస్త్రమున నంగీకరింపబడి తదితర శాస్త్రము లందంగీకరింప బడకున్న ప్రతితంత్ర సిద్ధాంత మనబడునని సూత్రాశయము.

ఉదాహరణము:— జాద్గుల తుణభంగవాదము వైదికుల జీవేశ్వర ప్రకృతి వాదము.

అధికరణ సిద్ధాంతము:—

“యత్సిద్ధా వన్యప్రకరణసిద్ధిః సోఽధికరణ సిద్ధాంతః”
౧. ౧. ౩౦.

యత్సిద్ధా = ప్రమాణముద్వారా కొండొక ప్రకృతార్థము సిద్ధింపగా, అన్యప్రకరణ సిద్ధిః = అనుపంగముగా - అంతర్భాగములుగా - నితర విషయములు సిద్ధించునెడల, సః = అప్రధానార్థము, అధికరణ సిద్ధాంతః = అధికరణ సిద్ధాంత మనబడును.

ఏయర్థము సిద్ధించుటచే కొన్ని యితరార్థములు తదంతర్భావరూపమునసిద్ధించునొ ఆయర్థముఅధికరణసిద్ధాంతము-

ములే యని జాధులు, సాంఖ్యులు, యోగులు, పూర్వోత్తర
మీమాంసకులు ప్రతిజ్ఞాహేతుదాహరణములు మూడే యవ
యవములని యంగీకరింతురు. గౌతమ వైశేషికులు మాత్రము
ప్రతిజ్ఞాది పంచావయవముల నంగీకరింతురు.

ప్రయోక్త తనకొరకనుమానమును ప్రయోగించినచో
ప్రతిజ్ఞాది అవయవత్రయమే చాలును. అనుమాన ప్రమాణ
మున తా దెలిసిన యర్థము నితరులకు బోధించునెడల ప్రతి
జ్ఞాది అవయవపంచకము నావశ్యకమగును.

పర్వతముపై కనబడు ధూమమునుజూచి, ఆపర్వత
మున నగ్నియున్నది. అని యొకడు ప్రతిజ్ఞచేసిన, ప్రతిపత్త
(వినువ్యక్తి) హేతువు నపేక్షించును. అపుడు ప్రయోక్త
పర్వతముపై ధూమము కనపడుచుండుటవలన—అని హేతువు
ప్రయోగించును. ధూమమున్నంతమాత్రమున నటనగ్నియున్న
దనుటకు ప్రమాణమేమని ప్రతిపత్త ప్రమాణము నపేక్షిం
చిన, ధూమ మున్నయెడల వహ్ని (అగ్ని) యున్నదనుటకు
మహానసము (ఎంటయిట్లు) ప్రమాణమని దృష్టాంతము
చెప్పును. ఇట్లుదాహరణమును జెప్పి హేతువును సమన్వ
యించుటకు, మహానసమున ధూమమున్నచో వహ్ని యున్నట్లు
పర్వతమునను వహ్నియుండునని యుపనయించును. కాబట్టి
యెదుటనున్న ధూమయుక్తపర్వతము కూడ వహ్నిమంతమని
నిగమనము చేయుట యవసరమగును.*

* కొండయం దగ్ని గలదు; పొగయుండుటవలన; వంట యింట
నెట్లో; నట్లే నిదియు; కావున నీ కొండయందగ్నిగలదు.

సంస్కృతమున (అయం పర్వతో వహ్నిమాన్, భూమాత్, యథామహానసః, తథా చాయమ్, తస్మాత్తథాయం పర్వతో వహ్నిమాన్,) అని అనుమాన వాక్య ప్రయోగము.

కొండటీయైదుగాక, జిజ్ఞాస, సంశయము, శక్యప్రాప్తి, ప్రయోజనము, సంశయవ్యుదాసము నని మఱియు నైదు కలిపి పది యవయవము లందురు. వీనిని అర్థసిద్ధికి సాధనములు కావని భాష్యకారుడు నిరాకరించియున్నాడు. నిరాకరణ క్రమమిట గ్రంథ విస్తరభీతితో వర్ణింపనైతి.

ప్రతిజ్ఞా లక్షణము:—

“సాధ్యనిర్దేశః ప్రతిజ్ఞా” ౧. ౧. 33.

సాధ్యనిర్దేశః = సాధింపదగిన ధర్మయుక్త ధర్మ - సాధ్యమనబడును. దాని నిర్దేశము = అభిధాయకశబ్దము, ప్రతిజ్ఞా = ప్రతిజ్ఞయనబడును.

సాధనీయ ధర్మయుక్తధర్మిని బోధించు శబ్దసమూహము ప్రతిజ్ఞ యనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

నవీన నైయాయకులు “సాధ్యతావచ్ఛేద కావచ్ఛిన్న సాధ్యప్రకారక, పక్షతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్న పక్షవిశేష్యక బోధజనకః శబ్దః ప్రతిజ్ఞా” అని వాక్రుత్తురు.

ఉదా:— (౧) పర్వతము వహ్నిమంతము. (2) శబ్దము అనిత్యము. ఇందు ప్రథమోదాహరణమున వహ్ని సాధనీయధర్మము. తద్యుక్తపర్వతము ధర్మి. ద్వితీయమున అనిత్యత్వము సాధనీయధర్మము. తద్యుక్త ధర్మి శబ్దము.

సవీనుల లక్షణ సమన్వయము:— సాధ్యతావచ్ఛేదకము వహింపము. తదవచ్ఛిన్నసాధ్యము వహిం. తత్ప్రకారకము అనగా అదివిశేషణముగా గలిగి, పక్షతావచ్ఛేదకము పర్వతత్వము. తదవచ్ఛిన్నపక్షము పర్వతము. తద్విశేష్యకము - అనగా పర్వతము విశేష్యముగాగల బోధ = జ్ఞానము - పర్వతము వహిం మంతమను జ్ఞానము - తజ్జనకశబ్దః = ఆజ్ఞానమును గలిగించు 'పర్వతమువహిం మంతము' అనుశబ్దము - ప్రతిజ్ఞయని లక్షణ సమన్వయము - ఇట్లే ద్వితీయము నెఱుగునది.

హేతు లక్షణము:—

“ఉదాహరణసాధర్మాత్ సాధ్యసాధనం హేతుః”

౧. ౧. ౩౪.

ఉదాహరణము = దృష్టాంతము, సాధర్మ్యము = సమానధర్మము. ఉదాహరణసాధర్మాత్ = దృష్టాంత సామ్యమువలన, సాధ్య సాధనమ్ = సాధనీయ ధర్మవిశిష్ట ధర్మ కేనివలన సిద్ధించునోదానిని బోధించు శబ్దము, హేతుః = హేతువనబడును.

సందిగ్ధ సాధ్యము (సాధనీయ వస్తువు) నకు అధికరణము = ఆధారము (సాధ్యమెందు సాధింప బడునో అది) పక్షమనబడును. సాధ్యమెటు నిశ్చితముగా తెలియబడునో అది సపక్ష మనబడును. సపక్షము, ఉదాహరణము ఇవి సమానార్థకములు. ఉదాహరణమున సాధ్య సాధనములకుగల నియత సంబంధము (వ్యాప్తి) గృహీతమై యుండును. పూర్వమే గ్రహింపబడియుండునని భావము.

ఉదాహరణసామ్యమును పురస్కరించుకొని పక్షమున సాధ్యమును సాధించునది హేతువు.

ఉదాహరణము:— (౧) ధూమము కలదగుట వలన (౨) ఉత్పత్తిధర్మము కలదగుట వలన.

మహానసమున, ధూమవహ్నులకు గల నిత్యసంబంధము ఎల్లరిచే గ్రహింపబడును. ధూమమున్నచోట వహ్ని తప్పక ఉండునను (యత్రధూమః తత్రవహ్నిః) నది వాని సంబంధము. ఇదియే అన్వయవ్యాప్తి యనబడును. మహానసమున ధూమము ధర్మముగా గ్రహింపబడి (మహానసము ధూమవంతము) పర్వమున తత్సామ్యముచే సాధ్యమగు వహ్నిని సాధించును. ఇట్లే ద్వితీయహేతువును గ్రహించునది.

హేతువులు రెండువిధములు. అన్వయిహేతువు. వ్యతిరేకిహేతువు. వైసూత్రమున అన్వయి హేతువును వర్ణించి యిందు వ్యతిరేకిహేతు లక్షణము వర్ణించుచున్నాడు.

“తథా వైధర్మ్యాత్” ౧. ౧. ౩౧.

తథా = ఉదాహరణసామ్యమువలన సాధ్యసాధనము హేతువైనట్లు, వైధర్మ్యాత్ = ఉదాహరణవైధర్మ్యము వలన సాధ్య సాధనము వ్యతిరేకి హేతువు అని సూత్రార్థము.

ఉదాహరణము:—శబ్దము అనిత్యము; ఉత్పత్తిధర్మము కలదగుట వలన; అచుత్సత్తి ధర్మవంతమగు ఆత్మాది పదార్థము నిత్యమగుటచే, ఉత్పత్తిధర్మము దానికి విరుద్ధమగుట వలన శబ్దము అనిత్యమని తేలుచున్నది.

ఉదాహరణ స్థలమున వ్యతిరేకవ్యాప్తి గ్రహింపబడి పక్షమున సాధ్యమును సాధించునది వ్యతిరేకి హేతువని సూత్రాభిప్రాయము.

సాధారణముగ హేతువు పంచమ్యంతమో లేక తృప్తి యాంతమో వాడబడును.

ఉదాహరణ లక్షణములు:—

“సాధ్య సాధర్మ్యతద్ధర్మభావీ దృష్టాంతః ఉదాహరణమ్.” ౧. ౧. ౩౬.

సాధ్య సాధర్మ్యత్ = సాధనీయధర్మ విశిష్టధర్మ సాధ్యము (పక్షము) అనబడును. సాధర్మ్యము = సమాన ధర్మత, సాధ్యధర్మ మగు హేతురూపధర్మము కలదగుటవలన, తద్ధర్మభావీ = హేతువు కంటె భిన్నమగు సాధ్యరూప ధర్మమును భావింపజేయునట్టి - దృష్టాంతః = దృష్టాంతము, ఉదాహరణమ్ = ఉదాహరణ మనబడును.

ఏ దృష్టాంతమున హేతురూప ధర్మముండుట వలన, సాధ్యరూప ధర్మము నుండునో ఆదృష్టాంతమును బోధించు శబ్దము ఉదాహరణ మనబడును.

ఉదాహరణము :— పర్వతము వహ్నిమంతము; ధూమము కలదగుట వలన; మహానసమువలె. అనుస్థలమున, పర్వతము సాధ్యము (పక్షము) దాని ధర్మము వహ్నియు ధూమమును. అట్టి వహ్నిధూమ రూపధర్మములు మహానసమునను గలవు. అందువలన పర్వతమునను మహానసము సమానధర్మి. కాబట్టి అది పక్షమున సాధ్యరూప =

నిహ్నిరూప ధర్మమును బోధింప (భావింప) జేయగలదు. ఇట్లు మహానసము ఉదాహరణము.

ధూమమున్నతావున వహ్ని తప్పక యుండునను వ్యాప్తిని గ్రహింపజేయుచు ధూమవంతము వహ్నివంతమే; మహానసమువలె—నను బోధను కల్పించి మహానసము ఉదాహరణముగా వ్యవహరింపబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

మఱియొక ఉదాహరణ లక్షణము:—

“తద్విపర్యయా ద్వా విపరీతమ్.” ౧. ౧. ౩౭.

తద్విపర్యయాత్ వా = సాధ్యచైధర్మ్యమువలన, పక్షమునగల సాధ్యరూప ధర్మమునకు విరుద్ధమగు సాధ్యాభావరూప ధర్మాశ్రయ మగుటవలన, విపరీతమ్ = హేతురూప ధర్మముకంటె భిన్నమగు సాధ్యరూప ధర్మమును బోధింపక దానియభావమును భావింపజేయు దృష్టాంతమునైతము ఉదాహరణ మనబడును. దీనిని వ్యతిరేక ఉదాహరణ మనియు నందురు.

ఉదాహరణము :— శబ్దము అనిత్యము; ఉత్పత్తి ధర్మము కలదగుటవలన. అను నీ స్థలమున ఘటము అన్వయ దృష్టాంతము. ఆత్మాదులు వ్యతిరేకే దృష్టాంతములు.

ఉత్పత్తి ధర్మమునకు వ్యతిరేకము అనుత్పత్తిధర్మము. అనుత్పత్తి ధర్మకము నిత్యము; ఆత్మవలె. శబ్దము ఆత్మవలె అనుత్పత్తి ధర్మము కలది కాకుండుటవలన నిత్యమును కాదు—అని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉపనయము:—

“ఉదాహరణాపేక్ష స్తథేత్యుపసంహారో న తథేతివా సాధ్యస్యోపనయః.” ౧. ౧. ౩౮.

ఉదాహరణాపేక్షః = దృష్టాంత బలముచే, తథా ఇతి నతథేతి
వా సాధ్యస్య ఉపసంహరః = అట్లేయనిగానీ, లేక, అట్లుకాదు అని
గానీ సాధ్యము నుపసంహరించుట-సాధ్యమును సిద్ధింపజేసి ముగించుట-
ఉపనయః = ఉపనయ మనబడును.

ఉదాహరణము:— శబ్దము అనిత్యము; ఉత్పత్తి
ధర్మము కలదగుటవలన; ఘటమువలె; ఆత్మాదివలె కాక
పోవుటచే; అట్లే శబ్దము ఘటమును దృష్టాంతముగా గొని
దాని సామ్యమువలన ఉత్పత్తిధర్మకమగుటచే శబ్ద మనిత్యము,
ఘటమువలె, అనియు, ఆత్మాదిని దృష్టాంతముగా తీసికొని
ఆత్మాదివలె అనుత్పత్తి ధర్మకము కాకుండుటచే ఆత్మాది
వలె నిత్యముగాక యనిత్యమనియు చెప్పుట యుపనయ మన
బడునని భావము.

నిగమన లక్షణము:—

“హేత్వపదేశాత్ ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగ
మనమ్.” ౧. ౧. ౩౯,

హేత్వపదేశాత్ = హేతువ్యపదేశము వలన, ప్రతిజ్ఞాయాః =
ప్రతిజ్ఞా విషయమగు నర్థమును, పునర్వచనమ్ = కాబట్టి యిదియునట్లే
యని మరల చెప్పుట, నిగమనమ్ = నిగమన మనబడును.

ఉదాహరణబలమున హేతువునందు వ్యాప్తి జ్ఞానము
కలిగించి యట్టి హేతువునకు షక్షమతో సంబంధమును
జూపి, వ్యాప్తి విశిష్టపక్షధర్మము కలదగుటవలన ప్రతిజ్ఞాత
సాధ్యమును అట్లే యని చెప్పుట నిగమన మనబడును.

ఉదాహరణములు:—

సాధర్యోహేతువు:— (ప్ర) శబ్దము అనిత్యము. (హే) ఉత్పత్తిధర్మము కలదగుటవలన. (ఉదా) ఉత్పత్తి ధర్మక ఘట పటాదులు అనిత్యములు. (ఉపనయము) అట్లే (ఘటపటాదులవలె) శబ్దము అనిత్య ధర్మకము. (నిగమనము) కాబట్టి (ఉత్పత్తిధర్మము కలదగుటవలన) శబ్ద మనిత్యము.

వైధర్యోహేతువు:— (ప్ర) శబ్దము అనిత్యము. (హే) ఉత్పత్తిధర్మక మగుటవలన. (ఉ) అనుత్పత్తి ధర్మకమగు ఆత్మాది నిత్యము. (ఉప) అట్లు (ఆత్మాదివలె) శబ్దమనుత్పత్తి ధర్మకము కాదు. (ని) కాబట్టి (ఉత్పత్తి ధర్మము కలదగుట వలన) శబ్దము అనిత్యము.

తర్కలక్షణము:—

“అవిజ్ఞాత తత్వేర్థే కారణోపపత్తిత తత్వజ్ఞానా
గమనాహస్తరకః” ౧. ౧. ౪౦

అవిజ్ఞాత తత్వే = తెలియబడని తత్వము (స్వరూపము) కల, అర్థే = పదార్థవిషయమున, కారణోపపత్తితః = తత్వమును తెలుపు సాధనము లభించుట వలన, తత్వజ్ఞానార్థమ్ = తత్వజ్ఞానము కొరకు చేయబడు, ఉపాః = ఈ కారణమున నిదియిట్లే కావలసి యుండునను కల్పన (జ్ఞానవిశేషము) తర్కః = తర్కమనబడును

ఏ పదార్థము (తత్వతః) సరిగా నెఱుగబడదో దానిని తెలిసికొన కోరిక (జిజ్ఞాస) కలుగును. ఇట్లు తా తెలిసికొన గోరినవస్తువు విషయమున, ఈ వస్తు వెట్టిది? ఇది యిట్లు లేక

అట్లా? యని విమర్శించును. విమర్శించి యెట్టిదని నిర్ణయించుటకు కారణము (ప్రమాణము) లభించునో అట్టిదిగా నిర్ణయించును.

ఉదాహరణము:— జ్ఞాతవ్య విషయము నెఱుగగోరునట్టి యీజ్ఞాత (పురుషుడు) ఉత్పత్తి ధర్మియా లేక అనుత్పత్తిధర్మియా? అనునది విమర్శ. ఇట్లు విమర్శింపబడుచు తాత్వికముగా తెలియబడని విషయమున, నేధర్మము నుపపాదింప కారణము లభించునో దాని నంగీకరించును. ఆత్మ నిత్యమా? అనిత్యమా? యని సంశయించి నిత్యమని నిరూపించు ప్రమాణము లభించిన నట్లంగీకరించునని భావము. ఆత్మ యనుత్పత్తి ధర్మకము - నిత్యమగునేని స్వకృత కర్మ ఫలము ననుభవించును. దుఃఖజన్మ ప్రవృత్తిదోష మిధ్యా జ్ఞానముల ప్రవృత్తివలన సంసారము, నివృత్తివలన నపవర్గము కలుగును. ఆత్మయుత్పత్తి ధర్మకము - అనిత్యము అగునెడల నీ సంసారాపవర్గములు సంభవింపవు. కారణమేమనః ఆత్మ యనిత్యమైన నుత్పన్న సమయమున దేహేంద్రియాదులతో సంబద్ధమగును. ఈ సంబంధము స్వకృత కర్మఫలము కానేరదు. ఉత్పన్న వస్తువు నశించును. కాబట్టి స్వకృత కర్మఫల భోగమును సిద్ధింపదు. ఇట్లు విమర్శించి సకారణ పక్షము నంగీకరించును. ఇట్టి యూహకే తర్కమని నామము.

నిర్ణయ లక్షణము:—

“విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యామర్థావధారణం
నిర్ణయః” ౧. ౧. ౪౧.

విమృశ్య=సందేహించి, పక్షప్రతిపక్షభ్యామ్ = సాధనోపాలంభములద్వారా, ఆర్థావధారణం=వస్తువిషయక నిశ్చయజ్ఞానము, నిర్ణయః=నిర్ణయ మనబడును

ఇటు 'పక్ష ప్రతిపక్ష' శబ్దములు ఒకేయధికరణము (వస్తువు) న నుండు రెండు పరస్పర విరుద్ధ ధర్మములను తెలుపును. పక్షశబ్దము సాధనబోధకము. ప్రతిపక్ష శబ్దము ఉపాలంభబోధకము. ఉపాలంభము = పరపక్షదూషణ.

ఎదుట కనబడు నొకవస్తువును గురించి యిది పురుషుడా? లేక స్థాణువా యని సందేహించి, పురుషుడైన పక్షమున పురుషత్వ సాధక హస్తపాదాదులును, లేక స్థాణువైన స్థాణుత్వ బోధక వక్రకోటరాదులు నుండవలయునని ఏకతర పక్షసాధనము, అన్యతర పక్షప్రతిపేధము నొనరించి స్థాణువనియో, లేక పురుషుడనియో నిర్ణయము జరుగును.

(ప్రథమాధ్యాయమున ఆధ్యాత్మికము.)

న్యాయదర్శనము

ప్రథమాధ్యాయము

(ద్వితీయాహ్నికము)

వాదలక్షణము:—

“ప్రమాణ తర్కసాధనోపాలంభః, సిద్ధాంతావిరుద్ధః,
పంచావయవైపవన్నః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహో
వాదః” ౧. ౨. ౧.

ప్రమాణతర్కసాధనోపాలంభః = ప్రత్యక్షాది ప్రమాణముల
ద్వారా, వానికనుకూలించు తర్కములద్వారాను, తనపక్షమును సాధిం
చును పరపక్షమును నిషేధించు నట్టిదియు, సిద్ధాంతావిరుద్ధః = సిద్ధాంత
పదార్థమును విరోధింప నట్టిదియు, పంచావయవోపపన్నః = ప్రతిజ్ఞాది
పంచావయవముల ప్రయోగములు గలదియు, పక్షప్రతిపక్ష పరిగ్రహః =
వాది ప్రతివాదులచే “ఆత్మకలగు - ఆత్మలేదు” అనునట్టి పక్ష ప్రతిపక్ష
ములు కలదియునగు కథావిశేషము (చర్చ) వాదః = వాదమనబడును.

అనేకు లొకచోగూడి విషయమును విచారించుచు
జేయు వాక్యరచన ‘కథ’ యనబడును. ఆకథయు వాదము,
జల్పము, వితిండ, యని మువ్విధములు. అందు, స్వపక్ష
సాధనము పరపక్షప్రతిషేధము ననునీరెండును ప్రత్యక్షాది
ప్రమాణములతోను వాని కనుకూలించు తర్కములతోను
చేయబడుచు, ఆ తర్కములు తామంగీకరించిన శాస్త్రమునకు
విరుద్ధములు కానివైయుండి, అవసరమని తోచినయెడల
ప్రయోగించు న్యాయవాక్యములు ప్రతిజ్ఞాదిపంచావయవ
ములతో కూడియున్న పక్షమున నట్టి కథను వాదమనిపేరు.

అనధిగత తత్వానబోధము (తనకింత వరకు తెలియని యొకానొక తత్వము నెఱుంగుట), సంశయ నివృత్తి, అధ్యన సితాభ్యనుజ్ఞానము (నిశ్చితార్థము నంగీకరించుట) యను నీ మూడుఫలముల నభిలషించు నొక శిష్యుడు తనగురువుతో గానీ, తోడి బ్రహ్మచారులతోగానీ చేయుచు (కథావిశేషము) - వార్తాలాపము, తత్వనిర్ణయమే ఫలముగా గలదైన పక్షమున వాద మనబడును ఇందొకరినొకరు జయించుట కానీ, ఓడించుటకానీ యుండ నేరదు.

జల్ప లక్షణము:—

“యథోక్తోపపన్నశ్చలజాతినిగ్రహస్థానసాధనోపాలంభో జల్పః” ౧ ౨. ౨.

యథోక్తోపపన్నః = పూర్వము చెప్పిన వాదలక్షణముతో కూడి నదై, ఛల.....సాధనోపాలంభః=ఛలము, జాతి, నిగ్రహస్థానము వీని ద్వారా స్వపక్షమును స్థాపించుటయు, పరపక్షమును నిషేధించుటయు గల కథావిశేషము - వార్తాలాపము, జల్పః = జల్పమనబడును.

ఇందు వాది ప్రతివాదులు తమతమ పక్షమును సాధింతురు. ఇతరుల పక్షమును ఖండింతురు - ప్రతిషేధింతురు. తమపక్షమును సాధించుటలోను ఇతర పక్షమును ఖండించుటలోను వీలైనట్లు ప్రత్యక్షమైది ప్రమాణములు, తర్కములు, ఛలము, జాతి, నిగ్రహస్థానములు వీనినన్నిటినిప్రయోగింతురు. ఇట్టివాక్య సమూహమే జల్ప మనబడును. ఈ జల్పమున వాదమునందు ప్రయోగింపనట్టి ఛలము, జాతి, నిగ్రహస్థానములు ప్రయోగింపబడును.

ఫలజాతి నిగ్రహస్థానము లననేమో ముందుజెప్పబడును.

వితండాలక్షణము:—

“ప్రతిపక్షస్థాపనాహీనో వితండా.” ౧. ౨. 3.

ప్రతిపక్షస్థాపనాహీనః=ప్రతివాదచేస్తీయకరింప బడిన పక్షము ప్రతిపక్ష మనబడును దానిని ప్రమాణాదుల ద్వారా సాధించుట స్థాపనయనబడును అట్టిసాధన రహితమైన, సః = ఆ జల్పము, వితండా = వితండయనబడును.

పూర్వసూత్రమున వర్ణింపబడిన జల్పలక్షణమే ప్రతిపక్షస్థాపనలేనిదై వాదిని జయించు బుద్ధితో నడుపబడిన వార్తాలాపము గలదగుచో వితండ యనబడును. ప్రతివాది తన సిద్ధాంతమును స్థాపింపక వాదిసిద్ధాంతమును ప్రమాణతర్క ఫల జాతి నిగ్రహస్థానముల ద్వారా ఖండింప నెంచిన వితండ యనబడునని సూత్రాభిప్రాయము. మఱియుసంక్షేపముగ జెప్పిన, స్వపక్షమును స్థాపింపక పరపక్షమును ఖండించుటయే ఫలముగాగల వార్తాలాపము (కథావిశేషము) వితండ యనబడును.

హేత్వాభాసములు:—

“సవ్యభిచార విరుద్ధ ప్రకరణసమ సాధ్యసమ
కాలాతీతాః హేత్వాభాసాః” ౧. ౨. ౪.

హేత్వాభాసాః=హేతులక్షణము లేకుండి హేతువులవలె తోచునవి. పక్షసత్వము, సపక్షసత్వము, విపక్షసత్వము, అభాధితత్వము, అసత ప్రతిపక్షితత్వము నను నైదును హేతులక్షణము. ఇట్టి లక్షణము

లేక పంచమ్యంతాది సామాన్యలక్షణము కలిగియుండుటచే హేతువు వలె తోచునది హేత్వాభాసములనబడును.

అహేత్వాభాసములు సవ్యభిచారము, విరుద్ధము, ప్రకరణశబ్దము, సాధ్యసమము, కాలాతీతము నని యైదు విధములు.

ఇందు ప్రకరణశబ్దమునకు సత్ప్రతిపక్షమనియు, సాధ్యసమమునకు అసీద్ధమనియు, కాలాతీతమునకు బాధితమనియు నామూంతరములు గలవు.

వానిలో సవ్యభిచారము:—

“అనైకాంతికః సవ్యభిచారః” ౧ ౨. గీ.

అనైకాంతికః = (ఒకచో నియతముగా నుండునది ఏకాంతికము. దానికి విపరీతముగానుండునది అనైకాంతికము.) అనియతముగా నుండునది, సవ్యభిచారః = సవ్యభిచార మనబడును.

ఏవస్తువు (సాధ్యము) సాధింపబడుచున్నదో అదియొక యంతము. దానియభాసము రెండువయంతము. ఇట్లు సాధ్యముండుచోటు నొక యంతముగను, సాధ్యము లేనిచోటు నొక యంతముగను మనమూహింపవచ్చును. దీనినే సంస్కృతమున సాధ్యవంతము సాధ్యాభావవంతము నని చెప్పవచ్చును. ఇట్లే రెంటిలో నొకదానియందు నియతముగా నుండని హేతువు అనైకాంతికము-సవ్యభిచార మనబడును.

ఏ హేతువు సాధ్యమున్నచోట (సాధ్యవతి) నుండి సాధ్యాభావమున్నచోటను (సాధ్యాభావవతి) నుండునో

అహేతువు సవ్యభిచార హేత్వాభాస మనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

ఒకచోట వ్యనస్థితము కాకుండుట వ్యభిచార మనబడును. వ్యభిచారముతో కూడినది సవ్యభిచారమనబడును.

ఉదాహరణము:— శబ్దము నిత్యము స్పర్శము లేనిదగుట వలన స్పర్శముగల ఘటపటాదులు అనిత్యములుగా చూడబడుచున్నవి. స్పర్శము లేకుండుటవలన శబ్దము నిత్యమని సాధింప నెంచి, 'స్పర్శము లేనిదగుటవలన' అను హేతువు నిట గ్రహించిన నది హేతువుగాక సవ్యభిచార హేత్వాభాస మగును. కారణ మేమన: శబ్దము నిత్యము అను తావున నిత్యత్వము సాధ్యము; అనిత్యత్వము సాధ్యాభావము. స్పర్శము లేని దగుట వలన నను నీహేతువు సాధ్యాభావముగల - అనిత్యమయిన బుద్ధి యందును గలదు. కాబట్టి యిది యహేతువు - హేత్వాభాసము.

విరుద్ధ హేత్వాభాసము:

“సిద్ధాంత మభ్యుపేత్య తద్విరోధీ విరుద్ధః” ౧.౨.౬.

సిద్ధాంత మభ్యుపేత్య = సాధనీయధర్మము - సాధ్యము సిద్ధాంతమన బడును. దానినంగీకరించి, తద్విరోధీ = దానిని విరోధించు స్వభావము గల - సాధ్యాభావ స్థలమున నుండుహేతువు, విరుద్ధః = విరుద్ధహేత్వాభాసమనబడును.

ఉదాహరణము:—ఈప్రదము (మడుగు) వహ్నిమంతము, ప్రదత్వము కలదగుట వలన. ఇక్కడ వహ్ని సాధ్యము. ప్రదత్వము హేతువు. ప్రదత్వము ప్రదమున

నుండును. అక్కడ ఇహ్ని యుండనేరదు. కాబట్టి యీ ప్రాదత్యము సాధ్యాభావ స్థలముననుండి విరుద్ధ హేత్వాభాస మనబడును.

ప్రకరణ సమము:-

“యస్మాత్ప్రకరణ చింతా స నిర్ణయార్థ మపదిష్టః
ప్రకరణ సమః” ౧. ౨. ౨.

యస్మాత్ = సమాన బలముగల మరియొక హేతువుచే నిరోధింప బడిన సామర్థ్యముగల యే హేతువు వలన, ప్రకరణచింతా = (సాధ్యా శ్రయమగు పక్షము ప్రకరణ మనబడును. అప్రకరణకు సంబంధించినచింత) పక్షము (ప్రకరణము) సాధ్యమున కాశ్రయమా లేక ఆనాశ్రయమా? యనుజ్ఞాన కలుగునో, సః = ఆహేతువు, నిర్ణయార్థమ్ = పక్షము సాధ్యాశ్రయమేయని నిర్ణయించుటకు, అపదిష్టః = ప్రయోగింపబడినచో, ప్రకరణసమః = ప్రకరణసమము - సత్ప్రతిపక్ష హేత్వాభాసమనబడును.

విమర్శ నధికరించు పక్షప్రతిపక్షములు ప్రకరణమని భావ్యకారులు (వాత్సయనుడు).

పక్షమున (సాధ్యవంతమున) సాధ్యనిర్ణయార్థమై ప్రయోగింపబడిన హేతువునకు ప్రతికక్షిగా మఱియొక హేతువున్న పక్షమున ప్రథమ హేతువు సత్ప్రతిపక్ష - ప్రకరణసమహేత్వాభాస మనబడును.

సాధ్యాభావమును సాధించు హేతువు ప్రతికక్షిగా నే హేతువునకుండునో ఆ హేతువు ప్రకరణసమహేత్వాభాసము.

ఉదాహరణము :- శబ్దమనిత్యము; నిత్యధర్మము లభింపకుండుటవలన. శబ్దము నిత్యము; అనిత్యధర్మము లభింప కుండుటవలన.

ఇందునిత్యధర్మముకానీ, అనిత్యధర్మముకానీ లభింప నందున శబ్దము నిత్యమా? అనిత్యమా? అనుసంశయముకలుగుచున్నది. నిత్యమో అనిత్యమో నిర్ణయింప జాలనందున నీహేతువులు ప్రకరణ సమము లనబడును.

సాధ్యసమహేత్వాభాసము:—

“సాధ్యావిశిష్టసాధ్యత్వాత్సాధ్యసమః” ౧.౨.౮.

సాధ్యత్వాత్ = సిద్ధముకాతుండుట వలన నేహేతువు, సాధ్యా విశిష్టః = సాధ్యముతో తుల్యమో అది, సాధ్యసమః = సాధ్య సమహేత్వాభాస మనబడును.

ఏ హేతువు (స్వరూపతః) సిద్ధముకాదో అది సాధ్యము వలనే సిద్ధముచేయదగినదగుటచే సాధ్యసమ మనబడును. దీనినే అసిద్ధహేత్వాభాసమనియు నందురు.

ఉదాహరణము:—తమస్సు(అంధకారము)ద్రవ్యము; గతి గలదగుటవలన. ఇందు గతిగలదగుటవలన అనుహేతువు సాధ్యసమము. కారణమేమన, అంధకారము ద్రవ్యమునుట సాధింపదగినవిషయమెట్లై అట్లే అంధకారమున గతి — గమనము—చలనము నున్నదనుట సాధింపదగినవిషయమే. ఉభయ పక్షమువారును, అంధకారము చలించునను విషయము సిద్ధమని యంగీకరింపరని భావము.

కాలాతీతము:—

“కాలాత్యయాపదిష్టః కాలాతీతః” ౧.౨.౯.

కాలాత్యయాపదిష్టః = హేతువును ప్రయోగించుకాలము కాల మనబడును. దాని నతిక్రమించి ప్రయోగింపబడు హేతువు, కాలాతీతః = కాలాతీత మనబడును.

ఉదాహరణము:— వహ్ని అనుష్ఠము; ద్రవ్యమగుట వలన. శబ్దము నిత్యము; సంయోగవ్యంగ్యమగుటవలన.

ఇట భేరీదంశ సంయోగమువలన శబ్దము వ్యంగ్యమగును. సంయోగమువలనకలుగు నీశబ్దము మనము గ్రహించు వేళ సంయోగముండిదు. ఆ సంయోగ మంతకుపూర్వమే కలుగును. సంయోగసమయమున మనము శబ్దము గ్రహింపము. అనంతరమున గ్రహింతుము. వ్యంగ్య వ్యంజకములు రెండు నెక్కకాలమున గ్రహింపబడవు.

అలోకసంయోగము రూపవ్యంజకము. అలోకరూపములు రెండు నె కేసమయమున జూడబడును. శబ్దమట్లుకాదు. కాబట్టి యీ హేతువు కాలాతీతమగును. దీనిని బాధిత హేత్వాభాసమనియు నందురు. అనగా నీహేతువు ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములచే బాధింపబడును. ఇక్కడ జూపబడిన యుదాహరణములలో మొదటి యుదాహరణమున ద్రవ్యమగుటవలన వహ్ని అనుష్ఠమగుట ప్రత్యక్ష ప్రమాణ బాధితము.

ఫల లక్షణము:—

“వచనవిఘాతోర్ధ్వ వికల్పోపపత్త్యా ఫలమ్”

౧. ౨. ౧౦.

అర్థవికల్పోపపత్త్యా = వాదికిష్టమైన (అభిప్రేతమైన) యర్థము నకు విరుద్ధమైన యర్థమును కల్పించుటయే లక్షణముగాగల యుక్తితో, వచన విఘాతః = వాదిచే ప్రయోగింపబడిన వాక్యమును దుష్టమొనర్చుట, ఫలమ్ = ఫలమనబడును.

వాది యే యభిప్రాయమును మనమున నిడుకొని యొక వాక్యమును ప్రయోగించునో ఆ యభిప్రాయమునకు విరుద్ధమైన యర్థము నా వాక్యమునకు కల్పించి యా వాక్యమును వ్యర్థమొనర్చుట ఛలమనబడునని సూత్రాభిప్రాయము. ఛల విభాగము:—

“తత్ త్రివిధం వాక్చలం సామాన్యచ్ఛల ముపచార చ్ఛలంచ” ౧.౨.౧౧.

తత్ = పైజెప్పిన ఛలము వాక్చలము, సామాన్యచ్ఛలము, ఉపచార చ్ఛలము నని మూడు విధములు.

అందు వాక్చలము:—

“అవిశేషాభిహితేర్థే వక్తరభిప్రాయాదర్థాంతర కల్పనా వాక్చలమ్” ౧.౨.౧౨.

అవిశేషాభిహితే = శబ్దశక్తివలన ననేకార్థములనిచ్చు శబ్దము అవిశేష మనబడును. అట్టి శబ్దముచే చెప్పబడిన అర్థే = అర్థమునందు, వక్తః = వాదికి, అభిప్రాయాత్ = ఇష్టమైన దానికంటె, అర్థాంతర కల్పనా = భిన్నమైన మఱియొక యర్థమును కల్పించుట, వాక్చలమ్ = వాక్చల మనబడును.

అనేకార్థకమగు నొక శబ్దమును కొంచొక యర్థమును తెలుపనుద్దేశించి యొకడు ప్రయోగింప, ప్రయోక్త యభిప్రాయమునకంటె భిన్నార్థము నాశబ్దమునకు కల్పించుట వాక్చలమనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉదాహరణము:— “ఇతడు నవకంటలుడు.” అను వాక్యమును ‘ఇతడు క్రొత్త కంటి కలవాడ’ ను నర్థమును

బోధింపదలచి యొకడు ప్రయోగింప, ఆవాక్యమునకు తొమ్మిది కంబళ్లు కలవాడని యర్థమును కల్పించి ఈ దరిద్రునకు రెండు కంబళ్లైన లేవే తొమ్మిది యెటనుండి వచ్చినవని యాక్షేపించుట వాక్చలమగును.

“సంభవతోఽర్థస్యాతిసామాన్యయోగా దసంభూతార్థకల్పనా సామాన్యచ్ఛలమ్. ౧.౨.౧౩.

సంభవతః = సంభావింప వీలగు, అర్థస్య = వాదించే ప్రయోగింపబడిన వాక్యార్థమును ప్రతిషేధించుట కొఱకు, అతిసామాన్యయోగాత్ = సంభావింప వీలయిన అర్థముకొక సామాన్యధర్మమును పురస్కరించుకొని వీలయినట్టి, అసంభూతార్థ కల్పనా = అసంభవమైనట్టి అర్థమును కల్పించుట, సామాన్య ఛలమ్ = సామాన్యచ్ఛల మనబడును.

ఒక సామాన్యధర్మమును పురస్కరించుకొని వాది తాత్పర్యమునకు విషయమైన యర్థమునకు విరుద్ధార్థమును కల్పించుట సామాన్యచ్ఛలమని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉదాహరణము:—దూరమునుండి వచ్చుచున్న శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యవర్యులగు దయానంద భగవత్పాదులను చూచి యొకడు “వీరా! జగద్విఖ్యాతకీర్తులు! అఖిలజనవంశ్యులు! దేశాత్మోద్ధారార్థము వైదికధర్మమును పదేశించు పరివ్రాజకులు!” అని సహచరులతో నన నందొకరు ‘పరివ్రాజకునకు దేశాత్మోద్ధారార్థము వైదికధర్మోపదేశ్యత్వము సంభవమే’ యని యనెనుకొనుడు. అంతట నొక ఛలవాది, పరివ్రాజకునకు వైదికధర్మోపదేశము సంభవమేని, కలరుగదా! యెందరో పరివ్రాజకులు నేడు భారతమున.

వారియందును పరివ్రాజకత్వము కలదుగదా? కాని, వారిలో నెందఱు సత్కారాద్ధులు? బకబిడాలప్రతులై భారత భూమికి భారభూతులై యున్నారే! వారెల్లరు వైదికధర్మోప దేశకులేనా? అని యెదుర్కొనును. ఇక్కడ వాదిచే పేతువుగా నుద్దేశింపబడని పరివ్రాజకత్వసామాన్యమును వైదిక ధర్మోపదేశమునకు హేతువుగాగొని యాక్షేపించుట సామాన్యచ్ఛలమని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉపచారచ్ఛలము:—

“ధర్మవికల్పనిర్దేశేఅర్థసద్భావప్రతిషేధఉపచారచ్ఛలమ్”

౧. ౨. ౧౪.

ధర్మ వికల్ప నిర్దేశే = (శబ్దవృత్తులయిన ‘శక్తి - లక్షణ’ లు ఇక్కడ ధర్మ పదమున వ్యవహరింప బడినవి.) శక్తి - లక్షణా వృత్తులలో నొకదానిచే నిర్దేశింపబడిన శబ్దమున, అర్థసద్భావప్రతిషేధః = రెండవ వృత్తిచే నట్టి యర్థ మాశబ్దమునకు లేదని ఖండించుట, ఉపచారచ్ఛలమ్ = ఉపచారచ్ఛల మనబడును.

శబ్దమున నర్థబోధకవృత్తులు రెండు గలవు. ఒకటి శక్తి. రెండు లక్షణ. ఇందు శక్తి ముఖ్యవృత్తి. లక్షణ గౌణ వృత్తి. ఇట్టి రెండు వృత్తులలో నొకదానిని మనస్సున నిడుకొని వాదిచే ప్రయోగింపబడిన శబ్దమునకు మఱియొకదానితో నాయర్థమును కాదనుట ఉపచారచ్ఛలమనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉదాహరణము:—లక్షణావృత్తి నుద్దేశించి “మంచెలు (అరచుచున్నవి) కేకలు పెట్టుచున్నవి” అనియొకడన, శక్తి

వృత్తి ననుసరించి “మంచెలెట్లు కేకలు పెట్టగలవయ్యా? మంచెలమీదనున్న మనుజులు కేకలు పెట్టుచున్నారు కాని”, యని ఖండించుట ఉపచారచ్ఛలమగును.

ఇట్లు ఛలము ముద్విధములని నిరూపించి యంతకంటె నెక్కువ తక్కువకానని ధృవపరుప పూర్వపక్ష మొనర్చుచున్నాడు సూత్రీకారుడు.

“వాక్చలమేవ్రాపచారచ్ఛలం తదవిశేషాత్” ౧.౨.౧౫.

ఉపచారచ్ఛలము, వాక్చలమేవ = వాక్చలమే. తదవిశేషాత్ = వాక్చలముకంటె భిన్నము కాకుండుట వలన

వాక్చలమున వాదించే ప్రయోగింపబడిన శబ్దమున కర్థాంతరము కల్పించి ఖండించునట్లు, ఉపచారచ్ఛలమునను వాదిప్రయోగించుశబ్దమునకు తదభిప్రేతార్థమునకంటె భిన్నార్థము కల్పింపబడును. వాక్చలము, ఉపచారచ్ఛలము రెండు వేరుగావు.

ఖండన సూత్రము:—

“న తదర్థాంతరభావాత్,” ౧.౨.౧౬.

న = వాక్చలము ఉపచారచ్ఛలముకాదు; కారణమేమి? తదర్థాంతర భావాత్ = ఆరెంటిలోను భేదముండుట వలన.

వాక్చల - ఉపచారచ్ఛలములలో సామాన్య దృష్టికి భేదము కన్పింపకున్నను వానిలోచాల భేదముకలదు. వాక్చలమున శక్తి వృత్తిచే బోధింపబడిన అర్థము శక్తివృత్తిచే బోధింపబడిన అర్థాంతరముచే ఖండింపబడును, ఉపచారచ్ఛల

మున శక్తివృత్తిచే బోధింపనెంచిన యర్థము లక్షణావృత్తిచే కల్పితమగు అర్థముచేతను, లక్షణావృత్తిచే బోధింపనెంచిన యర్థము శక్తివృత్తి కల్పితార్థముద్వారాను ఖండింపబడును. కాబట్టి రెండును భిన్నములని సూత్రాభిప్రాయము.

“అవిశేషేవా కించిత్సాధర్యా దేకచ్ఛలప్రసంగః”

౧.౨.౧౭.

వా = మరియు, కించిత్సాధర్యాత్ = ఏ కొంచెపు సమానత వలనో, అవిశేషే = భేదము లేదన్నచో, ఏకచ్ఛలప్రసంగః = ఒకేఫల మనవలసి వచ్చును.

వైజెప్పిన భేదమతిస్వల్పమనియెంచి వాక్ఫలోపచార చ్ఛలములలో భేదములేదని యెంచినపక్షమున సామాన్య చ్ఛలముచునైతము భిన్నముగా నెంచక ఒక్కటే ఫలమని యెంచవలసివచ్చును. కాబట్టి యత్కించిద్భేదమును గూడ భేదముగానెంచి సూత్రకారుడు ఫలము మూడు విధములని వర్ణించియున్నాడు.

జాతి లక్షణము:—

“సాధర్యై వైధర్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానం జాతిః”

౧.౨.౧౮.

సాధర్యై వైధర్యాభ్యామ్ = సమాన విశేషధర్మముల ద్వారా, ప్రత్యవస్థానమ్ = వాదిస్థాపిత సాధ్యధర్మమును ఖండించుట, జాతిః = జాతి యనబడును.

వాదిచే స్థాపింపబడిన సాధ్యధర్మమును ఖండించుటకు వ్యాప్తిరహితమగు హేతువును గ్రహించుట జాతియనబడును.

నిగ్రహస్థాన లక్షణము:--

“విప్రతిపత్తి రప్రతిపత్తిశ్చ నిగ్రహస్థానమ్,” ౧.౨.౧౯

విప్రతిపత్తిః = విరుద్ధ జ్ఞానము, అప్రతిపత్తిః = అరంభింపవలసిన యెడ అరంభింప కుండుట, (వాది సాధించిన దానిని దూషించుటయో, వాది దూషించిన దానికి సమాధానము చెప్పుటయో అరంభ మనబడును. అట్లుచేయుకుండుట అనారంభము - అప్రతిపత్తి). నిగ్రహస్థానమ్ = నిగ్రహస్థాన మనబడును.

పరుడు చెప్పినదానిని సరిగాగ్రహింపక వీషరీతముగ గ్రహించుటయు, పరుడుస్థాపించిన దానిని ఖండింపకుండుటయు పరాజయమునకు కారణములు. కాబట్టి విప్రతిపత్తి అప్రతిపత్తి యనునవి నిగ్రహస్థానము లనబడును

జాతి నిగ్రహస్థానము తెన్నియన:

“తద్వికల్పాజ్జాతి నిగ్రహస్థాన బహుత్వమ్,” ౧.౨.౨౦.

తద్వికల్పాత్ = సాధర్మ్య వైధర్మ్యముల ద్వారా చేయుఖండనముల వలనను, విప్రతిపత్తి అప్రతిపత్తులు అనేకవిధములగుటవలనను, జాతినిగ్రహస్థాన బహుత్వమ్ = జాతి, నిగ్రహస్థానము లనేకవిధములు.

పైజెప్పిన జాతినిగ్రహస్థాన లక్షణములలోగల భేదముల ననుసరించి జాతినిగ్రహస్థానము లనేకవిధములని సూత్రాభిప్రాయము.

న్యాయదర్శనమున ప్రథమాధ్యాయము.

న్యాయదర్శనము

ద్వితీయాధ్యాయము

(ఆద్యాహ్నికము)

ప్రథమాధ్యాయమున ప్రమాణాది పదార్థములు సావములతో పేర్కొనబడి వాని లక్షణవిభాగములు చేయబడినవి. ఈ ఆధ్యాయమున నాయూ పదార్థములను క్రమముగా పరీక్షింపదలచి సూత్రకారుడు ముందుగా సంశయమును పరీక్షించుచున్నాడు. పాతక్రమము ననుసరించి ప్రమాణములను ముందు పరీక్షింపవలసియుండ వానిని విడిచి సంశయమును పరీక్షించుటకు కారణము సంశయింపక విచారణ కలుగకుండుటయే.

పూర్వపక్షము:

“సమానానేకధర్మాధ్యవసాయాదన్యతరధర్మాధ్యవసాయాద్వా న సంశయః” ౧. ౧. ౧.

సమాన.....సాయాత్ = సాధారణ - అసాధారణ ధర్మ నిశ్చయ జ్ఞానమువలనగానీ, అన్యతర ధర్మాధ్యవసాయాత్వా = సాధారణ అసాధారణ ధర్మములలో నొకదాని నిశ్చయజ్ఞానము వలనగానీ, సంశయః = సందేహము, న = కలుగదు.

(“సమానానేక...సంశయః” ౧. ౧. ౨౩) అనునీ సూత్రమున చెప్పబడిన సంశయ లక్షణము సరికాదు. సమానానేకధర్మముల గ్రహణమువలనగానీ, అన్యతరధర్మగ్రహణమువలనగానీ ధర్మియందు సంశయము కలుగుననుట

యుక్తముగాదు. ధర్మ ధర్మములు వేరువేరు పదార్థములు గదా! రూపమును చూచినపుడు స్పర్శమందు సందేహము కలునా? దేనదిత్తునిజూచిన గోవిందునియందు సందేహమెట్లు కలును? మఱియు, సమానధర్మాభ్యసనాయమువలన సంశయము కలుగుననుటలో, అభ్యసనాయమన్న నిశ్చయ జ్ఞానము గదా? నిశ్చయజ్ఞానమువలన సంశయజ్ఞాన మెట్లుకలును? కార్యకారణములలో సారూప్యమేమియు కనబడదే? కాబట్టి సమానధర్మనిశ్చయజ్ఞానమువలన సంశయము కలుగనేరదు. ఇట్లే అనేక అన్యతర ధర్మముల నిశ్చయజ్ఞానము వలనను సంశయము కలుగనేరదని సూత్రాభిప్రాయము.

“విప్రతిపత్త్యవస్థాధ్యవనాయాచ్చ” ౨. ౧. ౨.

పూర్వాధ్యాయమున లక్షణసూత్రమున జెప్పిన, విప్రతిపత్తి-అవ్యవస్థల అధ్యవసాయము వలనను సంశయము కలుగనేరదు.

విప్రతిపత్తిః=విరుద్ధజ్ఞానము - లేక - (ఆత్మఉన్నది-ఆత్మలేదు.) అను నిట్టి విరుద్ధమగు లోకమతము. ఇట్లు లోకమతమును నిశ్చయముగా నెఱిగినందున ఆత్మయందేల సందేహము కలుగును? కలుగజాలదు. ఇట్లే విప్రతిపత్తి వస్తువును నిశ్చయింపగల కొండొక ధర్మోపలబ్ధి=ధర్మగ్రహణము అవ్యవస్థితమైయున్నదనియు, లేక అట్టి ధర్మానుపలబ్ధి-ధర్మాగ్రహణము అవ్యవస్థితమైయున్నదనియు స్పష్టముగా-వేరువేరుగా నెఱిగినవ్యక్తి యేల సందేహించును? దేనివలన నేది జనింపదో అది యద్దానికి కారణమనుట యుక్తముకాదని సూత్రాభిప్రాయము.

విప్రతిపత్తివలన సంశయము కలుగకుండుటకు కారణ మేమనః—

“విప్రతిపత్తౌచ సంప్రతిపత్తేః.” ౨.౧.౩.

విప్రతిపత్తౌచ = పూర్వము చెప్పబడిన విప్రతిపత్తియందు, సంప్రతిపత్తేః = వాది ప్రదివాదుల కుభయులకును నిశ్చయజ్ఞాన ముండుట వలన సంశయములేదని సూత్రతాత్పర్యము.

ఆత్మయున్నదని చెప్పు వాదికిగానీ, ఆత్మలేదని చెప్పు ప్రతివాదికిగానీ, వారి ఆత్మాస్తిత్వ-ఆత్మనాస్తిత్వ సిద్ధాంతములందు ఎట్టి సంశయమును లేదు. నిశ్చయమే కలదు. కాబట్టి అట్టియెడ సంశయమునకు తావేది? సంప్రతిపత్తియన నిశ్చయజ్ఞానము. నిశ్చయము సంశయమునకు కారణమెట్లు కాగలదు? అసంభవము. నిశ్చయమువలన సంశయము కలుగునెడల కార్యకారణములలో వైరూప్యమేర్పడగలదు.

విప్రతిపత్తివలన సంశయము కలుగకున్న పోనిండు. కాని ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్య వ్యవస్థవలననేల సంశయము కలుగదనః—

“అవ్యవస్థాత్తత్త్వని వ్యవస్థితత్వా చ్ఛావ్యవస్థాయాః”

౨. ౧. ౪.

అవ్యవస్థాయాః = ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిరూప అవ్యవస్థ, అవ్యవస్థాత్త్వని = తన స్వరూపమున, వ్యవస్థితత్వాత్ = వ్యవస్థితము - ప్రతిస్థితమైయుండుటవలన, సంశయము కలుగదు.

ఏ యవ్యవస్థ సంశయమునకు కాదణముగా చెప్పబడుచున్నదో అది తన స్వరూపమున వ్యవస్థితమైయున్నదా? లేదా? తన స్వరూపమున స్థిరమైయున్న నది సంశయమునకు

కారణమెట్లగును? అవ్యవస్థ తన స్వరూపముననే వ్యవస్థితముగా నిపక్షమున స్వరూపరహితమైన యవ్యవస్థ సంశయమునకు కారణమెవ్విధమునను కాజాలదని సూత్రాభిప్రాయము.

సమానానేకాది ధర్మోపపత్తివలన సంశయము కలుగుచుండుట లోకమున జూచుచున్నామే! కాదందురేల? యనినః

“తథాత్వంత్యంతసంశయస్తద్ధర్మసాతత్వోపపత్తేః”

౨. ౧. ౧.

తథా = సమానధర్మజ్ఞానాదులవలన సంశయము కలుగునెడల, అత్యంత సంశయః = అత్యంత సంశయము కలుగును. సంశయనివృత్తి కలుగుటయే దుర్లభమగును. కారణ మేమనః తద్ధర్మ సాతత్వోపపత్తేః = ఆ సమాన అసమాన ధర్మములగ్రహణ మెల్లపుడు కలుగుచుండుటవలన.

ఎట్టి ధర్మజ్ఞానమువలన సంశయముకలుగునని చెప్పబడుచున్నదో ఆధర్మమా వస్తువునందెల్లపుడు (వస్తువున్నంత కాలము) నుండునుగదా? వస్తు (ధర్మ) వెల్లపుడును ధర్మగ్రహణపూర్వకముగనే గ్రహింపబడును. కాబట్టి ధర్మగ్రహణమున్నంతకాలము ధర్మగ్రహణము నుండును. అట్టియెడ సమానాదిధర్మగ్రహణము సంశయమునకు కారణమైనచో కారణమున్నంతకాలము కార్యమయిన సంశయమును కలుగుచుండును. అందుచే సంశయోచ్ఛేద మెన్నడును కలుగనేరదని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:

“యథోక్తాధ్యవసాయాదేవ తద్విశేషావేక్షాత్ సంశయో నాసంశయో నాత్యంతసంశయోవా” ౨. ౧. ౬.

తద్విశేషపేక్షాత్ = జేనియందు సంశయము కలుగుచున్నదో దాని విశేషధర్మముల (స్థాణుత్వ పురుషత్వాదుల) నపేక్షించుట వలన, యధోక్తా ధ్యవసాయాజేవ = పూర్వము చెప్పబడిన ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థలతో కూడిన సమాన ధర్మోపపత్త్యాదులవలననే, సంశయే = సంశయము కలుగుచుండ, నఅసంశయః = సంశయము కలుగకుండుట గానీ, నతత్యంత సంశయోవా = సంశయ మెన్నటికి దూరము కాకుండుటగానీ లేదు.

సమానధర్మగ్రహణము మాత్రము సంశయమునకు కారణమని చెప్పిన సంశయముకలుగకుండుటయో అత్యంత సంశయము కలుగుటయో సంభవించును. కాని సంశయ కారణములను జెప్పిన సూత్రమున విశేషధర్మముల నపేక్షించు సమాన ధర్మోపపత్త్యాదులవలన సంశయము గలుగునని చెప్పబడినది. అందువలన నెట్టిదోషమును కలుగదు.

స్థాణువు (నిలబడియున్న కొయ్య) లోను, పురుషుని లోను సమానముగ నుండు ఎత్తు, లావు మున్నగు సమాన గుణములను జూచుచు—వంకర, తొరట, చేతులు, కాళ్లు మున్నగు విశేషగుణము లట కనబడకపోవుటవలన నెహట కనబడునస్తున్నందు స్థాణువా పురుషుడా యను సంశయము కలుగును. ఇక్కడ విశేషగుణముల యాకాంక్షతోగూడిన సమానగుణముల జ్ఞానము సంశయమునకు కారణము గాని, సమానగుణజ్ఞానముమాత్రము కారణముకాదు. విశేషగుణములు చూడబడగానే సంశయము విడిపోవును. కాబట్టి పూర్వమున జూపబడిన దోషములు నిర్వృత్తకములని సూత్రాభిప్రాయము.

“యత్ర సంశయ స్తత్రైవ ముత్తరోత్తర ప్రసంగః”

౨.౧.౨.

యత్ర సంశయః = పరీక్షింపదగిన విషయమునందెట్లనైనను కలుగు సంశయమును పూర్వపక్షులెవరైన నాక్షేపించిన, తత్ర = అస్థలమున, ఏవమ్ = పైసూత్రమున వర్ణించినట్లు, ఉత్తరోత్తర ప్రసంగః = పూర్వపక్షమునకు తరువాత జూపినట్లు సమాధానము చెప్పవలసియుండును.

ముందువ్రాయబోవు శాస్త్రమున నాయాస్థలములందు జూపబడిన సంశయముల విషయమున నెవరేని పూర్వపక్షమొనర్చిన (ఖండించిన) పైసూత్రమున జెప్పినట్లు సమాధానము చెప్పవలయునని సూత్రాభిప్రాయము.

పరీక్షకు అంగమైన సంశయమును ముందుగా పరీక్షించి యనంతరమున ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములను పరీక్షింపదలచి సూత్రమును రచించుచున్నాడు.

పూర్వపక్షము:—

“ప్రత్యక్షాదీనా మప్రామాణ్యం త్రైకాల్యాసిద్ధేః” ౨.౧.౩.

ప్రత్యక్షాదీనామ్ = ప్రత్యక్ష, అనుమాన, ఉపమాన, శబ్ద ప్రమాణములలో, అప్రామాణ్యం = ప్రమాణత్వము సంభవింపదు. ఎందువలననన? త్రైకాల్యాసిద్ధేః = ముక్కలము లందును సిద్ధింప కుండుటవలన.

ప్రామాణ్యమునగా ప్రమేయసిద్ధికి హేతుత్వము. ప్రమాణముననుండు ధర్మమే ప్రామాణ్యమనియు చెప్పనగును. కాబట్టి ధర్మసిద్ధించినపుడే ధర్మముసిద్ధింపగలదు. ప్రమాణములు ఆకాశపుష్పమువలె ససంభవములు. అవి ప్రమేయమునకు పూర్వముగానీ, ప్రమేయసమయమునగానీ, ప్రమేయ

మున కనంతరముగానీ సిద్ధింపనేరవు. కాబట్టి ప్రామాణ్యమెట్లు సిద్ధింపగలదని సూత్రాభిప్రాయము.

త్రికాలములందెట్లు సిద్ధింపవనః

“పూర్వంహిప్రమాణసిద్ధౌ నేంద్రియార్థ సన్నికర్షా
ప్రత్యక్షోత్పత్తిః” ౨.౧.౯.

హి = ఎందువలన ననగా, పూర్వం = ప్రమేయము సిద్ధింపటకు పూర్వము, ప్రమాణసిద్ధౌ = ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములు సిద్ధించినచో, ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షాత్ = ఇంద్రియములతో వస్తువులకు సంబంధము కలుగుట వలన, ప్రత్యక్షోత్పత్తిః = ప్రత్యక్ష ప్రమాణమేర్పడుననుట న = తప్పగదా?

ఇట్ల ప్రమాణము జ్ఞానము. ప్రమేయము వస్తువు. వస్తుసిద్ధికి పూర్వమే ప్రమాణములు సిద్ధించినచో ప్రమాణములద్వారా ప్రమేయములు (వస్తువులు) సిద్ధించును. కాబట్టి ప్రమాణములకంటె ప్రమేయములు పూర్వము అనజెల్లదు. అట్లందు మేని, పూర్వమురచింపబడిన “ఇంద్రియార్థముల సన్నికర్షము వలన కలుగుజ్ఞానము ప్రత్యక్షము (౧.౧.౪.)” అను సూత్రమునకు విరుద్ధమగును. సూత్రమునగల అర్థశబ్దమువలన ప్రమేయమే గ్రహింపబడుచున్నదిగదా? ఆప్రమేయము ప్రత్యక్షోత్పత్తికి కారణమగుటవలన ప్రత్యక్షప్రమాణముకంటె ముందున్నట్లు తెలియుచున్నది. కాబట్టి ప్రమాణము ప్రమేయముకంటె పూర్వమును తెట్లును పొసగదనిభావము.

ప్రమాణము పూర్వముకావున్న తరువాత నందుమేని,

“పశ్చాత్ సిద్ధౌ న ప్రమాణేభ్యః ప్రమేయసిద్ధిః” ౨.౧.౧౦.

పశ్చాత్ = ప్రమేయసిద్ధికి తరువాత, సిద్ధా = ప్రమాణము సిద్ధించువేని, ప్రమాణేభ్యః = ప్రమాణముల వలన, ప్రమేయసిద్ధిః = ప్రమేయములు సిద్ధించు ననుట, న = తగదు.

ప్రమాణమువలన ప్రమీయమాణమగు - తెలియ నగు వస్తువు ప్రమేయ మనబడుచున్నది. కాబట్టి ప్రమేయ సిద్ధికి తరువాత ప్రమాణసిద్ధి యనిన, ప్రమాణములేనిది ప్రమేయమెట్లు సిద్ధింపగలదు? అనుప్రశ్న కలుగును. ఏలయన, ప్రమాణమే లేనిది దేనిచే ప్రమీయమాణమై (తెలియబడి) ప్రమేయమనబడును? వస్తుస్వరూపము ప్రమాణముద్వారా యేర్పడకున్నను, దాని ప్రమేయత్వము మాత్రము ప్రమాణము వలననే కలుగుచున్నది. కాబట్టి ప్రమాణము ప్రమేయముకంటె ముందు సిద్ధించుట తప్పనిసరి యని భావము.

దీనినిబట్టి ప్రమేయము పూర్వమై, ప్రమాణము తరువాతనే యనిన ప్రమాణములవలన ప్రమేయసిద్ధియనుట విరుద్ధమగును. కాబట్టి ప్రమేయూనంతరము ప్రమాణమనుటయు ననుచితమని సూత్రాభిప్రాయము.

పూర్వపరములు విడిచి ప్రమాణ ప్రమేయములు రెండును సమకాలీనము లందుమేని,

“యుగపత్సిద్ధౌ స్రత్యర్థ నియతత్వాత్ క్రమవృత్తి త్వభిప్రాయా బుద్ధీనామ్.” ౨.౧.౧౧.

యుగపత్సిద్ధౌ = ప్రమాణప్రమేయము లొకే కాలమున సిద్ధించుననిన, బుద్ధీనామ్ = ప్రమాణజ్ఞానములకు, క్రమవృత్తి త్వభిప్రాయః = క్రమవృత్తిత్వము - ఒకదానితరువాత యొకటి కలుగుట యనునది యుండ

శేరదు. కారణమేమన, ప్రత్యర్థనియతత్వాత్ = ప్రమేయక్రమము నందు నియమముండుట వలన.

ప్రమాణ ప్రమేయము లొకేసమయమున సిద్ధించు ననిన రూపరసగంధస్పృశ్యాదిప్రమేయముల జ్ఞానమొకదాని తరువాత నొకటి కలుగునట్టి లోకానుభవమునకు విరుద్ధ మగును. కాబట్టి ప్రమాణ ప్రమేయములు రెండు నొకేమాట సిద్ధించుననుటయు తగదని పూర్వపక్షము.

ఉత్తర పక్షము:—

“త్రైకాల్యాసిద్ధేః ప్రతిషేధానుపపత్తిః” ౨. ౧. ౧౨.

త్రైకాల్యాసిద్ధేః = ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములు ముక్కలము లందును సిద్ధింపవనుటవలన, ప్రతిషేధానుపపత్తిః = వాది ప్రామాణ్యమును ఖండించుట కే వీలులేదు.

ప్రమాణములే సిద్ధింపనని చెప్పు పూర్వపక్షి యా ప్రమాణముల ప్రామాణ్యమును ఖండింపబూనుట హాస్యాస్పదమని సూత్రాభిప్రాయము. ప్రామాణ్యము ప్రమాణముల ధర్మము. ప్రమాణములే (ధర్మ) సిద్ధింపనపుడు ప్రామాణ్యమును ఖండించుటెట్లు? కాబట్టి ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములలో ప్రామాణ్యములేదనుట తగదని భావము.

ప్రత్యక్షాదిప్రమాణముల ప్రామాణ్యము సంగీకరింప కుండుటయననేమి? ఆ ప్రమాణములే లేవనుటయూ? లేక ఆ ప్రమాణములలో నర్థమును సిద్ధింపజేయుశక్తి లేదనుటయూ? శక్తి లేదందుమేని ప్రమాణములున్నవి కాని వానిలో ప్రమేయజ్ఞానము కలిగించు సామర్థ్యములేదని యర్థమగు

చున్నది. అట్లుకాక ప్రమాణములే లేవనిన, ప్రమాణములన్నియు లేవా? లేక యేదేని యొక్క ప్రమాణములేదా? తెలుపవలసియుండును. ప్రమాణములన్నియు లేవనుట యిష్టమేని సూత్రమున (౧. ౧. ౮.) ప్రత్యక్షాది యని విశేషనామముల పేర్కొనుట యనుచితము. కొండొక ప్రమాణపు ప్రామాణ్యము నిషేధించుట యిష్టమేని మిగిలిన ప్రమాణములంగీకరించినట్లుగను. ఏదేని యొక ప్రమాణమంగీకరించినను ప్రమాణములే లేవనుట సముచితముగాదు. కాబట్టి 'ముక్కా-లములందును సిద్ధింపనందువలన' అను హేతువు సరియైనది కాదని యీసూత్రాభిప్రాయము.

ప్రమాణముల ప్రామాణ్యమును ఖండించుట తగదనుటలో మరియొక హేతువు.

“సర్వప్రమాణప్రతిషేధాచ్చ” ౨. ౧. ౧౩.

పై సూత్రమునుండి ‘ప్రతిషేధానుపపత్తిః’ అను పద మీ సూత్రమున ననువర్తించును. ఈ సూత్రమునగల చ కారమునకు ‘కూడ’ అని యర్థము.

సర్వప్రమాణప్రతిషేధాచ్చ = ప్రత్యక్షాది ప్రమాణముల నన్నింటి ప్రామాణ్య మంగీకరింపనందువలనకూడ (ప్రత్యక్షాదిప్రమాణముల ప్రామాణ్య మంగీకరింపదగదను) పైఖండన సరియైనదికాదు.

ఏ ప్రమాణమువలన ప్రత్యక్షాది ప్రమాణముల ప్రామాణ్యమంగీకరింపదగదని చెప్పబడునో అదీయు ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములలో నొకటియేగదా! పూర్వసూత్రమున ప్రమాణముల నన్నిటిని ఖండించెను. మఱి ప్రామాణ్య

మును నిషేధించు ప్రమాణమెద్ది? ప్రమాణమే లేనియెడల
ఖండన మంగీకరించుటెట్లు? కాబట్టి పూర్వపూత్రమున జెప్ప
బడిన ప్రామాణ్యఖండన సరియైనదికాదని సూత్రాభి
ప్రాయము.

ఏ ప్రమాణబలమున ప్రత్యక్షమైన ప్రామాణ్యము
నిషేధింపబడుచున్నదో ఆ ప్రమాణము మాత్ర మంగీకరింప
బడుననిన,

“తత్ప్రామాణ్యేవా న సర్వప్రమాణవిప్రతిషేధః”

అ. గ. ౧౪.

తత్ప్రామాణ్యేవా = ప్రతిషేధకప్రమాణ ప్రామాణ్య మంగీక
రింపబడినచో, సర్వప్రమాణ విప్రతిషేధః = సర్వప్రమాణ ప్రతిషే
ధము (ఖండన). న = తగదు. అనిసూత్రార్థము.

ప్రత్యక్షమైన ప్రమాణముల ప్రామాణ్యమును ఖండింప
నేదేని యొక ప్రమాణమంగీకరింపవలయునుగదా? ఖండన
కొఱకు అంగీకరింపబడు ప్రమాణము ప్రత్యక్షమైదులలో
చేరునా? లేక వానిలో చేరదా? చేరునెడల ప్రత్యక్షమైదు
లన్నియు నప్రమాణములన నెప్పదు. వేరగునెడల, ప్రత్య
క్షమైదుల ఖండనార్థము వానికంటె భిన్నముగా నొక ప్రమాణ
మంగీకరించుచు నన్ని ప్రమాణములు ఖండింపబడినవనుట
యంతకంటె హాస్యాస్పదము.

(ప్రత్యక్షమైదులు ప్రమాణములు కావనుటకు హేతు
వుగా చెప్పిన “త్రైకాల్యాసిద్ధేః” అను కారణమును సరియైన

కారణముకాదని యొక విధముగా ఖండించి ప్రస్తుతము మఱి యొక సహజానము చెప్పబడుచున్నది.

“త్రైకాల్యాప్రతిషేధశ్చ శబ్దాదాతోద్యసిద్ధివత్
తత్త్విద్యే” ౨. ౧. ౧౧.

త్రైకాల్యాప్రతిషేధశ్చ = ప్రత్యక్షాదులు ముక్కలము లందు సిద్ధిప పనుటయు వీలుపడదు. కారణమేమన? శబ్దాత్ = వెనుక సిద్ధించు శబ్దమువలన, అతోద్య సిద్ధివత్ = శబ్దముకంటె పూర్వమే సిద్ధించిన వీణ మున్నగు వాద్యములు సిద్ధించునట్లు - తత్త్విద్యే = తరువాత సిద్ధించుప్రమాణమువలన పూర్వమేసిద్ధించిన ప్రమేయముకూడ సిద్ధించుననిసూత్రార్థము.

ప్రమేయముకంటె పూర్వముగానీ తరువాతగానీ సమ కాలమునగానీ ప్రమాణములు సిద్ధింపనేరవని చెప్పటతగదు. ప్రమేయము తరువాత ప్రమాణము సిద్ధించునన్నను దోషము వాటిల్లదు. ప్రమాణమేలేకున్న ప్రమేయమెట్లుండగలదని గదా! దోషము చెప్పబడినది. చూడుడు: వీణ, తంబుర మున్నగు వాద్యములు ముందుగా సిద్ధపరుపబడునుగదా! అట్లుపై వీణాదులు వాయించగా శబ్దము లేర్పడును. ఇట్లు తరువాత బుట్టిన శబ్దములను విని వానిద్వారా వీణ లేక తంబుర వాయంపబడుచున్నది యని తెలిసికొందుముగదా! దీనినిబట్టి (తరువాత నేర్పడుశబ్దము ప్రమాణముగా అంతకు పూర్వమే యేర్పడియున్న వాద్యవిశేషములయిన ప్రమేయ ములు తెలియబడునట్లు) తరువాత నేర్పడు ప్రమాణముల బట్టి పూర్వము సిద్ధించియుండు ప్రమేయములు తెలియబడు ననుట దోషముకాదు. కాబట్టి ప్రమాణములు ముక్కలము

లందును సిద్ధింపనేరవు (తై)కాల్యాసిద్ధేః) అనుట సరిగాదు. ప్రత్యక్షాదుల ప్రామాణ్యము ఖండింపబడ నేరదు.

‘శబ్దమునలన వీణాదులు సిద్ధించునట్లు’ అనుటలో శబ్దము ప్రమాణముగా తీసికొనబడినది. కాని యది సరి కాదు. కారణమేమన, శబ్దము ప్రమేయముగాని ప్రమాణము గాదు. కాబట్టి పైహేతువు సరిగాదన్నచో,

“ప్రమేయాచ తులాప్రామాణ్యవత్.” ౨. ౧. ౧౬.

తులా = త్రాసు, ప్రమేయాచ = ప్రమేయమయ్య, ప్రామాణ్యవత్ = నిమిత్త వశమున ప్రమాణమైనట్లు శబ్దము పైతము ప్రమాణము కాగలుగునని సూత్రార్థము.

ప్రపంచమున నేదియు స్వభావవశమున ప్రమాణము గానీ, ప్రమేయముగానీ కానేరదు. కాబట్టి శబ్దము ప్రమేయమేగాని ప్రమాణము కాదని చెప్పుటెట్లు? గురుత్వగుణము గల సువర్ణాదులభార పరిమాణాదులను తెలిసికొనగోరినపుడు త్రాసు ప్రమాణమగును. ఇట్లు తూచబడిన సువర్ణాదుల ద్వారా మరియొక త్రాసు సరియైనదా కాదాయని యెఱుగ గోరుదుమేని యపుడు సువర్ణము ప్రమాణమును త్రాసు ప్రమేయమునునగును. కాబట్టి సిద్ధికి హేతువు ప్రమాణము అనియు, సిద్ధికి విషయమగునది ప్రమేయమనియు మనమెంచుదుము. దీనింబట్టి యే వస్తువైనను స్వభావవశమున ప్రమాణ ప్రమేయ వ్యవహారమును బొందక నిమిత్తవశమున ప్రమాణమనియో, ప్రమేయమనియో వ్యవహరింపబడునని తెలియుచున్నది.

ఒక వస్తు ప్రకట ప్రమేయమయ్యు మరియొకట ప్రమా
ణము కావచ్చును. జ్ఞానమునకు విషయమైనచో ప్రమేయము
అనబడును. జ్ఞానమునకు సాధనమయినచో ప్రమాణమగును.
కాబట్టి సువర్ణగురుత్వము జ్ఞానవిషయమైనపుడు తుల. (త్రాసు)
జ్ఞానసాధనమై ప్రమాణమనబడుచున్నది. త్రాసుసరియగునా?
కాదా? యని తెలిసికొననెంచినపుడు జ్ఞానమునకు విషయమై
ప్రమేయమగుచున్నది. అపుడు సువర్ణాదులు ప్రమాణము
లగుచున్నవి. అట్లేశబ్దముకూడ జ్ఞానవిషయమైనపుడు ప్రమేయ
మయ్యు వీణాదులజ్ఞానమునకు సాధనమైనపుడు ప్రమాణము
కాగలదు. కాబట్టి 'శబ్దాదాత్మోద్య సిద్ధివత్' అనుటలో నెట్టి
దోషమునులేదని తెలియుచున్నది. ఇట్లే శాస్త్రమున జెప్ప
బడు విషయమంతయు తెలియనగును.

ఉదా:—ఆత్మపదార్థము ఉపలబ్ధికి విషయమగుటచే
ప్రమేయమందు చెప్పబడినది. అది ఉపలబ్ధి (జ్ఞానమున)
యందు స్వతంత్రమగుటచే ప్రమాతయనబడును. బుద్ధిజ్ఞాన
సాధనమయి ప్రమాణమనబడును. జ్ఞానవిషయమై ప్రమేయ
మగును. ప్రమాణమును ప్రమేయమును కానపుడు ప్రమితి
యనబడును. ఇట్లే కారకశబ్దములు నిమిత్తవశమున నెకేవస్తు
వున నన్నియు వర్తించుట మనమెఱుగుదుము. వృక్షమున్నది
యనుటలో స్వస్థితిలో స్వతంత్రమగుటచే వృక్షము కర్త
యనబడును. వృక్షమును చూచుచున్నాడనుటలో నదియే
కర్త. వృక్షముతో (ద్వారా) చందునిచూపుచున్నాడను
టలో కరణము. వృక్షముకొఱకు నీరుపోయుచున్నాడనుటలో

సంప్రదానము. వృక్షమునుండి ఆకురాలుచున్న దళటలో
అపాదానము. వృక్షమున పత్యులున్నవనుటలో నదియే
యధికరణము అగుచున్నది. దీనింబట్టి ద్రవ్యమైనంతము త్రి
మునగానీ, క్రిమయైన మాత్రమున గానీ అది కారకమన
వీలుపడదు. కాని, క్రిమూవిశేషమో, క్రిమూసాధనమోయై
కారకమనబడుచున్నది. ఇట్లే ప్రమాణ ప్రమేయ శబ్దములును
కారకములే యగుటచే ప్రత్యక్షమై ప్రమాణములును జ్ఞాన
సాధనములయి ప్రమాణములును, జ్ఞానవిషయములయి
ప్రమేయములు ననబడుచు అని వివేకము.

పూర్వపక్షము :—

ఈప్రత్యక్షమై ప్రమాణములు మరియొక ప్రమా
ణము వలన సిద్ధించుచున్న వారేక ప్రమాణము లేకయే సిద్ధించు
చున్నవా? ఇట్లు ప్రశ్నించుటలో నుద్దేశమేమన?

“ప్రమాణతః సిద్ధేః (ప్రమాణానాం) ప్రమాణాంతర
సిద్ధి ప్రసంగః” ౨.౧.౧౭.

ప్రమాణానాం = ప్రత్యక్షమై ప్రమాణములు, ప్రమాణతః =
వేరొక ప్రమాణమువలన, సిద్ధేః = సిద్ధించునెడల, ప్రమాణాంతర
సిద్ధిప్రసంగః = ప్రత్యక్షమై నాలుగు ప్రమాణములకంటె వేరుగా మరి
యొక ప్రమాణ మంగీకరింపవలసి వచ్చునని సూత్రార్థము.

ప్రత్యక్షమై ప్రమాణము లేప్రమాణమువలన సిద్ధించు
చున్నవో యాప్రమాణము ప్రత్యక్షమైదులకంటె వేరుగునెడల
ఆప్రమాణము దేనివలన సిద్ధించునో యదియునొక ప్రమాణ
మగును. దానిని సిద్ధింప వేరొకటియునంగీకరింపవలసివచ్చును.

ఇట్లు ప్రమాణముల సంఖ్యకు మేరయే లేని స్థితియేర్పడును. ఈస్థితిని శాస్త్రమున 'అనవస్థ' దోషమందురు. 'ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణాని (౧.౧.౩) యని పూర్వము చెప్పబడిన సూత్రమునగల ప్రమాణసంఖ్యకును విరుద్ధమగును. కాబట్టి ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములు ప్రమాణాంతరమువలనగాక స్వయముగానే సిద్ధింపగల వందుమేని,

“తద్వినివృత్తైర్వాప్రమాణసిద్ధివత్ ప్రమేయసిద్ధిః”

౨. ౧. ౧౮.

వా = లేక, తద్వినివృత్తే = ప్రమాణాంతరము వలనగాక ప్రత్యక్షాది చతుర్విధ ప్రమాణములు తమంతతామే సిద్ధించునెడల, ప్రమాణసిద్ధివత్ = ప్రమాణములు సిద్ధించినట్లు, ప్రమేయసిద్ధిః = ప్రమేయములును సిద్ధించును.

ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములు తమకంటె భిన్నమగు ప్రమాణము నపేక్షింపకయే సిద్ధించుపక్షమున ప్రమేయములు మాత్రము స్వయముగా నేల సిద్ధింపవు? వాని సిద్ధి కొఱకు ప్రత్యక్షాది ప్రమాణముల సంగీకరింపనేల? అక్కఱ లేదందుమేని ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములే లోపించుచు. వేరుగా ప్రమాణమంగీకరింతుమేని యనవస్థాదోషము వాటిల్లునని వైసూత్రముల యభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:— ౧౪.౫౩ ౧౨౭౪ ౫/-

“న ప్రదీప ప్రకాశవత్ తత్త్విద్యే” ౨. ౧. ౧౯.

న = వైశిష్ట్యమునని సరికాదు. ప్రదీప ప్రకాశవత్ = ఒకదీపపు కాంతి మరియొక దీపసహాయ మపేక్షింపకయే సిద్ధించునట్లు, తత్త్విద్యే = ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములు వేరొకప్రమాణము నపేక్షింపకయే సిద్ధించును.

దీపపుకాంతి ఇతర వస్తువులను ప్రకాశింపజేయును. మఱియు తన్ను తానే ప్రకాశింపజేసికొనును. ఆ దీపకాంతిని తెలుపుటకు మఱియొక దీప మపేక్షింపబడదు. అట్లే ప్రత్యక్షుని ప్రమాణములును ప్రమేయముల జ్ఞానము కలిగించుచు తమ జ్ఞానమును తామే కలిగింపగలవు. కాబట్టి భిన్నప్రమాణ మంగీకరింపవలసిన యవసరముండదు. అందువలన ననవస్థయు వాటిల్లదు. ప్రత్యక్షుని ప్రమాణములు నాలుగే యను సూత్రము విరుద్ధము కాదు.

పూర్వ పక్షము:—

ప్రత్యక్షుని ప్రమాణములు ప్రమేయ సాధనములని సామాన్యముగా పరిక్షించి విశేషముగ పరిక్షించుచున్నాడు.

“ప్రత్యక్ష లక్షణా నుపపత్తి రసమగ్ర వచనాత్”

అ. గ. ౨౦.

ప్రత్యక్ష లక్షణానుపపత్తిః = “ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షోత్పన్నం..... ప్రత్యక్షమ్ గ.గ ౪.” అని పూర్వము చెప్పిన ప్రత్యక్షప్రమాణ లక్షణము సరికాదు. కారణమేమన? అసమగ్ర వచనాత్ = లక్షణము పూర్ణముగ చెప్పకుండుటవలన.

ఇంద్రియములకు వస్తువులతో సంయోగాది సంబంధము కలిగినపు డేర్పడు జ్ఞానము ప్రత్యక్షమని పూర్వము చెప్పిన లక్షణము సంపూర్ణము కాకుండుటవలన సరికాదని సూత్రార్థము.

ఇంద్రియార్థముల సన్నికర్షమువలననే జ్ఞానము కలుగ నేరదు. దానితోబాటు ఆత్మ మనస్సుల సన్నికర్షము పైత

మనసరము. అట్టి యాత్మ మనఃసన్నికర్షము ప్రత్యక్ష
లక్షణ సూత్రమున జెప్పియుండలేదు. కాబట్టి యాలక్షణము
సమగ్రము కాదు.

ఆత్మ మనఃసన్నికర్షము ప్రత్యక్షమునకెట్లు కారణమన,

“నాత్మ మనసోః సన్నికర్షాభావే ప్రత్యక్షోత్పత్తిః”

౨. ౧. ౨౧.

ఆత్మమనసోః = ఆత్మమనస్సులకును, సన్నికర్షాభావే = వానితో
ఘాతాదీంద్రియములకును సంబంధము కలుగనపుడు, ప్రత్యక్షోత్ప
త్తిః న=ప్రత్యక్షము కలుగదు.

ఇంద్రియార్థసన్నికర్షము లేనపుడు ప్రత్యక్షము కలుగ
నట్లు ఆత్మ మనఃసన్నికర్షములేక ప్రత్యక్షము కలుగదు.
కాబట్టి ఆత్మ మనః సన్నికర్షముకూడ ప్రత్యక్షకారణమే. ఏది
లేకున్న నేదికలుగక, యెదియున్న నేదికలుగునో అది
దానికి కారణమనుట నియమమే కదా. ప్రత్యక్షము కలుగ
వలయునన్న ఇంద్రియముతో వస్తు సన్నికర్షమేగాక ఆత్మ
మనఃసన్నికర్షము నుండవలయును. కాబట్టి ప్రత్యక్ష లక్షణ
మున నదియు చేర్చవలయునని సూత్రాభిప్రాయము.

“ద్విగ్దేశ కాలాకాశేష్వప్యేనం ప్రసంగః” ౨. ౧ ౨౨.

ఏవమ్=ఇట్లే, దిగ్దేశకాలాకాశేష్వపి=దిక్కు, దేశము, కాలము,
ఆకాశము పేనికిని, ప్రసంగః=ప్రత్యక్షజ్ఞాన కారణత్వ మున్నది.

ఆత్మ మనస్సన్నికర్షము ప్రత్యక్షమునకు కారణమైనట్లు
ద్విగ్దేశకాలాకాశములు పైతము ప్రత్యక్షమునకు కారణము

లగును. ప్రత్యక్ష లక్షణమున వాని కారణత్వము జెప్పకుండుటయు కొంతయే యగునని యీ సూత్రాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:—

దిగాదులు కారణమేలకావనుశంకను తొలగించుచు ఆత్మమనఃసన్నికర్షము కార్యమే కాగలదని వ్యవస్థచేయుచున్నాడు.

“జ్ఞానలింగత్వా దాత్మనో నావవరోధః.” ౨.౧.౨౩.

ఆత్మనః = ఆత్మ, జ్ఞానలింగత్వాత్ = జ్ఞానమును గుణము లింగముగా కలదగుటవలన, అవరోధః = కారణముగా సంక్రమింపకుండుట, న = కలుగ నేరదు.

“ఇచ్ఛాద్వేష.....జ్ఞానాన్యాత్మనోలింగమ్. ౧.౧.౧౦”
అనుసూత్రమునజ్ఞానము ఆత్మకు లింగముగా నిర్ణింపబడినది. ఆ జ్ఞాన మాత్మమనఃసన్నికర్షము లేనిదే కలుగనేరదు. సన్నికర్షమువలన కలుగుజ్ఞానము అది లేకున్న కలుగదు. ప్రత్యక్షాది జ్ఞానమాత్మగుణమై సన్నికర్షము వలననే జనించునది కాబట్టి దానికి సన్నికర్షము కారణమని వేరుగా చెప్పవలసిన యవసరముండదు. ఇట్లు జ్ఞానము దిగాదులకు లింగము కాదు. దిగాదులున్నజ్ఞానము కలిగి యవిలేకున్నదికలుగదను నియమమునులేదు. కాబట్టి ఆత్మ మనఃసన్నికర్షము జ్ఞానమునకు కారణమైనట్లు దిగాదులయునికి కారణము కానేరదని సూత్రాభిప్రాయము.

అట్లయిన ప్రత్యక్షలక్షణసూత్రమున ఆత్మమనఃసన్నికర్షమును కారణముగాచెప్పక ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షము నేలచెప్పిరనగా:

“తదయాగపద్యలింగత్వాచ్చ మనసః” ౨.౧.౨౮

ఈసూత్రమున సైసూత్రమునుండి ‘నానవరోధః’ అనుపదము అనువర్తిండును.

మనసః = మనస్సు, తదయాగపద్యలింగత్వాచ్చ = ఒకేసారి యనేకవిషయములకు సంబంధించినజ్ఞానము కలుగకుండుటయే లింగముగా కలదగుటవలన, అనవరోధః న = మనఃసన్నికర్షణమును కారణముగా సంగ్రహింప కుండుట కలుగ నేరదు. సంగ్రహింపబడినట్లెంచవలయును.

యుగపత్ జ్ఞానానుత్పత్తి మనస్సునకు లక్షణముగా (సూ. ౧.౧.౧౬.) పూర్వము వర్ణింపబడినది. జ్ఞానోత్పత్తికి ప్రయోజకమగు మనఃసన్నికర్షణము నంగీకరింపకున్న జ్ఞానమే కలుగనేరదు. కాబట్టి సూత్రమున నుల్లేఖింపకున్న సంగ్రహింపవలసినదేయని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉత్తర పక్షము:—

“ప్రత్యక్ష నిమిత్తత్వా చ్ఛేంద్రియార్థయోః సన్నికర్షణస్య స్వ శబ్దేన వచనమ్” ౨. ౧. ౨౯.

ఇంద్రియార్థయోః సన్నికర్షణస్య = ఇంద్రియార్థముల సన్నికర్షణము, ప్రత్యక్షనిమిత్తత్వాచ్చ = ప్రత్యక్షజ్ఞానమునకే కారణమగుట వలన, స్వశబ్దేన వచనమ్ = ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షణమనెడి పదమును సూత్రమున నుల్లేఖించి ప్రత్యక్షప్రమాణకారణముగా జెప్పబడినదని సూత్రార్థము.

ఇంద్రియార్థసన్నికర్షణము ప్రత్యక్ష ప్రమాణమునకు మాత్రమే కారణము. ఆత్మమనఃసన్నికర్షణము ప్రమాణముల కన్నింటికీ కారణము. కాబట్టి యాత్మతో మనఃసన్నికర్షణము ప్రత్యక్షానుమానోపమాన శబ్దప్రమాణములకు నన్నిటికీ

సాధారణ కారణము ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షణము ప్రత్యక్ష ప్రమాణమున కసాధారణ కారణము. లక్షణమనగా నసాధారణకారణ మగుటవలన ప్రత్యక్షలక్షణమున నింద్రియార్థ సన్నికర్షణమే చేర్పబడినదని సూత్రాభిప్రాయము.

“సుప్త వ్యాసక్త మనసాంచ సన్నికర్ష నిమిత్తత్వాత్”

౨. ౧. ౨౬.

చ = మఱియు, సుప్తవ్యాసక్త మనసామ్ = గాఢనిద్రయందో, ఇతర విషయమునందో లగ్నమైయున్న మనస్సుగలవారికి, సన్నికర్ష నిమిత్తత్వాత్ = తీవ్రమైనధ్వని స్పర్శముల సన్నికర్షణమువలన గలుగుశ్రావణస్పర్శ ప్రత్యక్షములకు ఇంద్రియార్థసన్నికర్షణమే కారణమగుట వలన నవి స్వశబ్దముచే నూత్రమున జేర్చొన బడినది.

గాఢనిద్రాగతుడైన వ్యక్తి యేమియు నెరుగజాలడు. ఒకానొక విషయమున లగ్నమైయున్న మనస్సుగలవాడును తదితర విషయముల నెఱుగజాలడు. ఇట్లు సుప్తమో, కొండొక విషయమునవ్యాసక్తమో అగు మనస్సుగలవ్యక్తి తీవ్రమగు స్పర్శమువలనగానీ, తీవ్రమైన శబ్దమునరించిన గానీ, ప్రత్యక్షము ననుభవింప గలుగుచున్నాడు. అట్టియెడ ఆత్మ మనఃసన్నికర్షణము కారణముకాజాలదు. సుషుప్తియందున్న వ్యక్తికి అకస్మాత్తుగా బాహ్యస్పర్శజ్ఞానము కలుగునపుడు ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షణమేగాని, ఆత్మప్రేరణ వలన మనస్సు ప్రేరేపింపబడి యింద్రియముతో సన్నికర్షణమగుటలేదుగదా! కాబట్టి యింద్రియార్థసన్నికర్షణమే ప్రత్యక్ష లక్షణమున గ్రహింపబడినది.

“తైశ్చాపదేశో జ్ఞానవిశేషాణామ్.” ౨.౧.౨౭.

చ = మఱియు, జ్ఞానవిశేషాణామ్ = గంధాది విషయములకు సంబంధించిన జ్ఞానములు, తైః = ఆయాఇంద్రియార్థములద్వారా, అపదేశః = చెప్పబడును. (కాబట్టి యింద్రియార్థ సన్నికర్షము సూత్రమున గ్రహింపబడినది.)

రూప రస గంధాదులకు సంబంధించిన ప్రత్యక్ష జ్ఞానము లింద్రియముల ద్వారమున నర్థముల ద్వారమునను చెప్పబడును.

ఉదాః— కంటితో చూచుచున్నాడు. జిహ్వతో రుచి చూచుచున్నాడు. నాసికతో నాఘ్రాణించుచున్నాడు. శ్రవణముతో వినుచున్నాడు. త్వగింద్రియముతో స్పర్శము నెఱుగుచున్నాడు. ఇట్లే రూపజ్ఞానము, రసజ్ఞానము, గంధజ్ఞానము, శబ్దజ్ఞానము, స్పర్శజ్ఞానమును. ఈ వ్యవహారమున నింద్రియములు నర్థములు ప్రధానముగ గ్రహింపబడుట లోక విదితము. కాబట్టి ప్రత్యక్ష లక్షణమున నింద్రియార్థ సన్నికర్షము ప్రధానముగ గ్రహింపబడెనని సూత్రాభిప్రాయము. పూర్వపక్షముః—

పై సూత్రముల వర్ణించిన సమాధానమును దృఢ పరుపనెంచి మరల శంకించుచున్నాడు.

“వ్యాహతత్వా దహేతుః” ౨. ౧. ౨౮.

ఇంద్రియార్థసన్నికర్షము, వ్యాహతత్వాత్ = ఆత్మమనఃసన్నికర్షము లేనియెడల శక్తి లేనిదగుట వలన, అహేతుః = హేతువు-ప్రత్యక్ష జ్ఞానకారణము కాజాలదని యర్థము.

ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షము తనలోగల జ్ఞానజనకశక్తి వ్యాపాతము కాకున్నంతవరకు జ్ఞానము జనింపజేయ గలుగును. ఆత్మమనఃసన్నికర్షము లేనపు డాశక్తి వ్యాపాతమగుచు జ్ఞానము జనింపదు. ఇందుల కుదాహరణము:— మనస్సు సాధానముగా లేనపుడు ఇంద్రియార్థములు సన్నికృప్తములై యుండినను జ్ఞానము కలుగకుండుటయే. కాబట్టి ఇంద్రియార్థసన్నికర్షము మాత్రము ప్రత్యక్ష జ్ఞానకారణముకాక ఆత్మమనఃసన్నికర్షము గూడ కారణము అని తెలియుచున్నది. స్వప్తముగా జెప్పదలచిన ఆత్మమనఃసన్నికర్షము, ఇంద్రియమనఃసన్నికర్షము, ఇంద్రియార్థసన్నికర్షము నను మూడును ప్రత్యక్షజ్ఞానకారణ మనవలయును. ఇట్లు చెప్పకుండుట వలన ప్రత్యక్షలక్షణ మసమగ్రమనిభావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“నార్థవిశేషప్రాబల్యాత్” ౨. ౧. ౨౯.

అర్థవిశేష ప్రాబల్యాత్ = ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షము ప్రత్యక్షజ్ఞానమునకు ప్రాధాన్యమగుటవలన నదియే కారణముగా చెప్పబడినది, కాబట్టి న = ఆ హేతువు వ్యాపాతము కాదు.

ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షమును ప్రత్యక్షజ్ఞాన లక్షణముగా జెప్పటలో ఆత్మమనఃసన్నికర్షమును జ్ఞానకారణముగా నంగీకరింపకుండుట యద్వైతము కాదు. ఆత్మమనఃసన్నికర్షము జ్ఞానముల కన్నింటికి సాధారణకారణము; ఇంద్రియార్థసన్నికర్షము అసాధారణకారణము. అసాధారణ కారణము లక్షణముగా నంగీకరింపవలయును. కాబట్టి, ప్రత్యక్ష

లక్షణమున నింద్రియార్థసన్నికర్షమే గ్రహింపబడినది. అందు వలన నేదోషము లేదని సూత్రాభిప్రాయము.

ఇట్లు ప్రత్యక్షలక్షణమును జెప్పి యా ప్రత్యక్షము అనుమానమేల కాదని శంకించుచున్నాడు.

పూర్వపక్షము:—

“ప్రత్యక్ష మనుమానమేకదేశగ్రహణాదుపలభ్యే”

౧ ౧ ౩౦.

ప్రత్యక్షం=ప్రత్యక్షప్రమాణము, అనుమానమ్=అనుమానప్రమాణమే కారణమేమన, ఏకదేశగ్రహణాత్ = ఇంద్రియములద్వారా పదార్థములో కొంతభాగమే గ్రహింపబడినందువలన, ఉపలభ్యే = పదార్థమంతయు గ్రహింపబడుచున్నది.

ఇంద్రియార్థసన్నికర్షమువలన ప్రత్యక్షముగలుగు నని చెప్పబడినది కాని, ఇంద్రియార్థసన్నికర్షమువలన పదార్థమంతయు మొదట గ్రహింపబడక యెదుటనున్న భాగము మాత్రమే గ్రహింపబడును. అట్లుపై పదార్థమంతయు కనబడును ఒకడొక చెట్టును చూచుచున్నాడనుకొనుడు. అప్పుడు ప్రథమమున నతని కాచెట్టులో కొంత (ఎదుటనున్న) భాగముకనబడును. అదిచూచి తరువాత చెట్టును పూర్ణముగా నెఱుగును కాబట్టి యీ ప్రకారము అనుమానమునలే నున్నది. అనుమానమునను ముందు ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షముచే వహ్నిలో నేకదేశమగు ధూమము తెలియబడును. అట్లుపై ధూమముద్వారా వహ్ని తెలియబడును. అనుమానమున నెట్లు ఇంద్రియముచే ధూమమును జూచి

యటుపై వహ్ని నెరుగుచున్నామో అట్లే ప్రత్యక్షమునను
ముందు ఇంద్రియముచే వస్తువున నెకభాగమును జూచి
యటుపై వస్తువును పూర్ణముగా నెరుగుచున్నాము. కాబట్టి
ప్రత్యక్షమునకును, అనుమానమునకును నెట్టి భేదములేదు.
కాగా ప్రత్యక్ష మనుమానమే యని భావము.

నైయాయకులు అవయవములద్వారా అవయవి
యను నెక పదార్థము అవయవములకంటె భిన్నముగా
నేర్పడునని యంగీకరింతురు. ఇట ప్రత్యక్ష మనుమానమే
యను పూర్వపక్షి అవయవి యను పదార్థమొందు అవయవ
ములకంటె వేరుగా నుండునని యంగీకరింపడు. అతనిదృష్టిలో
వాస్తవమున అవయవములు తప్ప అవయవి లేదు. ఆ యవ
యవములును గంధ రస రూప స్పర్శ పరమాణువులు.
అయ్యవి అతీంద్రియములయ్యు నెకదానితో నెకటిచేరి
ప్రత్యక్షములగును. కాబట్టి యతని మతమున నెదుటి యవ
యవములు ఇంద్రియముతో సన్నికృష్టములై గ్రహింపబడి
యటుపై మొత్తమవయవముల విషయమున నేర్పడుజ్ఞానము
అనుమానమగునని యభిప్రాయము.

ఉత్తర పక్షము:—

“న ప్రత్యక్షేణ యావత్ తావదప్యవలంభాత్.”

౨. ౧. ౩౧.

న=ప్రత్యక్ష మనుమానముకాదు. కారణమేమన, ప్రత్యక్షేణ =
ప్రత్యక్ష ప్రమాణముద్వారా, యావత్తావదపి = (ఎంతో యొకంతైనను)-
పదార్థమున నొక కొంతయైనను, ఉపలంభాత్ = గ్రహింపబడుచున్నదని
యంగీకరించుచుండుటవలన.

ప్రత్యక్ష మనుమానమే యని చెప్పు వ్యక్తి యేకదేశ గ్రహణముని దేని నంగీకరించుచున్నాడో ఆ యేక దేశ గ్రహణము ప్రత్యక్షమా? కాదా? ప్రత్యక్షమగునెడల ప్రత్యక్ష మనుమానమే యనుటలో సర్థమేమి? ప్రతిజ్ఞావ్యాఘాతమే గదా! ఆ మొదట గ్రహింపబడునది ప్రత్యక్షమున గాకున్న మఱి యే ప్రమాణముననూ చెప్పవలసి యుండును. అనుమాన మనుటకు వీలు లేదు. ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షమువలన తెలియబడునది యనుమాన మెట్లగును? కాబట్టి ప్రత్యక్ష మనుమాన మనుట తగదు. ప్రత్యక్షమనుమానములలోగల భేదము నెవ్వరు తొలగింపజాలరు.

పూర్వపక్ష సూత్రమున కనబఱచిన అవయవ అవయవి విషయమును ముందురాబోవు సూత్రములందు సూత్రకారుడు స్వయముగా చర్చించును.

“న చైకదేశోపలబ్ధి రవయవి సద్భావాత్.” ౨.౧.౩౨.

ఏకదేశోపలబ్ధి = ఇంద్రియ సన్నికర్షము వలన నేకదేశోపలబ్ధి కలుగుననుటయు, స = సరిగాదు. కారణమేమన? అవయవి సద్భావాత్ = ఏకదేశముతోబాటు అవయవియు నుండుట వలన.

పస్తువున నేయేకదేశము (భాగము) తో నింద్రియ సన్నికర్షము కలుగునూ యాభాగమున నవయవి లేకున్న నా యింద్రియార్థ సన్నికర్షముచే నదిగ్రహింపబడకుండును. ఏకదేశము (భాగము) మాత్రమే గ్రహింపబడును. కానియట్లు గాక యవయవియు నటతప్పక గ్రహింపబడును. ఏకదేశము, అవయవము, భాగమునను పదములు పర్యాయములు. అవ

యవములకు, నవయవికి గల సంబంధము నిత్యము (సమవాయము). కాబట్టి యే యవయవములతో (ఏకదేశముతో) నింద్రియము సంబద్ధమగుచున్నదో యాయనయనములతో నిత్యసంబంధముగల యవయవితో మాత్రమింద్రియమేల సంబద్ధముగాదు? ఇంద్రియసన్నికర్షమేర్పడిన ననయవిగ్రహింపబడక యవయవము (ఏకదేశము) మాత్రమేల గ్రహింపబడును? కాబట్టి యేకదేశముతోబాటు అనయవియు తప్పక గ్రహింపబడును. ఏకదేశము మాత్రము గ్రహింపబడు ననుట సాహసము.

అవయవి నంగీకరింపనివారి నిట్లు ప్రశ్నింపవలయును. ఏకదేశమననేమి? (ఏకశ్చ అసాదేశ్య) ఒకదేశమనికదా! యర్థము. దేశమన్నను ఆధారమన్నను ఒక్కటియే. అట్లయిన ఆధారము దేనికి? ఆధేయములేని ఆధారమున కర్థమేమి? ఏకదేశము నంగీకరించుచు ఏకదేశి (అవయవి) నంగీకరింపకుండుటకు వీలేమి? దేశమన్న భాగమందువేని, దేనికది భాగము? అవయవములకా? అవయవికా? అవయవములకనుటయుక్తము కాదు. ఏలయనః అవయవములు పరమాణువులే కదా! అవి నిరవయవములు—నిర్భాగములు. కాబట్టి వానికి భాగమనుటెట్లు కుదురును? కుదురదని భావము అవయవికి భాగమందువా? అవయవి నంగీకరింపవలసి వచ్చును. అవయవములలో వానికంటె భిన్నముగా అవయవి యొకటి లేదనుట తగదు. అట్లుగాక, ఇంద్రియసన్నికృష్టములగు నెదుటిభాగములచేత శరభాగముల ననుమానింతుమందువేని, పూర్వపర భాగము

లకు సంబంధము (వహ్ని ధూమములకునలె) ప్రత్యక్షముగా గ్రహింపబడినదా? లేదా? గ్రహింపబడిన పక్షమున పూర్వ పర భాగములు రెండును ప్రత్యక్షములయి ప్రత్యక్షము సిద్ధించును. ప్రత్యక్ష మనుమానమను తెట్లుపొసగుచు? ప్రత్యక్షముగా వాని సంబంధము గ్రహింపబడని పక్షమున పూర్వ భాగముచే పరభాగ మనుమానింతుమనుట పొసగదు. సంబంధము గ్రహింపబడని రెండు పదార్థములలో నొక దానిచే మరియొకటి యనుమానించుట సంభవముకాదు. కాబట్టి యవయవ వ్యతిరిక్తముగా నవయవి యొకటి యంగీకరింపక తప్పదు. అవయవి యంగీకరింపబడుటచే నేకదేశోల్లబ్ధి యనియు, ప్రత్యక్ష మనుమానమే యనియు ననుట యెచ్చిధమునను పొసగదని సూత్రాభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:—

పూర్వ సూత్రమున జెప్పబడిన ‘అవయవి సద్భావాత్’ అను హేతువు నంగీకరింపక శంకించుచున్నాడు.

“సాధ్యత్వా దవయవిని సందేహః” ౨. ౧. ౩౩.

అవయవిని = అవయవియంగు, సందేహః = సంశయమున్నది. కారణమేమన, సాధ్యత్వాత్ = అవయవములకంటె వేరుగా నవయవి యొకటి కలదని సాధింపవలసి యుండుటవలన.

అవయవి సిద్ధమైనపుడు (ఉభయులు నంగీకరించిన మీదట) ‘అవయవి సద్భావాత్’ అవయవి యుండుట వలన నను హేతువుప్రయోగింప వీలగును. అవయవి యొకటి కల దందువేని, యది యవయవము లందున్నదై ప్రతి అవయవ

మునను సంపూర్ణముగా నుండునా? లేక ఏకదేశముగా నుండునా? ఒకయవయవమున సంపూర్ణముగా నుండునన్న మిగిలిన యవయవములు వ్యర్థములగును. మఱియు అవయవి ప్రత్యక్షమే యనుచున్నావు కాబట్టి, ఒకయవయవమున సంపూర్ణముగాగల యవయవి ప్రత్యక్షము కావలయునన్న వస్తుప్రత్యక్షమునకు కారణములగు మహత్వానేకద్రవ్యత్వములు నటనుండ వలయునుకదా? అదియెట్లు పొసగును? ఇంతియకాక ప్రత్యేకయవమునకు అవయవి సంపూర్ణముగా నున్న శృంగమున స్తనకార్యము సంపన్నము గావలసి యుండును. అదియెటను కానరాదు. కాబట్టి ప్రత్యేకయవమునను అవయవి సంపూర్ణముగా నుండునన మీపడదు. కనుక ఏకదేశముగా - అసంపూర్ణముగ నుండునన్న నదియుపొసగదు. అవయవి కాధారమగు నవయవములకు మించి దానికి గల యేకదేశములేమి? అందునలన 'అవయవి సద్భావాత్' అను హేతువు సందిగ్ధమై సిద్ధాంతపక్షమును నాధిపజాలదని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:—

“సర్వాగ్రహణ మవయవ్యసిద్ధేః” ౨. ౧. ౩౪.

అవయవ్యసిద్ధేః = అవయవములకంటె భిన్నముగా అవయవిలేని యెడల, సర్వాగ్రహణమ్ = ద్రవ్యాది పదార్థములన్నియు ప్రత్యక్షము కాకుండుట సంభవించును.

ద్రవ్యగుణకర్మాది పదార్థములన్నియు నింద్రియములచే గ్రహింపబడుచున్నవి కదా! లోకమున నెల్లరచే, ‘ఇది

జలము 'ఇది భూమి' 'ఇది యగ్ని' యని ద్రవ్యములు; 'ఇది నలుపు' 'ఇది తెలుపు' 'ఇది పరిమాణము'నని గుణములు; 'తినుచున్నాడు' 'పొనుచున్నాడు' 'నడుచుచున్నాడు'ని క్రియలు గ్రహింపబడుచుండుట నిర్వివాదము. అవయవములకంటె వేరుగా నవయవియే లేక యవయవ సముదాయములే ద్రవ్యాదులగునెడల నవయవములతీంద్రియములయినందువలన ద్రవ్యాదులు మనచే నెన్నడు గ్రహింపబడకుండవలయును. కాబట్టి, యవయవి నంగీకరింపని పక్షమున సర్వము గ్రహింపబడకుండనలసినస్థితి యేర్పడును.

అవయవి విషయమున నది యవయవములో నేక దేశముగ నుండునా? సంపూర్ణముగా నుండునా? యని ప్రశ్నించుటయు తగదు. కారణమేమన; ఏకదేశ మనునది యనేకములో నొకదానికి పేరు. అనేకావయవములలో కొన్నింటినొ యొకదానినొ యేకదేశమని వ్యవహరించుట యుచితము. అవయవి యొక్క-టే కాబట్టి యం దేకదేశమనియు సంపూర్ణమనియు వ్యవహారము పొసగదు. అట్లయిన, ననేకావయవములలో నొక యవయవి యెట్లున్నది; అందువా? ఆశ్రయాశ్రిత భావమున - సమవాయమున నందుము. ఆశ్రయాశ్రితములన నేమందువా? ఏవి దేనికంటె భిన్నముగా నుండజాలవు (స్వయముగా సిద్ధింపవు) యవి యాశ్రయములు. అవయవములు, అది యాశ్రితము అనగా అవయవి. అవయవములను విడిచి యవయవి యుండనేరదు. ఇదియ యాశ్రయాశ్రితభావము = సమవాయము. ఇట్లు సమస్తావయవాశ్రిత

మగు నవయవి సంగీకరించినందువలన నెట్టిదోషము నుండజాలదు.

అవయవములకంటె వేరుగా నవయవి యొకటి కలదని తెలిసికొను టెట్లనః

“ధారణాకర్షణోపపత్తేః” ౨. ౧. ౩౫.

ధారణాకర్షణోపపత్తేః = ధారణ ఆకర్షణలవలన నవయవి తెలియబడును.

అవయవికి సంబంధించిన ఏకదేశమును గ్రహించినపు డవయవియు గ్రహింపబడును. ఒకపదార్థములో నెకభాగమును పట్టుకొనినపు డాభాగము (ఏకదేశము) తో బాటు ఆపదార్థముంతయు పట్టుకొనబడును. అపుడాయవయవి (పదార్థము) మఱియొక స్థానమునకు పోజాలదు. ఈస్థితియే ధారణ మనబడును. అవయవిలో నెకభాగమును పట్టుకొనినపుడు దానితోపాటు అవయవియు పట్టుకొనబడి మఱియొక స్థానమునకు చేర్చబడుట ఆకర్షణమనబడును. అవయవియే లేని పక్షమున నీధారణాకర్షణములు సంగతిములుకావు. కాబట్టి ధారణాకర్షణముల సంగతియే అవయవములకంటె అవయవి భిన్నముగా నున్నదని తెలుపుచున్నది.

ఆశంకాపూర్వక సమాధానము:—

“సేనావనవద్గ్రహణమితిచే న్నాతీంద్రియత్వా దణూ నామ్” ౨ ౧ ౩౬.

సేనావనవత్ = (మనుష్యులు, వృక్షములు ననువానికంటె భిన్నములుగాని) సేనావనములవలె, గ్రహణమ్ = అవయవములకంటె భిన్నము

కాని ఘటపటాది వస్తువులు గ్రహింపబడును, ఇతిచేత్ = అంగువేని, న = అట్లుకాజాలదు. (కారణమేమన) అణూనామ్ = అవయవములనబడు పరమాణువులు, అతీంద్రియత్వాత్ = ఇంద్రియములచే గ్రహింపబడని స్వభావము కలవగుట వలన.

వృక్షములుగానీ, మనుష్యులుగానీ యతీంద్రియములు- ఇంద్రియములచే గ్రహింపబడనివి కావు అని వేరుగా గ్రహింపబడనప్పుడు వనమనియు, సేనయనియు నందుము. మనము వస్తువులలో నేకదేశమనియు, సవయవములనియు వేనిననుచున్నామో యవి పరమాణువులేకదా! అవి వృక్ష మనుష్యులవలెకాక యతీంద్రియములు. కాబట్టి ఇంద్రియములచే గ్రహింపబడవు. అట్టియెడ వానిసముదాయములలో ఘటపటాది బుద్ధి యెట్లుకలుగును? అవయవము లతీంద్రియములయినప్పుడు వాని సముదాయ మింద్రియగోచరమనుట పొసగదుకదా? మఱియు ఘటపటాదులను చూచినపుడు 'ఇది యొక ఘటము' 'ఇదియొక పటము' ననిబుద్ధికలుగును. అట్టియెడ, అవయవములకంటె వేరుగా నవయవి యొకటి యంగీకరింపకున్న 'ఒక ఘటము, ఒక పటము' నను జ్ఞానములో ఒక్కటి యననేమి? ఒక్కటి యనుదానికి విషయము అనేకావయవములు కాజాలవుకదా? అవయవములకంటె వేరుగా నవయవి యొందులేనియెడల ఒక్కటి యను బుద్ధి యెట్లు సమన్వయింపవీలగును? కాబట్టి యవయవి యొకటి యంగీకరింపక తప్పదు. ఇట్లు ప్రత్యక్ష మనుమానము కానేరదు.

పూర్వపక్షము:— (అనుమాన ప్రమాణ పరీక్ష)

“రోధోపఘాత సాదృశ్యేభ్యో వ్యభిచారా దనుమాన మప్రమాణమ్” ౨.౧.౩౨.

అనుమానమ్ = అనుమానప్రమాణము, అప్రమాణమ్ = ప్రమాణము కాదు కారణమేమన, రోధోపఘాతసాదృశ్యేభ్యః = రోధోపఘాత సాదృశ్యముల వలనకలుగు అనుమానిక జ్ఞానములందు, వ్యభిచారాత్ = ప్రామాణ్యము వ్యభిచరించుటవలన.

ప్రవాహమున కడ్డుగట్టుట (రోధము) చే నిండిన నదిని చూచి వర్షము కురిసినదని యనుమానింతుమేని యట ప్రామాణ్యముండదు. చీమలుండుతావున కుపద్రవము (ఉపఘాతము) కలిగించుటచే బారులుతీర్చి స్థానాంతరమునకేగు చీమలను జూచి వర్షముకురియునని యూహించిన నటను ప్రామాణ్యముండదు. ఇట్లే మయూరమువలె నెరడేని యరచిన యరు పులో సాదృశ్యముండుటచే వర్షముకురియ నున్నదని యనుమానింతుమేని యట్టియెడను ప్రామాణ్యముండనేరదు. ఈ మూడుతావులందును అనుమాన స్వరూపముండినను ప్రామాణ్యము సున్న. ఈ యనుమానములలో ననుమాన లక్షణము లేకపోలేదు. కాబట్టి యనుమాన మప్రమాణము.

ఉత్తరపక్షము:—

“నైకదేశ త్రాస సాదృశ్యేభ్యోఽర్థాంతరభావాత్” ౨.౧.౩౩.

న = పూర్వ సూత్రమున చెప్పినది సరికాదు. ఏలయన, ఏకదేశ త్రాస సాదృశ్యేభ్యః = ఏకదేశ త్రాస సాదృశ్యముల వలన కలుగు జ్ఞానములు, అర్థాంతర భావాత్ = అనుమాన జ్ఞానము కంటె భిన్నములగుటచే.

పూర్వ సూత్రమున గట్టు, ఉపద్రవము, పోలికల వలన ననుమాన మేర్పడు చున్నది కాని, అందు ప్రామా

ణ్యము లేదనుట సరికాదు. కారణమేమన, నదీ ప్రవాహము నకు రోధమేర్పరుచుటవలన (అడ్డు కట్టుట వలన) నేర్పడు నదీపూర్ణత వర్షము కురిసిన దనుటకు పూర్ణ హేతువు కాదు. అది హేతువున నేకదేశమే. వర్షము కురిసిన దని యనుమానించుటకు హేతువు నది నిండుటయే కాక నురుగు, మురికితో కూడిన క్రొత్తనీరు ప్రవాహమున నగపక్ష వలయును. అట్టి ప్రవాహమే హేతు వగును. చీమలుండు తావున కుపద్రవము (ఉపఘాతము) కలిగించినపు డట చీమలు భయము (త్రాసము)తో పరువిడును. అట్టి త్రాసయొక్క విప్రీతికల సంక్తి యొక్కటియే కురియబోవు వర్షమునకు హేతువు కాదు. ఉపద్రవాదుల వలన కలుగు భయము లేనపుడు పలు తావులలో చీమలు తమ యండములను తీసికొని యున్నత స్థానముల కేగుట కురియబోవు వర్షమునకు హేతువు. మఱియు నిట్లే మయూర కేకాసాదృశ్యము గల యితరధ్వనులు కురియ నున్న వర్షమునకు హేతువుగాక మయూరకేక లే హేతు వగును. కాబట్టి హేతువులు కాని వానిని హేతువులని చెప్పి వానివలన గలుగు ననుమితి యనుమితి గాదనుట తగదు. హేతువు సరి గాకున్న అనుమానమున ప్రామాణ్యము లేకున్నను దోషము లేదు. హేతువు సరియై యనుమాన మప్రమాణ మైన దోష మగును. పూర్వ పక్షమున నట్టి దోష మొందును చూపబడలేదు, కాబట్టి భూత భవిష్య ద్వర్తమాన విషయికమగు ననుమానము ప్రమాణమే.

పూర్వ పక్షము:—

భూత భవిష్య ద్వర్తమాన కాలములు సిద్ధించిన గదా తద్విషయక మగు అనుభవము సిద్ధింప గలదు. కాగా వర్తమానకాలమే లేదని పూర్వ పక్షము చేయుచున్నాడు.

“వర్తమానాభావః పతతః పతితపతితవ్యకాలోపపత్తేః”
౨.౧.౩౯.

పతతః=తొడిమనుచీడి క్రిందపడుచున్న ఫలమునకు, పతిత పతి తవ్య కాలోపపత్తేః=పడినకాలము, మరికొంత పడనున్నకాలము తక్కువేరు సమయము లేకుండుటవలన వర్తమానాభావః = వర్తమానకాల మనునది లేదు.

తొడిమనుండి యూడి క్రిందపడుచున్న ఫలమున కా ఫలము భూమిని చేరువరకు తొడిమకు భూమికి గల యంతరము (దానికి) మార్గమననగును. ఆఫలము భూమిని చేరక మధ్యలోనే యున్నపుడు అంతవరకు గడచిన మార్గ ముతోకూడిన కాలము పతితకాలము (భూతము); ముం దా ఫలము భూమిని చేరువరకుగల మార్గసంయుక్తకాలము పతి తవ్య (భవిష్యత్తు) కాలము ననుట తగును. ఫలము భూమిని చేరుట కింతకంటె వేరొక మార్గమున్నదన వీలులేదు. కాబట్టి భూత భవిష్యత్తులు కాక వేరొక వర్తమాన మెటనున్నది?

ఉత్తరపక్షము:—

“తయోరవ్యభావౌవర్తమానాభావే తదపేక్షత్వాత్”
౨.౧.౪౦.

తదపేక్షత్వాత్ = వర్తమానము నపేక్షించుటవలన, వర్తమానా భావే = వర్తమానము లేనియెడల, తయారప్యభావః = భూత భవిష్యత్కాలములు నుండవు.

కాలము మార్గముచే వ్యక్తము చేయబడదు. క్రియచే వ్యక్తము చేయబడును. ఫలము పడుచున్నదనుతావు పడుట యను క్రియ సమాప్తమైన పతితకాలము-భూతకాల మనబడును. పడనున్న క్రియ పతితవ్యకాలమును (భవిష్యత్తును) తెలుపును. ఈ రెండు దశలందును ఫలమున క్రియ యుండ నేరదు. పడుట యను క్రియ ఫలమున వర్తించు కాలము వర్తమానకాల మనబడును. ఇట్లు క్రియకు, వస్తువునకు గల సంబంధమును తెలుపునది వర్తమాన కాలము. ఆ వర్తమాన కాలము నపేక్షించి భూత భవిష్యత్కాలము లేర్పడును. కాబట్టి వర్తమానమే లేదనిన భూత భవిష్యత్తులు నుండ జాలవు.

“నాతీతా నా గతయో రితరేతరాపేక్షాసిద్ధిః” ౨.౧.౨౧.

ఆతీతానాగతయోః = భూత భవిష్యత్తులకు, ఇతరేతరాపేక్షా సిద్ధిః = ఒక దాని నపేక్షించి మరియొకటి సిద్ధమగుట, న = లేదు.

మఱియు భూతకాలము భవిష్యత్తునుగానీ, భవిష్యత్తు భూతకాలమునుగానీ యపేక్షించి సిద్ధింపనేరవు. ఒకసిద్ధవస్తువు న్యవస్తువును సిద్ధింపజేయునుగాని స్వయముగా నసిద్ధమై న్యవస్తువును సిద్ధింపజేయు ననుట యసంభవము. భవిష్యత్తు సిద్ధించుటకు పూర్వమే భూతముగతించును. భూతకాలము గతించిన యనంతరముకాని భవిష్యత్తు కలుగనేరదు.

వీనిలో పరస్పరాపేక్ష కానివింపదు. హ్రస్వదీర్ఘములు పరస్పరాపేక్షములు. హ్రస్వము నపేక్షించి దీర్ఘము దీర్ఘమగునుగాని హ్రస్వములేని దీర్ఘమున కర్థములేదు. అట్లే దీర్ఘమన్న హ్రస్వము సిద్ధించునుగాని యదిలేనినా డది సిద్ధింపదు. అట్టి యపేక్ష భూతభవిష్యత్తులలో కానరాదు. కాబట్టి వర్తమాన కాల మంగీకరింపక తప్పదు.

వర్తమానకాలము వస్తువున్నదని తెలుపును. వర్తమాన మంగీకరింపనియెడల ద్రవ్యమున్నది, గుణమున్నది, కర్మమున్నదని ప్రయోగింప జాలమని వివేకము.

భూతభవిష్యత్తులు పరస్పరాపేక్షములు కావున్న పోనిండు, వర్తమానాపేక్షములు మూత్రమెట్లు కాగలవన,

వర్తమానాభావే సర్వాగ్రహణం ప్రత్యక్షానుపపత్తేః'

౨౦౧.౪౨

వర్తమానాభావే = వర్తమానమే లేనియెడల, ప్రత్యక్షానుపపత్తేః = ప్రత్యక్షప్రమాణ ముపపన్నము కాదుగనుక, సర్వాగ్రహణమ్ = ప్రపంచమున నే పదార్థమును గ్రహింపబడ జాలదు.

ప్రమాణములలో ప్రత్యక్షము వర్తమాన వస్తు విషయ కము. ఉన్న వస్తువును తెలిసికొన నుపయోగించును. వర్తమానమే లేవున్న ప్రత్యక్ష ప్రమాణము సిద్ధింపనేరదు. అనుమానాదులు ప్రత్యక్ష మూలము లగుటచే ప్రత్యక్షము సిద్ధింపని నాడు ప్రమాణము లేనియు సిద్ధింపవు. కాబట్టి ప్రమేయ జ్ఞానము కలుగుటయే దుర్లభమగును. అందువలన వర్తమానము రెండు విధముల సిద్ధించు చున్నదని తెలియు

చున్నది. ఒకటి క్రియాసంతాన వ్యంగ్యము. రెండవది
యర్థసద్భావవ్యంగ్యము. అనగా అనేకవిధ క్రియవలన
 వర్తమానము తెలియనగును. వస్తువుయొక్క యునికి వల
 నను తెలియనగును. క్రియాసంతానవ్యంగ్యమున కుదా
 హరణములు:- నండుచున్నాడు. నరుకు చున్నాడు. పోయ్యి
మీద పాత్ర నుంచుట, అందు నీరు పోయుట, బియ్య
మందులో పోయుట, పోయ్యిలోని పుల్లల నెగదోయుట,
అగ్నిని ప్రజ్వలించజేయుట, తెడ్డుతో కలియబెట్టుట, గంజి
వార్చుట, పాత్రను దింపుట మున్నగు క్రియాసమూహము
వండుటను తెలుపును. పెక్కుమార్లు గొడ్డలి నెత్తివేయుట
నరుకుట యనబడును.

అర్థ సద్భావ (వస్తుసత్తా) వ్యంగ్యమున కుదాహరణ
 ములు:- ద్రవ్యమున్నది. గుణమున్నది. ఘటపటాదులున్నవి.
కాలము నిత్యమగుటచే వర్తమానత్వమందు సిద్ధించినను
అతీతానాగతత్వము లెట్లు సిద్ధింపగలవన,

“కృతతా కర్తవ్యతోపపత్తేస్తూభయథా గ్రహణమ్”

౨.౧.౪౩.

కృతతా కర్తవ్యోపపత్తేః = వ్యంజకమగు క్రియవలన భూత
 భవిష్యత్తులు సిద్ధింపబడుచే. ఉభయథాగ్రహణమ్ = కాలము నిత్యమయ్యు
 భూతభవిష్యచ్ఛబ్దములచే వ్యవహరింపబడును.

కాలమునిత్యమైనను దానిని వ్యక్తపరుచు క్రియ ఊహిక
 మగుటచే భూతభవిష్యచ్ఛబ్దములచే నది వ్యవహరింప బడుట
 యసంగతముకాదు. కాలము క్రియావ్యంగ్యమనుట సర్వతంత్ర

సిద్ధాంతము. క్రియ క్షణికమై కృతము, కర్తన్యము, క్రియహీనమునని విభజింపబడును. క్రియ విభజింపబడుటచే నాక్రియచే వ్యక్తమగు కాలమును ముష్టిధములవిభక్తమైవ్యవహరింపబడుచున్నది. అందుకృతక్రియచే వ్యక్తకాలము అతీతము-భూతమనబడును. కర్తన్యక్రియాన్యక్తకాలము అనాగతము-భవిష్యత్తనబడును. క్రియసుంధక్రియచే వ్యక్తమగుకాలము నర్తమనమనబడును. ఇట్లు క్రియాసంబంధమువలన కాలము భూత భవిష్యద్వర్తమాన శబ్దములచే వ్యవహరింపబడుచు లోకమున నెల్లరచే గ్రహింపబడుచున్నది. కాబట్టి ప్రత్యక్షానుమాన ప్రమాణములును నిర్దుష్టములని తేలుచున్నది.

పూర్వపక్షము:— (ఉపమాన పరీక్ష)

“అత్యంత ప్రాయేకదేశ సాధర్మ్య దుపమానాసిద్ధిః”

అ.ం.ర.ర.

అత్యంత ప్రాయేకదేశ సాధర్మ్యత్ = (ఇందలి సాధర్మ్య పదము అత్యంత - ప్రాయ - ఏకదేశ శబ్దము లన్నింటిలో నన్వయించును.) అత్యంత సాధర్మ్యము వలనగానీ, ప్రాయస్సాధర్మ్యము వలనగానీ, ఏకదేశ సాధర్మ్యము వలనగానీ, ఉపమానాసిద్ధిః = ఉపమాన ప్రమాణము సిద్ధింపనేరదు.

ఒక వస్తువు నందుండు ధర్మములన్నియు మరియొక దానియందుండుట అత్యంతసాధర్మ్య మనబడును. దాని వలన నుపమానము సిద్ధింపదు. ఒక గోవుతో మఱియొకగోవు నుపమింతుమా? ‘ఆవు ఉన్నట్లు ఆవుండును’ అనము కదా!

ఒక వస్తువు నందలి యనేక ధర్మములు మరియొక వస్తువునందుండుట ప్రాయస్సాధర్మ్య మనబడును. ఇదియు నుపమాన సాధకముకాదు ఎద్దులోనుండు ననేక ధర్మములు మహిషమున నుండును. కాని ఎద్దున్నట్లు మహిష ముండు ననుట కూడదు.

ఒక వస్తువునందలి యేకొంచెము ధర్మమో మరియొక దానియందుండుట యేకదేశసాధర్మ్యమనబడును. ఇందునను ఉపమానము సిద్ధింపదు. ఏకదేశసాధర్మ్యము లేనివస్తువులు ప్రపంచమున నుండవు. కాబట్టి ఆనగింజయున్నట్లు మేరు పర్వత ముండుననియు నుపమింప వీలగుచుగదా!

పైజెప్పిన యుదాహరణములనుబట్టి సాధర్మ్యము లక్షణముగాగల యుపమానము అర్థసాధనము కాదని పూర్వ పక్షాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:—

“ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాదుపమానసిద్ధేః యథోక్తదోషాచుప పత్తిః” ౨ ౧. ౪౩.

ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్ = ప్రసిద్ధసాధర్మ్యమువలన, ఉపమానసిద్ధేః = ఉపమాన ప్రమాణము సిద్ధించుటచేత, యథోక్త దోషానుపపత్తిః = పై జెప్పబడిన దోషము లుండజాలవు

పూర్వము తనచే తెలియబడిన పదార్థముతో నితర పదార్థములకుగల సమానధర్మము ప్రసిద్ధసాధర్మ్యమనబడును. దానియందు సాధ్యమును సాధించుభావముండును. అత్యంత

సాధర్మ్యాదులు సాధ్యసాధనములుగా లక్షణసూత్రమున చెప్పి యుండులేదు. కాబట్టి పూర్వము తనచే నెఱుగబడిన గోవు నందుగల ధర్మములు గవయమున జూచి గో సదృశమగు నీజంతువు గవయపదవాచ్యమని యెఱుగుటలో నెట్టిదోషము నుండజాలదని భావము.

అత్యంత సాధర్మ్యాదులును ప్రకరణమునుబట్టి సాధ్య సాధకములు గావచ్చును. (౧) రామ రావణుల యుద్ధము రామ రావణుల యుద్ధమువలెనే యుండును. ఇట యుద్ధక్రియ యా యుద్ధక్రియతోనే యుపమింపబడినది. (౨) ఎద్దువలె నీమహిషమున్నది. ఇందు కెండు జంతువులలోగల బలప్రకర్షమున నెక్కుడు సాధర్మ్యముండుటచే ఎద్దువంటి బలము కలది మహిషమని యుపమానము. (౩) ఆవగింజ వంటిదే మేరువు:- అనుటలో ఆన యెట్లు ఉనికి (సత్త) గలదియో అట్లే మేరువు నునికి గలదియని స్వల్పసాధర్మ్యము ఉపమానమని యెఱుగునది.

పై యుదాహరణములద్వారా పూర్వపక్షమున జూపిన దోషముల నుద్ధరించుటచే నుపమాన ప్రామాణ్యమును దొలగింప నేరికిని శక్యముగాదని వివేకము.

పూర్వపక్షము:—

“ప్రత్యక్షేణాప్రత్యక్షసిద్ధేః” ౨.౧.౪౬.

ప్రత్యక్షేణ = ప్రత్యక్షగోచరమైన గోసాధర్మ్యాదులచే, అప్రత్యక్షసిద్ధేః = అప్రత్యక్షమగు గవయ సంజ్ఞావిశిష్టమగు గవయము తెలియబడుటవలన నుపమాన మనుమానమే యగుచున్నది.

ప్రత్యక్ష ధూమము చే నగ్ని ననుమానించినట్లు ప్రత్యక్ష గోసాదృశ్యముచే గవయము నెరుగుటయే యుపమానము. కాబట్టి యనుమానమునకు, నుపమానమునకు నెట్టి భేదము లేదు. అందువలన నుపమాన మనుమానాంతర్గతమే.

“నాప్రత్యక్షగవయే ప్రమాణార్థ ముపమానస్య పశ్యామః” ౨.౧.౪౭.

ఉపమానస్య = ఉపమాన ప్రమాణముయొక్క, ప్రమాణార్థమ్ = ప్రమాణ శబ్దార్థమును, అప్రత్యక్షే = ప్రత్యక్షముకాని, గవయే = గవయ సంజ్ఞతో కూడిన గవయ పదార్థమున, న పశ్యామః = అంగీకరింపము.

గో సాదృశ్యముచే నప్రత్యక్ష గవయమును సాధించుట యుపమానప్రమాణార్థ మైనచో నది యనుమానాంతర్గత మగును. కాని, ప్రత్యక్షముగా గ్రహింపబడు గవయము గవయ పద వాచ్యమను సంజ్ఞా సంజ్ఞా సంబంధమును సాధించుట మాయుపమానమునకు ఫలము. కాబట్టి ప్రత్యక్షమగు గో సాధర్మ్యముచే నాసంబంధము తెలియబడినప్పటికి ధూమముచే వహ్ని ననుమానించినట్లెన్నడు కాజాలదు. అనుమానమున ధూమమున్నతావున వహ్నియుండునను వ్యాప్తిస్మరణ ముండును. ఉపమానమున నట్లుగాక ‘గోవెట్లో గవయ మట్లు’ అను నారణ్యకవచనము స్మరింపబడును. గో సాదృశ్యము ప్రత్యక్షమగును. ఇట్లు అనుమానోపమానములలో మహదంతర మున్నదని సూత్రాభిప్రాయము.

“తథేత్యుపసంహారా దుపమానసిద్ధే ర్నావిశేషః”

౨.౧.౪౮.

తథేత్యుపసంహారాత్ = ఉపమానము (యథాగోస్తథాగవయః - గోవెట్లో గవయమట్లు) అను వాక్యముద్వారా, సిద్ధిః = సిద్ధించుట వలన, న అవిశేషః = అనుమానముతో సమానముకాదు

‘గోవెట్లో గవయ మట్లు’ ను వాక్యముద్వారా ఉపమానము సిద్ధించును అనుమానమున నట్టి వాక్యజ్ఞానమునకు తావులేదు. కాబట్టి ఉపమాన మనుమానము కాదు.

పూర్వోక్తముః - (శబ్దపరీక్ష)

“శబ్దోఽనుమానమర్థస్య అనుపలభ్యే రనుమేయత్వాత్.”
 ౨.౧.౪౯.

అర్థశ్య = శబ్దవిషయమగు నర్థము, అనుపలభ్యే = ప్రత్యక్షముగా నుపలభ్యముకాక, అనుమేయత్వాత్ = అనుమానింపశక్యమగుటవలన, శబ్దః = శబ్దప్రమాణము, అనుమానమ్ = అనుమానమే.

పరోక్షము, అపరోక్షము నని యర్థము రెండు విధములు. అందపరోక్షము ప్రత్యక్షప్రమాణముచే నుపలభ్యమగును. పరోక్ష మట్లుకాదు. కాబట్టి యది యనుమానమునకు విషయమగును. పరోక్షాపరోక్షములకు మించి మఱి యొండు పదార్థము ప్రపంచమున గానము. అట్టియెడ శబ్దప్రమాణమును వేరుగా నంగీకరింపనేల? విషయ భేదము ననుసరించియే ప్రమాణభేదమును స్వీకరింపవలయును. అనుమానమెట్లు ప్రత్యక్షముకాని విషయమును తెలుపునో అట్లే శబ్దమును పరోక్ష విషయమునే బోధించును. కాబట్టి శబ్దప్రమాణము అనుమానంతర్గతమేల కాదు?

“ఉపలభ్యే రద్విప్రవృత్తిత్వాత్” ౨.౧.౫౦.

ఉపలబ్ధిః = శబ్దమువలనను, అనుమానము వలనను కలుగు జ్ఞానము,
అద్వైతప్రవృత్తిత్వోత్ = రెండువిధములగు ప్రవృత్తులుకలసి కాకుండుట
వలన శబ్ద మనుమానమే

అనుమాన ప్రమాణముకంటె శబ్దము భిన్నమగునెడల
అనుమానమువలన కలుగు జ్ఞానము (ఉపలబ్ధి) కంటె శబ్దము
వలన కలుగు జ్ఞానము భిన్నప్రకారముగా నుండవలయును.
ప్రత్యక్షప్రవృత్తి ప్రత్యక్షార్థమున నుండును. అనుమాన
ప్రవృత్తి యప్రత్యక్షార్థమున నుండును. అట్లే శబ్దమును
భిన్నార్థ విషయిక ప్రవృత్తికలదైయున్న ప్రమాణాంతరము
కాగలను. అట్లుగాక యనుమానమునలె నదియు పరోక్షార్థ
మునే తెలుపుచున్నందువలన శబ్ద మనుమానమే.

“సంబంధాచ్చ.” ౨.౧.గీ౧.

సంబంధాచ్చ = వాచ్యవాచిక భావలక్షణాత్మక నియతసంబంధము
వలనను శబ్దమనుమానమే.

దృష్టిగోచరమైన ధూమాదిలింగములు తమతో సంబ
ధములగు నహ్నిమున్నగు పదార్థముల జ్ఞానమును కలిగించు
చున్నవి. అట్లే శబ్దమును శ్రవణగోచరమై స్వసంబంధియగు
నర్థమును బోధించును. కాబట్టి శబ్దమనుమానమే.

ఉత్తరపక్షము:—

ఆప్తోపదేశ సామర్థ్యా చ్చబ్ధౌ దర్థసంప్రత్యయః.”

౨.౧.గీ౨.

ఆప్తోపదేశ సామర్థ్యాత్ = ఆప్తోపదేశమువలన కలుగు (యథార్థ
జ్ఞానము సుత్యన్న మొనర్చుట యను) సామర్థ్యముగల, శబ్దోత్ =
శబ్దమువలన, అర్థసంప్రత్యయః = అర్థజ్ఞానము కలుగును.

లింగమువలన లింగితెలియబడినట్లు శబ్దమువలననే శబ్దార్థము గోచరమగునెడల శబ్దప్రమాణ మనుమానము కానగును. కాని ఆప్తోపదేశ సామర్థ్యముగల శబ్దమువలన నర్థప్రత్యయము కలుగుటచే నట్లు కానేరదు.

అనుమానమున నాప్తోపదేశమునకు తావులేదు. శబ్దమోయాప్తోపదేశకృత సామర్థ్యసహకారములేక యర్థబోధకము కానేరదు. కాబట్టి శబ్దానుమానములలో భేదము లేకపోలేదు. శబ్దమనుమానమువలె పరోక్షార్థమునే బోధించినను, ఆప్తులచే నుపదిష్టమగుటచేతనే ప్రమాణమై, అర్థజ్ఞానముకలిగించుట కాప్తులచే నుపదిష్టమై ప్రమాణము కానలయుననునియమములేని యనుమానముకంటె నెంతో భిన్నమగుట నిర్వివాదమని సూత్రతాత్పర్యము.

అనుమానముకంటె శబ్దప్రమాణము భిన్నమని తెలుపబడినది. ప్రాసంగికముగా శబ్దార్థములకుగల సంబంధమెట్టిదో పరీక్షింపదలచి ముందుగా శబ్దార్థములకు సంబంధమే లేదనుచున్నాడు.

(ఈ ప్రకరణమున శబ్దార్థములకుగల సంబంధ మవినా భావమని పూర్వపక్షము; కాదు సామయికము - సాంకేతికమని సిద్ధాంతము.)

పూర్వపక్షము:—

“పూరణప్రదాహ పాటనానుపలభ్యేశ్వ సంబంధాభావః.”

౨.౧.౧౩.

పూరణప్రదాహపాటనానుపలబ్ధిః = మోదకము, అగ్ని, కత్తి
యనుశబ్దముల నుచ్చరించినపుడు ముఖము (నోరు) నిండుటగానీ, దహింప
బడుటగానీ, చీల్చబడటగానీ జరుగుటలేదు, కాబట్టి, సంబంధాభావః =
శబ్దార్థములకు సంబంధము లేదు.

శబ్దార్థములకు సంబంధమున్న శబ్దసమీపమున నర్థము,
అర్థ సమీపమున శబ్దము నుండవలయును. అర్థ సమీపమున
శబ్దమున్నదని చెప్పవలనుపడదు. అట్లున్న పక్షమున, శబ్దముకంత
తాల్వాది ముఖావయవములచే నుచ్చరింపబడుచున్నదికదా!
అదియెట్లు సంభవమగును? అర్థము (ఘటపటాది వస్తువులు)న్న
చోట కంత తాల్వాది అవయవములు లేవుకదా! శబ్ద
సమీపమున నర్థమున్న దందుమా, నొంటిలోని తాల్వా ద్యవ
యవ ప్రదేశములచే నగ్ని, మోదకాది శబ్దముల నుచ్చరించి
నపుడు తత్సమీపమున నుండు నగ్ని, మోదకాది వస్తువులచే
నొరు దహింపబడుటయు, నిండుటయు జరుగవలయును
కదా; అట్లు జరుగకపోవుటచే శబ్దాంతికమున నర్థమున్నదను
టయు పొసగదు. కాబట్టి శబ్దార్థములకు సంబంధములేదు.

“శబ్దార్థవ్యవస్థానా దప్రతిషేధః” ౨.౧.౧౪.

శబ్దార్థ వ్యవస్థానాత్ = శబ్దమువలన కలుగు నర్థజ్ఞానమున వ్యవస్థ
యుండుటవలన, అప్రతిషేధః = శబ్దార్థములకు సంబంధము లేదనుట
తగదు.

శబ్దార్థములు పరస్పరము సంబంధములు కానియెడల
శబ్దమువలన కలుగు నర్థజ్ఞానమున (ఒక శబ్దమొక యర్థమును
తెలుపునుకాని సర్వార్థములను తెలుపదను) వ్యవస్థ యుండ
నేరదు. వ్యవస్థ కనబడుచున్నది కాబట్టి సంబంధమున్నదనియే

తేలుచున్నది. కాని యా సంబంధము కుండకు అందలి రేగుపండ్లకు నున్న సంబంధమువలె సంయోగముకాదు. తంతు పటములకువలె సమవాయమునుకాదు. సంయోగ, సమ వాయ సంబంధములలో మెకటి శబ్దార్థములకుగల సంబంధ మగునెడల మోదకాది శబ్దోచ్చారణవలన పూరణ దాహాదులు కలుగవలసియుండును. కాబట్టి శబ్దార్థముల సంబంధము సంయోగముగానీ, సమవాయముగానీ కాక యవినాభావ మని పూర్వపక్షి యభిప్రాయము.

ఉత్తర పక్షము:—

“న, సామయికత్వాచ్చబ్దార్థ సంప్రత్యయస్య” ౨.౧.౫గీ.

శబ్దార్థ సంప్రత్యయస్య = శబ్దమువలన కలుగు నర్థజానము, సామయికత్వాత్ = (ఈ శబ్దమువలన నీయర్థము తెలిసికొనదగునను నీశ్వర సంకేతము సమయ మనబడును) సామయిక మగుటవలన, న = అవినాభావ సంబంధముకాదు.

‘ఈ శబ్దమున కిదియర్థము’ లేక ‘ఈ శబ్దముచే నీయర్థము తెలియనగును’ అనునియమము-సమయము (సంకేతము) అనబడును. అట్టిసమయమే శబ్దార్థముల సంబంధమునకు హేతువు. కాబట్టి శబ్దార్థసంబంధమును వాచ్యవాచక భావ సంబంధమనియు, వృత్తియనియు, శక్తియనియు వాడుదురు. పరంపరగావృద్ధవ్యవహారాదులవలన నా (సమయము) సంబంధము తెలియబడును. దానింబట్టి శబ్దమువలన నర్థప్రత్యయము కలుగును. వ్యవస్థయునేర్పడును. శబ్దార్థములకు గల సంబంధము స్వాభావికమని యంగీకరించు వారును

ఆ సంబంధము జ్ఞాతమయినవారికే శబ్దమువలన నగ్రబోధము కలుగునని యంగీకరింపకతప్పదు. జ్ఞాతమగుటయన, ఈశబ్దమియర్థమునకు వాచకమనియో, ఈశబ్దముచే నీయర్థమెరుగదగుననుటయోకదా. ఇదియే సమయము, కాబట్టి శబ్దార్థముల ప్రత్యయము సాంబంధికముగాక సామయికమే యగును.

“జాతివిశేషేచా నియమాత్.” ౨. ౧. ౧౬.

జాతివిశేషేచ = ఘటాదిజాతిభేదమునందును, అనియమాత్ = పటశబ్దవాచ్యత్వ నియమములేకుండాట వలన శబ్దాగ్రసంబంధ మవినా భావముకొక సామయికమే యని యర్థము.

మఱియు శబ్దార్థములు స్వాభావిక సంబంధము కలవగుచో ఘటాద్యర్థములు పటశబ్దముచేతను బోధింపబడవలసియుండునను నియమ ముండియుండెడిది. అట్టిది కానము. కాబట్టి సంకేత హేతుకమే శబ్దార్థ జ్ఞానము.

శబ్దప్రమాణమును సామాన్యముగ పరీక్షించి విశేషరూపమున పరీక్షింపనెంచి సూత్రమును రచించుచున్నాడు.

పూర్వపక్షము :—

“తదప్రామాణ్యమన్యతవ్యాఘాతపునరుక్తదోషేభ్యః”

౨. ౧. ౧౭.

(అయథార్థమును జెప్పట యన్యతమనబడును. అసంబద్ధమును జెప్పట వ్యాఘాత మనబడును. చెప్పినది మరల జెప్పట పునరుక్త మనబడును.) అన్యతవ్యాఘాతపునరుక్తదోషేభ్యః = అన్యతాది దోషములవలన, తత్ = బ్రాహ్మణప్రభృతిఅదృష్టాగ్రబోధకశబ్దములు, అప్రామాణ్యమ్ = ప్రమాణములు కావు.

శబ్దములు దృష్టార్థప్రవక్తృకములు, అదృష్టార్థప్రవక్తృకములు నని రెండు విధములు. అందు వైదికశబ్దములు దృష్టార్థప్రవక్తృకములు. ఈశ్వరుడు సర్వజ్ఞుడును, సర్వద్రష్టయు నగుటంజేసి, ఈశ్వరీయములయిన ఋగ్యజుస్సామాధర్వము లనబడు వైదిక శబ్దములు దృష్టార్థప్రవక్తృకములనుటలో నెట్టి సందియము నుండదు. కాబట్టి వైదికశబ్దములు అన్యతవ్యాఘాత పునరుక్తాది దోషయుక్తములు కానేరవు. ఋగ్యజుస్సామములు బ్రహ్మపద వాచ్యములు. కారణము బ్రహ్మప్రభవములగుటయో బృహదర్థకములగుటయో యన నగును. వేదములు బ్రహ్మపద వాచ్యములనుటకుదాహరణము.

“బ్రహ్మణః ప్రణవంకుర్యా దాచావంతేచ సర్వదా

స్రవత్యసాంకృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశీర్యతే”

(మను. ౨. ౨౪.)

బ్రహ్మ, ఛందస్సు, వేదము, మంత్రము నను పదములు పర్యాయములు. వేదమంత్రముల కాద్యంతములలో ప్రణవము నుచ్చరింపవలయునని శ్లోకాభిప్రాయము.

ఇట్లు బ్రహ్మపదవాచ్యములగు ఋగ్గాది వేదములకు వ్యాఖ్యానములు. ఋషులచే వ్రాయబడి బ్రాహ్మణము లనబడును. అందు ఋగ్వేద వ్యాఖ్యానము ఐతరేయ బ్రాహ్మణము. యజుర్వేద వ్యాఖ్యానము శతపథ బ్రాహ్మణము. సామవేద వ్యాఖ్యానము తాండ్యబ్రాహ్మణము. అధర్వవేద వ్యాఖ్యానము గోపథబ్రాహ్మణము.

ఇట్టి బ్రాహ్మణములలో నొకట (పుత్రకామః పుత్రేష్ట్యాయజేతి) పుత్రకామి పుత్రేష్ట్యయాగము నొనరింపవలయునని విధిగలదు. ఆవిధిననుసరించి పుత్రకామేష్ట్యి నొనరించినను పుత్రులు కలుగకుండుట చూచుచున్నాము. కాబట్టి యన్యత దోషయుక్తమైన యీవాక్యము అప్రమాణము. ఇట్లే (ఉదితే హేహితవ్యమ్, అనుదితే హేహితవ్యమ్, సమయాధ్యుషితే హేహితవ్యమ్.) సూర్యుడుదయించిన తర్వాత హేహమము చేయవలయును. ఉదయింపకముందు హేహమమొనరింపవలయును. సమయము గతించినతదుపరి హేహమము చేయవలయును. అని హేహమమును విధించి, (శ్యావోఽస్యాహుతి మభ్యనహరతి య ఉదితే జుహోతి, శబలోఽస్యాహుతి మభ్యనహరతి యోఽనుదితే జుహోతి, శ్యావశ్యబలో వాఽస్యాహుతి మభ్యనహరతః యః సమయాధ్యుషితేజుహోతి) ఉదయించినమీదట హేహమమొనర్చిన శ్యావము ఆ యాహుతిని తినుననియు, ఉదయింపక పూర్వమొనర్చిన యాహుతిని శబలము తినుననియు, సమయాతిక్రమణమొనర్చి చేసిన యాహుతి శ్యావ శబలములు తినుననియు చెప్పటచే నసంబద్ధములై యీవాక్యములు అర్థబోధకములు కాజాలవు.

మఱియు, (సవైత్రిఃప్రథమామనావహాత్రిరుత్తమామ్. శత. ౧. ౨. ౨. ౬) ఈ వాక్యముచే ప్రథమోత్తమ 'నామిధేనీ' ఋక్కులను ముమ్మారుచ్చరింప వలయునని చెప్పటచే చెప్పినదానిని మరలచెప్పట యను పునరుక్త దోషమందుటచే సప్రమాణమని యభిప్రాయము.

పైనవర్ణించిన యుదాహరణముల వలన బ్రాహ్మణ గ్రంథములలోని శబ్దము లన్యతాది దోషయుక్తములగుటచే అర్థప్రత్యాయకములు - అర్థబోధకములుకాక యప్రమాణములగునని సూత్రాభిప్రాయము

ఉత్తరపక్షము:—(అన్యతదోషనివారణ.)

“న కర్మకర్తృసాధనవైగుణ్యాత్” ౨. ౧. ౧౪.

కర్మ కర్తృసాధనవైగుణ్యాత్ = కర్మ, కర్త, సాధనములు వీని వైకల్యము వలన ఫలము గలుగదు. కాబట్టి, న=అన్యతదోషము శబ్దమున లేదు.

శాస్త్రమున చెప్పినట్లనుష్ఠింపకుండుట కర్మ వైగుణ్యము. అనభిజ్ఞత, నిందితాచరణముకలవాడగుట కర్తృవైగుణ్యము. సహకారి కారణములన్నియు లేకుండుట కర్మవైగుణ్యము.

కర్మచేయవ్యక్తియు, సాధనములును, స్వయముగా కర్మమును గుణయుక్తములుగా నుండవలయును. నాడే శాస్త్రనిహిత కర్మ సమయమున ఫలము మొసంగగలుగును. కర్మ, కర్త, సాధనములు వీని మూటిలో నేవి గుణరహితములైనను ఫలము లభించుట దుర్లభము. కాబట్టి శాస్త్రనిహిత కర్మలు ఫలోదయములు కాకుండుటకు కారణము సాధనాదుల లోపమేగాని, శబ్దమన్యతమగుట కాదు.

(వ్యాఘాతదోషపరిహారము)

“అభ్యుపేత్యకాలభేదేదోషవచనాత్” ౨. ౧. ౧౬.

అభ్యుపేత్య = ఒకడొక కాలమును తానగ్నిహోత్ర మొనర్చుట కంగీకరించి, కాలభేదే = ఆకాలము నతిక్రమించిన, దోషవచనాత్ = దోషమని చెప్పుటవలన వ్యాఘాత దోషమునులేదు.

కాలము రెండువిధములు ఉదితము, అనుదితము నని. సమయాధ్యుపేత మనుదితములోనే చేరును. ప్రాతఃసంధి కాలము సమయాధ్యుపేతమనియు, సాయం సంధికాలము సమయావిషతమనియు జెప్పబడును.

ఒకడు అగ్న్యాధాన సమయమున (ఉదితేజుహవాని) ఉదితమున నగ్నిహోత్రము చేయుదునని యంగీకరించి, యగ్నిహోత్రముజేయ నారంభించి, ప్రమాదాలస్వాది దోషములకు లోనై, తానంగీకరించిన కాలము నతిక్రమించి యగ్నిహోత్రము చేయునెడల వాని యగ్నిహోత్ర ముచ్చిన్నమగుననిచెప్పుట వ్యాఘాతమనబడదు. నియత సమయమున నగ్నిహోత్రము జేయునెడల నెట్టిదోషము నుండదని సూత్రాభిప్రాయము. కాబట్టి వ్యాఘాతమను శబ్దదోష మిటలేదని వివేకము.

(పునరుక్త దోషనివారణ)

“అనువాదోప పత్తేశ్చ” ౨.౧.౩౦.

ఒకమాటు చెప్పినదానిని మరలచెప్పుట అనువాద మనవచ్చును. కాబట్టి పునరుక్త దోషమునులేదని సూత్రార్థము.

అనర్థకాభ్యాసము పునరుక్తదోషమనబడును. అర్థవంత మగు నభ్యాస మనువాదమనబడును. చెప్పినది మరల జెప్పుట (అభితాపితాభిధానము) సాధకము, నిరర్థకము నని రెండు

విధములు సంభవము. అందు నిరర్థకము, పునరుక్త దోష యుక్తమగుచు. సార్థకము అనువాద మనబడి దోషముగా నెంచబడదు. ('సవైత్రిప్రథమామన్వాహత్రిరుత్తమాం' శత. ౧. ౩. ౨. ౬) అనుస్థలమున ప్రథమోత్తమ 'సామధేయ' లను ముమ్మారుచ్చరింపవలయునను విధానము అనువాదమేగాని పునరుక్తముకాదు.

(“సమింధేసామిధేసీభిర్ హూతా తస్మాత్ సామిధేస్యో నామ” శత ౧. ౩. ౨. ౧.) అను శతపథప్రమాణము ననుసరించి (“ప్రవ్రావాజా అభిద్యతోహవిష్మంతోఘృతాఞ్చ్యా, నేవాం జిగాతి సుమ్నయః” ఋ. ౩. ౧. ౨౧. ౧) ప్రభృతి ఋక్కులు పదునెకండు వహ్నిసమింధన వేళలోపాడబడును. కాబట్టి సామధేని ఋక్కులనబడును. ఈసామిధేయప్రకృతి యాగమున పదునైదును, వికృతి యాగమున పదునేడును అనువదింపవలయునని విధింపబడయున్నది. (“సప్తశసామిధే సీరనుబ్రూయాత్” ఐత. ౧. ౧. ౧.) (“పంచదశసామిధేసీ రన్వాహ” తై. సం ౨. ౬. ౮. ౨.) అనువాక్యము లిందు ప్రమాణములు. ఇట్లు విధివిహితమైన యనువాదము నిరర్థక మనంజనదు. కాబట్టి పునరుక్తదోషము లేదని భావము. అనువాదము స్వీకరింపక సమాధానముచెప్పట(పరిహరించుట) సరికాదు, అనగా,

“వాక్య విభాగస్య చార్థగ్రహణాత్” ౨. ౧. ౬౧.

వాక్య విభాగస్యచ = బ్రాహ్మణ వాక్యములలో ననువాదాని లేదముల విభాగము, అర్థగ్రహణాత్ = అర్థవశమున శిష్టులచే స్వీకరింపబడుటవలన పై జెప్పిన సమాధానము తగినదే.

శిష్టులు అర్థవైచిత్ర్యమునెఱింగి బ్రాహ్మణ వాక్యముల ననువాదాది భేదముల విభాగించిరి. ఒకానొక యర్థమును విధించువాక్యము విధివాక్య మనబడును. విహితార్థస్తుతిగానీ, స్రుతిపిద్ధార్థ నిందగానీ చేయు వాక్యము అర్థవాదమనబడును. ఒకానొక విశేషవిషయమును విధింపదలచి యొక మారు చెప్పినదానిని మరల చెప్పుట యనువాదమనబడును.

బ్రాహ్మణ వాక్యములను శిష్టు లెన్నివిధముల విభజించిరనగా:—

“విధ్యర్థ వాదానువాద వచన వినియోగాత్” ౨.౧.౬౨.

ఈ సూత్రమున వినియోగశబ్దము భేదార్థకము. విధి వచనము, అర్థవాదవచనము, అనువాద వచనము నను భేదముతో బ్రాహ్మణ వాక్యములు మువ్విధములని సూత్రాభిప్రాయము.

అందు విధి వాక్యము:—

“విధిర్విధాయకః.” ౨.౧.౬౩.

విధాయకః = ఉపదేశకము (ప్రవర్తకము - చోదకము) అగు వాక్యము, విధిః = విధివాక్యమనబడును. ఒకవాక్యము ద్వారా ఏదో ఒక కార్యమున ప్రవర్తింపు మనియో లేక వలదనియో విధించుట, ‘ఇది చేయుము.’ ‘ఇదిచేయకుము’ అనుట విధియందురు.

ఉదా:- ‘స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః’ (శత. ౧౧.గీ.౮.౩.)

‘అగ్ని హోత్రం హోతవ్యం’ (శత. ౨.౨.౨.౧౮)

“సత్యంవద; ధర్మంచర; స్వాధ్యాయాన్నాప్రమదః;
ప్రజాతంతం మా వ్యవచ్ఛేత్సి; దేవపితృ కార్యాభ్యాం
నప్రమదితవ్యం; మాతృదేవోభవ; పితృదేవౌభవ.”

తై. శి. ౧.౧౧.)

అర్థవాదము:—

“స్తుతిర్నిందా పరకృతిః పురాకల్ప ఇత్యర్థవాదః”

౨.౧.౬౪.

స్తుతిః = స్తుతి, నిందా = నింద, పరకృతిః = పరకృతి, పురాకల్పః = పురాకల్పము, ఇతి = అని, అర్థవాదః = అర్థవాదము నాలుగు విధములు.

ఒకని నొక కర్మయందు ప్రవర్తింపజేయుటకో, లేక యొకకర్మనుండి మరలించుటకో విధివాక్యముద్వారా యపేక్షింపబడి కొండొకయర్థమును ప్రశంసించుచునొ లేక నిందించుచునొ ప్రవర్తించు వాక్యము అర్థవాద మనబడును ఆ వాక్యము స్తుత్యాదిభేదముల నాలుగువిధములనినూత్రార్థము.

స్తుత్యాత్మకార్థ వాదము:—

“సయథాఽహిస్త్యచో నిర్ముచ్యేతవచం సర్వస్మాత్ పాపమనౌ నిర్ముచ్యతే యవచం విద్వాన్గ్ని హోత్రం జుహోతి” (శత. ౨.౨.౩.౬.)

పాము కుబుసమునుండి విడిచుచునట్లు అగ్ని హోత్రము చేయు యక్తి సర్వ పాపములనుండి విముక్తుడగునని యభిప్రాయము.

“పూర్ణవై దేవా న్రతం చరంతి యత్ సత్యం, తస్మాత్ తేయశః యశోహభవతి య ఏవం విద్వాన్ సత్యం వదతి” (శత. ౧.౧.౧.౧౦.)

విద్వాంసులు సత్యన్రతము నాచరింతురు. సత్యమాడు వారు యశస్సును బొందుదురని యభిప్రాయము.

“శిరోవైయజ్ఞస్యాతిధ్యమ్” (శత. 3.౪.౨.౧.)

ఆతిధ్యము యజ్ఞమునకు శిరస్సువంటిది.

నిందాత్మకార్థవాదము:—

“సమూలోవావష పరిశుష్యతి యోఽన్యత మభివదతి”

(ప్ర. ఉ. ౬.౧.)

అన్యతమాడు వ్యక్తి సమూలము నశించును.

పరకృతిలక్షణార్థవాదము:—

ఇతరునిచే చేయబడిన వ్యాహత విధివచనము పరకృతి.

“హుత్వావపామేవాగ్రేఽభిఘారయత్యధప్తషదాజ్యం,

తదుహ చరకాధ్వర్యః పృషదాజ్యమేవాగ్రేఽభి

ఘారయన్తి ప్రాణాఅగ్నేః పృషదాజ్యమితి వదన్తిః”

(శత. 3.౪.3.౨౪.)

వపను ముందు హోమముచేసి యటుపై పృషదాజ్యము నభిఘరించునని చెప్పి, మరల చరకాధ్వర్యులు పృషదాజ్యమగ్నికి ప్రాణములు కాబట్టి ముందు పృషదాజ్యమునే యభిఘరించుననుట పరస్పర విరుద్ధమగుటచే నిది పరకృతి.

ఇతిహాసముద్వారా చెప్పనది పురాకల్ప మనబడును.

“ఏతేన హేంద్రోతోదైవాః, శౌనకోజనమేజయం పారిక్షితం యాజమాంచకార, తేనేష్ట్యాసర్వాంపాపకృత్యాం, సర్వాం బ్రహ్మహత్యా మపజఘాన. సర్వాంహవై పాపకృత్యాం సర్వాం బ్రహ్మహత్యా మపహన్తి యోఽశ్వమేధేన యజతే” (శత. ౧3.౧.౬.౧.)

శౌనకుడు జనమేజయునిచే నశ్వమేధమును జేయించెను. అతడశ్వమేధము నొనర్చి సర్వపాపకృత్యమును తొలగించుకొనెనని యభిప్రాయము. ఈయర్థవాదములు విధివాక్యముతోకూడి యర్థవంతములగును. స్వతంత్రముగా వీనికి సార్థకత యుండును.

అనువాదలక్షణము:—

“విధి విహిత స్వాను వచన మనువాదః” ౨.౧.౬గీ.

విధి విహితస్య = విధిచే విధింపబడినదానిని, అనువచనం = పునర్వచనము - మరలచెప్పట అనువాదః = అనువాదమనబడును.

విధినిగానీ, విహితార్థమునుగానీ ఉద్దేశించి యనేక పర్యాయములు చెప్పెడు వాక్య మనువాద మనబడును. (“శ్రీః ప్రథమా మన్వాహ... ..”) అను నుదాహరణము నిట స్మరింపదగును. (అనువాదోపపత్తిశ్చ” ౨.౧.౭౦) అను సూత్రమున అనువాద గూఢార్థవాదము స్పష్టపరుపబడినది. మఱియు, (ఓదనం పచేత్) ‘అన్నము వండుము’ అనునిది విధి వాక్యము. (ఆయుర్వచోబలం సుఖం ప్రతిభానం చాన్నే ప్రతిష్ఠితమ్) అని యర్థవాదము. (పచతు పచతు భవాన్) ఇది యనువాదము. ఇందు (పచతు పచతు) వండుము వండుము. అని రెండుమార్లు చెప్పటలో త్వరితగా వండుమని బోధయగును. ఇట్టి యర్థము నుద్దేశించి యొక శబ్దము పెక్కుమారులనబడుట యనువాద మనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

“నానువాద పునరుక్తయోర్విశేషః శబ్దాభ్యాసోపపత్తిః”

శబ్దాభ్యాసోపపత్తేః = చెప్పిన శబ్దమును మరలచెప్పుట యభ్యాస మనబడును అట్టి యభ్యాసము అనువాద పునరుక్తములలో రెంటియందుం డుటచే, అనువాద పునరుక్తయోః = అనువాద పునరుక్తములలో, నవి శేషః = భేదములేదు.

అనువాద పునరుక్తములలో నభ్యాసము (ఒకశబ్దము ననేక పర్యాయములనుట) సమానముగ నుండుటచే రెంటి యందును భేదము లేదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“శ్రీఘృతర గమనోపదేశ వదభ్యాసాన్నావిశేషః” ౨.౧౦.౬౭.

శ్రీఘృతర గమనోపదేశవదభ్యాసాత్ = లోకసిద్ధమైన శ్రీఘృతర గమనోపదేశమువలె నభ్యాసమును సార్థకమగుటవలన, నవిశేషః = అను వాద పునరుక్తములు సమానములు కావు.

అనువాద పునరుక్తులలో నభ్యాసము సమానమైనను అర్థగతభేదము లేకపోలేదు. ఒకనిని త్వరగా వెళ్ళమని చెప్ప దలచి ‘వెళ్లు వెళ్లు’ అని చెప్పుట లోకసిద్ధవిషయము. ఇందొక శబ్దము రెండుమార్లుచ్చరింపబడుటలో త్వరితము తెలుప బడును. కాబట్టి యిట పునర్వచనము సార్థకమై అనువాద మనబడును. నిరర్థకముగా నొకపద మనేక పర్యాయము లుచ్చ రింపబడుట పునరుక్తి యనబడును. కాబట్టి భేదము లేకపో లేదని సూత్రాభిప్రాయము.

అన్యతాది దోషములు లేవన్నంత మాత్రమున బ్రాహ్మణ వాక్యాదులు ప్రమాణములా? యన,

“మంత్రాయుర్వేదప్రామాణ్యవచ్చ తత్ప్రామాణ్య
మాప్తప్రామాణ్యత్” ౨.౧.౬౮.

మంత్రాయుర్వేద ప్రామాణ్యవత్ చ = (మంత్రమనగా నిట
వేదమని యర్థము) వేదము, ఆయుర్వేదము నెట్లు ప్రమాణములో అట్లే.
తత్ప్రామాణ్యమ్ = బ్రాహ్మణవాక్యప్రామాణ్యము ననియెఱుగవలయును,
కారణమేమన; అప్తప్రామాణ్యత్ = బ్రహ్మవాదులగు ఋషులు అపుట;
వారు ప్రమాణమగుటవలన

ఆయుర్వేదము, ధనుర్వేదము, గాంధర్వవేదము, అర్థ
వేదము నని నాలుగు ఉపవేదములు. చరకసుశ్రుతాదిఋషులు
ఋగ్వేదాదుల నాధారముగా తీసికొని చరకసుశ్రుతాది గ్రంథ
ములు రచించిరి. ఆ గ్రంథము లాయుర్వేదనామముచే వ్యవ
హరింపబడుచున్నవి. ఇందు వేదానుకూలముగా నున్నంత
వరకు సఫలములగుచు ప్రమాణము లగుచున్నవి. కాబట్టి
వాని నుదాహరించుచు, నట్లే బ్రాహ్మణ వాక్యములును
వేదానుకూలముగా నున్నంతవరకు ప్రమాణములనియు ప్రతి
కూలస్థలముల నప్రమాణములనియు మహర్షి గోతముడు
సూత్రమున తన యభిప్రాయమును వెల్లడించెనని భావము.

ద్వితీయాధ్యాయమున ఆద్యాహ్నికము.

న్యాయదర్శనము

ద్వితీయాధ్యాయము

(ద్వితీయాహ్నికము)

పూర్వపక్షము:— (ప్రమాణ సంఖ్యానిర్ణయము)

“న చతుష్ట్య మైతిహ్యార్థాపత్తి సంభవాభావ
ప్రామాణ్యాత్” ౨. ౨. ౧.

ఐతిహ్యార్థాపత్తి సంభవాభావ ప్రామాణ్యాత్ = ఐతిహ్యము, అర్థాపత్తి, సంభవము, అభావము నను ప్రమాణము లుండుటచే, చతుష్ట్యమ్ = ప్రమాణములు నాలుగేయనుట, న = తగును.

(ప్రత్యక్షానుమానోపమాన శబ్దైః ప్రమాణాని) యని సూత్రించి ప్రమాణములు నాలుగేయని పూర్వాధ్యాయమున చెప్పియుండుట సరికాదు. కారణమేమన, ఐతిహ్యము, అర్థాపత్తి, సంభవము, అభావము నను మరి నాలుగు ప్రమాణము లున్నవి. కాబట్టి ప్రమాణము లెనిమిది యని చెప్పవలయునని సూత్రాభిప్రాయము.

“ఇట్లు చెప్పిరి” అను పరంపరగావచ్చు నైతిహాసిక జ్ఞానము ఐతిహ్య మనబడును. ఉపపాద్యజ్ఞానముద్వారా ఉపపాదక కల్పన అర్థాపత్తియనబడును. ఏదిలేకున్న ఏది కలుగ నేరదోయది ఉపపాద్యమనబడును. పగట భుజింపనివాడు రాత్రి వేళ భుజింపకున్న స్థూలుడుకాజాలడు. అతనియందు వీనత్వము

కలుగజాలదు. రాత్రిభోజన మిట ఉపపాదకము, పీనత్వము ఉపపాద్యము నని భావము

అవినాభావవర్తి యగు నైకవస్తువుయొక్క సత్తాజ్ఞానము వలన కలుగు మఱియొక పదార్థ సత్తాజ్ఞానము సంభవమనబడును. కుంచెడు ధాన్యమున్నదనిన మానెడునున్నదని వేరే చెప్పనవసరముండదు. ఇట్లే యొకరూప్యమున్నదనిన పావులా యున్నదనుటలో నెట్టి సందియము నుండదు.

అభావమన విరోధి. కొండొక వస్తువుయొక్క జ్ఞానము కలుగకుండుట యభావ మనబడును.

ఉత్తరపక్షము:—

“శబ్ద వితిహ్యనర్థాంతరభావా దనుమానేఽర్థాపత్తిసంభవా భావా నర్థాంతర భావాచ్ఛా త్తిషేధః ౨.౨.౨.

శబ్దే=శబ్దప్రమాణమున, వితిహ్యనర్థాంతర భావాత్=వితిహ్య ప్రమాణ మంతర్భావ మగుట వలనను, అనుమానేచ=అనుమాన ప్రమాణమున, అర్థాపత్తి సంభవాభావానర్థాంతర భావాత్ = అర్థాపత్తి మున్నగు ప్రమాణము లంతర్భావములగుట చేతను, అప్రతిషేధః=ప్రమాణములు నాలుగు కావని చెప్పట తగదని సూత్రార్థము.

వితిహ్యదులు ప్రమాణములుకావని మేము చెప్పము. కాని యవి ప్రమాణములయ్యు పూర్వము వర్ణింపబడినప్రత్యక్షోదిప్రమాణములలోనే చేరిపోవుటచే వానిని వేరుగా లెక్కింపము, కాబట్టి ప్రమాణములు నాలుగునుట దోషము కాదని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“అర్థాపత్తిరప్రమాణమ్ అనైకాంతికత్వాత్.” ౨. ౨. ౩.

అనైకాంతికత్వాత్ = వ్యభిచారియగుటవలన, అర్థాపత్తిః = అర్థపత్తి, అప్రమాణమ్ = ప్రమాణము కానేరదు.

ఒక విషయమును గూర్చి చెప్పగా మరియొక విషయము తెలియును. దాని నర్థాపత్తియందుము. మేఘములు లేకున్న వర్షము కురియదని చెప్పగా మేఘములున్న వర్షము కురియునని భోధపడును. ఇట్లే స్థూలుడైన దేవదత్తుడు పగట భోజనమే చేయడనిన, రాత్రిభోజనముచేయు చున్నాడనికదా తెలియును. కాని యీ జ్ఞానము సరియైనదనుటెట్లు? కారణ మేమనః ఒకప్పుడు మేఘములున్నను వర్షింపవు. పగట భోజనముచేయని దేవదత్తునిలోగల స్థూలము రాత్రియందు భోజనము చేయకున్నను వాతరోగాదులవలనను కలుగవచ్చును. అర్థాపత్తి ప్రమాణమేయగునెడల నది యిట్లర్థమును వ్యభిచరింపరాదు. వ్యభిచారము కాననగుచున్నది. కాబట్టి యర్థాపత్తి ప్రమాణముగా నంగీకరించి యనుమానమున నంతర్భావము జేయుట తగదని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము: —

“అనన్ధా పతా వర్థాపత్త్యభిమానాత్” ౨. ౨. ౪

అనన్ధాపతా = అర్థాపత్తి కాని దానియందు, అర్థాపత్త్యభిమానాత్ = అర్థాపత్తియని భావము కలుగుటచే, వ్యభిచారముకనబడుచున్నది.

అర్థాపత్తి కానిదానిని - అర్థాపత్త్యాభాసమును అర్థాపత్తిగానెంచి పూర్వపక్షమున దోషము జూపబడినది. మేఘ

ములున్నంతమాత్రమున వర్షము తప్పక కురియును అనుట తగదు. ప్రతిబంధక రహితమగు మేఘములున్న వర్షము కురియును. గోగములేని యొకవ్యక్తి పగలు భుజింపక స్థూలు డుగానున్న అతడు రాత్రి భుజించుచున్నాటనుట సిద్ధము. ఇట్లు కారణములేనియెడల కార్యము కలుగదన్నపుడు దానికి విపరీతముగ కారణమున్న కార్యము కలుగునని యర్థాపత్తి ద్వారా తెలియును. కారణముండియు ప్రతిబంధకము (అడ్డు) వలన కార్యోత్పాదనము కలుగకుండుట యర్థాపత్తికానేరదు. కాబట్టి అర్థాపత్త్యాభాసము నర్థాపత్తియని యెంచి దోషము జూపుట తగదని భావము.

“ప్రతిషేధా ప్రమాణ్యం చానైకాంతి కత్వాత్”

౨. ౨.౫.

అనైకాంతికత్వాత్ = వ్యభిచారి యగుటవలన, ప్రతిషేధా ప్రమాణ్యమ్ = (వ్యభిచారి యగుటవలన) అర్థాపత్తి ప్రమాణముకాదను పూర్వపక్షి కథనము (ప్రతిషేధము) ప్రమాణముకాదు.

‘అర్థాపత్తి ప్రమాణముకాదు. అనైకాంతికమగుట వలన’ అను నీపూర్వపక్షి కథన మిట ప్రతిషేధమునబడును. ఈ ప్రతిషేధముచే నర్థాపత్తియొక్క ప్రమాణ్యము నిషేధింపబడుచున్నది. కాని యర్థాపత్తియునికి నిషేధింపబడుటలేదు. కాబట్టి యీ ప్రతిషేధము స్వయముగా ననైకాంతికము - వ్యభిచారియగుటవలన పూర్వపక్షి కథనమును సాధింపనేరదు.

పూర్వపక్షి తన ప్రతిషేధమునకు అర్థాపత్తులన్నియు విషయమనక కొండొక యర్థాపత్తియే విషయము అనగా

“తత్ప్రమాణ్యే వా నార్థాపత్తి ప్రామాణ్యమ్”

౨.౨.౩.

తత్ప్రమాణ్యే వా = పూర్వపక్షీప్రతిషేధమనైకాంతికమయ్య ప్రమాణమగునెడల, అర్థాపత్తి ప్రామాణ్యమ్ న = అర్థాపత్తి అప్రమాణముకాదు.

అనైకాంతికత = (వ్యభిచారిత్వము) కొండొకతావున ప్రమాణమగునెడల మా చెప్పు నర్థాపత్తియు ప్రమాణమేయగును. అర్థాపత్తికి విషయము కార్యోత్పత్తియున్నయెడల కారణము తప్పక ఉండితీరుననుటయే. ప్రతిబంధకమున్నచోట కారణము గార్యము నుదయింపజేయుననుటకాదు. కాబట్టి యర్థాపత్తి ప్రమాణమై యనుమానాంతర్గతమగు ననుటలో నెట్టి దోషమును లేదని వివేకము.

పూర్వపక్షము:—

అభావము అనుమానంతర్గతమా?

“నాభావ ప్రామాణ్యం ప్రమేయాసిద్ధేః” ౨. ౨. ౨.

అభావప్రామాణ్యం = అభావమున ప్రామాణ్యము, న = లేదు. ప్రమేయాసిద్ధేః = అభావమునకు ప్రమేయమే లేకుండుటవలన.

ప్రతి ప్రమాణమునకేదోయొక ప్రమేయముండి తీరవలయునుకదా! ప్రమేయములేని ప్రమాణముండదు. ప్రమాణమనగా ప్రమేయ బోధకమనికదా! యర్థము. అభావమనగా లేకుండుట కాబట్టి యది యొకానొక ప్రమేయము నెట్లు బోధింపగలదు?

ఉత్తరపక్షము:—

“లక్షితేష్వలక్షణ లక్షితత్వా దలక్షితానాం
తత్ప్రమేయ సిద్ధిః” ౨.౨.౮.

లక్షితేషు = లక్షితులలో కలిసియున్న, అలక్షితానాం = లక్షితులు కానివారు, అలక్షణలక్షితత్వాత్ = లక్షణాభావమువలన తెలియబడుటచే, తత్ప్రమేయసిద్ధిః = అభావప్రమాణప్రమేయము సిద్ధించుచున్నది

లక్షణముతో కూడినవారు లక్షితులు. లక్షణమనగా వ్యాసర్తకము - వేరు చేయునది. ఒక గురుకులమున ననేకులు బ్రహ్మచారులున్నారనుకొనుడు. అందు కొందఱు హస్తములలో నేదాది గ్రంథము లుంచుకొని తోడి బ్రహ్మచారులతో కలిసి యుపదేశార్థము గురు సమీపమున కేగిరనుకొనుడు. అప్పుడాచార్యుడు గ్రంథహస్తాలనెడు లక్షణముతో కూడియుండని వారి నిటకు కొనిరమ్మని సంరక్షకు నాజ్ఞాపింపగా నతడు లక్షణ రహితులను - అలక్షితులను వేరుచేసి యాచార్యుని సమీపమున జేర్చును. ఇట లక్షణాభావమేకదా సంరక్షకున కా బ్రహ్మచారుల జ్ఞానమును కలిగించినది? కాబట్టి యభావమునకు ప్రమేయము లేదనుట సరిగాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“అసత్యధి నాభావ ఇతిచేన్నన్య లక్షణోపత్తేః” ౨.౨.౯.

అర్థే = అభావప్రతియోగియగు లక్షణరూప వస్తువు, అసతి = అలక్షిత బ్రహ్మచారులలో లేకుండుటవలన, అభావః = లక్షణాభావము సిద్ధింపనేరదు, (అలక్షిత బ్రహ్మచారులలో లక్షణమే లేకుండుట వలన నటలక్షణాభావమున్నదనుట యుచితముకాదని భావము) అందుమేని,న=

అట్లుకాదు. ఆన్యలక్షణోపపత్తేః లక్షితబ్రహ్మచారులలోగల లక్షణాభావ విట సిద్ధించుచున్నది.

ఏనస్తువెక్కడనుండునో యక్కడనే దాని యభావము నుండవలయును. అలక్షిత బ్రహ్మచారుల హస్తములలో వేదాది గ్రంథములుండుట యను లక్షణమేలేదు. కాబట్టి యిట లక్షణాభావమొప్పుదందుమేని సరికాదు. కారణమేమన, ప్రతియోగి స్థలముననే యభావముండవలయునన్న నియమమొందులేదు. ఒకచో నున్నవస్తువున కభావము మరియొకచో లభించుట లోకసిద్ధము కాబట్టి, అలక్షిత బ్రహ్మచారులందుగల లక్షణము లేకుండుటయు నభావమే. ఆయభావమే వారిని సంరక్షకునకు బోధించి ప్రమాణమగుచున్నది. అభావమిట్లు ప్రమేయవంతమై ప్రమాణమగుటచో నెట్టి దోషమును లేదు.

పై జెప్పిన విషయమునే స్పష్టపరుపదలచి ఛలముగా శంకించుచున్నాడు.

“తత్స్నిద్ధేరలక్షితే ష్వహేతుః” ౨౨.౧౦.

తత్స్నిద్ధేః = లక్షితలలోనున్న లక్షణముయొక్క అభావము,
అలక్షితేషు = లక్షితముకాని వారిలో. అహేతుః = హేతువుకాదు.

లక్షణాభావము సిద్ధించిననూదట నది యలక్షితములకు బోధకము కాగలదు కాని, యది సిద్ధింపక కానేరదు. లక్షణముండగా దాని యభావమెట్లు సిద్ధింపగలదు? లక్షణము కలదు, లేదు అనుట వ్యాఖ్యాతమగును. లక్షితములలో లక్షణముండు

టచే లేదనుట చెల్లదు. కాబట్టి లక్షణాభావమే సిద్ధింపనపుడది
యలక్షితుల ప్రతిపత్తి (జ్ఞానము)కి హేతువెట్లు కాగలదు ?

“నలక్షణావస్థితాపేక్షాసిద్ధిః” ౨.౨.౧౧.

లక్షణావస్థితాపేక్షాసిద్ధిః = లక్షితులలోనున్న లక్షణము యొక్క
యభావము అలక్షితులలో సిద్ధించుటవలన, న = ప్రతిపత్తి హేతువు
కాదనుట తగదు.

లక్షణముండు స్థలముననే దాని యభావమున్నదనిన
నది సిద్ధింపనేరదు కాని, లక్షితులలోగల లక్షణమునకు అలక్షి
తులలో దాని యభావము సిద్ధించుటలో నెట్టిదోషము
నుండదు. అలక్షితులన లక్షణాభావము కలవారనుటయే
కదా ! లక్షణమొకచోనుండి మరియొకచో దాని యభావ
మున్నదనుటలో వ్యాఘాతమునుకాదు. కాబట్టి లక్షితులలో
గల లక్షణముయొక్క యభావము అలక్షితులలో సిద్ధించి
యది ప్రతిపత్తి హేతువగుటలో నెట్టిదోషములేదు.

అయినను ఉన్నది, లేదనుట వ్యాఘాతమే కదాయన,

“ప్రాగుత్పత్తే రభావౌపపత్తేశ్చ” ౨.౨.౧౨.

సూత్రము నందలి చకారము ధ్వంసాదులకుబోధకము. ప్రాగుత్పత్తేః =
ఉత్పత్తికి పూర్వముండు, అభావోపపత్తేః = అభావముసిద్ధించుట వలన.

పూర్వసూత్రమున జెప్పబడిన లక్షితులలో గల లక్ష
ణముయొక్క యభావమే యలక్షితులలో సిద్ధించు చున్న
దనుట రుచింపకున్న, అలక్షితులలో నాలక్షణ మేర్పడుటకు
ముందు దాని యభావ ముండునుగదా. ఉత్పత్తికి పూర్వ

ముండు నభావము ప్రాగభావ మనబడును. అట్టి ప్రాగభావ మైనను ప్రతిపత్తి హేతువు కాగలదు.

ప్రమాణ లక్షణమును జెప్పుచు నాప్తోపదేశము శబ్దము ('ఆప్తోపదేశః శబ్దః' ౧. ౧. ౭.) అని చెప్పబడినది. ఆ శబ్దము నిత్యమా? యనిత్యమా? యని యిప్పుడు విచారింప బడును. ఆకాశ గుణముగు శబ్దము విభువు, నిత్యము, అభివ్యక్తిధర్మకము నని కొందఱు; గంధాది గుణములతో కూడి ద్రవ్యములతో నుండి యభివ్యక్తిధర్మకమని కొందఱు. ఆకాశ గుణమై యుత్పత్తి వినాశములు కలిగి బుద్ధివలె ననిత్యమని కొందఱు; మహాభూత సంక్షోభము వలన కలిగి యనాశ్రితమై యుత్పత్తివినాశములు కలిగినదని కొందఱు అందురు. కాబట్టి శబ్దము నిత్యమా? యనిత్యమా యని సంశయము కలుగగా అనిత్యమనిసిద్ధాంత పక్షమును సూత్రించుచున్నాడు.

“ఆదిమత్స్వాదైంద్రియకత్వాత్ కృతకవదుపచారాచ్చ”

౨. ౨. ౧౩.

ఆదిమత్వాత్ = (ఆదియనకారణము) కారణముగలదగుటవలన, ఇంద్రియకత్వాత్ = ఇంద్రియముచే గ్రహింపబడుటవలన, కృతకవదుపచారాచ్చ = (కృతకమ్ = కార్యము) కార్యమువలెవ్యవహరింపబడుటవలనను శబ్దమనిత్యము.

కారణమువలన నేర్పడునది కారణవంతమనబడును. కారణవంతము అనిత్యము. ఉదాహరణము ఘటపటములే. శబ్దమునైతము సంయోగవిభాగాదులవలన కలుగును. కాబట్టి కారణముగలదై యనిత్యమగుచున్నది. ఇట్లే దర్శనాంతర

ములను జెప్పబడినది. (“సంయోగవిభాగాచ్చబౌద్ధాచ్చ శబ్ద నిష్పత్తి” వై. ద. ౨.౨.౩౧.)

ఇంద్రియముచే గ్రహింపబడు సంయోగ విభాగాది గుణము లనిత్యములైనట్లు శబ్దమును శ్రవణేంద్రియముచే గ్రహింపబడుచున్నది. కాబట్టి యనిత్యమని తెలియుచున్నది. శాస్త్రాంతరమునను ఇట్లే చెప్పబడినది. (“శ్రోత్ర గ్రహణో యోగ్యః స శబ్దః” ౨.౨.౨౧. వై. ద.)

కృతకము (కార్యము) కృతకమువలె వ్యవహరింపబడును. అకృతకము (నిత్యనస్తువు) కృతక సహజముగ నెన్నడు వ్యవహరింపబడదు. కృతకములగు ఘట పటాదు లుత్పత్తి వినాశములు కలవిగా చూడబడుచున్నవి. శబ్దము నట్లు వ్యవహరింపబడును. ‘శబ్దము జనించినది. శబ్దము నశించినది’ యనుట వ్యవహారసిద్ధము కృతకములందు తీవ్ర మంద భేద వ్యవహారమున్నట్లు శబ్దమునను, తీవ్రశబ్దము, మందశబ్ద మను వ్యవహారములు చూడబడుచున్నవి. కాబట్టి శబ్దమనిత్యమని భావము.

పూర్వ పక్షము:—

వై జెప్పిన హేతువులలో దోషమును జూపుచున్నాడు.

“నఘటాభావ సామాన్య నిత్యత్వాత్ నిత్యేష్య

వ్యనిత్యవదుపచారాచ్చ” ౨.౨.౧౪.

ఘటాభావ సామాన్య నిత్యత్వాత్ = ఘటాభావము(ధ్వంసము), గోత్వాదిసామాన్యము రెండును నిత్యములగుటవలనను, నిత్యేష్య

ప్రతినిత్యవదుపచారాచ్చ = అకాశాది నిత్యపదార్థములు ననిత్యములవలె వ్యవహరింపబడుటవలనను, న = అదిమత్వాది కారణములచే శబ్దము అనిత్యమనుట తగదు.

అదికలది (కారణవంతము) యగుటచే శబ్దమనిత్యమనుట సరిగదు. ఘటధ్వంసము అదికలదియైనను నిత్యముగా చూడబడుచున్నది. ధ్వంసమునకు ప్రతియోగి కాకుండుటయే నిత్యత్వముకదా? (ధ్వంసాప్రతియోగిత్వం నిత్యత్వమ్.) ఘటధ్వంసమునకు మరల ధ్వంసము కలుగనేరదు. కాబట్టి యది ధ్వంసమున కప్రతియోగియై నిత్యమనబడుచున్నది. అందువలన శబ్దమూదికలదగుటచే ననిత్యమనుట వ్యభిచరించుచున్నది.

వింద్రియకమగుటచే శబ్దమనిత్యమనుటకూడ గోతవాది సామాన్యములు (జాతులు) వింద్రియకములయ్యు నిత్యములగుటచే వ్యభిచరించుచున్నది.

ఇట్లే కృతకవదుపచారహేతువును వ్యభిచరించుచున్నది. కారణమేమన, 'అకాశైకదేశమున భూమియున్నది' యని నిత్యమగు నాకాశమున నేకదేశవ్యవహారము చూడబడుచున్నది. ఇట్లు అదిమత్వాదికారణములు మూడును (శబ్దమనిత్యమని సాధింప నుద్దేశింపబడినవి.) వ్యభిచరించుటచే శబ్దమనిత్యమనుట తగదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“తత్త్వభాక్తయో ర్నానాత్వవిభాగా దవ్యభిచారః” ౨ ౨.౧౫.

తత్వభాక్తయోః = (నిత్యత్వము) తత్వము, భాక్తమునని, నానాత్వ విభాగాత్ = రెండువిధములగుటచే, అవ్యభిచారః = వ్యభిచారములేదు.

ముఖ్యము, గౌణము (తత్వభాక్తములు) నని నిత్యత్వము రెండువిధములు. ఉత్పత్తి వినాశములు లేకుండుట ముఖ్య నిత్యత్వము. ఉత్పత్తియో లేక వినాశమో లేకుండుట గౌణ నిత్యత్వము. ఘటధ్వంసాత్మక అభావము ఆత్మాదుల వలె ముఖ్యనిత్యముకాదు. అది యనిత్యప్రాయమే. ధ్వంసమునకు నాశములేకున్నను ఉత్పత్తి కలదు. కాబట్టి ధ్వంసాదులు నిత్యములగుటచే నాదిమత్వకారణము వ్యభిచరించుననుట యుక్తియుక్తముకాదు.

“సంతానానుమాన విశేషణాత్” ౨౨౧౬.

సంతానానుమాన విశేషణాత్ = సామాన్యమనెడి విశేషణము హేతువున చేర్చుటవలన, వ్యభిచారము లేదు.

అనేక వస్తువులలో నెక్క-యాకారముగల జ్ఞానము కలుగజేయుటచే సామాన్యమిట సంతానమనబడును. (‘బహుష్వేకాకారాబుద్ధిః సంతన్యతేనన ఇతి). అనుమాన మన నిటహేతువు. (అనుమిత్యతేనన ఇతి). విశిష్టీకరణము విశేషణ మనబడును. (విశిష్యతేనననీతి).

శబ్దము కేవల మైంద్రియకమగుటచే నది యనిత్యము కాదు. సామాన్యనంతమై, మైంద్రియకమగుటచే నది యనిత్యమని సిద్ధాంతము. గోత్వాది సామాన్యములు ఇంద్రియకములు (ఇంద్రియగ్రాహ్యములు) అయినను సామాన్యనంతములు కావు. గోత్వమనెడి సామాన్యమున గోత్వత్వమనెడి

సామాన్యమొందులేదు. శబ్దము శబ్దత్వమనెడి సామాన్యము కలదై ధైంద్రియకమగుటచే నది యనిత్యమేయని సూత్రాభిప్రాయము. కాబట్టి గోత్వాది సామాన్యములు వింద్రియకములయ్య నిత్యములైనను, శబ్ద మట్లుగాక శబ్దత్వమనెడి సామాన్యముగలదై ధైంద్రియక మగుటచే ననిత్యమే యని వివేకము.

మూడవహేతువున వ్యభిచారమును తొలగించుచున్నాడు.

“కారణ ద్రవ్యస్య ప్రదేశశబ్దే నాభిధానాత్” ౨.౨.౧౭.

ప్రదేశ శబ్దేన = దేశపదముచేత, కారణద్రవ్యస్య = కారణవంతమగు ద్రవ్యము - సావయవము, అభిధానాత్ = చెప్పబడుటవలన.

‘ఆత్మప్రదేశము’ ‘అకాశైకదేశము’నని వ్యవహారము లోకమున జూడబడుచున్నను అందలిప్రదేశవకదేశ శబ్దములు ముఖ్యార్థమున ప్రయోగింపబడవు. కారణమేమన, ప్రదేశైకదేశ శబ్దములు ముఖ్యముగా నవయవములను - కారణములను బోధించును. ఆకాశమునగానీ, ఆత్మయందుగానీ యవయవములులేవు. కాబట్టి నానిప్రయోగ మట గౌణమని యెఱుంగవలయును. కాబట్టి యాకాశాత్మలు కృతకములగు ఘట పటాదిద్రవ్యములవంటివి కావు. అవి నిత్యములే. ఆత్మాదుల నవయవబోధకములగు ప్రదేశైకదేశ శబ్దములు ముఖ్యములు కాకపోవుటంబట్టి కృతకవద్యవహార మట వ్యభిచరించుననుట యుక్తిసంగతముకాదు:

పైజెప్పిన హేతువులు దోషయుక్తములు కావున్నను అవి సాధ్యసాధకములెట్లన:

“ప్రాగుచ్ఛారణా దనుపలభ్యేః ఆవరణాద్యనుపలభ్యేశ్య.”

౨౨౧౮.

ఉచ్ఛారణాత్ప్రాక్ = ఉచ్ఛారణకు పూర్వమున, అనుపలభ్యే = ఉపబంధము కాకుండుట చేతను, ఆవరణాద్యనుపలభ్యేశ్య = ప్రతిబంధకములగు నావరణాదు లుపలబ్ధము కాక పోవుటచేతను శబ్దమనిత్యము.

శబ్దములు నిత్యమేయగునెడల ఉచ్ఛరించుటయు పూర్వమవి తెలియబడవలెను. అవి తెలియబడకుండుటకు ప్రతిబంధకములుగా నావరణాదులేవైన నున్న వందుమేని యావరణాదులున్నట్లైన నవియు తెలియవలయును. ప్రతిబంధకములు లేక యుచ్ఛారణకు ముందుపలబ్ధము కాక పోవుటచే శబ్దముచ్ఛారణాదులచే నుత్పన్నమై యనిత్యమగుచున్నదని స్పష్టమగుచున్నది. కాబట్టి పూర్వహేతువులు శబ్దమనిత్యమని సాధించుటలో నెట్టిసందియము లేదు.

పూర్వపక్షము:—

“తదనుపలభ్యే రనుపలంభా దావరణోపపత్తిః” ౨.౨.౧౮.

తదనుపలభ్యే = ఆవరణాదుల యనుపలబ్ధి, అనుపలంభాత్ = ఉపబంధము కాకుండుట వలన, ఆవరణోపపత్తిః = ఆవరణాదు లున్నవనుట యొప్పును.

శబ్దోచ్ఛారణకు పూర్వము దాని యనుపలబ్ధికి కారణము ఆవరణాదులు ప్రతిబంధకము లగుటయే కాని యనిత్యత్వము కాదు. ప్రతిబంధకము లయిన ఆవరణాదు లుపలబ్ధము లగుట లేదుకదా యందువేని, వాని యనుపలబ్ధియు నుపలబ్ధమగుట లేదుకదా. కాబట్టి యొక వస్తువు యొక్క యనుపలబ్ధిచుపలంభము దాని యునికిని బోధించును.

ఆవరణాదుల యనుపలబ్ధి వలన నీవెట్లు వాని యభావము సంగీకరించు చున్నావో యట్లే నేనును ఆవరణాదుల యనుపలబ్ధినుపలంభము వలన వాని భావము సంగీకరించు చున్నానని పూర్వపక్షి యభిప్రాయము. కాబట్టి యుచ్చారణకు పూర్వము శబ్దముపలబ్ధము కాకుండుటకు కారణము దాని యనిత్యత్యము కాదని భావము.

“అనుపలంభా దప్యనుపలబ్ధి సద్భావన న్నావరణానుపపత్తి రనుపలంభాత్” ౨.౨.౨౦.

అనుపలంభాదపి = ఆవరణానుపలబ్ధి యుపలంభము కాకుండుట వలనను, అనుపలబ్ధి సద్భావవత్ = ఆవరణాద్యనుపలబ్ధి యున్నదని యంగీకరించినట్లు, అనుపలంభాత్ = ఆవరణానుపలంభమువలన, ఆవరణానుపపత్తిః స = ఆవరణ సద్భావమును సిద్ధింపగలదు.

మఱియు ఉచ్చారణకు పూర్వము శబ్దము గ్రహింపబడకుండుటకు ప్రతిబంధకముగా నావరణాదులుండిన, నందు వలన గ్రహింపబడలేదనెచ్చును. కాని యావరణాదు లుపలబ్ధములగుటలేదు. వాని యనుపలబ్ధి యట నున్నదనుటకు కారణము వాని యుపలంభాభావమేకదా? ఉపలంభాభావము ఆవరణానుపలబ్ధి కలదనుటకు హేతువైనట్లు, ఆవరణాదుల యుపలంభాభావము సైతము వాని సద్భావమును (ఉనికిని) ఎట్లు బోధింపదు? బోధించుననియే భావము. కాబట్టి యావరణముండుటచే శబ్దోచ్చారణకు పూర్వమది గ్రహింపబడుట లేదుగాని శబ్దములేక కాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“అనుపలంభాత్కత్వా దనుపలభే రహేతుః” ౨.౨.౨౧

అనుపలభేః=ఆవరణాదులయనుపలభి, అనుపలంభాత్కత్వాత్= ఆవరణాద్యుపలభ్యభావాత్మక మగుటవలన, అహేతుః = (తదనుపలభేః ౨.౨.౧౯. అనుమాత్రమున జెప్పబడిన) హేతువు సరికాదు.

ఉపలబ్ధమగు వస్తువు ఉన్నదందుము. ఉపలబ్ధము కాకున్న లేదందుము. ఇట్లుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధులు సదసద్విషయములు. అనుపలబ్ధియన నుపలబ్ధ్య భావమే. అభావమగుట వలన నుపలబ్ధము కాదని భావము.

ఆవరణమో సద్వస్తువు - భావాత్మకము. అట్టిదన్న పక్షమున నుపలబ్ధము కావలయును. ఉపలబ్ధ మగుటలేదు కాబట్టి లేదనుచున్నాము. కాబట్టి యనుపలంభము వలన నావరణాదు లున్నవనుట యహేతువు - హింసగదని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“అస్పర్శత్వాత్” ౨.౨.౨౨.

అస్పర్శత్వాత్=స్పర్శరహిత మగుటచే, శబ్దము నిత్యము.

ఆకాశాదులు స్పర్శములేనివై నిత్యము లనబడుచున్నవి. అట్లే శబ్దమును స్పర్శము లేనిదగుట వలన నిత్యమే.

ఉత్తరపక్షము:—

“స కర్మానిత్యత్వాత్” ౨.౨.౨౩.

కర్మానిత్యత్వాత్ = స్పర్శ రహితమయ్య కర్మము అనిత్యమగుట వలన, న = శబ్దము స్పర్శలేనిదగుటచే నిత్యమగుట తగదని యర్థము. *

స్పర్శరహితమైనదెల్ల నిత్యమను నియమము లేదు. కర్మము స్పర్శరహితమేకాని నిత్యముకాదు. కాబట్టి శబ్దము నిత్యమనుటకు జెప్పబడిన అస్పర్శత్వహేతువు సరికాదు.

పూర్వపక్షము:—

“సంప్రదానాత్” ౨.౨.౨౪.

సంప్రదానాత్ = సంప్రదానము వలన శబ్దము నిత్యము.

గురువు శిష్యునకు శబ్దములను సంప్రదానము చేయును (ఇచ్చును). శిష్యుడు వానిని గ్రహించును. శబ్దమనిత్యమగు నెడల నియ్యది సంభవింపదు. కాబట్టి శబ్దము నిత్యము.

ఉత్తరపక్షము:—

“తదంతరాలానుపలభ్యే రహేతుః” ౨. ౨. ౨౫.

తదంతరాలానుపలభ్యే = గురుశిష్యులమధ్య శబ్దమవస్థితము కానందున, అహేతుః = సంప్రదానహేతువు సరికాదు.

సంప్రదీయమాన వస్తువు దాతృపరిగ్రహీతల మధ్య (అంతరాలమున) నవస్థితమై గోచరించును. అట్లు గురుశిష్యుల

*“నాణు నిత్యత్వాత్”

అణునిత్యత్వాత్ = అణువు రూపము గలదయ్య నిత్యమగుట వలన, న=శబ్ద నిత్యత్వ సాధక హేతువు సరికాదని నూత్రాభిప్రాయము)

‘నాణు నిత్యత్వాత్’ అనునది వాస్తవమున నూత్రము కాదు. భావ్య వాక్యము. కాబట్టి వార్తి కాదుల నియ్యది కానరాదు. అందువలన నూత్రముల జేర్పనైతి.

మధ్య యిచ్చివుచ్చుకొను వేశల శబ్దమవస్థితమైయున్న సంప్రదానహేతువు శబ్దనిత్యత్వమును సాధింపగలదు. కాని యట్లు శబ్దమవస్థితము కాకుండుటవలన నీ హేతువు సరికాదు.

పూర్వ పక్షము:—

“అధ్యాపనా దప్రతిషేధః” ౨.౨.౨౬.

అధ్యాపనాత్ = అధ్యాపనమువలన, అప్రతిషేధః = సంప్రదానమహేతువనుట సరిగాదు.

గురుశిష్యుల మధ్య శబ్దము ప్రత్యక్షముగా గ్రహింపబడకున్నను అచుమానమున నది తెలియనగును. గురువుచే నీయబడి శిష్యునిచే నదిగ్రహింపబడకున్న నధ్యాపనము జరుగనేరదు. గురువుచే సంప్రదీయమాన శబ్దమును శిష్యుడు పొందుటయే యధ్యాపన మనబడునుగదా. కాబట్టి సంప్రదాన హేతువు శబ్దనిత్యత్వమును బోధింపగలదని భావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“ఉభయోఃపక్షయో రన్యతరస్యాధ్యాపనా దవిప్రతిషేధః”

౨.౨.౨౭.

ఉభయోః పక్షయోః = శబ్దము నిత్యము, అనిత్యము నను రెండు పక్షములందును, అన్యతరస్య = ఏదోఒకపక్షమంగీకరించుటచే, అధ్యాపనాత్ = అధ్యాపనము జరుగగలదు. కాబట్టి, అవిప్రతిషేధః = పైన జెప్పిన సమాధానము సరిగాదని యర్థము.

గురువుచే నీయబడు శబ్దము గురుశిష్యులకు మధ్య నవస్థితమైయుండి శిష్యునిచే గ్రహింపబడుట యధ్యాపనము.

కాబట్టి యంతరాలమున శబ్దావస్థితి దాని నిత్యత్వమును సాధింపగలదనిగదా! పూర్వపక్షి యభిప్రాయము.

శబ్ద మనిత్యమని సిద్ధాంతించు మేము గురువుచే నీయ బడు శబ్దము సంతానవృత్తితో శిష్యుని ప్రాపించుట యధ్యాపన మందుము ఇట్లుభయపక్షములందు సిద్ధించు నధ్యాపనము గురుశిష్యుల మధ్య శబ్దావస్థితిని సాధించి తద్వారా దాని నిత్యత్వమును సాధించును గాని శబ్దసంతానమును బోధించి యనిత్యత్వమును సాధింప నేరదని చెప్పనేరము గదా! కాబట్టి యధ్యాపనము నిత్యత్వమును సాధింపనేరదని యభిప్రాయము.

భాష్యకారులు (వాత్సాయనుడు) ఆచార్యస్థ శబ్ద మంతేవాసిని చేరుట యధ్యాపనమా? లేక, నృత్యోపదేశము వలె గ్రహింపబడిన దాని ననుకరించుట యధ్యాపనమా? యని శంకించి యధ్యాపనము సంప్రదానమునకు లింగము కాదని నిరాకరించి యుండిరి.

పూర్వపక్షము:—

“అభ్యాసాత్” ౨.౨.౨౮.

అభ్యాసాత్ = అభ్యాసము వలన శబ్దము నిత్యము.

ఒక విషయమునకు సంబంధించి యనేక క్రియలు కలుగుట యభ్యాస మనబడును. ఒక శబ్దమును మరల మరల నుచ్చరించుటయు, ఒకే రూపము ననేక పర్యాయములు దర్శించుటయు నభ్యాస మనబడును. అనేక పర్యాయము లొకే శబ్దము నుచ్చరింప వలయునన్న నది యవస్థితమై యుండ

వలయును. ఒకచో నవస్థితమై యుండని రూపమును మరల మరల చూచుట సంభవింపదు గదా ! 'ఒకరూపము ననేక పర్యాయములు చూచుచున్నారు.' 'ఒక యనువాకము ననేక పర్యాయములు అధ్యయనము చేయుచున్నాడు.' అను తావులందు సమానముగ నభ్యాసము గోచరించు చున్నది. అభ్యాస మవస్థితమునకే సంభవించును. కాబట్టి శబ్దము నిత్యము.

ఉత్తరపక్షము: —

“నాన్యత్వేఽప్యభ్యాసస్యోపచారాత్ ” ౨.౨.౨౯.

అన్యత్వేఽపి = శబ్దమనేక మైనను, అభ్యాసస్యోపచారాత్ = అభ్యాసము సంభవ మగుట వలన, న=పూర్వపక్షీ చెప్పినది సరికాదు,

ఒకేరూప మనేకపర్యాయములు దర్శింప బడునట్లు, ఒకేశబ్ద మనేక పర్యాయము లనుట యభ్యాసము అను నియమము లేదు. శబ్దమొక్కటికాక యనేకములైనను అభ్యసింప వీలగును. అగ్నిహోత్రాది కర్మము లనేకములయ్యు నభ్యసింపబడుచున్నవి. (ద్విర్భుంక్తే ద్విర్బుహోతి. ద్వి ర్నృత్యత్, త్రిరనృత్యత్.) రెండుమారులు భుజించుచున్నాడు. రెండు మారులు హోమము చేయుచున్నాడు. మూడుమారులు నృత్యముచేసెను. అచునిట్టి యనేకకర్మలందును అభ్యాసమును జూచుచున్నాము కాబట్టి గురువుచే నీయబడు శబ్దమొక్కటిగా నుండి యభ్యసింపబడుచున్న దను నియమము లేదు. గురువుచే నుచ్చరింపబడు శబ్దము సంతానస్మృతితో ననేకము లగుచు శిష్యునిచే గ్రహింపబడి పునఃపునః అభ్యసింపబడును.

ఇట్లు ఒక విషయముననే గాక యనేక విషయమునను అభ్యాసము సంభవ మగుటవలన నభ్యాసహేతు వనైకాంతికమై శబ్ద నిత్యత్వమును సాధించు ననుట పొసగదని సూత్రాభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:—

“అన్యదన్యస్మా దనన్యత్వా దన్య దిత్యన్యతాభావః”
౨. ౨. ౩౦.

అన్యస్తాత్ = అన్యముకంటె, అన్యత్ = దేనినన్యమనుచున్నావో యది, అనన్యత్వాత్ = తనకంటె నన్యముకాదు. కాన, అన్యత్ ఇతి = అన్యము అనుదానిలో, అన్యతాభావః = అన్యత్వమేలేదు.

‘అన్యత్వేవ్యభ్యాసస్యోపచారాత్’ అను సూత్రమున అన్యత్వము కలదనియెంచి హేతువునందువ్యభిచారము చూపబడినది. లోకమున నెచ్చటను అన్యత్వమనునదియే లేదు. ప్రతినస్తువును తాను తనకంటె నన్యము కానేరదు. ఇట్లు ఏ నస్తువునందు నన్యత్వము సిద్ధింపనపుడు పూర్వసూత్రమున జూపిన దోషము సరికాదని సూత్రభావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“తదభావే నాన్యనన్యతా తయోరితరేతరాపేక్షసిద్ధేః”
౨. ౨. ౩౧.

తదభావే = అన్యత్వమేలేనియెడల, అనన్యతా నాన్యతా = అనన్యతయులేదు. తయోః = అన్యత్వ-అనన్యత్వములు, ఇతరేతరాపేక్షసిద్ధేః = ఒకటి యుండిననే మరియొకటి యుండును.

జగత్తున నన్యత్వమే లేకున్న, అనన్యత్వమును లేదని సిద్ధమగును. అన్యత్వము నపేక్షించియే అనన్యత్వము సిద్ధిం

చును కదా! కాబట్టి యందొకటి లేదు; రెండనది కలదనుట యసంగతము మఱియు లోకమున నెక నస్తువు తాను తన కంటె నన్యము కాకపోవచ్చును. కాని మఱియొకదాని కంటె నన్యము కాదనుట యచుభవ విరుద్ధము. నీలము తనకంటె నన్యము కాకున్నను వీతముకంటె నన్యము కాక యచన్యమే యనుట ఎట్లు పొసగును? కాబట్టి యశ్వతాఽభానముచు సాధింపబూనుట వివేకము కాదు. (స్వాపేక్షయా) తనకంటె నితరము అన్యమే యగును. అందువలన (నాఽన్య త్వేఽప్యభ్యా సస్యోపచారాత్) అను సూత్రమున జూపబడిన న్యభిచార దోషము యుక్తమే యని అభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:—

“వినాశ కారణానుపలభ్యే ౨.౨. ౩౨.

వినాశకారణానుపలభ్యే = వినాశకారణము లభింపనందున.

లోకమున ఘటఘటాది కార్యము లనిత్యములు. వాని వినాశ కారణములును మనము జూడగలుగు చున్నాము. శబ్దమునకు వినాశ కారణము లభింప నందువలన నదినిత్యమే యని భావము.

ఉత్తరపక్షము:— (ప్రతిబంధి సమాధానము)

“అశ్రవణ కారణానుపలభ్యే సతత శ్రవణ ప్రసంగః”

౨.౨. ౩౩.

అశ్రవణ కారణానుపలభ్యే = శబ్దము వినబడకుండుటకుగల కారణము లభింపనందువలన, సతతశ్రవణ ప్రసంగః = శబ్దమెల్లప్పుడు వినబడు చుండవలసి యుండును.

శబ్దము నిత్యమగునెడల నెల్లపుడు నది వినబడుచుండ వలయును. నిత్యమై వినబడకుండుటకు కారణమేమి? అట్టి కారణమేదైన నున్న నది తెలియబడవలయును కదా! కారణము లేకయే శబ్దము నిత్యమై యుండును నది యెల్లపుడు వినబడక యస్పృశ్యపుడు వినబడుచుండునని కల్పించుట యుక్తము కానేరదు. ఉన్నశబ్దము కారణము లేకయే యెల్లపుడు వినబడదని యంగీకరించునెడల వినాశకారణము లభింప కున్నను శబ్దము నశించుచునేయున్నది కాబట్టి యది యనిత్యమనుటలోను దోషము లేదు.

ప్రతిబంధి యుత్తరమునెసగి ముఖ్య సమాధానమిచ్చుచున్నాడు.

“ఉపలభ్యమానేచానుపలభ్యే రసత్వాదనపదేశః” ౨ ౨.౩౪

ఉపలభ్యమానేచ = (మఱియు) శబ్దవినాశ కారణము లభించుచుండ, అనుపలభ్యే = దానియనుపలభి, అసత్వాత్ = లేకుండుటచే, అనపదేశః = వినాశకారణము లభింపలేదనుట సరికాదు.

ఘటాదులవలె నుత్పన్నవస్తువు నశించును అను ననుమానము ననుసరించి సంయోగ విభాగాదులవలననే శబ్దము జనించుచున్నది కాబట్టి తప్పక నశించునని సిద్ధించుచున్నది. అవశ్యమగుగా నేర్పడు వినాశమయినను కారణములేకున్న నేర్పడనేరదు కాబట్టి వినాశకారణ మూహింపబడును. ఇట్లు కారణముపలబ్ధమగుచుండ వినాశకారణానుపలబ్ధిచలన శబ్దము నిత్యమనుట తగదు. అనుమానముద్వారా సిద్ధించు వినాశ కారణమువలన శబ్దము అనిత్యమే యని సూత్రాభిప్రాయము.

పూర్వశబ్ద వినాశమునకు కారణము తరువాతి శబ్దమే. అన్నిటి కంటె చివరి శబ్దము తనకంటె పూర్వముండు శబ్దమే వినాశ కారణముగా గలిగి యుండునని వివేకము.

వినాశకారణము ప్రత్యక్షముగా సిద్ధింపవలయుననిన,
 “పాణి నిమిత్తప్రశ్నేషాచ్చబాభావే నానుపలభిః”
 ౨.౨.౩గీ.

పాణినిమిత్తప్రశ్నేషాత్ = వాయుంపబడి ప్రొగుచున్న కంచుగంట మున్నగు వస్తువులతో చేరినిసంయోగింపజేసినందువలన, శబ్దాభావే = శబ్ద మునశించుచుండగా, నానుపలభిః = వినాశకారణము లభింపదనుటతగదు.

ఉత్పన్న శబ్దము దేనివలన నశించుచున్నదో అదియే దానికి వినాశకారణమనుట నిస్సంశయము. ఒక కంచుగంటను వాయించి యందు శబ్దము బయలుదేరినపుడు చేతితో నాగంటను తాకిన వెంటనే శబ్దము నశించుట లోకసిద్ధము. ఇట్లు హస్తస్పర్శమువలన శబ్దమునశించుట చూచుచున్నాము. ఇది ప్రత్యక్షసిద్ధము. కాబట్టి వినాశకారణము లభింపకుండుట వలన శబ్దము నిత్యమే యనుట చెల్లదు.

“అస్పర్శత్వా దప్రతిషేధః” ౨.౨.౩౬.

అస్పర్శత్వాత్ = శబ్దాశ్రయము స్పృశింపవీలుగాని దగుటవలన నది నిత్యమేయనుట, అప్రతిషేధః = ప్రతిషేధముకాదు.

మఱియు ‘పాణినిమిత్తప్రశ్నేషా’దను సూత్రమున శబ్ద మును నశింపజేయుకారణము ప్రత్యక్షముగా సిద్ధించుచున్నట్లు రూపింపబడినది. కాబట్టి అస్పర్శత్వమును హేతువు శబ్ద నిత్య

త్వమును సాధింప నేరదు. ఇట్లు శబ్దమనిత్యమనియే సిద్ధమగుచున్నది.

“విభక్త్యంతరోపపత్తేశ్చ సమాసే” ౨.౨.౩౭.

(పైసూత్రమంతయు నిండనువర్తించును.) సమాసే = వ్యాకరణ శాస్త్రమున సిద్ధమగు సమాసమునందు, విభక్త్యంతరోపపత్తేశ్చ = పూర్వముండు విభక్తిస్థానములో మరియొక విభక్తి జనించుట వలనను, శబ్దమనిత్యమని సిద్ధించుచున్నది.

అనేక పదముల నొకపదముగాచేసి వ్యవహరించుట వ్యాకరణ శాస్త్రమున సమాస మనబడును. ఇట్లు కొన్ని పదములను జేర్చి యొకటిగా జేయునపు డాయా పదములలో గల విభక్తి లోపించి మఱియొక విభక్తి యేర్పడును. ఇది యొక శబ్ద సంస్కారము. శబ్దము నిత్యమగునెడల నిట్టి సంస్కారము పొసగనేరదు. నిత్యమున తరుగు పెరుగులు కలుగ జాలవు. సమాసమున నొకవిభక్తి పోవుటయు, మరియొకటి యట చేరుటయు వ్యాకరణసిద్ధము. కాబట్టి శబ్దమనిత్యమే యని సూత్రాభిప్రాయము.

ఇంతవరకు శబ్దమనిత్యమని నిర్ణయింపబడినది. ప్రస్తుతమున మరియొక విషయమును పరీక్షింపదలచి ముందుగా సంశయమును ప్రదర్శించుచున్నాడు.

“వికారాదేశోపదేశాత్ సంశయః” ౨.౨.౩౮.

వికారాదేశోపదేశాత్ = వికారము, అదేశము నను నీ రెండునుపదేశింప బడుటవలన, సంశయః = శబ్దమునగల యొకవర్ణస్థానమున నేర్పడు మరియొక వర్ణము వికారమా? అదేశమా? యను సంశయము కలుగును.

‘దధ్యత్ర’ (దధి+అత్ర) యనునిట్టి సంధిస్థలము లందు (ఇకోయణచి) అను నిట్టి వ్యాకరణ సూత్రముల ద్వారా ఇకార స్థానమున యకార ముపదేశింప బడుట వ్యాకరణ శాస్త్ర సిద్ధము. సంధిస్థలమున ఇకారము ఇత్వమును విడిచి యత్వమును బొందును. ఉస్థితిని వికారమని కొందఱు పలుకుదురు. ఇకారమును విడిచి దాని స్థానమున యకారము ప్రయోగింప బడుట ఆదేశమని కొందరు చెప్పుదురు. కాబట్టి వికారమా? ఆదేశమా? యని సందేహము కలుగుట స్యభావము. ఇందు వికారమనుట పూర్వపక్షము. ఆదేశ మనుట సిద్ధాంతమని భావము.

(వికారవాదము)

“ప్రకృతి వివృద్ధా వికార వివృద్ధేః” ౨.౨.౩౯.

ప్రకృతివివృద్ధా = ప్రకృతి వృద్ధికొందిన, వికారవివృద్ధేః = వికారనందును వృద్ధికలుగుట వలన, ఇకారాధికి కలుగు యకారాది వికారముకాదని సూత్రార్థము

లోకమున మూలపదార్థము(ప్రకృతి)న సృద్ధియేర్పడిన, దానిచే నేర్పడు (వికారము) కార్యము నందును సృద్ధి కలుగుట చూచుచున్నాము. సువర్ణమున పెంపుగలిగిన దానిచే నెఱింగింపబడు భూషణములందును సృద్ధికలుగును. క్షీరమున నెంత పెంపుగలిగిన దానివలన నేర్పడు దధి (పెరుగు) యందును నంతపెంపు గలుగును. దధి, భూషణములు క్షీర సువర్ణ వికారములగుట లోక విదితము. ఇట్లే ‘ఇ’ కారమునకు ‘య’ కారము వికారమే యగునెడల ఇకారమున సృద్ధి కలిగి

నపుడు యకారమునను వృద్ధి కలుగవలసి యుండును. అట్లు కలుగకుండుట వ్యాకరణశాస్త్రసిద్ధ విషయము. ఎట్లన, (దధి+అత్ర=దధ్యత్ర) ఈస్థలమున 'ఇ' కారము హ్రస్వము. (సుధీ+ఉపాస్యః=సుధ్యుపాస్యః) ఈస్థలమున 'ఈ' కారము దీర్ఘము. ఈ, 'ఇ'కార, 'ఈ'కార స్థానముల నేర్పడు యకార మొకటిగానే యుండును. ఈరెండవ యుదాహరణమున 'ఈ' కార స్థానమున నేర్పడు 'య'కారమునకును 'ఇ'కార స్థానమున నేర్పడు 'య'కారమునకును నెట్టి భేదమును లేదు. ఇది వికారమగునెడల ప్రకృతి భూతమగు 'ఇ'కారమున వృద్ధి (పెంపు) కలుగుటచే 'య' కారమునను పెంపు గలుగవలసి యుండును. అట్లు కలుగక పోవుటచే వికారము కాదని యభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:—

“న్యూన సమధికోపలభ్యేః వికారాణామహేతుః” ౨.౨.౪౦

వికారాణామ్ = వికారములు (కార్యములు), న్యూనసమధికోపలభ్యేః = ప్రకృతిభూత (మూల) పదార్థములకంటె హెచ్చుతగ్గులుగా నేర్పడుట లోకమున చూచుటచే, అహేతుః = ప్రకృతి ననుసరించి వికారమున హెచ్చుతగ్గులు కలుగవలయుననెడి హేతువు సరియైనదికాదు.

మూలపదార్థము (కారణపదార్థము) ననుసరించి మూలమున పెంపుగలిగిన పెచ్చుగానేర్పడి, తగ్గు గలిగిన తక్కువగా నేర్పడునదియే వికారమను నియమములేదు. నారి కేళ బీజమునుండి యేర్పడు నారి కేళాంకురము బీజముకంటె చిన్నదిగా జూడబడుచున్నది. మట్టి విత్తనమునుండి యేర్పడు వటాంకురము విత్తనముకంటె పెద్దదిగా నుండును. కాబట్టి

మూలముకంటె వికృతులలో హెచ్చుతగ్గులుండవనుట సరి కాదు. అందువలన 'ఇకార' స్థానమున ప్రయోగింపబడు యకారము వికారముకాక ఆదేశమే యగుననుట పొసగదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“నాతుల్య ప్రకృతీనాం వికార వికల్పాత్” ౨.౨.౪౧.

అతుల్య ప్రకృతీనామ్ = ప్రకృతి పదార్థములు భిన్నములయి నపుడు, వికార వికల్పాత్ = వికార పదార్థములందును భేదముండవలసి యుండుటచే, న = పూర్వోక్తశంక సరికాదు.

“ప్రకృతి వివృద్ధై” అనుసూత్రమున ప్రకృతి పదార్థము ననుసరించి వికారమున హెచ్చుతగ్గులు కలుగవలయు ననుట (ఆదేశవాదులమగు) మా యభిప్రాయముకాదు. ప్రకృతిపదార్థము భిన్నమైనపుడు వికారమును భిన్నము కావలసియుండుననుట మా యభిప్రాయము. నారికేళబీజము నుండి వటాంకురముగానీ, వటబీజమునుండి నారికేళముగానీ కలుగనేరదు. వటబీజమునుండి వటాంకురమే ఉద్భవించును. అట్లే 'ఇ'కారమునకు 'య'కారము వికారమగునెడల 'ఈ'కారమునకు 'య'కారముగాక మరియొకటియై యుండవలయును. అట్లుగాక 'ఇ'కార 'ఈ'కారములకు రెంటికిని యకారమే ప్రయోగింపబడుటచే 'య'కారము వికారముకాదు. ఆదేశమే యగును.

పూర్వపక్షము:—

“ద్రవ్యవికారే వైషమ్యవత్ వర్ణవికార వికల్పః”

౨.౨.౪౨.

ద్రవ్యవికారే వైషమ్యవత్ = ద్రవ్యరూపమున వట నారికేళములు తుల్యములయ్యు విలక్షణములైనట్లు, వర్ణవికార వికల్పః = ఇకార ఈకారస్థానమున ప్రయోగింపబడు యకారములు వర్ణరూపమున సమానములయినను విషమములే.

వట నారికేళ వృక్షములు ద్రవ్యభావమున సమానములైనను, ప్రకృతి (బీజ) భేదమువలన వికారములగు నంకురములు భిన్నములు (విలక్షణములు) అయినట్లు ఇకార ఈకార స్థాన ప్రయుక్త యకారములు ప్రకృతి భేదమువలన విలక్షణములే యని యెఱుగవలయునని వికారవాది యభిప్రాయము. కాబట్టి ఇకార స్థానిక యకారము వికారమేగాని యాదేశము కానేరదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“న వికారధర్మానుపపత్తేః” ౨.౨.౪౩.

వికార ధర్మానుపపత్తేః = యకారమున వికృతి ధర్మము లేకుండుటవలన, న = వికారవాది యభిప్రాయము సరికాదు.

వికారములలో ప్రకృతిధర్మము కానరానంత వరకు ప్రకృతులు భిన్నమైనంత మాత్రముచేత తద్వికారములును భిన్నములే యనుట యెట్లుపొసగును ? వట నారికేళ వృక్షములు, వాని మూలములగు బీజములు భిన్నములగుటవలన భిన్నములనుట తగదు. బీజధర్మము వృక్షమున చూడబడుచున్నది. అందుచే నవి భిన్నములనుట యుచితమే. యకారమున ప్రకృతి ధర్మములగు హ్రస్వత్వ దీర్ఘత్వములు కనబడకుండుటచే ఇకార ఈకారములలో వచ్చు యకారము వాని వికారము కానేరదు.

ప్రకృతి భూతమగు వస్తువులో నేధర్మము లుండునొ
ఆధర్మములు కలిగియుండు పూర్వరూపము (పూర్వరూపము
పోయి క్రొత్తరూపము) కలుగుట వికార మనబడును. క్షీరము
ప్రకృతిభూతమగు వస్తువు. పెరుగు దానికి వికృతి. పెరుగులో
క్షీరధర్మ ముండును కాని క్షీరరూపము పోయి క్రొత్తరూప
మొకటి యేర్పడును. కాబట్టి పాలను వికృతి పెరుగు.

“వికారప్రాప్తానా మపునరాపత్తేః” ౨.౨.౪౪.

వికార ప్రాప్తానామ్=వికృతి రూపము నొందిన ప్రకృతివస్తువులు,
అపునరాపత్తేః=మరల స్వస్వరూపమును బొందవు.

వికారము మరల ప్రకృతి రూపమును బొందదు.
పెరుగు మరల పాలరూపమును బొందకుండుట లోకవిదితమే
కాని, దధ్యత్ర అను పదమున సంధి నపేక్షించినపుడు ఇకార
స్థానమున యకారమును ప్రయోగింతురు. సంధి నపేక్షింప
నపుడు (దధి+అత్ర) ఇకారమునే ప్రయోగింతురు. కాబట్టి
ఇకారస్థానమున ప్రయోగింపబడు యకారము దాని వికా
రము గాక ఆదేశమే యని సూత్రాభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:-

“సువర్ణాదీనాం పునరాపత్తే రహేతుః” ౨.౨.౪౫.

సువర్ణాదీనాం = బంగారము మున్నగునవి, పునరాపత్తేః = నగల
రూపమున వికృతములయ్యు మరల పూర్వరూపమును బొందుట చూచు
చున్నాము. కాబట్టి, ఆహేతుః = వికృతులు మరల ప్రకృతిరూపమును
బొందవని చెప్పిన హేతువు సరికాదు.

బంగారము నగలరూపమున వికృతిరూపమును బొంది
యు మరల స్వస్వరూపమును బొందుచుండుట చూచు
చున్నాము. అట్టియెడ వికారము ప్రకృతిరూపమును బొంద
నేరదనుట తగదు. కాగా యకారము ఇకారవికారము కాదను
టయు హేతుబద్ధముకాదు.

ఉత్తరపక్షము:-

“న తద్వికారాణాం సువర్ణభావావ్యతిరేకాత్” ౨.౨.౪౬.

తద్వికారాణామ్ = సువర్ణవికారములయిన నగలు, సువర్ణభావా
వ్యతిరేకాత్ = సువర్ణమే కాని. దానికంటె విలక్షణమైన వికృతిని
బొంద లేదు. కాబట్టి, న = వికారములు ప్రకృతిరూపమును బొందవని
చెప్పిన హేతువు అహేతువుకాదు.

ప్రతి యల్పవికారమును ప్రకృతిరూపమును బొందదని
సమాధానకర్త యభిప్రాయముకాదు. ప్రకృతిధర్మము కలిగి
యుండి విజాతీయరూపమున పరివర్తించు వికారము మరల
ప్రకృతి రూపమును బొందదని యభిప్రాయము. కాబట్టి క్షీర
వికృతి దధియైనట్లు ఇకార స్థానమునవచ్చు యకారము దాని
వికృతికొక యాదేశమే యగును.

“నిత్యత్వేవికారాత్, అనిత్యత్వేచానవస్థానాత్” ౨.౨.౪౭

నిత్యత్వే = వర్ణములు నిత్యములయిన పక్షమున, అవికారాత్ =
వికార మసంభవము. అనిత్యత్వేచ = నిత్యములుకాని పక్షమున, అనవ
స్థానాత్ = అవస్థాయిత్యము (స్థితి) లేనివగును.

వర్ణములు నిత్యములో లేక యనిత్యములో యగుచు
ఉభయపక్షములందును యకారము వికారమననెప్పుడు నిత్య

పక్షమున నర్థము వికృతినొందజాలదు. వికృతి నిత్యత్వమునకు విరోధి. అనిత్యమైనచో ఇకారము నశించినతదుపరి వచ్చు యకారము ఇకార వికృతియనుట ఎట్లుచెల్లును? ప్రకృతి భూత వస్తువు అవస్థాయై (స్థిరమై)న కదా వికృతి నొందగలుగును? కాబట్టి యుభయవిధముల నెట్లు చూచినను ఇకార స్థానిక యకారము ఆదేశమే యననెప్పును. వికారమనుట పొసగదు.

పూర్వపక్షము:—

వికారవాది నర్థములు నిత్యములను పక్షము నంగీకరించి తన వాదమును స్థిరపరుప నుద్దేశించుచు సమాధానము నిచ్చుచున్నాడు.

“నిత్యానా మతీంద్రియత్వాత్ తద్ధర్మ వికల్పాచ్చ
వర్ణవికారాణా మప్రతిషేధః” ౨.౨.౨౮.

నిత్యానా = నిత్యపదార్థములు, అతీంద్రియత్వాత్ = (కొన్ని ఇంద్రియగోచరములయినను) అతీంద్రియములగుటవలన, తద్ధర్మవికల్పాత్ = తాని ధర్మములలో వికల్పముకలుగుట కవకాశముండుటచేత, వర్ణవికారాణామ్ = వర్ణములునిత్యములైనను వానికి వికారములు, అప్రతిషేధః = కలుగవని చెప్పవీలుబడదు.

నిత్య పదార్థము లన్నియు నొకే విధముగ నుండు ననవీలుపడదు. కొన్నిట నొక ధర్మము, మరి కొన్నిట మరియొక ధర్మము చూచుచున్నాము. ఆకాశ పరమాణ్వాది నిత్యపదార్థములు ఇంద్రియములకు గోచరములు కావు. గోత్య పృథివీ త్వాది జాతులు నిత్యము లైనను ఇంద్రియ గోచరములే యని శాస్త్ర మంగీకరించు చున్నది. ఇట్టి వికల్పము నిత్య

పదార్థములలో నంగీకరించు చున్నాము. కాబట్టి, ఆకాశాది నిత్య పదార్థములలో వికారములేకున్నను వర్ణములు నిత్యము లయినప్పటికీ వికారవంతము లని చెప్పిన దోషమేమి? కాగా వర్ణములు నిత్యములని యంగీకరించిన పక్షమున ఇకారస్థానిక యకారము వికారమని చెప్పవలనుపడదనుట తగదు.

“అనవస్థాయిత్యేచ వర్ణోపలబ్ధివత్ తద్వికారోపపత్తిః”

౨.౨.౪౯.

అనవస్థాయిత్యేచ = వర్ణములనిత్యములై స్థాయిత్యము లేనివైనను, వర్ణోపలబ్ధివత్ = అవి శ్రవణేంద్రియములచే గ్రహింపబడుచున్నట్లు, తద్వికారోపపత్తిః = వర్ణవికారమును సంభవమే.

వర్ణము లనిత్యము లను పక్షమున నవి స్థాయిత్యము లేనివగుటచే వానికి వికారముకలుగుట కవకాశము లేదందు రేని యది సరికాదు. కారణమేమన, అనిత్యము లయినను శ్రవణేంద్రియముచే గ్రహింపబడుచున్నట్లు దేశవాదులయిన మీరు నంగీకరించుచున్నారకదా! స్థాయిత్యము లేనివై శ్రవణముచే గ్రహింపబడునట్లు వికారము నేల పొందజాలవు? పొందగలవు. కాబట్టి యుభయపక్షములందును ఇకారస్థానిక యకారము వికారమేగాని యాదేశము కావని పై రెండు సూత్రముల తాత్పర్యము.

ఉత్తరపక్షము: —

“వికార ధర్మిత్యే నిత్యత్వాభావాత్ కాలాంతరే వికారోపపత్తే శ్చాప్రతిషేధః” ౨.౨.౫౦.

వికారధర్మిత్వే = వర్ణములు వికారము కలవగుచో, నిత్యత్వాభావాత్ = నిత్యములు కాజాలవు. చి = మరియు, కాలాంతరే = వర్ణస్థితి కాలముకంటె భిన్నమైన కాలములో, వికారోపపత్తేః = వికారము కలుగుచున్నది. కాబట్టి, ప్రతిషేధః = వర్ణములు నిత్యములు, అనిత్యములననుభవపక్షములందును వికారవాద మయ్యుక్తమనుట నిషేధింపబడదు.

నిత్యవస్తువుల స్వరూపము మారజాలదు. మారినట్లయిన నవి నిత్యములుకావు. నిత్యత్వము, వికారము ననునీ రెండుధర్మములు పరస్పర విరుద్ధములు. కాబట్టి యవి రెండు మొక వస్తువున నుండనేరవు. అందువలన వర్ణములు నిత్యములు, వికారవంతములు ననుట పొనగదు.

వర్ణము లనిత్యములను పక్షమున నవి స్థాయిత్వము (స్థిరత) లేని వగుటచే వికారము కలుగు సమయమున నుండజాలవు. కాబట్టి యేది లేదో దాని వికారమెట్లు గలుగగలదు? వికృతివేళ ప్రకృతి యుండితీరవలయును. దధి+అత్ర యనునపుడు ఇకారముండును; యకారముండదు. దధ్యత్ర యని సంధించి పలుకునపుడు యకారముండును; ఇకారముండదు. అట్టిచో ఇకార యకారములకు ప్రకృతి వికృతి భావమెట్లు చెప్పనగును? కాబట్టి ఇకార స్థానిక యకారముభయపక్షములందును ఆదేశమే యగునుకాని వికారము కాజాలదు.

“ప్రకృత్యనియమాత్ ” ౨.౨.౧౦.

ప్రకృత్యనియమాత్ = వర్ణవికారములకు ప్రకృతినియమము లేక పోవుటవలనను వికారవాదము య్యుక్తముకానేరదు.

మఱియు లోకమున, నేది దేనికి ప్రకృతియో యది దాని కెన్నడును వికృతికాక ప్రకృతిగా నుండుటయే జూచు చున్నాము. ఇట్లే ఏది దేనికి వికృతియో యదిదానికి సర్వదా వికృతియే యగును; గాని ప్రకృతి కానేదు.

క్షీరము దధికి ప్రకృతి. దధి క్షీరమునకు వికృతి. ఈదధి క్షీరములలో నెకప్పుడు దధి క్షీరమునకు ప్రకృతి యగుటయు, మరియొక యెడ వికృతి యగుటయు జూడనేరము. క్షీరము సర్వదా ప్రకృతియే. దధి వికృతియే.

వర్ణవికారములలో నిట్టిప్రకృతి వికృతి నియమములు కానరావు. 'దధ్యత్' యను స్థలమున ఇకార స్థానమున యకారము ప్రయోగించుచున్నాము. కాబట్టి, యిట ఇకారము ప్రకృతి, యకారము వికృతి యగును. * 'విధ్యత్' అను స్థలమున వకారోత్తర ఇకారము యకారస్థలమున ప్రయోగింపబడుచున్నది. కాబట్టి యిట యకారము ప్రకృతి, ఇకారము వికృతి యగుచున్నది. కాగా ఇకార యకారములు ఒకచో ప్రకృతి భావమును, మరియొకచో వికృతిభావమును పొందుచు ప్రకృతి వికృతి నియమములను వ్యభిచరించు (నుల్లంఘించు) చున్నవి. కాబట్టి వికారవాదము యుక్తిసంగతము కాదని సూత్రాభిప్రాయము.

* (విధ్యత్). వ్యధ = హింసాయాం. అను ధాతురూపము. 'ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్' అనుసూత్రము ననుసరించి వకారోత్తర యకారమునకు ఇకారమారోపమగును.

పూర్వపక్షము:-

“అనియమే నియమాన్నానియమః” ౨.౨.౧౩.

అనియమే = ప్రకృత్యనియమమున, నియమాత్ = నియమముం
డుట వలన, అనియమః = అనియమము, న = లేదు.

ఇకార స్థానమున యకారము, యకారస్థానమున
ఇకారము ప్రయోగింపవలయునను వ్యవస్థయొకటి వర్ణవికార
విషయమున గాననగుచుండుటవలన అనియమ మెక్కడ
నున్నది? నియమమే కలదు.

ఉత్తరపక్షము:-

“నియమానియమవిరోధా దనియమే నియమాదప్రతిషేధః”
౨.౨.౧౩.

నియమానియమ విరోధాత్ = నియమము, అనియమము నను రెం
డును పరస్పర విరుద్ధములు. (అవిరెండు నొక యధికరణమున నుండజాలవు.)
కాబట్టి, అనియమే = ప్రకృత్యనియమమున, నియమాత్ = నియమముం
డుట వలన, అప్రతిషేధః = ప్రకృత్యనియమము కాదనుటతగదు.

ప్రకృత్య నియమములో నొక వ్యవస్థయున్నను ప్రకృతి
కుండవలసిన నియమమున్నట్లు కానేరదు. నియమ మనగా
నొక యర్థము నంగీకరించుట. అనియమ మన దాని నిషే
ధము. కాగా నియమానియమములు పరస్పర విరుద్ధములై
యొక యధికరణమున నుండజాలవు. అంగీకృతార్థము, ప్రతి
షిద్ధార్థము రెండు నొక్కటి కానేరవుకదా! అనియమములో
వ్యవస్థ యున్నంతమాత్రమున అనియమము నియమ మెన్న

దును కాజాలదు కాబట్టి ప్రకృతి వికారముల కుండవలసిన నియమము లేకపోవుటవలన ఇకార స్థానిక యకార మాదేశమే కాని వికారమెన్నడును కానేరదు.

(అదేశమే వికారమని వ్యవహరింపబడుట)

“గుణాంతరాపత్త్యపమర్దహ్రాస వృద్ధిలేశ శ్లేషేభ్యస్తు
వికారోపపత్తే ర్వర్ణవికారాః” ౨.౨.౧౪.

గుణాంతరాపత్తిః = ధర్మియుండగా ధర్మాంతరము కలుగుట.
ఒకానొక పదమున అనుదాత్తముపోయి దాని స్థానమున నుదాత్తమేర్పడుట. (దధ్నా)

ఉపమర్దః = ధర్మి పోయి దానిస్థానమున మరియొక ధర్మిప్రయోగింపబడుట. (అస్తి స్థానమున భూప్రయోగము.)

హ్రాసః = దీర్ఘమునకు హ్రస్వము ప్రయోగించుట. (శీపమ్)

వృద్ధిః = హ్రస్వమునకు దీర్ఘము. (అచీకమత)

లేశః = లాఘవము. తగ్గింపు. (స్తః)

శ్లేషః = ప్రకృతికో, ప్రత్యయమునకో యధికముగాచేరుట = అగమము. (సంస్కర్తా)

గుణాంతరా.....శ్లేషేభ్యః = గుణాంతరాదులవలన, వికారోపపత్తేః = ఒకదాని ప్రయోగమున కన్యమును ప్రయోగించుట యను వికారము సంభవించుట వలన, వర్ణవికారాః = ఇట్టితావులలో వర్ణవికారమని చెప్పట తగును.

పైన జూపినట్లు వ్యాకరణ శాస్త్రరీతి ననుసరించి యా యా స్థలములందు కలుగు ప్రయోగ విధులలో వికార శబ్ద ప్రయోగము చేయబడును.

(పదనిరూపణము)

“తే విభక్త్యంతాః పదమ్” ౨.౨.౧౧.

తే = ఆవర్ణములు, విభక్త్యంతాః = అంతమున విభక్తిగలవై
పదమ్ = పదమని వ్యవహరింపబడును.

విభక్తులు రెండువిధములు. నామికి. ఆఖ్యాతికి. నామ
విభక్తి ‘సుప్’ అనియు, ఆఖ్యాతవిభక్తి (క్రియావిభక్తి)
‘త్రిజ్’ అనియు ననబడును. ఈ ‘సుప్’ ‘త్రిజ్’లు అంతము
నందుగల వర్ణములు పద మనబడును. వ్యాకరణాచార్యుడు
పాణిని (సుప్ తిజంతం పదమ్) సుబంతము, తిజంతము పద
మని సూత్రించియున్నాడు. ఇట్లు పదము నామము, ఆఖ్యా
తము నని రెండువిధములగును.

(పదార్థ నిరూపణమున సంశయము)

“వ్యక్త్యాకృతి జాతి సన్నిధౌ వుపచారాత్ సంశయః”

౨.౨.౧౨.

వ్యక్త్యాకృతి జాతిసన్నిధౌ = వ్యక్తి, ఆకృతి, జాతి యను సే
మాడు నత్యంత సమీపవర్తులు (అవినాభావ వృత్తులు) అగుటచే, ఉప
చారాత్ = గోవు అను పదప్రయోగమువలన, సంశయః = పదము
నకు వ్యక్తి అర్థమా? ఆకృతియా? జాతియా? యని సంశయము కలుగును

లోకమున సర్వత్ర పదమునకు, పదార్థమునకు
సంబంధప్రాప్తి యుండుటచేతనే పదప్రయోగము చేయబడు
చున్నది. వ్యక్తి, ఆకృతి, జాతి యను నివి పదార్థము కాకు
న్నచో నాయర్థమున ‘పదము’ ప్రయోగింపబడనేరదు. వ్యక్త్యా
కృతి జాతులు పరస్పర మవినాభావ సంబంధము కలవిగా

తెలియనగుచున్నవి. గోపదము వలన గోవ్యక్తియు, గోజాతియు, తదాకృతియు తెలియుటచే నిందు పదమున కర్థమేదియని సంశయము పోకమును.

కొందఱు వ్యక్తి పదార్థమందురు. మరికొందరు ఆకృతియని నుడువుదురు. వేరొక కొందరు జాతి యందును. వైదికులుమాత్రము వ్యక్త్యాకృతివిశిష్టజాతి వాకొనుచున్నారు.

గోవు మున్నగు ద్రవ్యములు వ్యక్తులనియు, అవయవసన్నివేశము ఆకృతి యనియు, గోత్వాదులు జాతి యనియు వివేకము.

వ్యక్తియే పదార్థమను వాని సమాధానము.

“యాశబ్దసమూహత్యాగపరిగ్రహసంఖ్యావృద్ధ్యపచయ
వర్ణసమానానుబంధానాం వ్యక్తావృపచారాత్ వ్యక్తిః”

౨. ౨. ౧౭.

యా శబ్ద...అనుబంధానామ్ = యచ్ఛబ్దాదులు, వ్యక్తా = వ్యక్తి యందు, అపచారాత్ = ప్రయోగింపబడుటవలన, వ్యక్తిః = వ్యక్తిపదార్థము.

(౧) యాశబ్దః = ‘యా’అను పదముతో కూడిన వాక్యము (యాగౌ స్తిష్ఠతి. యాగౌర్నిషణ్ణా. ఏయావు నిలుచున్నదో, ఏ యావు కూర్చున్నదో.) ఈవాక్యములలో ఆవునకు కూర్చుండుట, నిలుచుండుట యను క్రియలకు సంబంధము తెలియుచున్నది. గోపదమునకు వ్యక్తి అర్థముకాక ఆకృతి జాతు లగునెక్షల వాని కా క్రియలతో నెట్లు సంబంధము పొనగును? వ్యక్తి ద్రవ్యమగుటచే నందు క్రియ గలుగ

నగును. అకృతి జాతులు నిష్క్రియలగుటచే వానికి క్రియ లతో నన్వయము వీలుపడదు. కాబట్టి గోపదమున కర్థము ద్రవ్యమగు వ్యక్తియే యని యభిప్రాయము.

(౨) సమూహః = సముదాయము. (గవాంసమూహః) గోవుల సమూహము. ఆవుల సముదాయమునుచూచి గో సమూహమనిన నట ద్రవ్యసముదాయ మర్థమగునుకాని జాత్యాకృతులు బోధపడవు.

(౩) త్యాగః = దానము. తన స్వత్వమును విడిచి యందితరులకు స్వత్వమును కలిగించుట. (యూచకాయ గాం దదాతి) యూచకునకు గోవు నిచ్చుచున్నాడు. ఇట త్యజింప బడునది ద్రవ్యముకాని జాత్యాకృతులు కావు.

(౪) పరిగ్రహః = ఒకనిచే నీయబడిన దానిని ఆదరి పూర్వకముగా గ్రహించుట. (గాం పరిగ్రహ్యతే) గోవును గ్రహించుచున్నాడు. ఇట ద్రవ్యమే గ్రహణ యోగ్యముకాని జాత్యాకృతులు కానేరవు.

(౫) సంఖ్యా = గణన. (వింశతిగ్లావః) ఇరువదియావులు. పదియావులు. ఇటను ద్రవ్యమే.

(౬) వృద్ధిః = వర్ధిల్లుట. (వర్ధతే గౌః) ఆవు పెరుగుచున్నది. ఇందునను ద్రవ్యమే.

(౭) అపచయః = తుల్యము. (గౌ రకృశ్యత్) గోవు కృశించినది.

(౮) వర్ణః = రంగు.

(౯) సమాసః = బాగుగా కూర్చుండుట.

(౧౦) అనుబంధః = సరూప ప్రజననము. తనవంటి దానిని జనింపజేయుట. ఇట్టి తావులందన్ని యెడల పదార్థము వ్యక్తియగుచు కాని జాత్యాకృతులు కాజాలవని సూత్రాభిప్రాయము.

(వ్యక్తివాద నిరాకరణము.)

“న తదనవస్థానాత్.” ౨.౨.గీర్.

తదనవస్థానాత్ = యా శబ్దాదులు వ్యక్తియందే వ్యవస్థితము కాక పోవుట వలన, న = వ్యక్తియే పదార్థమనుట తగదు.

యాశబ్దాదులు కేవలము వ్యక్తినే బోధించు పక్షమున వ్యక్తి పదార్థము కాగలదు. గోవు నిలుచున్నది అనినపుడు గోత్వవిశిష్ట గోవ్యక్తి నిలుచున్నది యను నర్థము నూచింపబడును. జాతిరిహిత వ్యక్తి మాత్రము నిలుచున్నదను వ్యవస్థ యెన్నడును కలుగ నేరదు. కాబట్టి జాతివిశిష్ట వ్యక్తియే పదార్థము కాగలదు.

ఒకానొక పదప్రయోగమున కేవల వ్యక్తియే తెలియబడిన వినువానికి వ్యక్తి మాత్రము బోధపడి జాతి తెలియబడకుండ వలసి యుండును. లోకమున నట్లు చూచుట లేదు. నిలుచుండుట మున్నగు క్రియలు జాత్యాకృతులతో నన్వయింప జాలవు. కాబట్టి వ్యక్తియే పదార్థమనుటయు సరిగాదు. కారణమేమన, క్రియా గుణములు జాత్యాకృతులతో సాక్షాదన్వయము బొందజాలక పోయినను వ్యక్తిద్వారా

అన్వయింప వీలగును. కాబట్టి యేదోషము నుండదని సూత్ర తాత్పర్యము.

న్యక్తిమాత్రము పదార్థముకాక జాతివిశిష్టన్యక్తి పదార్థమగు పక్షమున కొన్నియెడల కేవల న్యక్తియందు పద ప్రయోగమేల చూడబడుచున్నదన.

“సహచరణ స్థాన తాదర్థ్యవృత్త మాన ధారణ
సామీప్య యోగ సాధనాధిపత్యేభ్యో బ్రాహ్మణ
మంచ కట రాజ సత్తు చందన గంగా శాటకాన్న
పురుషేష్వతద్భావేపి తదుపచారః” ౨, ౨. గీ.

సహచరణ స్థాన.....అధిపత్యేభ్యః = సహచరణాదుల వలన, బ్రాహ్మణ.....పురుషేషు = బ్రాహ్మణాదుల యందు, అతద్భావేపి = బ్రాహ్మణాద్యర్థములు లేకున్నను, ఆయర్థములం దేగా పదములు ప్రయోగింప బడుచున్నవో యట్లే, తదుపచారః = వ్యక్తిమాత్రమర్థము కాకున్నను వ్యక్తిార్థముననే కొన్నియెడల ప్రయోగింపబడును.

సహచరణమ్ = సహచర్యము - అవినాభావ సంబంధము.
స్థానమ్ = స్థితి, తాదర్థ్యమ్ = తదర్థత, వృత్తమ్ = హితప్రవర్తనాది
చరిత్ర, మానమ్ = పరిమాణము, ధారణమ్ = ధృతి, సామీప్యమ్ =
సమీపత, యోగః = గుణాదులసంబంధము, సాధనమ్ = హేతువు,
అధిపత్యమ్ = స్వామ్యము.

బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడు, మంచః = మంచమొదలున్నవ్యక్తి.
కటః = వీరణము, గంగా = గంగాసమీప్రదేశము, శాటకః =
వస్త్రము. అన్నమ్ = ప్రాణము.

ప్రయోగములు:- (యష్టికాన్ భోజయ; బ్రహ్మ
దండాన్ భోజయ) యష్టికులను భుజింపజేయుము. బ్రహ్మ

దండులను భుజింపజేయుము. ఇట్టియెడల యష్టిక బ్రహ్మ
దండ శబ్దములకు వైదిక జ్ఞానోపదేశకులైన బ్రాహ్మణులని
యర్థము. యష్టిక బ్రహ్మదండ శబ్దములు దండవాచకము
లయ్యు బ్రాహ్మణార్థమున ప్రయోగింపబడినవి. కారణము
సాహచర్యము.

(మంచాః క్రోశంతి) మంచెలు కేకలువేయుచున్నవి.
ఇట మంచేశబ్దము మంచెమీదనున్న వ్యక్తిని తెలుపును. స్థితి
కారణము.

(కట మానయ) కటమును తెమ్ము. కటమనగా చాప.
కాని యిట చాప అల్లుట కనునైన తుంగను తెమ్ము అని
యర్థము. (కటమునకు వీరణమని భాష్యకర్తలు ప్రయోగిం
చిరి వీరణ మనగా కృణ విశేషమని నాచస్పతి మిశ్రు లభి
ప్రాయపడుచున్నారు. కాబట్టి నేను తుంగ యని వాడితిని.)

(యమోరాజా, కుబేరోరాజా) యముడురాజు. కుబే
రుడు రాజు. ఇట యమ కుబేర శబ్దములకు రాజని యర్థము
కాకున్నను రాజువలె ప్రవర్తించు వ్యక్తులయెడ ప్రయోగింప
బడినవి.

(అథకం సక్తః) అడ్డెమపేలపిండి. మానెడుపేలపిండి.

(తులాచందనమ్) తులము చందనము.

(గంగాయాం గావశ్చరంతి) గంగలో గోవులు మేయు
చున్నవి.

(కృష్ణః శాటకః) చీర నలుపు.

(అన్నం ప్రాణః) అన్నమే ప్రాణము.

(అయం పురుషః కులమ్-గోత్రమ్) ఇతః కులము-
ఇతః గోత్రము.

ఈ వాక్యములందును సైన జూపినట్లు కొలత, బరువు
మున్నగు కారణములవలన నెకపదము కొండొక విశేషార్థ
మున ప్రయోగింపబడుట మఱియు చూచుచున్నాము. కాబట్టి
పదమునకు జాతివిశిష్ట వ్యక్తియే అర్థమైనప్పటికి కొన్ని
యెడల కేవల వ్యక్తియందు నొపచారింపుగా ప్రయోగింప
బడునని భావము.

(అకృతియే పదార్థమనువాదము)

“అకృతిస్తదపేక్షత్వాత్ సత్త్వవ్యవస్థాన సిద్ధేః”

౨. ౧.౬౦.

(సత్త్వః = గోవుమున్నగు ప్రాణులు) సత్త్వవ్యవస్థానసిద్ధేః = ఇది
గోవు; ఇది అత్వము; అను వ్యవహార వ్యవస్థాసిద్ధి, తదపేక్షత్వాత్ =
అకృతిజ్ఞానము నపేక్షించుట వలన, అకృతిః = అకృతి పదార్థము.

ప్రాణుల యవయవముల నియతిమైన సన్నివేశము
అకృతి యనబడును. అట్టి యాకృతి తెలియనంతవరకు ‘ఇది
యావు’, ఇది గుఱ్ఱము’ అను లోకవ్యవహారమే సిద్ధింపదు.
ఈ లోక వ్యవహారమును సాధించుటయే శబ్ద ప్రయోజనము.
కాబట్టి అకృతియే శబ్దమునకు అర్థము.

(పదమునకు జాతియే అర్థము.)

“వ్యక్త్యాకృతియైక్యేప్రసంగాత్ ప్రోక్షణాదీనాం
మృద్గకే జాతిః” ౨. ౨.౬౧.

వ్యక్త్యాకృతియుక్తేపి = వ్యక్త్యాకృతులతో కూడియున్నను,
మృద్ధవశే = మట్టితో చేయబడిన ఆవువిషయమున, ప్రోక్షణావీనాం =
ప్రోక్షణము (నీళ్ళు చల్లుట) మున్నగుక్రియలు, అప్రసంగాత్ = ప్రసక్త
ములు కాకపోవుట వలన, జాతిః = జాతియే పదార్థము.

గోదాన కర్మ విషయమున 'గోవును ప్రోక్షింపుము'
గోవును 'తీసికొనిరమ్మ' 'గోవునిమ్మ' అనునిట్టి వ్యవహారము
మృణ్మయ గోవు విషయమున ప్రయోగింప బడదు. కారణ
మేమి? మృణ్మయ గోవునందు వ్యక్తి, ఆకృతియు నుండినను
గోత్వమును జాతి యుండదు. ఏది లేకుండుటచే పైప్రయో
గములు చేయబడుట లేదో అదియే పదార్థము కాగలదు.
కావున జాతియే పదార్థమని తేలుచున్నది.

మృణ్మయ గోవును పైతయు గోవు పదముచే వ్యవహా
రించునపు డట గోత్వమేల యుండదని శంకింప జనదు.
గోత్వము నిత్యమైనను ఆకాశమువలె సర్వగతము కాదు.
సాన్నాకులతోకూడిన గోపిండములందే యుండును. మట్టితో
చేయబడిన గోవు (బొమ్మ)లో గోత్వజాతి యుండదని అభి
యుక్తుల మతము. గోత్వము లేనియెడ గోపద వ్యవహార
మెట్లు పొసగు నందురేని వ్రాసినచిత్రములనుచూచి 'అదిగో
ఆవు' 'అదిగో గుఱ్ఱము' అనునట్లు గౌణప్రయోగము నట
స్వీకరించుటచే నెట్టి దోషము లేదు. కాగా, జాతియే
పదార్థమని సూత్రాభిప్రాయము.

“నాకృతి వ్యక్త్యపేక్షత్వా జాత్యభివ్యక్తేః” ౨.౨.౩౨.

జాత్యభివ్యక్తేః = జాత్యభివ్యక్తి (ప్రత్యక్షముగా కలుగు జాతిజ్ఞా

సము) అకృతి వ్యక్తిపేషాత్ = అకృతితో కూడిన వ్యక్తిజ్ఞానము నపేక్షించుట వలన, స = జాతి పదార్థముకాదు.

వ్యక్త్యాకృతులు గ్రహింపబడకున్నచు జాతిజ్ఞానము కలుగునెడల జాతి పదార్థము కాగలుగును. వ్యక్తి, అకృతియు గ్రహింపబడని జాతిజ్ఞానము కలుగనే కలుగదు. కాబట్టి, కేవల జాతి పదార్థమనుట యుక్తముకాదు.

వ్యక్తికానీ, అకృతికానీ, జాతికానీ పదార్థముకానిచో నెయ్యది పదార్థమన,

“వ్యక్త్యాకృతి జాతయస్తు పదార్థః” ౨.౨.౩౩.

వ్యక్త్యాకృతి జాతయః = వ్యక్తి, అకృతి, జాతి యను నీమూడును నొకచో నొకటి, మఱియొకచో మఱియొకటియు ప్రధానతను వహించును పదార్థః = పదార్థమగును.

సూత్రమునందలి ‘తు’ పదము గౌణ ప్రాధాన్యభావము నందలి యనియమమును సూచించును. ఒకానొక పదమును ప్రయోగించినపు డా పదముచే వ్యక్త్యాకృతి జాతులు మూడును బోధింపబడుచు. కాని వానిలో నొకటి ప్రధానముగను, మిగిలినవి యప్రధానముగను తెలియును. భేదము వివక్షితమైనపుడు వ్యక్తి ప్రధానమగును. ఉదా:—అవు నిలుచున్నది. అవు పండుకొనియున్నది. సామాన్యము వివక్షితమగుచో జాతి ప్రధానము. ఉదా:—గోవును కాలితో తన్నరాదు. అకృతి ప్రధానస్థలమునకు దాహరణము; పిండితో గోవును చేయుము.

(వ్యక్తి నిరూపణము.)

“వ్యక్తిర్గుణవిశేషాశ్రయోమూర్తిః” ౨.౨.౩౪.

సంవిశేషాశ్రయః = రూపాదిగుణవిశేషముల కాశ్రయమయిన,
మూర్తిః = వ్యాపకముగాని పరిమాణముగల యవయవసంస్థానాత్మకమైన
ద్రవ్యము, వ్యక్తిః = ఇంద్రియగ్రాహ్యమైన వ్యక్తి యని చెప్పబడును.

వ్యాపక పరిమాణము కలిగియుండుక రూపాది గుణ
విశేషముల కాధారముగానుండు ద్రవ్యము వ్యక్తియనబడును.
ఇంద్రియములచే తెలియబడ నది వ్యక్తి యని భావము.
(వ్యజ్యతే గృహ్యతే ఇంద్రియైః ఇతి వ్యక్తిః)

(ఆకృతి నిరూపణ)

“ఆకృతిర్జాతిలింగాఖ్యా” ౨.౨.౬౩.

జాతిలింగాఖ్యా = జాతి, లింగము (సంజ్ఞ) గా గలిగినది - జాతిని
తెలుపుట కసాధారణకారణము, ఆకృతిః = ఆకృతి యనబడును.

దేనిద్వారా జాతియు దాని లింగములును తెలియ
బడునో యవి యాకృతియని వాత్సయనులు

దృష్టి గోచరమగుటయే తడవుగా దేనిద్వారా
గోత్వాది జాతి చిహ్నితమగునో-తెలియబడునో-యదియే
యాకృతి. నియత సన్నివేశముగల యవయవముల జ్ఞానము
వలననే జాతి (గోత్వాది) గ్రహింపబడుచుండుట లోక
సిద్ధము. (జాతే రస్త్రి విషయా దయోపధాత్. అష్టా. ౪. ౧.
౬౩.) అను వ్యాకరణ సూత్రమును వ్యాఖ్యానము చేయుచు
భాష్యకారుడు పతంజలి మహర్షి (ఆకృతి గ్రహణాజాతిః)
ఆకృతిచే గ్రహింపబడునది జాతి యని నిర్వచించియున్నాడు.
(ఆకృతిః = అవయవసన్నివేశ విశేషము. గ్రహణం = గ్రహణ
సాధనముగా గలిగినది. జాతిః = జాతియని యర్థము) అవ

యవ సన్నివేశ విశేషముచే న్యక్తపరుపబడినది జాతీయని భావము. కాగా, గోమనుష్యాది ప్రాణుల శిరఃపాణ్యాద్యవయవముల నియత సన్నివేశమును చూచినపుడు గోత్వమును వ్యత్యాది జాతులెట్లు తెలియబడుచున్నవో యట్లు బ్రాహ్మణత్వాదికములు తెలియబడకుండుటచే నవి జాతులుకావు. ఉపాధులని వైదికుల సిద్ధాంతము. బ్రాహ్మణత్వాదులు యోని న్యంగ్యములుకాని యాకృతి న్యంగ్యములు కావన జెల్లదు. అట్లందుమేని యనేక న్యంగకముల సంగీకరింపవలసి వచ్చును. మఱియు, ఐతరేయ వ్యాస ప్రభృతి ఋషివర్యులలో బ్రాహ్మణత్వముండి, యోని (బ్రాహ్మణునకు బ్రాహ్మణి యందు జన్మించుటయను) లేకుండుటచే నట్టివారియెడ జాతి లక్షణ మవ్యాప్తమగును. కాబట్టి ఆకృతియే జాతిలక్షణము. కాగా బ్రాహ్మణత్వాదులు జాతులుగావు.

(జాతినిరూపణము)

“సమాన ప్రసవాత్మికా జాతిః” ౨.౨.౬౩

సమాన ప్రసవాత్మికా = సమానాకారముగల జ్ఞానమును జనింప చేయ గలిగినది. జాతిః = జాతి యని యర్థము.

అనేక భిన్నాధికరణములలో సమాన జ్ఞానమును కలిగించునది జాతి యని చెప్పబడును. అనేకములయిన ఘటపటాది వస్తువులలో ఇది ఘటము, ఇది ఘటము, అనియు అట్లే ఇది పటము, ఇది పటము అని యొకే విధమగు జ్ఞానమును కలిగించునది జాతి యనబడునని సూత్రాభిప్రాయము.

న్యాయదర్శనమున ద్వితీయాధ్యాయము.

న్యాయదర్శనము

తృతీయాధ్యాయము

(ఆధ్యాత్మికము)

పూర్వాధ్యాయమున ప్రమాణములు పరీక్షింపబడినవి. ప్రమేయ విట పరీక్షింపబడవలసియున్నది. ఆదియు ద్వాదశ విధమని పూర్వమే యుద్దేశింపబడినది. అందు ప్రథమోద్దిష్టమయిన యాత్మను పరీక్షింపగోరి యది శరీరముకంటె భిన్నమైన దనుటలో హేతువును చూపుచున్నాడు.

“దర్శన స్పర్శనాభ్యామేకార్థగ్రహణమ్” 3.౧.౧.

దర్శన స్పర్శనాభ్యాం = (దర్శనము - చక్షురింద్రియము, స్పర్శనము - త్వగింద్రియము,) ఈ రెండింద్రియముల ద్వారమున, ఏకపదార్థ గ్రహణాత్ = ఒకేవిషయము గ్రహింపబడుట వలన.

మనము ముందు కంటితోచూచి తెలిసిన వస్తువును చేతితో స్పృశించి తెలిసికొనుచున్నాము. ‘నేను దేనిని కంటితో చూచితినో దానిని స్పృశించుచున్నాను’ అని యందుము. ఇట్టియెడ ఒకే విషయమును గ్రహించు దర్శన స్పర్శనముల (నేత్ర త్వగింద్రియముల) కంటె భిన్నమగు కర్తయొకడు లేకున్న నిట్లు సంభవము కానేరదు. కన్నుచూచి తెలిసికొనినదానికి కన్ను కర్తయై, స్పృశించి తెలిసినదానికి త్వగింద్రియమే కర్తయగునెడల నీరెండు జ్ఞానములు భిన్న

కర్తృకము లగుటచే కంటితో చూచినదానినే చేతితో స్పృశించుచున్నానను ప్రతిసంధానము (పూర్వాపరముల కలయిక) కలుగనేరదు. దేవదత్తుడు తెలిసికొనినదానిని, యజ్ఞదత్తుడు “నేను పూర్వము గ్రహించినదాని నిపుడు గ్రహించుచున్నా”నని ప్రతిసంధిపజాలడుగదా! కాబట్టి దర్శన స్పర్శనములద్వారా నొక యర్థమును గ్రహించునట్టి యాత్మయొకటి శరీరేంద్రియాదులకంటె భిన్నముగా నున్నదని యంగీకరింపవలయును.

పూర్వపక్షము:—

“న విషయ వ్యవస్థానాత్” 3.౧.౨.

విషయవ్యవస్థానాత్ = ఇంద్రియములచే గ్రహింపబడు విషయములు వ్యవస్థితము లగుటవలన, న = శరీరేంద్రియములకంటె వేరుగా నొక చేతనాత్మ యున్నదనుట తగదు.

ఇంద్రియములు తమతమ విషయములనే గ్రహించును. చక్షువు రూపమును గ్రహించును. శివ్వా రసమునే గ్రహించును. నాసిక గంధమును గ్రహించును. ఇట్లు ఒక ఇంద్రియ మొక విషయమును గ్రహించు ననునది విషయ నియమము—విషయవ్యవస్థ. చక్షువుండిన రూపము గ్రహింపబడును. చక్షువులేకున్న రూపము గ్రహింపబడదు. కాబట్టి చక్షువే రూపగ్రహణకర్త అంతకంటె భిన్నముగా నొక చేతనాత్మ కల్పించుట యనుచితమని సూత్రభావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“అద్యవస్థానా దేవాత్మసద్భావా దప్రతిషేధః” 3.౧.3.

తద్వ్యవస్థానాజీవ = ఆవిషయనియమ ముండుట వలననే, ఆత్మ
సద్భావాత్ = ఆత్మయొకటి యున్నదని చెప్పవీలగుచున్నది. కాబట్టి,
అప్రతిషేధః = ఆత్మలేదనుట తగదు.

ఇంద్రియములు తమతమ విషయములనే గ్రహింప
గలవను నియమము (వ్యవస్థ) లేకున్న నేదోయొక యింద్రియ
మన్నివిషయములను గ్రహింపగలిగి యుండేది. ఇంద్రియ
ములు నియతవిషయము లగుటచే నేత్రేంద్రియమునకు విష
యమైన రూపము త్వగింద్రియముచే తెలియబడదు. కాబట్టి
యింద్రియాతిరిక్తముగా వేరొకయీర్మి యుండిననే గాని
దర్శన స్పర్శనముల ద్వారమున ఒకే యర్థమును గ్రహించు
టకు వలసపడదు. ఇట్లాత్మ సద్భావమంగీకరింపక తప్పదు.
చక్షువున్న రూపము గ్రహింపబడి యది లేకున్న గ్రహింప
బడకుండుట యను సన్న్వయ వ్యతిరేకములవలన చక్షువు
రూపగ్రహణమున కారణమగును కాని కర్తను నిషేధింప
జాలదు. అట్లు కాని పక్షమున అంధకారమున దీపముండిన
రూపగ్రహణము కలుగును; లేకున్న కలుగదు కావున, దీపము
రూపమును గ్రహించుచున్నదనలసి వచ్చును. కారణముగా
నంగీకరించు పక్షమున నెట్టి దోషము వాటిల్లదు. కాబట్టి శరీ
రేంద్రియముల కంటె వేరుగా ఆత్మయొకటి శరీరమున నుండి
యింద్రియాదుల సహాయమున నెల్ల విషయములు గ్రహించు
చున్నదనియు, పూర్వాపర ప్రత్యయములప్రతీసంధించుచున్న
దనియు నంగీకరించుట న్యాయము.

(శరీరాత్మ వాదము)

“శరీరదాహే పాతకాభావాత్” 3.౧.౪.

శరీరదాహే = శరీరమును దహించుటలో, పాతకాభావాత్ = పాతకము లేకపోవుట వలన, శరీరము చేతనము కాదు.

హింసాకృత పాపము పాతక మనబడును. శరీరము చేతన మగునెడల దానిని దహించువానికి హింస యొనర్చిన పాప మొదవును. లోకము ననుసరించి గానీ, శాస్త్రము ననుసరించిగానీ, శరీర దాహికి పాతక మొదవు ననుట చూడము. మాతాపితరుల యంత్యేష్టి నెనర్చువాడు పాతకే యనబడునా? శరీరము చేతనమైన యెడ ఆత్మహింసాపాపము లిప్పుక కలుగును. కాబట్టి శరీరము చేతనముకాదని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“తదభావః సాత్మకప్రదాహేపి తన్నిత్యత్వాత్” 3.౧.5.

తన్నిత్యత్వాత్ = ఆత్మనిత్యమగుటవలన, సాత్మకప్రదాహేపి = భిన్నమైన యాత్మతోకూడిన శరీరమును దహించినప్పటికి, తదభావః = దగ్ధముచేయు వ్యక్తికి పాపము సంభవింపదు.

కేవల శరీరమును దహించిన వానికెట్లు పాపముండదో యట్లే ఆత్మతోకూడిన శరీరమును దహించినను పాపము కలుగనేరదు. ఆత్మ నిత్యము, శరీరము జడము నగుటచే హింసకలుగుట యసంభవము. నిత్యమైన యాత్మను హింసింప గల వాడెవడు? హింసింపబడు నెడల నిత్యమెట్లగును? ఆత్మ నంగీకరించు వా రది నిత్యమందురు గదా! కాబట్టి ఆత్మ

యున్నను, లేకున్నను శరీర దాహమున నెట్టి పాతకమును కలుగనేరదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“న కార్యాశ్రయ కర్తృవధాత్.” ౩.౧.౬.

కార్యాశ్రయ కర్తృవధాత్ = సుఖదుఃఖానుభవవిట కార్య మనబడును. దానికాశ్రయము శరీరము ఆ శరీరముతోకూడిన ఆత్మ కర్త. అట్టి యాత్మను వధించుటవలన, న = సాత్మకశరీరమును దహించిన పాతకము లేదనుట తగదు.

నిత్యమయిన ఆత్మను నశింప జేయుట హింస యనబడదు. సుఖ దుఃఖ రూప భోగాయతనమైన శరీరముతో కూడినయాత్మ నాశము - శరీరాత్మల విశిష్టసంబంధ నాశము హింస యనబడును. సాత్మక శరీర దాహమున నిది సంభవమే కాబట్టి ఆత్మ నిత్యమగుటచే జడ శరీరమును దహింప జేసినను పాతకము లేదనుట తగదని వివేకము.

“నవ్యదృష్ట స్వేతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాత్” ౩.౧.౭.

నవ్యదృష్ట్య = వామచతువుతో చూచినవస్తువు, ఇతరేణ = దక్షిణ నేత్రముతోచూచి, ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ = ప్రతిసంధించుట వలన - గుర్తుపట్టుట వలన,

ఒకప్పుడు వామనేత్రముతో చూచి తెలిసికొనిన వస్తువును మరియొకప్పు డా వామనేత్రము నశించిన తదుపరి కుడికన్నుతో నావస్తువును చూచి ‘ఇది నేను నాడు చూచిన వస్తువే’యని గుర్తించుచుండుట లోకవిదితము ఇంద్రియములే చేతనములై వేరుగా ఆత్మయొందు లేకున్న నిట్టి

(ప్రత్యభిజ్ఞ) అదే యిది యనుజ్ఞాన ముదయింపనేరదు. మొదట వస్తువును చూచినకన్న నశింప మరియొక కన్న దానినెట్లు గుర్తింప గలుగును? ఆత్మయొకటి వేరుగా శరీరమున నున్న దనిన నేత్రములు కరణములుగా నాత్మకు నుపయోగించును. ఆత్మ యొకకంటితో నొకవస్తువును చూచినపుడు ఆనస్తు సంబంధమైన సంస్కార మొకటి యేర్పడును. మరియొక కంటితో నావస్తువును చూచునదియు పూర్వాత్మయే కాబట్టి పూర్వజనిత సంస్కార సహాయముతో ఆనస్తువే యిది యని గుర్తింప గలుగుటలో నెట్టి యాటంకము నుండనేరదు. కాబట్టి ఆత్మ శరీరేంద్రియ భిన్నమే యని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“నైకస్మిన్నానాస్తి వ్యవహితే ద్విత్వాభిమానాత్” 3.౧ ౮.

ఏకస్మిక్ = రెండు నేత్రము లొకే యింద్రియ మైనప్పటికి, నానాస్తి వ్యవహితే = నాసికకు సంబంధించిన యొకచే వ్యవహితమై - రెండుగా చీల్చబడి, ద్విత్వాభిమానాత్ = రెండుగా కనబడుటవలన, న = పూర్వోక్తము సరికాదు.

నేత్రేంద్రియములు రెండగుచో ప్రత్యభిజ్ఞవలన చేత నాత్మ వేరుగాసిద్ధింపగలదు కాని, నేత్రేంద్రియ మొక్కటియే. నూతిపై నొక కొయ్య నడ్లముగా వైచిన నదిరెండుగా తోచు నట్లు, నాసికచే వ్యవహితమై యొకే నేత్రము రెండుగా కన బడుచున్నది. కాబట్టి వామనేత్రముతో చూచిన దానిని కుడినేత్రము గుర్తింపజాలదను హేతువును పురస్కరించు కొని యాత్మ సిద్ధింపనేరదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“ఏక వినాశే ద్వితీయావినాశాన్నైకత్వమ్” ౩.౧.౯.

ఏకవినాశే = ఒకటి నశించిన, ద్వితీయావినాశాత్ = రెండవది నశింపకుండుట వలన, నైకత్వమ్ = సేత్రేంద్రియ మొక్కటికాదు.

వామనేత్రము చెడిపోయిన దక్షిణనేత్రము చెడుట కానీ, దక్షిణ చక్షువుచెడిన వామము చెడుట కానీ మనము చూచుటలేదు. నేత్ర మొక్కటియై నాసికావ్యవధానముచే రెండుగా తోచునెడల మొక్కటిచెడిన రెండవదియు చెడవలసి యుండును. ఒకే యవయవిలో కొన్ని యవయవములుచెడి మరికొన్ని సరిగా నుండుటచే నవయవి చెడకుండుటకు వీలు లేదు. కాబట్టి నేత్రములు రెండు కావనుట యుక్తిసంగతము కాదు.

పూర్వపక్షము:—

“అవయవ నాశేఽవ్యవయవ్యపలభ్యేరహేతుః” ౩.౧.౧౦.

అవయవనాశేఽపి = కొన్ని శాఖలు నశించినను, అవయవ్యపలభ్యే = వృక్షరూపావయవి లభించుటవలన, అహేతుః = ఒకటి నశించిన మరియొకటి నశింపవలయు ననుట సరియైన హేతువు కాదు.

ఒక వృక్షమున్నదనుకొనుడు. దాని శాఖలే దాని కవయవములు. వానిలో కొన్ని ఖండింపబడినను ఆ వృక్షము నశింపదు. కాబట్టి కొన్ని యవయవములు నశించిన మూర్తి మున నవయవియు నశించునను హేతువుతో నేత్రములు రెండనుట సరికాదని భావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“దృష్టాంత విరోధా దప్రతిషేధః” ౩.౧.౧౧.

దృష్టాంత విరోధాత్ = దృష్టాంత వైరుధ్యము వలన, అప్రతి
షేధః = హేతువు సరికాదనుట చెల్లదని యర్థము.

నేత్ర వృక్షములలో సామ్యములేకుండుటవలన దృష్టాంతము సరికాదు. నేత్రస్థానములు, వాని మూలములు భిన్నములుగా మనము చూడగలము. శిరస్సునకు సంబంధించిన ఎముకను పరీక్షించిన నందు రెండు కన్నులుండుటకు రెండు స్థానములు వేరువేరుగా కనబడును. కాబట్టి యవియొకదాని కింకొకటి యవయవములు కావు. అవయవములే యగునెడల అవయవ నాశమున నవయవి నశింపక తప్పదు. వృక్షము నందును కొన్ని శాఖలు నశించిన నా వృక్షము పూర్వమున్నట్లుండుననుట ప్రత్యక్ష విరుద్ధము. కొన్ని శాఖలు నశించిన తదుపరి మిగులువృక్షము మొదటి వృక్షమెన్నడును కాజాలదు. కాబట్టి నేత్రములొక్కటే యనుట తగదు. ఇట్లు ఒకనేత్రముతో చూచిన దానిని రెండవనేత్రముతో చూచి గుర్తించు ప్రత్యభిజ్ఞాత వేరుగా నుండుననుట నిర్వివాదమని భావము.

“ఇంద్రియాంతర వికారాత్” ౩. ౧. ౧౨.

ఇంద్రియాంతర వికారాత్ = మరియొక ఇంద్రియములో వికారము కలుగుట వలన అత్యవేరుగా నున్నది.

మరియును ఒకానొకప్పు డాస్వాదించిన ఫలము మరల కనిపించినపుడో లేక దాని గంధ ముపలబ్ధమైనపుడో యాఫల

రసము స్మరింపబడి యందలి యాశచే నొంట నీరూరుట లోకవిదితము. ఇదే యింద్రియాంతర వికారమనబడును. రసాస్వాదమును స్మరించుటవలన రసనేంద్రియములో నిట్టి వికారము కలుగును. రసము ననుభవించు నాత్మయొందు శరీరేంద్రియములకు మించి లేకున్న నిది యెట్లు సంభవింప గలదు? కర్త లేక క్రియయు కలుగదు. స్మరించుట క్రియయే యగును. ఇంద్రియమే కర్తయందుమా? వీలుపడదు. రసము నాస్వాదించిన యింద్రియము జిహ్వా ప్రస్తుత రూపోపలబ్ధి చక్షువునకు కలుగుచున్నదికదా! ఒకరు చూచినది మరియొకరెట్లు స్మరింపగలరు? కాబట్టి ఇంద్రియములకంటె భిన్నముగా నాత్మయొందుకలదనక తప్పదు.

పూర్వపక్షము:—

“నస్మృతేః స్మర్తవ్య విషయత్వాత్” 3.౧.౧3.

స్మృతేః = స్మరణము, స్మర్తవ్యవిషయత్వాత్ = స్మరణీయార్థ విషయమగుటవలన, న = పూర్వముచెప్పినది సరిగాదు.

ఏ విషయమునకు సంబంధించిన స్మృతి కలుగునో ఆస్మృతి యా విషయమును స్మరింపజేయును కాని యన్య మునుస్మరింపజేయజాలదు. ప్రస్తుతమిటరూపాదులతోనుండు రస (విషయ)మునకు సంబంధించిన స్మృతి రసము ననుమానింపజేయును కాని ఆత్మ నెట్లు చేయగలదు? ఆత్మ ననుమానింపజేయనందువేని ఆత్మ స్మృతికి కారణమా? లేక విషయమా? స్మృతికి కారణము సంస్కారము; విషయము

రసము. కాబట్టి యుభయ విధములను స్మృతిచే నాత్మ యూహింపబడదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“తదాత్మగుణ సద్భావాదప్రతిషేధః” ౩.౧.౧౪.

తదాత్మగుణ సద్భావాత్ = స్మృతియాత్మగుణ మగుటవలన, అప్రతిషేధః = స్మృతి యాత్మానుమాపకమే.

స్మృతి యాత్మకు కారణమనిగానీ, విషయమనిగానీ చెప్పినచో వై దోషము వాటిల్లును. స్మృతి యాత్మగుణము. అత్త స్మృతి కాశ్రయ మని భావము. కాబట్టి అశ్రయరూప మున నాత్మ స్మృతిద్వారమున అనుమానింపబడును. స్మృతి జ్ఞానములో చేరి గుణ మనబడును. గుణమున కాశ్రయ మొకటి యుండవలయును. స్మృతి కాశ్రయము విషయము కానేరదు. సంస్కారమునకు నట్టి యోగ్యతలేదు. కాగా, స్మృతి కాశ్రయ మాత్మయొకటి సిద్ధించుటలో నేయాటంకమునుండదు.

పూర్వపక్షము:—

“నాత్మ ప్రతిపత్తి హేతునాం మనసి సంభవాత్”

౩.౧.౧౫.

ఆత్మప్రతిపత్తి హేతునాం = ఆత్మసిద్ధికి చెప్పబడిన హేతువులు, మనసి సంభవాత్ = మనస్సనెడి ఇంద్రియమున సమన్వయింప వీలగుట వలన, న = శరీరేంద్రియములకుమించి యాత్మ యొందులేదు.

ఆత్మకలదని వైజెప్పిన మూడు హేతువులును మనస్సు సం దన్వయింప నగును. మనస్సు సర్వార్థములను గ్రహించును.

నేత్రాది ఇంద్రియములచే గ్రహింపబడు విషయములలో నెక్కటియు మనస్సుచే గ్రహింపబడనిది యుండదు. అన్ని యింద్రియములతోను మనస్సునకు సంబంధ ముండును కాబట్టి చక్షువుతో చూచి తెలిసికొనినదానిని స్పృశించి యెరుగుట కును, వామనేత్రముతో చూచిన దానిని దక్షిణనేత్రముతో గుర్తించుటకును, ఇంద్రియంతర వికారమునకు హేతువైన స్మృతి కాశ్రయమగుటకును మనస్సునకు వీలున్నది. చక్షువుతో చూచును; జిహ్వతో నాస్వాదించును; నాసీకతో నాఘ్రాణించును; త్వగింద్రియముతో స్పృశించును అను నిట్టి ప్రయోగములును మనస్సున నన్వయింపవచ్చును. కాబట్టి, యే హేతువులతో సిద్ధాంతి ఆత్మకు సిద్ధింపజేయ యత్నించు చున్నాడో యీ హేతువులన్నియు మనస్సునందు వర్తింప గలవు. కావున, మనస్సుకంటె వేరుగా ఆత్మయొకటి లేదని పూర్వపక్షి తాత్పర్యము.

ఉత్తరపక్షము:—

“జాతుజ్ఞాన సాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రమ్” 3.౧.౧౬

జాతుః = జాతయైన మనస్సునకు, జ్ఞాన సాధనోపపత్తేః = బాహ్య జ్ఞాన సాధనములవలె నాభ్యంతర జ్ఞానమున కొక సాధనముండుట యగత్యము కాబట్టి, సంజ్ఞాభేదమాత్రమ్ = సంజ్ఞలలో భేదముమాత్రమే.

జాతకు చక్షురాదీంద్రియములు బాహ్య జ్ఞానసాధనము లున్నట్లు, ఆభ్యంతర జ్ఞానములకు సాధనమొందుండవలసి యుండును. సుఖ దుఃఖాదులనేకము లాభ్యంతర విషయము

లున్నవి. వానిని తెలిసికొనుటకు అంతరింద్రియమొకటి తప్పక కావలసియుండును. బాహ్యేంద్రియములచే నుఖ దుఃఖాది జ్ఞానము కలుగనేరదు. మనస్సు నాయా విషయ జ్ఞానములకు కర్తగా నంగీకరింతుమేని దానికి కరణముగా నుపయోగించు అంతరింద్రియము వేరొండు కావలసియుండును. ఒకే వస్తువు కర్తృకరణములుగా నంగీకరింప వీలుండదు. కారణము కర్తృకరణ ధర్మములు వేరగుటయే. కాగా, ఉభయపక్షము లందును జ్ఞాతృ పదార్థ మంగీకరింపక తప్పదు. ఆ పదార్థము నెకరు ఆత్మయనియు, మఱియొకరు మనస్సు అనియు నందు రేని నామములలో భేదమేర్పడుచున్నది. పూర్వపక్షి యభి ప్రాయము ననుసరించి జ్ఞాతృ పదార్థము మన స్సనబడినచో వేరొక నామముగల యంతరింద్రియము నంగీకరింపవలసి వచ్చును. సిద్ధాంతి పక్షమున జ్ఞాత ఆత్మయనబడును. అంత రింద్రియము మన స్సనబడునని వివేకము.

బాహ్య విషయములను తెలిసికొనుటకు బాహ్యేంద్రి యములను కరణము లపేక్షితము లయినట్లు అభ్యంతర విష యముల కరణాపేక్ష నియమము లేకుండుటచే నాభ్యంతర కరణము వేరొండేల యన,

“నియమశ్చ నిరనుమానః” ౩.౧.౧౭.

నియమశ్చ = బాహ్యవిషయములకు బాహ్యకరణము లుండ వల యునుకాని అభ్యంతర విషయముల కట్టి కరణాపేక్ష యుండదను నియ మము, నిరనుమానః = నిర్బుక్తికము - నిష్ప్రమాణము.

ఎవడేని కరణవ్యాపారము లేకయే కర్మగోచర క్రియను కలిగింప గలుగుచో పైనియను మంగీకరింప నగును కాని యట్లు కానరాదు. కురారము (గొడ్డలి) నాడింపకయే యెవడైనను కొమ్మను నరుక గలుగునా? లేదు. బాహ్యక్రియ లకు కరణము కావలసి యుండును కాని ఆభ్యంతర క్రియల కక్కఱ లేదందుమా? క్రియలలో నట్టి భేదము నభియుక్తులు (శాస్త్రవేత్తలు) అంగీకరింపరే. కాబట్టి యొకక్రియకు కరణ మానశ్యకము, మఱియొకటి కనానశ్యక మనుట నిర్వృక్తి కము. బాహ్య విషయజ్ఞానమున కరణ మెట్లు కావలయునో ఆభ్యంతర విషయజ్ఞానమును విషయజ్ఞానమే కావున కరణము కావలసియే యుండును కాబట్టి బాహ్యవిషయజ్ఞానార్థము చక్షురాది బాహ్య కరణముల నెట్లుపయోగించునో అట్లే యాభ్యంతర సుఖదుఃఖాది జ్ఞానార్థము మనస్సును వ్యాపార వంతముగా చేయునట్టి యాత్మ యొందు స్వీకరింపక తప్పదు.

(ఆత్మనిత్యత్వ విచారణ)

“పూర్వాభ్యస్త స్మృత్యనుబంధా జ్ఞాతస్య హర్షభయ శోక సంప్రతిపత్తేః” ౩.౧.౧౮.

జాతస్య = జన్మించిన బాలునియందు, పూర్వాభ్యస్త స్మృత్యను బంధాత్ = పూర్వమనేక పర్యాయము లనుభవించిన పదార్థముల స్మృతి సంబంధహేతువైన సంస్కార విశేషమువలన, హర్షభయశోక సంప్రతిపత్తేః = హర్ష భయశోకములు లభించుటవలన, ఆత్మ నిత్యము.

జన్మించిన తదుపరి బాలుడు కొండొకవేళ నవ్వును. మరియొకప్పుడు కంపించును. ఇంకొకయెడ నేడ్చును. నవ్వును

కంపము, గోదనము ననునీభావములు హర్షభయ శోకములు లేక కలుగ నేరవు. లోకమున హర్షము కలిగినపుడు నవ్వుటయు, భయము కలిగినపుడు కంపించుటయు, శోకమువలన నేడ్చుటయు మనము చూచుచున్నాము. కాబట్టి హర్షాదులు శవ్యమున్నగువానికి నిమిత్తములని తేలుచున్నది. క్రొత్తగా జన్మించిన బాలుడు తనకు క్రొత్తగా ప్రత్యక్షమగు పదార్థములలో నేది యిష్టమో - సుఖకరమో - దుఃఖకరమో యెఱుగజాలడు. కాని యిష్టానిష్ట వస్తువులు ప్రాప్తించినపుడా బాలుడు సంతసించుటయు, దుఃఖించుటయు చూచుచున్నాము. ఈ హర్ష శోకములకు కారణము పూర్వానుభవ స్మరణ తక్కువేరొండు కానరాదు. స్మరణము సంస్కార జన్యము. బాలునిలో నిట్టిసంస్కారము లేన్నడు కలిగియుండును జన్మించుటకు పూర్వ మాబాలుడు లేనిపక్షమున! కావున ఈజన్మకు పూర్వమే వేరొక జన్మమందీ సంస్కారమునకు తగిన యభ్యాసము కలిగియుండవలయునని తేలుచున్నది. ఇట్లాయా జన్మలలో కనబడు హాసిత శోకాదులను చూచి పూర్వపూర్వజన్మల నూహింపనగును. అందువలన ఆత్మనిత్యము అనాదియని సుఖముగా సిద్ధమగుచున్నది.

ఒక విషయమునకు సంబంధించిన యనేక విజ్ఞానముల శుద్ధయింపజేయుట యభ్యాసము. ఒకానొక ప్రత్యక్షజ్ఞానము నశించిన తదుపరి ఆజ్ఞానమునకు విషయమైన వస్తువే విషయముగాగల జ్ఞానము స్మృతి. స్మృతి సంబంధమునకు కారణమైన భావనాసంస్కారము అనుబంధము. మరణాదులకు

సాధనములైన సర్వాదులు సమీపించినపుడు వానినుండి తొలగిగోరిన వ్యక్తికి కలుగు “దీనిని తప్పుకొనజాలను” అను భావము భయము. ఇట్లమైన పదార్థము వియక్తమైనపుడు మరల దానిని బొందజాల నను జ్ఞానము శోకము. ప్రాప్తి, అనుభవము, సంప్రతిపత్తి యనునవి పర్యాయపదములు.

పూర్వపక్షము:—

“పద్మాదిషు ప్రబోధసమ్మీలన వికారవ త్తద్వీకారః”

3.౧.౧౯.

పద్మాదిషు = తామరపువ్వులు మున్నగువానియందు కనబడు, ప్రబోధసమ్మీలన వికారవత్ = పుష్పదళముల వికాససంకోచములవలె, తద్వీకారః = బాలకునందు కలుగు హసితాదివికారములు స్వాభావికములగుటచే హర్షశోకాదులవలన ననుట యుక్తము కాదు.

కమలాది పుష్పములలో కలుగు వికాసాదులు వస్తుస్వభావజన్యము లయినట్లు బాలకునందు కలుగు హసితాదులును స్వభావ జన్యములే కాని యన్యముకాదు. హసితాదులకు కారణములుగా హర్షాదుల నూహించి యట్లుపై ఆత్మనిత్యమని తర్కించుట గౌరవము.

ఉత్తరపక్షము: —

“నౌష్ణశీతవర్షకాల నిమిత్తత్వాత్ పంచాత్మక వికారాణామ్” 3.౧.౨౦.

పంచాత్మక వికారాణామ్ = పాంచభౌతికములయిన పద్మాదుల వికారములకు, ఉష్ణ శీత వర్షకాల నిమిత్తత్వాత్ = ఉష్ణ శీత వర్షకాలములు నిమిత్తములగుట వలన, న = (ప్రబోధాదులు స్వభావ జన్యములగుటచే) హసితాదులు నట్లేయనుట తగదు.

పద్మాదులలో కలుగు ఉన్నీలన నిమిలనములు నిర్మి
మిత్తములుకావు. ఉష్ణశీతాదులు వానికి నిమిత్తములు. ఉష్ణా
దులున్నపుడే వికాసాదులు కలుగును. లోకమున కలుగు
వికారములన్నియుసనిమిత్తకములే నిమిత్తములేని వికారమెన్న
డును చూడనేరము. ఇట్లే బాలునిలో నేర్పడు హాసితాదులును
వికారము లనుట నిర్వివాద విషయము. వానికి కారణములు
హర్షాదులు. అందులకు నిమిత్తము పూర్వాభ్యస్త సంస్కార
జనితస్మృతి యనకతప్పదు. కాబట్టి ఆత్మ యనాది, నిత్యమ
నియే సిద్ధాంతము.

“ప్రేత్యాహారాభ్యాస కృతాత్ స్తన్యాభిలాషాత్.”

3.౧ ౨౧.

ప్రేత్య = మరణించి మరల జనించిన బాలకుని, ఆహారాభ్యాస
కృతాత్ = ఆహారాభ్యాసము వలన జనించిన, స్తన్యాభిలాషాత్ =
మాతృస్తనములోని పాలను గ్రహించుకోరిక వలన.

బాలకుడు జన్మించినతోడనే తల్లిస్తనములనుండి
స్తన్యమును గ్రహింప వలయునని యత్నించుట లోకసిద్ధ విష
యము స్తన్యముకొఱకు బాలునిలోనేర్పడు నీప్రవృత్తి యభి
లాషాపూర్వకము. బాలునిలో నేర్పడు నీస్తన్యాభిలాషయు
నాహారాభ్యాసము వలనకలుగును. ఆహారము తీసికొనుట కల
వాటు పడినవారే యాకలిగొన్నపుడు దాని నివారణకొఱకు
మరల నాహారము తీసికొన యత్నింతురు. క్రొత్తగాజన్మించిన
బాలు డంతకుపూర్వము ఊళ్ళీడితూండే పాల నాహారముగా
గ్రహించియుండడేని ప్రస్తుతప్రవృత్తి యతనిలో కలుగనేరదు.

కాబట్టి బాలు డీజన్మకు పూర్వమే క్షీరగ్రహణమున కభ్యస్తుడై యున్నట్లు తేలుచున్నది. పూర్వాభ్యాస స్మరణమువలననే యీ జన్మమందు తుత్పీడితుడై స్తవ్యమునకై ప్రవర్తించుచున్నాడు. అందువలన నీబాలున కీ శరీరప్రాప్తికి పూర్వము మరియొక శరీరముతో సంబంధ మున్నట్లు తేలుచున్నది. ఇట్లే శరీరాంతరమును, కాబట్టి యాత్మ యనేక శరీరములతోనంబద్ధమగుచు నిత్యముగా నుండును.

పూర్వపక్షము:—

“అయస్కాయస్కాంతాభిగమనవత్ తదుపసర్పణమ్”

3. ౧. ౨౨.

అయస్కాయ = ఇనుపముక్కలు నూదులు మొదలగునవి, అయస్కాంతాభిగమనవత్ = నూదంటురాతి నెరుక్కొని సమీపించునట్లు, తదుపసర్పణమ్ = బాలకుడు జన్మించుటయే తడవుగా స్తనములచేత జేరును.

నూదులు నూదంటురాతిని సమీపించుట స్వాభావికమైనట్లు బాలుడు జన్మింపగానే మాతృస్తనతటముల చేత కేగుట స్వాభావికమేయగును. ఇందు పూర్వాభ్యాస జనిత స్తన్యాభిలాష కారణమనుట పొసగదు. కాబట్టి జన్మ జన్మాంతరముల నూహించి యాత్మ నిత్యమనుట యుక్తి విరుద్ధము. ఉత్తరపక్షము:—

“నాన్యత్ర ప్రవృత్త్యభావాత్” 3. ౧. ౨౩.

అన్యత్ర = లోహముకాక యితరలోహదులలో, ప్రవృత్త్యభావాత్ = నూదంటు రాతిని సమీపించుట జూడకపోవుట వలన, న = స్తవ్యప్రవృత్తి స్వాభావిక మనుట తగదు.

సూదులు సూదంటురాతిని సమీపించుట నిర్మిమిత్తమై
స్వాభావిక మగునెడల నితర లోష్ఠాదులు నట్లేల సమీపింపవు?
సూదుల యభిసర్పణమున నిమిత్త మొందులేకున్న ఇతర పదార్థములు నట్లే సూదంటురాతి నభిగమింపవలసియుండును. అట్లు
చూడబడకపోవుటచే సూదుల యభిసర్పణమునకు కొండొక
నిమిత్తమట నుండి తీరవలయును. అది యదృష్టమైన వస్తు
శక్తిరూపమే కావచ్చు. అట్లే బాలకుని స్తన్యాభిలాష నిర్మి
మిత్తము కానేరదు. ఆనిమిత్తమును పూర్వజన్మాభ్యాసజనిత
సంస్కారోద్బుద్ధమగు స్మృతియే కావలయును. కాబట్టి
జన్మాంతరసిద్ధి పూర్వకముగ నాత్మ నిత్యమనియే స్థిరపడు
చున్నదని వివేకము.

“వీతరాగ జన్మాదర్శనాత్” 3.౧.౨౪.

వీతరాగ జన్మాదర్శనాత్ = రాగద్వేషదులు నశించినయోగి
జన్మించుట చూడము. కాబట్టి యాత్మ నిత్యము.

మఱియు పుట్టునట్టి ప్రతిప్రాణియు రాగముతో కూడి
యుండుట మనము చూచుచున్నాము. రాగరహిత జన్మ
మొందును కానరాదు. రాగమనునది పూర్వానుభూత
విషయ చింతన వలననే కలుగును. పూర్వానుభూత విషయ
ముల స్మరింపకయే యట్టివాని యందు రక్తుడగుట యసంభ
వము. ఇప్పుడిప్పుడే జన్మించిన బిడ్డకు విషయముల పూర్వాను
భవ మీజన్మమందు కలుగ నేరదు. మరియొక జన్మమందు
శరీరములేక యనుభవము కలుగదు. కాబట్టి జన్మ జన్మాంత
రములనుండి యాత్మ యనాదియై, నిత్యమనక తప్పదు.

పూర్వ సూత్రమున కేవల స్త్రీవ్యమున ననురాగము వర్ణింప బడినది. ఇట పదార్థ మాత్రమున రాగము ప్రాణుల కున్నట్లు ప్రదర్శింప బడినదని వివేకము.

పూర్వపక్షము:—

“సగుణ ద్రవ్యోత్పత్తివత్తదుత్పత్తిః” 3.౧.౨గీ.

సగుణ ద్రవ్యోత్పత్తివత్ = ఘటపటాది వస్తువులు గుణసమేతములై పుట్టుట స్వాభావిక మైనట్లు, తదుత్పత్తిః = రాగముతో జన్మించుట యాత్మకు స్వాభావికము.

ఘటపటాది వస్తువులన్నియు పుట్టుకతోనే సగుణములై యుండుట స్వభావముగా చూచుచున్నాము. గుణసమేతమగు సుత్పత్తికి కారణాంతరము చూడజాలము. అట్లే యాత్మయు సరాగముగ జన్మించుట స్వాభావికమగును. కాగా జన్మజన్మాంతరముల నూహించి యందువలన నాత్మ యనాదియనియు, నిత్యమనియు నెంచుట సరిగాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“న సంకల్ప నిమిత్తత్వాద్ రాగాదీనామ్” 3.౧.౨౬.

రాగాదీనాం = రాగజ్వేషదులు, సంకల్పనిమిత్తత్వాత్ = (ఇది నాకిష్టమును సాధించును. ఇదినాకనిష్టమును కలిగించును. అనుపూర్వానుభూతవిషయాను చింతనము సంకల్పము.) ఇట్టిసంకల్ప జనితమగుట వలన, న = సరాగజన్మ స్వాభావికము (నిర్నిమిత్తము) అనుట యుక్తముకాదు.

ఘటపటాది ద్రవ్యములు సగుణములై జన్మించుట స్వాభావికముకాదు. ఘటము కపాలరూప కారణజన్యమైనట్లు ఘటమునందలి గుణములును కపాలములలోని గుణములు

నిమిత్తములుగా జనించును. కాబట్టి సగుణ ఘటోత్పత్తి నిర్నిమిత్తకమనుట న్యాయసంగతముకాదు.

శాస్త్రాంతరమున నిట్లే వర్ణింపబడినది. (ద్రవ్యాణి ద్రవ్యాంతర మారభంతే గుణాశ్చ గుణాంతరమ్. వై. ౧.౧. ౧౦.) ద్రవ్యములు ద్రవ్యాంతరమును, గుణములు గుణాంతరమును జనింపజేయునని సూత్రాభిప్రాయము. ఘట పటాదులగుణములు సకారణకములైనట్లు రాగాదులును సనిమిత్తకములే. ఇట నిమిత్తము పూర్వానుభూత విషయానుచింతనకుమించి మఱియొండు కాజాలవు. కాబట్టి, పూర్వానుభవము జన్మాంతరము నూహింపజేయగా నాత్మ యనాదియై, నిత్యమగుచున్నది.

(శరీరపరీక్షణ)

“పార్థివం తద్విశేషగుణోపలభ్యే” 3.౧.౨౭.

తద్విశేష గుణోపలభ్యే = పృథివికి సంబంధించిన విశేషగుణము లభించుట వలన, పార్థివమ్ = మనవంటి ప్రాణుల శరీరము పార్థివము.

పృథివి గంధవతి. శరీరము గంధవంతము. కాబట్టి యీ మన శరీరము పృథివ్యాత్మకమని బోధపడుచున్నది. జలము, అగ్ని మున్నగు ద్రవ్యములు, రసరూపాదులు శరీరమున గాన నగుచుండుటచే శరీరము పార్థివ మనుటెట్లన, రసరూపాదులు శరీరమున నున్నవనుట సత్యమే. కాని శరీరము పార్థివ మనుటలో నితర ద్రవ్యములకు సంబంధించిన యణువులు శరీరమున సంయుక్తములు కావని సూత్రార్థము కాదు. పార్థివేతర పరమాణువులు శరీరారంభకములుకావు. శరీరము

పార్థివమనగా పార్థివ పరమాణువులు ప్రాధాన్యములై శరీరా
రంభకములనియు, తదితర ద్రవ్యాణువులు సంయుక్తములై
యప్రధానములుగా నుండుననియు సూత్రాభిప్రాయము.
కాబట్టి శరీరము పార్థివ మనుట దోషరహితమే యనిభావము.

“శ్రుతి ప్రామాణ్యచ్చ” 3.౧.౨౮.

(శ్రుతి ప్రామాణ్యచ్చ = శ్రుతి ప్రామాణ్యము వలనను,

(... .. భస్మాంతగ్ం శరీరమ్. యజు. ౪౦.౧౫.)

అను నిట్టి శ్రుతులనుబట్టి చూచినను, శరీరము పార్థివమనియే
తెలియుచున్నది. శరీరము భస్మాంతమని శ్రుతి చెప్పుచున్నది.
భస్మము పార్థివము కాబట్టి శరీరము పార్థివమే.

పూర్వపక్షము:— (ఇంద్రియ పరీక్షణ)

“కృష్ణసారే సత్యపలంభాత్ వ్యతిరిచ్యచోపలంభాత్
సంశయః” 3.౧.౨౯.

కృష్ణసారే సతి = కంటిలోని నల్లనిభాగము కృష్ణసారమనబడును.
అది యున్నపుడు, ఉపలంభాత్ = వస్తువు గ్రహింపబడుటవలన, వ్యతి
రిచ్యచ ఉపలంభాత్ = అది లేనపుడును (విషయములు దానికి దూరముగా
నున్నపుడు) ఉపలబ్ధి కలుగుట వలన, సంశయః = కృష్ణసారమే యింద్రి
యమా ? మరి యెంతా? యని సంశయము కలుగుచున్నది.

కంటిలోని కృష్ణసారము (నల్లగ్రుడ్డు)న్నపుడు వస్తు
వులు గ్రహింపబడుచున్నవి. దానికి దూరముగానుండు వస్తు
వులును తెలిసికొనబడుచున్నవి. నల్లగ్రుడ్డు నేత్రేంద్రియము
కాక మరియొకటి యగునేని యదిలేనపుడు వస్తువులు తెలియ
బడవలయును. అట్లు తెలియబడవు. నల్లగ్రుడ్డు మాత్ర

మిండియమైన దానికి దూరముగానుండి దానితో సంయుక్తములు కాని వస్తువులు తెలియబడకుండవలయును. అట్లుగాక దూరమున నున్న వస్తువులును తెలియబడుచున్నవి కాబట్టి నల్లగుడ్డే నేత్రేంద్రియమా? లేక యందుండు తైజస పదార్థమిండియమా? యని సందేహభిప్రాయము.

నల్లగుడ్డు పార్థివపదార్థము. అది తనతో సంయుక్త వస్తువును గ్రహింపనేరదు. కంటితో సంయుక్తముకాక దూరముగనుండు వస్తువులు నిత్యము మనము గ్రహించుచునే యున్నాము. కాబట్టి నల్లగుడ్డు ఇంద్రియముకాదు. అందు తేజస్సునకు సంబంధించిన పదార్థము వేరుగా నుండును. అదియే నేత్రేంద్రియమని వైదికుల సిద్ధాంతము. జాద్గులు నల్లనిగుడ్డే యింద్రియమందురు.

ఉత్తరపక్షము:—

“మహా దణుగ్రహణాత్” 3.౧.3౦.

మహాదణుగ్రహణాత్ = నల్లగుడ్డుకంటె పెద్దవస్తువులు దానికంటె చిన్నవస్తువులు గ్రహింప బడుచుండుటచే నది నేత్రేంద్రియము కాదు.

కృష్ణసారము మాత్ర మిండియ మగునెడల దాని కంటె మహాత్తులు, మహత్తరములు, మహత్తమములు నైన వస్తువులుకానీ, దానికంటె నణువులు, నణుశరములు, నణు తమములు నైన వస్తువులుగానీ దానిచే గ్రహింపబడకుండ వలయును. తైజస పదార్థములో తక్కు తదితర ద్రవ్యములలో స్వపరిమాణమునకు మించిన పరిమాణము కలవానిని గ్రహింప జేయగల సామర్థ్యములేదు. కాబట్టి కృష్ణసారమిండి

యము కాదు. అందుండు తైజస పదార్థమతి సూక్ష్మమింద్రియము. కృష్ణసారము దాని కధిష్ఠానము మాత్రము.

అయినను ఇంద్రియముతో సన్నికృష్టములు కాక దూరమున నున్న చిన్న, పెద్దవస్తువులు దానిచే నెట్లు గ్రహింపబడునన,

“రశ్మ్యర్థ సన్నికర్ష విశేషాత్ తద్గ్రహణమ్” 3.౧. 3౧.

రశ్మ్యర్థసన్నికర్ష విశేషాత్ = నేత్ర రశ్మితో వస్తువులు సంయుక్తము లగుట వలన, తద్గ్రహణమ్ = చిన్న పెద్దవస్తువులు గ్రహింప బడుచున్నవి.

దీపపుకాంతి దీపమునకు దూరముననుండు వస్తువులను జేరి వానిని ప్రకాశింప జేయునట్లు కృష్ణసారగోలకముననుండు నేత్రేంద్రియరశ్మి దూరమున నుండు వస్తువులతో సంయుక్తమై వానిని గ్రహింప జేయును. నేత్రేంద్రియము కంటె వస్తువు చిన్నదైనను, లేక పెద్దదైనను దానితో రశ్మి (కాంతి) సంయుక్తమగుట కెట్టి యాటంకము నుండదు. కాబట్టి మహదణుభేదము లేక యన్నిటిని గ్రహింప వీలగుచున్నదని తాత్పర్యము.

పూర్వపక్షము:—

“తదనుపలభ్యే రహేతుః” 3.౧. 3౨.

తదనుపలభ్యే = ఇంద్రియవస్తు సంయోగమునకు కారణమైన రశ్మి ప్రత్యక్షము గాకపోవుట వలన, అహేతుః = ‘రశ్మ్యర్థ సన్నికర్షము వలన, ననెడి హేతువు సరికాదు.

నేత్రేంద్రియమునకు సంబంధించిన రశ్మి యొందు పత్యక్ష ప్రమాణసిద్ధ మగునెడల గోలకముకంటె భిన్నమైన

నేత్రేంద్రియమునకు దూరమున నుండు వస్తువు లారశ్మితో సంయుక్తములై గ్రహింపబడగల వనుట యుచితమగును. నేత్రరశ్మి ప్రత్యక్షముకాదు. కాబట్టి రశ్మియేలేదు. రశ్మి యున్న నది త్రైజస మగుటచే రూపవంతమై దీపకాంతివలె ప్రత్యక్షముగా గ్రహింపనగును. గ్రహింపబడ కుండుటచే రశ్మ్యర్థ సన్నికర్షమువలన దూరస్థ వస్తుగ్రహణమని చెప్పుట ప్రమాణవిరుద్ధము.

ఉత్తరపక్షము:—

“నానుమియ మానస్య ప్రత్యక్షతోఽనుపలబ్ధి రభా”
వహేతుః 3.౧.33.

ప్రత్యక్షతః = ప్రత్యక్షముగా, అనుపలబ్ధిః = తెలియబడుతుండుట,
అనుమియ మానస్య = అనుమానముచే తెలియబడు వస్తువుయొక్క,
అభావహేతుః = అభావమునకు హేతువున = కాదు.

కొండాక వస్తువు ప్రత్యక్షము కానంతమాత్రమున నది లేదని యనుట తగదు. వస్తుసద్భావము అనుమాన ప్రమాణము చేతను సిద్ధముకాగలదు. చంద్రుని పరభాగముకానీ, భూమి యధోభాగముకానీ ప్రత్యక్షముగా గ్రహింపబడనంత మాత్రమున లేదందుమా? అనుమానముచే నవి సిద్ధించుచున్నవి. అట్లే నేత్రరశ్మియు ననుమానముచే తెలియనగును. నేత్రమునకు, వస్తువునకు మధ్యలో నేదేని యావరణము (అడ్డు)న్న నావస్తువు గ్రహింపబడదు. లేకున్న గ్రహింపబడును. ఇట్టి యావరణాదులద్వారా నేత్రేంద్రియముతో వస్తువును సంయుక్త మొనర్చు సంయోజకము నేత్రరశ్మి

యొండు కలదని యూహింపనగును. కాబట్టి ప్రత్యక్షగ్రహణము రశ్మిభావమును సిద్ధింపజేయనేరదని వివేకము.

రశ్మి సదృశము సిద్ధించినను నది రూపవంత మగుటచే ప్రత్యక్షగ్రాహ్య మేలకాదనగా,

“ద్రవ్యగుణ ధర్మభేదాచ్ఛోలబ్ధినియమః” 3.౧.3౪.

ద్రవ్యగుణధర్మ భేదాచ్ఛ = ద్రవ్యధర్మ విశేషమువలనను, గుణధర్మ విశేషము వలనను, ఉపలబ్ధినియమః = చాక్షుష ద్రవ్యోపలబ్ధినియమ మేర్పడుచున్నది.

రూపవంతమగు ప్రతి ద్రవ్యమును ప్రత్యక్షము కావలయు నను నియమము లేదు. అట్లుగూచో రూపవంతములగు ద్వ్యణుకములును ప్రత్యక్షము కావలసియుండును. కావున కొంతొక వస్తువు ప్రత్యక్షము కావలయుననిన నది మహత్త్వముగలదై యనేక ద్రవ్యవంతమై ఉద్భూత రూపము కలదై యుండవలయును. రశ్మిలో రూపమున్నను ఉద్భూతత్వమను గుణధర్మవిశేషము లేకపోవుటచే నది చాక్షుష ప్రత్యక్ష గోచరము కాదు.

ఈ సూత్రమున ద్రవ్య ధర్మభేదము మహత్వాది విశేషమనియు, గుణధర్మభేదము ఉద్భూతత్వ విశేషమనియు వివేకము.

పూర్వపక్షముః— (తటస్థుడు)

“మధ్యందినోలాకాప్రకాశానుపలబ్ధివత్ తదనుపలబ్ధిః—

3.౧ 35.

మధ్యందిశోల్కాప్రకాశానుపలబ్ధివత్ = పగటివేళనుల్కాప్రకాశము ప్రత్యక్షముకానట్లు, తదనుపలబ్ధిః చాక్షుషరశ్మియు గ్రహింపబడదు.

రాత్రియందు ఆకాశము నుండి యప్పుడపుడు నేర్పడు నుల్కాపాతములను మనము చూచు చుందుము. పగటియందు నట్టివి జరుగుచుండును. కాని మనము వానిని జూడనేరము. కారణము సూర్యకాంతి యెక్కువగా నుండుటచే నందుల్కాకాంతులు తిరోభూతము లగుచు. అధికకాంతి యల్పకాంతిని తనలో నిముడ్చుకొనును. అందువలన నది వేరుగా గ్రహింపబడదు. ఈస్థితినే యభిభవ మందురు. ఇట్లే నేత్రరశ్మి సూర్యరశ్మిచే నభిభూతమై గ్రహింపబడదని భావము.

ఉత్తరపక్షము: —

“న రాత్రావప్యనుపలభ్యే” 3.౧.3౬.

రాత్రావపి = రాత్రియందును, అనుపలభ్యే = ప్రత్యక్షము కాకుండుటవలన, న = అభిభూతమగుటచే నేత్రరశ్మి ప్రత్యక్షము కాదనుట యుక్తి విరుద్ధము.

సూర్యకాంతిచే నేత్రరశ్మి యభిభూతమై గ్రహింపబడకున్న రాత్రియందైనను ప్రత్యక్షము కావలసియుండును. ఉల్కాపాతము పగలు కనబడకున్నను రాత్రి కననగుచున్నది. అందువలన నుల్కాప్రకాశము పగలు అభిభూతమయి ప్రత్యక్షము కాదనుట యుక్తి సంగతమే యగును. కాని నేత్రరశ్మి కిది వర్తింపదు.

అట్లయిన నేత్రరశ్మి యేల స్రవ్యక్షము కాదన,
 “బాహ్య ప్రకాశానుగ్రహాత్ విషయోపలభ్యే రనభి
 వ్యక్తితాఽనుపలభిః” ౩.౧.౩౭.

బాహ్యప్రకాశానుగ్రహాత్ = బాహ్యప్రకాశ సాహాయ్యము
 వలన, విషయోపలభ్యే = వస్తుగ్రహణ మేర్పడు చుండుటచేత, అనభి
 వ్యక్తితః = ఉద్భూతము కాకుండుట వలన, అనుపలభిః = నేత్రరశ్మి
 గ్రహింపబడదు.

ఎయ్యది స్వవిషయమును గ్రహింపజేయుటలో బాహ్య
 ప్రకాశము నపేక్షించునో యది యనుద్భూతమగుటచేతనే
 గ్రహింపబడదు. అభిభవ మక్కడ కారణముకాదు. చాక్షుష
 రశ్మి స్వవిషయమును గ్రహింపజేయుటకు బాహ్యప్రకాశ
 సాహాయ్యము నపేక్షించును. కాబట్టి యది యనుద్భూత
 మగుటచేతనే చాక్షుషము కాకున్నది. అన్యకాంతిచే నభి
 భూతమగుట దాని యనుపలభికి కారణముకాదు.

ఉల్కాప్రకాశమునలె నభిభూతమై నేత్రరశ్మి ప్రత్య
 క్షము కాకున్నదని యేల నుడువరాదన,

“అభివ్యక్తాచాభిభవాత్” ౩.౧.౩౮.

అభివ్యక్తాచ = ఉద్భూతమై బాహ్యప్రకాశ సాహాయ్యము నపే
 క్షింపనిది, అభిభవాత్ = అభిభూతమగును.

చక్షురింద్రియముచే గ్రహింపబడి (ఉద్భూతమై)
 బాహ్యప్రకాశ సాహాయ్యము నపేక్షింప నట్టిది యభిభూత
 మగును. ఉల్కాప్రకాశ మిట్టిదే. బాహ్యప్రకాశము లేనపు
 డది చక్షుర్గోచర మగుచున్నది. అందువలన నది యుద్భూత

రూపవంతము. కాబట్టి దానికంటె మించిన సూర్యకాంతిచే పగటివేళ నది యభిభూతమగుచున్నది. నేత్రరశ్మి యట్లుకాదు. అదియెన్నడు సభివ్యక్తముకాదు. ఉద్యాత రూపవంతమై చక్షుగ్గోచర మగునదికాదు. స్వవిషయమును గ్రహింప చేయుటలో బాహ్యప్రకాశ సాహాయ్యము నవేక్షించును. కాబట్టి, నేత్రరశ్మియుండియు సభిభూత మగుటచే నుపలబ్ధము కాదనుట తగదు. అనుద్యాత మగుటచే నుపలబ్ధముకాదనుటయే యుక్తి సంగతము.

“నక్తంచర నయనరశ్మి దర్శనాచ్చ.” 3.౧.3౯.

రాత్రియందు చరించు మార్జాలము మున్నగు జంతువుల నేత్రములందు రశ్మి జూడబడుట వలన ప్రాణుల నేత్రములందు రశ్మి (కాంతి) యున్నదని తెయుచున్నది. మార్జాలాది జంతువుల జాతి తదితర ప్రాణులకంటె భిన్నమగుటచే వాని కన్నులందు రశ్మియున్నను ఇతర ప్రాణుల కన్నులందు రశ్మియుండదన వలను పడదు. జాతిభేదమున్నను ఆవరణ మున్నపుడు మార్జాలాదులును జూడజాలవు. కావున వాని కన్నులు నితర ప్రాణుల కన్నుల వంటివే యని తేలుచున్నది. కాబట్టి నేత్రరశ్మి సద్భావము నిర్వేవాద సిద్ధము.

ఇంద్రియములు రశ్మిద్వారా వస్తువునుచేరి దాని నెఱుగజేయు (ప్రాప్యకారిత్య) పక్షమున రశ్మ్యర్థసన్నికర్ష విశేషము హేతువు కాగలదు. అట్లుకాక యప్రాప్యకారిత్య పక్షమున రశ్మ్యర్థ సన్నికర్షవిశేషము హేతువు కానేరదని శంకించుచున్నాడు.

అప్రాప్యగ్రహణమ్ కాచాభ్రపటల స్ఫటికాంత

రితోపలభేః ౩.౧.౮౦.

కాచాభ్రపటల స్ఫటికాంతరితోపలభేః = గాజు, అభ్రకము, స్ఫటికము వీనిలో నేదేని యావరణముగా నున్నను నేత్రేంద్రియము వస్తువును గ్రహింపగలుగు చున్నది. కాబట్టి, అప్రాప్యగ్రహణమ్ = ఇంద్రియముతో సన్నికృష్టమై వస్తువు గ్రహింపబడుచున్న దనుట సరికాదు.

ఆవరణము (అడ్డు) లేని తావులందు దూరస్థ వస్తువు తెల్లు చతురిందియములచే గ్రహింపబడుచున్నచో యట్లే స్ఫటికాదులచే నడ్డగింపబడిన వస్తువులును చాక్షుష ప్రత్యక్షమునను విషయము లగుచున్నవి. ఇంద్రియము వస్తుస్థలమున కేగి దానితో సన్నికృష్టమై యద్దానిని ప్రకాశింపజేయునదగు నెడల అవ్యవహితములే గ్రహింపబడవలయును. వ్యవహితములు (ఆవరణముకలవి) గ్రహింపబడవు. వ్యవధానము (అడ్డు) న్నపుడు ఇంద్రియము వస్తువుతో సన్నికృష్టము కాజాలదుకదా! స్ఫటికాదులచే వ్యవహితములయ్యు వస్తువులు నేత్రముచే గ్రహింపబడుచుండుట లోకసిద్ధమగుటంజేసి ఇంద్రియము ప్రాప్యకారి కాక యప్రాప్యకారి యని తెలియుచున్నది. అల్లంగీకరించిన వస్తుగ్రహణమున రశ్మ్యర్థ సన్నికర్షము హేతువు కానేరదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“కుడ్యాంతరి తానుపలభ్యే రప్రతిషేధః” ౩.౧.౮౧.

కుడ్యాంతరి తానుపలభ్యే = గోడచేనడ్డగింప బడిన వస్తువులు గ్రహింపబడ కుండుటవలన, అప్రతిషేధః = రశ్మ్యర్థ సన్నికర్షము హేతువు కాదనుట యుక్తముకాదు.

ఇంద్రియము అప్రాప్యకారి యగునెడల కుడ్యానులచే నడ్డగింపబడిన వస్తువుల జ్ఞానమును కలుగవలయును. అట్లు కలుగుటలేదు. కాబట్టి యింద్రియము అప్రాప్యకారికాదు. ప్రాప్యకారియే. ఇంద్రియము రశ్మిద్వారా వస్తువును ప్రాపించి యద్దానిని ప్రకాశింపజేయునని యభిప్రాయము.

ప్రాప్యకారియైన కుడ్యవ్యవహితములనలె కాచాభ్ర స్ఫటికాదులచే నడ్డగింపబడిన వస్తువు లేల గ్రహింబడకుండవన,

“అప్రతీఘాతాత్ సన్నికర్షోపపత్తిః” ౩. ౧. ౪౨

అప్రతీఘాతాత్ = (ప్రతీఘాతః = ప్రతీబంధము.) కాచాదులు నేత్రరశ్మికి ప్రతిబంధకములు కాకపోవుటవలన, సన్నికర్షోపపత్తిః = రశ్మిర్ధ సన్నికర్షము కలుగగలదు.

నేత్రరశ్మి తైజస మగుటవలన స్వచ్ఛమైన వస్తువులు దాని నడ్డగింపవు. స్ఫటికాదులు స్వచ్ఛద్రవ్యములు కాబట్టి యట్టి పదార్థములచే నడ్డగింపబడిన వస్తువులతో నేత్రరశ్మి సన్నికృప్త మగుటలో నెట్టి యాటంకము లేదు. అందువలననే యావస్తువులు గ్రహింపబడుచున్నవి.

స్ఫటికాదులు నేత్రరశ్మి నడ్డగింపవని యెట్లు విశ్వసింపవలయు ననిన,

“అదిత్యరశ్మేః స్ఫటికాంతరితేఽపిదాహ్యేఽవిఘాతాత్”

౩.౧.౪౩.

అదిత్యరశ్మేః = సూర్యరశ్మికి, స్ఫటికాంతరితేఽపి దాహ్యే = దీపింపజేయదగిన వస్తువు స్ఫటికాదులచే వ్యవహితమై యున్నప్పటికి

దానిని, అవిఘాతాత్ = దహింపజేయుటలో నెట్టివిఘాతము కలుగ
కొండుట వలన నేత్రరశ్మి నవి యడ్డగింపవని విశ్వసించుచుండును.

తపింపజేయుటకో లేక దహింపజేయుటకో ఏలయిన
వస్తువులు గాఙ, స్ఫటికము చున్నగువానిచే నాచరింపబడి
యున్నను సూర్యకిరణములు స్ఫటికాదులద్వారా ప్రవేశించి
యావస్తువును దహించుట చూచుచున్నాము. కిరణసంగ్రా
హక కాచయత్రము (భూతద్దము) ద్వారా సూర్యకిరణ
ములను, సులభముగా దహింపజేయదగు దూదియున్నగు వస్తు
వుపై పడునట్లుచేసిన నాకిరణము లావస్తువును దహించుట
చూచుచున్నాము. అట్లే నేత్రరశ్మియు పైజన మగుటచేత
కాచాదులచే నడ్డగింపబడ దని విశ్వసించుట కెట్టి యభ్యంత
రము నుండదని భావము.

పూర్వోక్తము:-

“నేత్రరేతర ధర్మప్రసంగాత్.” ౩.౧.౪౪.

ఇతరేతర ధర్మప్రసంగాత్ = కుడ్యాదుల ప్రతిబంధక ధర్మము
కాచాదులందును, కాచాదుల యప్రతిబంధక ధర్మము కుడ్యాదులందును
ప్రసక్తమగుటచేసి, న = పైనచెప్పినట్లు విశ్వసించు జనదు.

కుడ్యాదులు రశ్మిప్రతిబంధకములు కాచాదులుకావని
నిర్ణయింపదగిన నియమ మొందులేకుండుటచే ఒకదాని
ధర్మము మరియొకదానియందు ప్రసక్తము కాగలదు. కాబట్టి
సూర్యరశ్మివలె నేత్రరశ్మియు కాచాదులచే వ్యవహిత వస్తు
వులను చేరుట కాటంకము లేకపోవుటవలన వాని యుపలబ్ధి
కలుగుచున్నదనుట సరికాదని శంకాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:-

“అదర్శోదకయోః ప్రసాదస్వాభావాత్ యాపోఽలభ్యతే
త్త దుపలభ్యః” ౩.౧.౪౧.

అదర్శోదకయోః = అద్దము, జలము నను రెండును, ప్రసాద
స్వాభావాత్ = స్వచ్ఛస్వభావము కలవగుటవలన, యాపోఽలభ్యతే =
ప్రాణుల ముఖాదులు యాపములు కనబడునట్లు, తగుపలభ్యః = ప్రసాద
స్వభావముగల కాచస్పటి కాదులచే న్నడగింపబడిన వస్తువుతో నేత్రరశ్మి
సన్నికర్ష మేర్పడుట వలన నావస్తు విండియముచే గ్రహింపబడుచున్నది.

దర్పణము, జలము మున్నగువస్తువులు స్వచ్ఛములగు
టచే వానియందు వస్తువులు ప్రతిబింబించును. కాని, కుడ్యా
దులలో నట్లుకాదు. కాచాదులు స్వచ్ఛముగటచే నవి నేత్ర
రశ్మి నడ్డగింపవు అందువలన రశ్మిసన్నికృష్టములయి వస్తువులు
తెలియబడును. కాబట్టి స్వభావమే యిట నియమకారణము.
కాచస్వభావము కుడ్యమునకుగానీ, కుడ్యస్వభావము కాచా
దులకుగానీ లేదు. కావున నొకవస్తుధర్మము మరియొకవస్తువు
నందు ప్రసక్త మగు ననుట యుక్తిసంగతము కాదు.

స్వభావము నియామకకారణమైన, కాచస్పటికాదులు
ప్రతిబంధకములై కుడ్యాదు లప్రతిబంధకము లేలకావు?

“దృష్టానుమితానాం నియోగ ప్రతిషేధానుపపత్తిః”

౩.౧.౪౨.

దృష్టానుమితానాం = దృష్టములు, ననుమితములునైన వస్తువుల
విషయమున, నియోగప్రతిషేధానుపపత్తిః = ఇట్లుగా గాక! ఇట్లుకాకుండు
గాక! యను నియోగ ప్రతిషేధములు కూడవు.

లోకమున పదార్థములు దృష్టములు, అదృష్టములు లేక
యనుమితములు నని రెండువిధములు. ప్రమాణముల ద్వారా
దృష్టానుమితపదార్థములు మరియొక విధముగ నేల యుండ
రాదని ప్రశ్నించుట యుక్తముకాదు. చక్షువుచే తెలియబడు
రూపము నాసికచే నేల తెలియబడు రాదని కానీ, శాసికచే
గ్రహింపబడు గంధము నేత్రముచే తెలియబడుగాత యని
గానీ నియోగింపబడు కెవరికి శక్యమగును? రూపగంధాదులెట్లు
నియత స్వభావములు, నియతధర్మములు కలవై యన్యథా
నియోగింప ననువుకాకున్నచో యట్లే కాచాదులును నియత
స్వభావము కలవైయుండి మఱియొక విధమున నేల యుండ
గూడదని నియోగింప ననువుపశువు. కాబట్టి కాచాదులు
ప్రతిబంధకములు కాకపోవుటంజేసి ఇంద్రియరశ్మి వస్తువును
జేరి దానిని ప్రకాశింపజేయును. ఇట్లు నేత్రేంద్రియము ప్రాప్య
కారియనుట సిద్ధము.

శ్రోత్రేంద్రియము తక్క- యితరేంద్రియములన్నియు
చక్షురింద్రియమువలెనే గోలక భిన్నములై ప్రాప్యకారులు
(వస్తుస్సన్నికృష్టములై ప్రకాశింపజేయునవి) అని గ్రహింప
వలయును.

ఇంద్రియముల యేకత్వానేకత్వములు పరీక్షింపదలచి
సందేహించుచున్నాడు.

“నానాస్యత్వే నానాత్వా దవయవినానాస్థానత్వాచ్చ
సంశయః” ౩.౧.౪౭.

స్థానాన్యత్వే = స్థానముల నేకము లయినపుడు, నానాత్వాత్ = స్థాని నానాత్వము చూడబడుట వలనను, అవయవినానాస్థానత్వాచ్చ = ఒకేయవయవి య నేకస్థానములు కలదగుటవలనను, సంశయః = నానా స్థానములలోనుండు స్థానులవలె నింద్రియము లనేకములా? లేక యనేక స్థానములందుండు అవయవివలె నింద్రియమేకమా? యని సంశయము కలుగును.

అనేకభాంశములం దుంచబడిన ఫలములవలె స్థానము లనేకములయిన స్థానులు ననేకము లగుట చూచుచున్నాము. అనేక తంతువులచే నేర్పడు వస్త్రమువలె యవయవాత్మక స్థానము లనేకము లయినను స్థాని (యవయవి) యొక్కటిగా నుండుటయు చూచుచున్నాము. కాబట్టి, శరీరమున నానా స్థానములుగల నింద్రియములును నానాస్థానములలోనుండు ఫలములవలె యనేకములా? లేక నానాస్థానిక-అవయవాత్మక అవయవివలె నేకమా? యని సంశయము వ్రేడముచు. ఇంద్రియ మొక్కటే యనుట పూర్వపక్షము. ఇంద్రియము లనేకము లనుట సిద్ధాంతమని వివేకము.

పూర్వపక్షము:—

“త్వగవ్యతిరేకాత్.” 3 ౧.౪౪.

అవ్యతిరేకాత్ = సర్వేంద్రియస్థానము లందును సంబంధ ముండుటవలన, త్వక్ = త్యగింద్రియ మొక్కటే

త్వక్కుసమ వై శరీరమునందును వ్యాపించియున్నది. త్వక్కుచే వ్యాపింపబడని నింద్రియస్థాన మొందును. శరీర మున గాంచము. నేత్రగోలకములందును స్పర్శజ్ఞానము కలు గుట సర్వవిదితము. కాబట్టి యనేకస్థానములుగల యొక

యనయవివలె నానాస్థానములుగల త్వగింద్రియ మొక్కటే యీశరీరమున నున్నట్లంగీకరింపవలయును. అనేకేంద్రియముల నంగీకరించుట యుక్తముకాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“న ముగప దధానుపలభ్యే.” 3.౧.౪౯.

యుగపత్ = ఒకే క్షణమున, అధానుపలభ్యే = సర్వేంద్రియార్థములు గ్రహింపబడకుండుటవలన, న = పూర్వోక్తము సరికాదు

శరీరమున త్వగింద్రియము తక్కు ఇతరేంద్రియములు లేనియెడల, స్పృశజ్ఞానము తోబాటు రూపాదులును తెలియబడవలయును. ఘటమును స్పృశించి నపుడు కఠినత్వము స్పృశింపబడి రూపము స్పృశింపబడకుండునా? త్వగింద్రియ సన్నికర్షము కఠినత్వమున కుండి రూపమునకు లేకపోదుగదా? అట్టియెడ స్పృశతెలిసి రూపమేల తెలియకుండును? ఒకేక్షణమున రెండును తెలియకుండుట లోకసిద్ధవిషయము. కాబట్టి త్వగింద్రియములేదనుట యుక్తిసంగతముకాదు.

“ఇంద్రియార్థపంచత్వాత్” 3.౧.౫౦.

ఇంద్రియార్థపంచత్వాత్ = ఇంద్రియార్థములయిన గంధాదులు ఐదగుటవలన నింద్రియములు నైదు.

గంధము, రసము, రూపము, స్పృశము, శబ్దము ననునవి యైదు నింద్రియార్థము లనబడును. ఈ పంచార్థములలో స్పృశత్వగింద్రియముచేతనే గ్రహింపబడి రూపాదులు గ్రహింపబడకుండుట సర్వవిధితము. కాబట్టి స్పృశగ్రాహకము అగు

త్యగింద్రియము సంగీకరించినట్లు రూప, రస, గంధ, శబ్దములను గ్రహించుటకు యోగ్యమయిన నేత్రము, జిహ్వ, నాసిక, శ్రవణము నను నింద్రియముల సంగీకరింపక తప్పదు. ఇట్లు అర్థములయిదగుటవలన నింద్రియములు నైదనుట యుచితమని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“న తదర్థబహుత్వాత్” 3. ౧. ౧౧.

తదర్థబహుత్వాత్ = ఇంద్రియార్థము అనేకము లగుటవలన, న = ఇంద్రియము లైదనుట తగదు.

ఇంద్రియార్థము లైదే యయిన పక్షమున వానిని గ్రహింపగల యింద్రియములు నైదనుట యుక్తమేయగును; కాని అర్థము అనేకములగుటవలన నింద్రియము లైదేయనుటెట్లు పొసగును? అర్థము అనేకములెట్లన? సుగంధము, మర్దంధము ననిగంధములు రెండు, మధురము, అమృతము (పులుపు) లవణము, కటువు (కారము), కషాయము (ఓగరు), తిక్తము (చేదు) నని రసము లారు; ఇట్లే నీలాదిభేదములతో రూపములు నేడు; శీతము, ఉష్ణము, అనుష్ణశీతము నని స్పర్శములు మూడు; వర్ణము, ధ్వని యని శబ్దములు రెండు రకములు. ఇట్లనేక అర్థము లుండ వానిని గ్రహించుటకు సాధనములయిన ఇంద్రియము అనేకము లుండవలయును.

పూర్వపక్షము:—

“గంధత్వాద్యవృత్తిరేకాద్ గంధాదీనామప్రతిషేధః”

3. ౧, ౧౨.

గంధావీనాం గంధత్వాద్యవ్యతిరేకాత్ = సుగంధము, దుర్గంధము నను గంధభేదము - గంధత్వమును విడిచియుండనేరదు. కాబట్టి, అప్రతిషేధః = ఇంద్రియపంచత్వమును కాదన వలనుపడదు.

అర్థము లైదగుటవలన నింద్రియము లైదని చెప్పి యుంటిమి. ఆ యర్థములు గంధాదులు. అయ్యవి సుగంధ దుర్గంధాది భేదము క్తములే. అయినను, గంధత్వాదుల కాశ్రయములే యగును. కాని భిన్నములు నావు. ఇట్లు శ్రయభేదము ననుసరించి ఇంద్రియభేద మని మా యభిప్రాయము. సర్వ విధ గంధములును గంధత్వమున కాశ్రయమనక లెప్పుదు. ఇట్లే సర్వ రసములు రసత్వమున కాశ్రయ ములు. రూపాదులు నిట్లే యెంచవలయును. ఇట్లు గంధత్వాద్యాశ్రయభేదమువలన నర్థము లయిదు విధములే యగును. కాగా, వాని గ్రాహకము లింద్రియములు నైచే.

పూర్వపక్షముః—

“విషయత్వావ్యతిరేకాదేకత్వమ్” 3. ౧. ౫3.

విషయత్వావ్యతిరేకాత్ = గంధాదివిషయములు విషయత్వము నతిక్రమింపజాలవు కావున, ఏకత్వమ్ = ఇంద్రియైకత్వము.

గంధాదులు గంధత్వము నతిక్రమింపకుండుటచే నైదగు నేని, గంధాదులు విషయములగుటచే విషయత్వమున కాశ్రయములై విషయత్వము నతిక్రమింపమిచే నేకత్వమును సిద్ధించును. ఇట్లర్థములలో నేకత్వము సిద్ధింప నర్థగ్రాహకములైన ఇంద్రియములలో నేకత్వము సిద్ధించును.

ఉత్తరపక్షము:—

“నబుద్ధిలక్షణాధిష్ఠాన గత్యాకృతి జాతిపంచత్వేభ్యః.”

౩.౧.౧౪.

బుద్ధి.....పంచత్వేభ్యః = బుద్ధి, లక్షణము, అధిష్ఠానము, గతి, ఆకృతి, జాతి యను నీయారింటి పంచత్వము వలన, న = పూర్వ సూత్రోక్తము సరికాదు.

గంధ సామాన్యమైన గంధత్వముచే సుగంధ దుర్గంధ ములు, ఇట్లే రసత్వసామాన్యముచే షడ్విధరసములు, రూప త్వముచే శుక్లాది రూపములు, స్పర్శత్వముచే శీతశ్లాది స్పర్శలు, శబ్దత్వముచే వర్ణభవ్యాత్మక శబ్దములు వ్యవస్థా పూర్వకముగా నెక్కిక యింద్రియముచే గ్రహింపబడు చున్నట్లు. విషయత్వమనెడి సామాన్యముద్వారా వ్యవస్థిత ములై గంధాదులొకే యింద్రియముచే గ్రహింపబడి య న్యేంద్రియములన పేక్షింపని పక్షమున నింద్రియములనేకములు కాక యొకటి యనదగును. అట్టినియముము కానరానంతవరకు నింద్రియమొక్కటే యనుట ప్రమాణవిరుద్ధము. గంధత్వ, రసత్వ, రూపత్వ, స్పర్శత్వ, శబ్దత్వసామాన్యముల ద్వారా విదువిధములుగా విషయము లన్నియు వ్యవస్థితములై నాసికా దీంద్రియములచే వేరువేరుగా గ్రహింపబడుటచే నింద్రియము లై దనక తప్పదు. గ్రహింపదగిన విషయములు (అర్థములు) అయిదగుటచే గ్రాహకములయిన యింద్రియము లై దని భావము. ఇంద్రియార్థము లై దనుట వలన నింద్రియము లై దైనట్లు బుద్ధ్యాదులు నై దగుటచే నింద్రియము లై దనుట యుక్తము.

(౧) బుద్ధి=జ్ఞానము. ఇంద్రియములచే నేర్పడుజ్ఞానము పంచవిధము. ప్రాణజము, రాసనము, చాక్షుషము, స్పృశ్య నము, శ్రావణము. కాబట్టి నాసిక, రసన, చక్షువు, స్పృశ్య నము, శ్రవణము సని ఇంద్రియము లైదు.

(౨) లక్షణము=..... గంధగ్రాహక మింద్రియము ప్రాణము. రుచిగ్రాహక మింద్రియము రసన. రూపగ్రాహక మింద్రియము చక్షువు. స్పృశ్యగ్రాహక మింద్రియము త్వక్కు. శబ్దగ్రాహక మింద్రియము శ్రవణము. ఇట్టింద్రియ లక్షణము లయిదగుటచే నింద్రియము లైదు.

(౩) అధిష్ఠానము=ఇంద్రియస్థానము. నాసాదిఇంద్రియ స్థానములైదును భిన్నము లగుటచే నింద్రియము లైదు.

(౪) గతి = అర్థగ్రహణార్హత. గతిభేదముచే నింద్రి యము లైదు. నాసిక, జిహ్వ, త్వక్కు నను నీ మూడింద్రి యములు తమదగ్గరచేరి తమతో సన్నికృష్టములైన స్వవిష యములను గ్రహించును. చక్షువు తన కిరణములతో దూర ముననున్నవిషయమునుచేరి గ్రహించును, శ్రవణము సంతాన వృత్తితో తన చెంత జేరిన శబ్దమును గ్రహించును.

(౫) ఆకృతి=ఇంద్రియాధిష్ఠానముల సంస్థానవిశేషము. ఇంద్రియముల యీ ఆకృతియు నైదువిధము లగుటచే నింద్రి యము లైదు.

(౬) జాతి=ప్రాణత్వాదిధర్మము. ఇంద్రియములలోని ప్రాణత్వాదిధర్మము నైదువిధములగుటచే నింద్రియము లైదు.

ఇంద్రియములు కిమాత్మకములన,
 “భూతగుణవిశేషోపలభ్యే తాదాత్మ్యమ్” ౩.౧.౧౧.

ప్రమాణాదులయిన యింద్రియములద్వారా, భూతగుణవిశేషోప
 లభ్యే=పృథివ్యాదిపంచభూతములలోని గంధాది విశేషగుణములు తెలియ
 బడుటవలన, తాదాత్మ్యమ్=ఇంద్రియములు పంచభూతాత్మకములు.

ఏది యేభూతమునందలి గుణవిశేషమును తెలుపునో
 యది తదాత్మకమగుట నియమము. ప్రమాణేంద్రియము గంధ
 రస-రూప-స్పర్శ-శబ్దములలో గంధమునే తెలుపును. కాబట్టి
 యది పార్థివము-పృథివ్యాత్మకము రసనేంద్రియము ఆప్య
 ము-జలాత్మకము. రసమునే గ్రహించును. చక్షువు తైజ
 సము-అగ్నిత్మకము. రూపమును గ్రహించును. స్పర్శము
 వాయ్వాత్మకము. స్పర్శను గ్రహించును. శ్రవణము ఆకాశా
 త్మకము. శబ్దమునే గ్రహించును. ఇట్లు ప్రమాణానేంద్రియములు
 పంచభూతాత్మకములు.

(అర్థపరీక్షణ)

“గంధ రసరూప స్పర్శశబ్దానాం స్పర్శపర్యంతాః

పృథివ్యాః.” ౩.౧.౧౨.

గంధరసరూప స్పర్శశబ్దానాం = గంధము, రసము, రూపము,
 స్పర్శము, శబ్దము నను పీనిలో, స్పర్శపర్యంతాః= శబ్దముతక్కు మిగిలిన
 గంధ రస రూప స్పర్శములు, పృథివ్యాః = పృథివికి సంబంధించిన
 గుణములు.

గంధము, రసము, రూపము, స్పర్శము ఇవి పృథివి
 యందుండును,

“అప్తేజోవాయూనాం పూర్వపూర్వమహోహ్యకాశ
 స్తోత్తరః.” ౩.౧.౧౩.

గంధ, రస, రూప, స్పర్శములతో, పూర్వం పూర్వం = పూర్వ పూర్వ గుణములు, అపోహ్య = విడిచిన మిగిలినవి, అపేక్షో వాయూనాం = జలాగ్ని వాయువుల గుణములగును. ఉత్తరః = శబ్దము, అకాశస్య = అకాశమునకు సంబంధించినది.

జలమున రసము రూపము స్పర్శము నను గుణము లును, అగ్నియందు రూపస్పర్శలును, వాయువునందు స్పర్శము, అకాశమున శబ్దము నను గుణము లున్నవని భావము.

పూర్వపక్షముః—

“నస్పర్శగుణానుపలభ్యేః” 3.౧.౧౮.

నస్పర్శగుణానుపలభ్యేః = అయాభూతాత్మక ఇంద్రియముచే నాయా భూతగుణములన్నియు గ్రహింపబడ కుండుటచే, న = పైనూత్రములందు పరింపబడినట్లు గుణము లంగీకరింప తగదు.

వృద్ధివియందు గంధ రస రూపస్పర్శములు, జలము నందు రసరూప స్పర్శములు, అగ్నియందు రూపస్పర్శములు, నున్న యెడల పార్థివమైన స్రూణేంద్రియముచే గంధాదులు, జలీయమైన రసనేంద్రియముచే రసాదులు, తైజసమగు చక్షు రింద్రియముచే రూపస్పర్శములు గ్రహింపబడవలయును. అట్లుగ్రహింపబడుటలేదు. ఘ్రాణముచే గంధము, రసనచే రసము, చక్షువుచే రూపముమాత్రమే గ్రహింప బడుచున్నది. కాబట్టి యేభూతాత్మకమైన యింద్రియముచే నేగుణము గ్రహింపబడుచున్నదో యాగుణమే యాభూతముననున్నట్లెంచ వలయును. అన్యగుణములుండుట యుక్తి విరుద్ధమని సూత్రార్థము.

ఉత్తరపక్షము:— (ఏక దేశి సమాధానము)

“ఏకై కశ్యేనోత్తరోత్తర గుణ సద్భావాదుత్తరోత్తరా
ణాం తదనుపలబ్ధిః.” ౩.౧.౧౯.

ఉత్తరోత్తరభూతానాం = తరువాతితరువాతిజలాదిభూతములలో;
ఏకైకశ్యేన = ఒక్కటొక్కటిగా, ఉత్తరోత్తరగుణసద్భావాత్ = తరు
వాతితరువాతి రసాదిగుణములుం గుటవలన, తదనుపలబ్ధిః = పృథివ్యాదు
లలో ఘ్రాణాదులచేనవి తెలియబడవు

గంధరసరూపస్పర్శ శబ్దములలో నొక్కటొక్కటిగ
క్రమముగా నొక్కొక్కభూతము నందుండుటవలన రసాదులు
భూమియందును, రూపాదులు జలమునందును, స్పర్శాదు
లన్నియందును తెలియబడకపోయిననుదోషములేదు. పృథివి
యందు గంధగుణము మాత్రముండును. అది ఘ్రాణముచే
గ్రహింపబడుచునేయున్నది. జలమునందు రసమున్నది. అది
రసనచే నుపలబ్ధమగుచున్నది. ఇట్లన్ని వాయ్వాకాశములలో
రూప స్పర్శ శబ్దము లొక్కటొక్కటిగానుండి యాయాచక్షు
రాదీంద్రియములచే నుపలబ్ధము లగుచునేయున్నవి. ఏవియుప
లబ్ధములగుటలేదో యవి యాభూతములందు లేనేలేవు.
కాబట్టి దోషములేదు.

పృథివ్యాదులలో రసాదులేల యున్నవన,

“విష్టం హ్యపరం పరేణ.” ౩.౧.౨౦.

అపరం = పూర్వము, పరేణ = పరమతో, విష్టంహి = సంయు
క్తమైయున్నది.

పృథివియందు శీతస్పర్శము వాస్తవమున లేకున్నను
‘శిలాతల మతిశీతలము’ అనుతావులందు జలసంయోగముచే

నట శీతలత యని తెలియనగును. కాబట్టి యది యాపాధి కము. ఒక భూతముతో మాటియొక భూతము సంయుక్తమై యున్నదనుట నిర్వివాద విషయము. కాబట్టి యొక భూతము నందు వేరొండు భూతగుణము లుపలబ్ధము లగుచునే యుండునని సూత్రాభిప్రాయము.

ఉత్తరశతముః — (సిద్ధాంతి)

“న పార్థివాప్యయోః ప్రత్యక్షత్వాత్.” ౩.౧.౬౧.

పార్థివాప్యయోః = పృథివీజలముల రసరూపములు, ప్రత్యక్ష త్వాత్ = రసనచక్షువులచే నుపలబ్ధములగుటవలన, న = చైమాదుసూత్రము లందు చెప్పబడినది సరికాదు.

మధురాది భేదయుక్తమైన రసము పృథివీయందుండుటను రసనేంద్రియముద్వారా తెలిసికొనుచున్నాము. ఇట్లే జలమునందలి శుక్లరూపము చక్షువుచే గ్రహింపబడుచున్నది. ప్రత్యక్షప్రమాణ మితర ప్రమాణములకంటె నెక్కుడు ప్రామాణ్యము కలదగుటవలన ప్రత్యక్షముగా చూడబడుదాని నపలాపముచేయుట (కాదనుట) యుక్తి యుక్తముకాదు. ఉత్తరోత్తర భూతముల సంయోగమువలన నవియుపలబ్ధమగుచున్నవనుట యుక్తముకాదు. అట్లయిన జలమునందు మధుర రసముతోబాటు తిక్కిన రసములేలయుండవు? అట్లే తేజస్సు నందు లోహితరూపముతోబాటు శుక్లరూప మేలయుండదు. కాబట్టి ఆన్యభూతి సంయోగముచే నన్యగుణ్యము లుపలబ్ధము లగుచున్నవి; అవి యాపాధికము లనుట తగదు. భూతాంతర సంయోగమువలన నుపలబ్ధములగుచో జలమున షడ్విధరస

ములు, అగ్నియందు శుక్లరూపము నుపలబ్ధము కావలసి యుండును. అట్లు కాకపోవుటచే పృథివ్యాదులలో గంధాదు లెట్లు స్వాభావిక గుణములలో యట్లే రసాదులు స్వాభావికము లని యెఱుంగవలయును.

రసాదులును పృథివ్యాదుల స్వాభావిక గుణములయిన పక్షమున గంధమునలె రసముననాసికచే నేలగ్రహింపబడదన

“పూర్వంపూర్వం గుణోత్కర్షాత్ తత్ప్రధానమ్.”

3.౧.౬౨.

పూర్వం పూర్వం = నాసికాచీంద్రియములలో పూర్వపూర్వేంద్రియము- నాసికాచీంద్రియము, గుణోత్కర్షాత్ = గంధగుణము ప్రాధాన్యముగా గలదగుటవలన, తత్ప్రధానమ్ = గంధగుణమును ప్రధానముగ గ్రహించును.

ఏద్రవ్యమున నేగుణము ప్రధానముగనుండునెఱుఱు యా ద్రవ్యము ద్రవ్యాంతరమున నున్న యాగుణమునే ప్రకటించును. నాసికాది ఇంద్రియములందు ఇతరగుణములున్నను, గంధాది గుణములు ప్రధానముగనున్నవి. కాబట్టి యవి యాయాద్రవ్యములలోని గంధాది గుణములనే ప్రకాశింపజేయును- గ్రహించును. నాసిక గంధమును, రసరసమును, చక్షువు రూపమును, స్పర్శనము స్పర్శను, శ్రవణము శబ్దమునే గ్రహించును. అన్య గుణములను గ్రహింపవు. కాబట్టి రసాదులు పృథివిగుణములైనను నాసిక గంధమునే గ్రహించును; రసాదులను గ్రహించదనుట దోషముకాదు.

నాసికాదు లిట్లు పాంచభౌతికము లని సిద్ధించుచుండ
గంధాదు లేల ప్రధానములయి రసాదులు కాకున్నవన,

“తద్వ్యవస్థానంతం భూయస్త్యాత్” 3.౧.౩3.

భూయస్త్యాత్ = ఇంద్రియములకు ప్రకృతి యగు భూతద్రవ్య మధి
కముగా నందుండుటచలన, తద్వ్యవస్థానం = ఒక ఇంద్రియమున నొక
గుణము ప్రధానము; మిగిలినవి యప్రధానము లను వ్యవస్థ యేర్పడు
చున్నది.

సామాన్యముగ ఇంద్రియములన్నియు పాంచభౌతికము
లయినను, నెక్కి-క ఇంద్రియమున నెక్కి-క ప్రకృతి
ద్రవ్య మధికముగా నున్నది. నాసికేంద్రియమున పృథివీ
ద్రవ్యాంశ మధికము. రసనయందు జలము, చక్షువునందు
తేజస్సు, త్వక్కునందు వాయువు. శ్రోత్రమున నాకాశము.
వద్రవ్య మే ఇంద్రియమున నెక్కి-కగా నున్నదో దాని గుణ
మున కందు ప్రాధాన్యమని వివేకము. కాబట్టి పూణాదు
లలో గంధాదులు ప్రధానములు; రసాదులు కాదను వ్యవస్థ
యుచితమే

పూణాదీంద్రియములలో గంధాదిగుణములు ప్రధాన
ములుగ నున్నచో నా యా ఇంద్రియములలోని గుణము
లాయా ఇంద్రియములచే నేల గ్రహింపబడవన,

“సగుణానామింద్రియభావాత్” 3.౧.౩౪.

సగుణానాం = గంధాదిగుణములతో కూడిన పూణాదు లే ఇంద్రియ
భావాత్ = ఇంద్రియము లనబడును.

పూణాది ఇంద్రియములు గంధాదిగుణయుక్తములు కానిచో నానియం దింద్రియభావము - విషయగ్రాహకత యుండనేరదు. నిర్గుణములు గుణగ్రాహకములు కానేరవు. దీపము రూపరహితమగుచో నది యితర ద్రవ్యము లందలి రూపమును ప్రకాశింపజేయనేరదు. కాబట్టి పూణాదీంద్రియములు తమలోని గంధాదిగుణములను వేరుచేసి తాము గుణరహితములయి గంధాదిగుణములను గ్రహింపనేరవు. కారణము వానిలో నపు డింద్రియత్వము లేకపోవుటయే.

“తేనైవ తస్యోగ్రహణాచ్చ” ౩.౧.౬గి.

తేనైవ=దానిచేతనే, తస్యోగ్రహణాచ్చ=అది గ్రహింపబడకుండుటవలన పూణాదీంద్రియములు స్వగుణములను గ్రహింపనేరవని యర్థము.

పూణాదులలో గంధాదిగుణములు లేనియెడల నవి యింద్రియముల స్వరూపమునే పొందజాలవు. కాబట్టి గంధాదిగుణములే ఇంద్రియస్వరూపములని తెలియుచున్నది. అట్టియెడ ఇంద్రియములు స్వగుణముల నేల గ్రహింపవని ప్రశ్నించుట చక్షువు తన్ను తానేలగ్రహింపదని ప్రశ్నించుటయగును. అది యసంభవము. కాబట్టి ఇంద్రియములు స్వగుణములను గ్రహింపనేరవని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“న శబ్దగుణోపలభ్యే” ౩.౧.౬౬.

శబ్దగుణోపలభ్యే=శ్రోత్రేంద్రియముచే శబ్దగుణముపలబ్ధమగుచుండుటవలన, న = ఇంద్రియములు స్వగుణములను గ్రహింపనేరవనుటయుక్తముకాదు.

కర్ణభిద్రముచే నానరింపబడిన సూతాశమే కర్ణేంద్రియ మనబడును. అకాశాత్మకమగుకర్ణము స్వగుణమున శబ్దమును గ్రహించుచున్నందున ఇంద్రియమును స్వగుణగ్రాహకములు కావనుట ప్రమాణవిరుద్ధము.

ఉత్తరపక్షము:—

“తదనుసర్జిరితచేతర ద్రవ్యగుణవైధర్మాత్.” ౩.౧.౩౭.

ఇతరేతరద్రవ్య గుణవైధర్మాత్ = సూతాదిద్రవ్యములు, వాని గంధాది గుణములు పరస్పరము విలక్షణధర్మము కలవగుటచే, తదనుసర్జి = శబ్దగుణము శ్రోత్రేంద్రియముచే గ్రహింపబడుచున్నది.

సూతాదులు తమలో ఇంద్రియత్వము సంపాదించుటకై గంధాదిగుణముల నెట్లపేక్షించునో యట్లు (శ్రోత్రేంద్రియము) ఆకాశము ఇంద్రియమగుటకు శబ్దగుణ సాహాయ్యము నపేక్షింపదు. గంధాదులు గంధాదులచే వ్యక్తములగునట్లు శబ్దము శబ్దాంతరముచే వ్యంజకముకాదు. శబ్దము సంతానస్మృతితో శ్రవణేంద్రియమును చేరును. గంధాదులట్లు చేరవు. ఇట్టిభేదములుండుటచే దానియుపలబ్ధియందును భేదముండుట సహజము. కాబట్టి శ్రోత్రేంద్రియముచే స్వగుణమైన శబ్దగ్రహణము కలిగిసప్పటికి సూతాదీంద్రియములు స్వగుణగ్రాహకములు కాననిన వచ్చుదోష మొందును కానరాదు. శ్రవణముకాక మిగిలిన ఇంద్రియములు స్వగుణములను గ్రహింపవను నియమము నచలమేయని సూత్రాభిప్రాయము.

తృతీయాధ్యాయమున ఆద్యాష్టికము.

న్యాయదర్శనము

తృతీయాధ్యాయము

(ద్వితీయాహ్నికము)

క్రమము ననుసరించి యింద్రియముల తరువాత బుద్ధిని పరీక్షింపగోరి ముందు సంశయించుచున్నాడు.

“కర్మాకాశ సాధర్మ్యాత్ సంశయః” 3.2.1.

కర్మాకాశసాధర్మ్యాత్ = కర్మ, ఆకాశము నను నీ రెంటితోను సమానమయిన ధర్మము కలదగుటవలన, సంశయః = బుద్ధి కర్మవలె ననిత్యమా? లేక యాకాశమువలె నిత్యమా? యని సందేహము కలుగును.

కర్మయందును, ఆకాశమునందును స్పర్శధర్మము లేదు. కర్మ యనిత్యము. ఆకాశము నిత్యము. ఇట్లు స్పర్శ ధర్మములేని వస్తువులు నిత్యములు, అనిత్యములు నని రెండు విధములుగా చూడబడుచున్నవి. ఇట్లే బుద్ధియందును స్పర్శ ధర్మము లేదు. కాబట్టి, యస్పర్శత్వమున బుద్ధి కర్మతోను, ఆకాశముతోను సమమగుచున్నది. సమానధర్మము కలదియై కర్మవలె ననిత్యమా లేక యాకాశమువలె నిత్యమా? యని సంశయము కలిగించుచున్నది.

న్యాయశాస్త్రమున బుద్ధిశబ్దము జ్ఞానార్థమున వాడబడును. కాని సాంఖ్యదర్శనమున నాత్మ, మనస్సు, అంతఃకరణము, చిత్తము నని దానికి నామాంతరము లని యెంచుదురు. ఇంద్రియములు గోలకములు. వానియందు ప్రతిబింబి

తములయిన విషయములు ఇంద్రియసంస్పృష్టమయిన బుద్ధి
యందు ప్రతిబింబించుచుండునని వారి మతము. బుద్ధియం దా
విషయములు ప్రతిబింబింపగా నా బుద్ధి యా యా విషయా
కారతను పొందును. ఇట్టి విషయాకారతయే 'ఇది ఘటము
ఇదిపటము' నను విషయజ్ఞానము. కాబట్టి సాంఖ్యులదృష్టిలో
బుద్ధియొక్క విషయాకారతయే జ్ఞానమనబడును. ఈ బుద్ధి
నిత్యమని సాంఖ్యులమతము. ఇదియే యీ సూత్రమున
పూర్వపక్షము. ఆ తేస్సేంద్రియార్థగుణ సన్నికర్షమునలన కలుగు
జ్ఞానము బుద్ధి యనబడును. అది యాత్మకాదు. మఃస్సం
యుక్తమైన యాత్మకు గుణము అది యనిత్యము నని న్యాయ
మతము. ఇదియే సిద్ధాంతపక్షము.

పూర్వపక్షము:—

“విషయప్రత్యభిజ్ఞానాత్” 3. ౨. ౨.

విషయప్రత్యభిజ్ఞానాత్ = విషయసంధానముచే బుద్ధి నిత్యము.

పూర్వమొకప్పుడు తా జూచినవస్తువును మరల వేరొక
పర్యాయము చూచిన 'అదే యిది' యని కలుగుజ్ఞానము
ప్రత్యభిజ్ఞాన మనబడును. ఈ జ్ఞానమున కధికరణము బుద్ధియే
యగును. బుద్ధి స్థిరముకాక నశ్వరమగునేని ప్రత్యభిజ్ఞానమున
కధికరణము కాజాలదు. ప్రథమ పర్యాయమునజూచిన బుద్ధి
వేరు. కాలాంతరమున జూచు బుద్ధి వేరగును. అట్టియెడ
ప్రత్యభిజ్ఞానమే కలుగనేరదు. ఒకరుచూచిన దానిని మరి
యొకరుజూచి తాను పూర్వముచూచిన దిదియే యని యెట్లు

చెప్పగలరు! చైత్రుడుజూచి తెలిసికొనినదానిని మైత్రుడు గుర్తుపట్టగలగునా? ఎన్నడు నట్లు జరుగనేరదు. కాబట్టి బుద్ధి సిరిమై, నిత్యమైననాడే ప్రత్యభిజ్ఞానము సంభవించును. అందు వలన బుద్ధి నిత్యము.

పూర్వవిషయము:—

“సాధ్యసమత్వా దహేతుః” ౩.౨.౩.

సాధ్యసమత్వాత్ = సాధ్యమతో సమానమగుట వలన, అహేతుః=విషయప్రత్యభిజ్ఞచే బుద్ధి నిత్యమనెడి హేతువునరికాదు.

సిద్ధవిషయమే హేతువు కాగలదు. అసిద్ధముహేతువు కాజాలదు. బుద్ధినిత్యత్వ మెట్లుసాధ్యమో యట్లే బుద్ధికి ప్రత్యభిజ్ఞ కలుగుననునదియు సాధ్యవిషయము. కాబట్టి హేతువుగా ప్రయోగింపజనదు. ప్రత్యభిజ్ఞ యనునది చేతనధర్మము. అది యచేతనమైన బుద్ధికి ధర్మముగా చెప్పు వలనుపడదు. చేతనము పూర్వమెరిగిన దానిని గుర్తించి (అదే యిది) ప్రత్యభిసంధిచేయగలుగును. అచేతన మెన్నడు నట్లు చేయ నేరదు. సాంఖ్యులబుద్ధి యచేతనము కాగా నచేతనమైనబుద్ధి యందు ప్రత్యభిజ్ఞ కలుగదు. ప్రత్యభిజ్ఞ సిద్ధింపకున్న బుద్ధి సిరమగుటచే నిత్యమనుటయు నసంగతము.

“న యుగపదగ్రహణాత్.” ౩.౨.౪.

యుగపత్ = ఒకేసారి, అగ్రహణాత్ = అనేకవిషయములు గ్రహింపబడకుండుటవలన, న=బుద్ధిచేతనముకాదు.

బుద్ధి చేతనమే యగునెడల, ఇంద్రియగోలకముల కది సర్వదా సమీపమున నంటియుండుటచే నన్నియింద్రియగోల

కములందును ఒకేక్షణమున ప్రతిబింబించు నానావిధవిషయములు నొక్కసారిగా గ్రహింపబడవలయును. బుద్ధికి నింద్రియములకు మధ్య నొక్కొక్క యింద్రియముతో బుద్ధినిసంయుక్తపరచు నంతఃకర్తణము వేరుకాలేదుకదా! కాబట్టి నియమముగా నొకటివెంట మరొకటిగా రూప రసాదులు గ్రహింపబడక అన్నియు నొకేసమయమున గ్రహింపబడవలయును. అట్లు గ్రహింపబడకుండుటచే బుద్ధి చేతనముకాక యచేతనమనియే ధ్రువపడుచున్నది.

“అప్రత్యభిజ్ఞానేచ వినాశప్రసంగః.” ౩.౨.గి.

అప్రత్యభిజ్ఞానేచ = ప్రత్యభిజ్ఞానమే కలుగనిపక్షమున, వినాశప్రసంగః = బుద్ధికి నాశప్రసక్తికలుగును.

ప్రత్యభిజ్ఞాన బలమువలననే బుద్ధిసిరమని చెప్పవీలగును. అది యంగీకరింపని పక్షమున బుద్ధిసిరమని యెట్లు చెప్పగలము? హేతువులేని బుద్ధిసైర్యము యుక్తిసంగతముకాదు. కాబట్టి బుద్ధిసిరము, నిత్యము సోని చెప్ప వలనుపడదు. నిశ్చితముగ నశించు నననలసినచును.

పూర్వపక్షము:—

“క్రమవృత్తిత్వా దయుగపద్గ్రహణమ్.” ౩.౨.౬.

క్రమవృత్తిత్వాత్ = విషయములతో క్రమముగా సంబంధము కలుగుటచే అయుగపద్గ్రహణమ్ = ఒకేక్షణమున బుద్ధి గ్రహింపదు.

బుద్ధి చేతనము కానందువలన యుగపద్గ్రహణము కలుగదనుట యుక్తముకాదు. విషయములతో క్రమముగా సం

బంధము కలుగుటచే బుద్ధికిక్రమముగా జ్ఞానము కలుగుచున్నది. ఆత్మచేతనమయ్యే సమబద్ధమగు నర్థమును గ్రహింపనేరడు కదా! కాబట్టి యుగపద్ధిహాణము కానందున బుద్ధియచేతనమనుట యుక్తముకాదు.

వస్తువులతో యుగపత్సంబంధమున్నయెడను యుగపత్ జ్ఞానమేల కలుగదన:

“అప్రత్యభిజ్ఞానంచ విషయాంతరవ్యాసంగాత్” 3.౨.2.

ఈ సూత్రమున ప్రత్యభిజ్ఞానశబ్దము నానార్థమున వాడబడినది. అనేకవిషయములతో సంబంధమున్నప్పటికి, విషయాంతరవ్యాసంగాత్ = అన్యవిషయమున మిక్కిలి యాసక్తిగలిగియుండుటవలన, అప్రత్యభిజ్ఞానంచ = మిగిలిన విషయముల జ్ఞానము కలుగదు.

కొన్నియెడల సన్నికర్షమున్నప్పటికి జ్ఞానముకలుగని మాట సత్యమే యయినను బుద్ధియచైతన్యమనిసిద్ధింపదు. బుద్ధి కొంతొకవిషయమును గ్రహించుటలో వ్యాసక్తమై యుండుటవలన తదితర విషయములను గ్రహింపదనవచ్చును. అన్యమును విడిచి యొకదానియందు లగ్నమగుట వ్యాసంగమనబడును. ఒకచో వ్యాసక్తుడైన వ్యక్తి అన్యమును తెలిసికొనజాలడుట వైదికులైన మీరు నంగీకరింతురు. “అన్యత్ర మనా అభూవం నాదర్శమ్, అన్యత్ర మనా అభూవమ్ నాశ్రౌషమ్” బృ. ఉ. 3. ౧. 3.) నా మనస్సు అన్యత్రలగ్నమై యున్నది. కావున నేను చూడలేదు. వినలేదు. అనునది లోకానుభవసిద్ధమును. కాబట్టి యొకప్పుడు బుద్ధియు సన్నిహితార్థమును గ్రహింపనంతమాత్రమున నది యచేతనమన

నెప్పుడని యభిప్రాయము. చేతనమై నాశరహితమగుటచే నిత్యచునియు తేలుచున్నది.

ఉత్తరశతకము:—

“గ్యభావాత్” 3.౨.౮.

గత్యభావాత్ = బుద్ధి గతిరహితమగుటచే పూర్వపక్ష మయుక్తము.

బుద్ధి సిద్ధిమై, గతిరహితమగుటచే నది విషయస్థలము నకు బోనేరదు. గతిలేనిదిగనుటచే నది యొక్కొక్క విషయ మునుచేరి యందు కొంతకదానియందు వ్యాసక్తమై యన్య మును గ్రహించననిగానీ, క్రమముగా గ్రహించుననిగానీ యనుట పొసగదు. సాంఖ్యుల మతమున విషయములు ఇంద్రియ గోలకములందు ప్రతిఫలించి బుద్ధియందు ప్రతిబింబించుటయేకదా జ్ఞానమనబడును. ఇంద్రియగోలకములు సదా తెరువబడియుండును. వానిద్వారా నస్తువులు బుద్ధి యందు ప్రతిఫలించును. ఒక్కొక్క ఇంద్రియ మొక్కొక్కసారి నస్తువుల ప్రతిఫలమునకు తావిచ్చిన క్రమ మేర్పడును. కాని, క్రమవృత్తికి వేరొండువిధానమేమున్నది? అట్టి ప్రసక్తి ఇంద్రియముల గానము. క్రమవృత్తి యసంభవ మైపుడు యుగపత్ విషయగ్రహణ మేలకలుగదు? కలుగవలసియేయుండును. అరుభవమున యుగపద్గ్రహణముకలుగకుండుటచే బుద్ధి యచేతన మనుట నిశ్చితము కాబట్టి బుద్ధి యెఱుగుచు దానికి జ్ఞానము కలుగుననుట చెల్లదు. అచేతన మెఱ్ఱెఱుగగలదు? విషయాంతర వ్యాసక్తికూడ బుద్ధియందనుపపన్నమగుటచే నయ్యది నశింపదనుటయుతగదు. కాబట్టి

యనిత్యమగుట నిర్వివాదము జ్ఞానము (బుద్ధి) ఉత్పన్నమై నశించుట ప్రత్యక్షసిద్ధము. రెనబుద్ధి కలుగుటయు, రూప బుద్ధి నశించుటయు లోకసిద్ధములు. కాబట్టి బుద్ధి యనిత్యము, ననేకము నని సిద్ధాంతము.

ప్రస్తుతము బుద్ధి తీణికమయి యాత్మ యన్తబడు నను వాదమును ఖండించుటకు సూత్రము.

“స్ఫటికాన్యత్వాభిమానవత్ తదన్యత్వాభిమానః”

3. ౨. ౯.

స్ఫటికాన్యత్వాభిమానవత్ = అనేక కుసుమముల సన్నిధానమున నొకే స్ఫటిక మనేకముగా తోచినట్లు, తదన్యత్వాభిమానః = గంధాది విషయభేదముచే బుద్ధియు ననేకము.

నానావర్ణములుగల కుసుమములు సమీపమున నుంచ బడినపు డొక స్ఫటికమణి, పుష్పవర్ణములతోకూడి యెఱ్ఱ గాను, పచ్చగాను, మఱియు ననేక విధముల భాసించుచు ననేకముగా తోచుట లోకసిద్ధము. అట్లే బుద్ధి యేకమయ్యి గంధాది నానావిషయసాన్నిధ్యమువలన గంధజ్ఞానము, రూపా జ్ఞానము నని యనేకవిధముల భాసించును. కాబట్టి నానావిధ కుసుమసన్నిధానముచే స్ఫటికము నానావర్ణములతో నెప్పుడు ‘నానా’యని తోచునట్లు, బుద్ధియు వాస్తవమున నెక్కటియై విషయసాన్నిధ్యమున ననేకముగాభాసించుచున్నదని భావము. పూర్వపక్షము:—తీణిక వాది.

“స్ఫటికేఽప్యపరావరోశ్చ త్తే తీణికత్వాత్ వ్యక్తీనా మహేతుః” 3. ౨. ౧౦.

వ్యక్తీనామ్ = భాసింప వస్తువులన్నియు, తుణికత్వాత్ = తుణికము లగుటవలన, స్ఫుటికైషి = దృష్టాంతముగా చెప్పబడిన స్ఫుటికమణి యందును, అపరాపరాత్వైః = అన్యాయస్ఫుటికకృతుల కలుగుచుండుట వలనను, అహేతుః = వికృతే యనేకముగా భాసింప చున్నదనుట హేతువకాద.

అనేకమునగుల భావనదార్థము (వ్యక్తులు) లన్నియు నొక్క తుణము స్థితిలోనే యన్యత్తుణమున నుండును. కాబట్టి తుణికము లనదుచును. పూర్వతుణమున నున్న వ్యక్తులొత్తరతుణమున నుండును. ఉత్తరతుణమున కొత్తవి యుద్భవిండును. ఇది స్వశరీరమున ప్రవృత్తియుగా చూచునను. అస్మదాదులశరీరము ప్రతితుణము మార్పునొందుచు తేయ వృద్ధుల నొందుచుండుటచూచి తుణపరిణామ శరీరమని యెవరెఱుగిరు? శరీరము ప్రతితుణపరిణామయై పూర్వవ్యక్తి ననిండు కొత్తవ్యక్తి యేర్పడుచున్నదనక తప్పదు. కాబట్టి ఒకపక్షవ్రతనందు కిలుగు నారత్విము, జౌషాధికమనుట కరికాదు. ఇట్లే బుద్ధియు ప్రతితుణము నశించుచు, పుట్టుచు నుండుటచే నది 'నానా' యని యంగీకరింపక తప్పదు. అందలి నానాత్వమాపాధికము-నానావిషయ సన్నిధానముచే నేర్పడు నది యని చెప్పుట ప్రమాణ సంగతముకాదని భావము.

ఉత్తరతుణము:—

“నియమహేత్వభావాత్ యథాదర్శనమభ్యనుజ్ఞా”

3. ౨. ౧౧.

నియమహేత్వభావాత్ = ప్రతిభావవస్తువు తుణికమనుటకు తగిన ప్రమాణము లేకుండుటవలన, యథాదర్శనమ్ = ఏ వస్తు వెట్లుచూడబడిన నట్లు, అభ్యనుజ్ఞా = అంగీకరింపవలయును.

(యత్ సత్ తత్ ఊణికమ్) ప్రతిభావపదార్థము ఊణికము అను నీయమును రూపించు ప్రమాణ మొందును కానరాదు సత్యమన భావపదార్థము. అనగా అర్థక్రియా కారి. ఊణికమన ఊణకాలము స్థితిగలది. ఏది సత్యమో యది ఊణికమనుటకు, సత్యఊణికములను ధూమాగ్నులవలె వారి యవినాభావ సంబంధ మెట్లనైన సత్యక్షయగ గ్రహింపబడునని చెప్ప వలసివడదు. ఊణికవస్తువులన సర్థక్రియా కారిత్యము (కొంతొక ప్రయోజనసిద్ధి) సిద్ధింపదు. ఇట్లు సత్యమోనుమాన ప్రమాణములలో దేనిచేతను వస్తువు ఊణికమని చెప్ప వీలుకానిషక్షమున నెట్లంగీకరింపనగును? కాబట్టి యేవస్తువు ఎట్లు తెలియబడిన నట్లే యంగీకరింపవలయును. స్ఫటికము భావపదార్థమని గ్రహింపబడినట్లు ఊణికమని తెలియబడదు. కాబట్టి యనేకత్వము అందు సిద్ధింపనేదు. బుద్ధివిషయముననొ రసజ్ఞానమునశించి గంధజ్ఞానము, అదియు నశింప రూపజ్ఞానము నుదయించుట చూచుచున్నాము. కాబట్టి బుద్ధి నానా యని సిద్ధమగుచున్నది. స్ఫటికము నిట్లే యనుటకు తగిన ప్రమాణము లేనందున నందలి నానాత్వ మాపాధికమే కాని వాస్తవము కాదని సూత్రాభిప్రాయము.

శరీరము భావపదార్థమై, ఊణికమైనట్లు స్ఫటికమేలకాదన,

“నొత్పత్తివినాశ కారణానుపలభ్యేః” 3.౨.౧౨

ఉత్పత్తివినాశ కారణానుపలభ్యేః = శరీరమునకువలె నుత్పత్తి, వినాశ కారణము లభింపమి, న = స్ఫటికము ఊణికమన నొప్పుదు.

శరీరమున పూర్వవ్యక్తి నశించి క్రొత్తవ్యక్తి కలుగుచున్నదనుటకు తగిన హేతువులయిన నృద్ధిక్షయములు లభించుచున్నవి. కాబట్టి శరీరము ఊణిక మనుట ప్రమాణయుక్తమగును. అట్టి హేతువు స్ఫటికమున కానరాదు. కాబట్టి యది ఊణికమనుటెట్లు? శరీరము భావ (సత్వ) మైనట్లు స్ఫటికము భావమేకదా యని ఊణికమనచ్చెనా? చెల్లదు. ఒక కుసుమమున రక్తవర్ణమున్న నితరకుసుమములు కుసుమములే యని వానియందును ఎఱుపు కల్పింపగలమా? కాబట్టి భావ (సత్వ) పదార్థమైనంతమాత్రమున శరీరమువలె స్ఫటికమును ఊణికము కానేరదు.

ఊణికవాదులవలె వైదికులును శరీరము ఊణికమని యంగీకరింతురు. కారణ మేమన చిచ్ఛక్తి (చేతన పదార్థము) తక్కు మిగిలిన భావపదార్థములన్నియు ఊణపరిణతి నొందుచుండుట నంగీకరింతురు. అయినను, బౌద్ధుల ఊణవాదమునకు, వైదికుల పరిణామ వాదమునకు చాల భేదమున్నది. ఊణికవాదులు ప్రతిఊణమునను వస్తువు క్రొత్తదగుచున్నట్లెందురు. అనగా పూర్వపువస్తువు నశించి క్రొత్తది యుత్పన్నమగు నందురు. వైదికులుమాత్రము ఒకేవస్తువు పరిణతి నొందు నందురు. వస్తువట్లేయుండి యవస్థలు భేదించుచుండు నందురు. ఒకవ్యక్తి వృద్ధావస్థచుబొంది, “బాల్యయావనము లందత్యంత సుందరము, సుదృఢమునై యున్న నాశరీరము నేడు వికృతము, శిథిలము నైన”దని చెప్పుట మన మెరుగుదుము. అట్టియెడ శరీర మొక్కటియే యనియు, నందనేక అవస్థలు

కలిగిన వనియు స్పష్టపడుచున్నది. జ్ఞానము, కర్మ, శబ్దము మూడుక్షణములవరకు స్థాయిత్వము కలిగియుండి యట్లు పై నశించును. వైదికులు త్రిక్షణావస్థాయిత్యమును తుణిగి మందురు. పాద్ధుల తుణికత్వము, ఒక్కక్షణము స్థాయిత్వము కలిగియుండుటయే యని వివేచింపఁడు.

పూర్వపక్షము:—

“క్షీర వినాశే కారణానుపలబ్ధివత్ దధ్యత్పత్తివచ్చ తదుపపత్తిః” 3.౨౧౩.

క్షీర వినాశే కారణానుపలబ్ధివత్ = క్షీర నాశమునకు కారణము లభింపని యట్లు, దధ్యత్పత్తివచ్చ = దధి యుత్పన్న మగుటకును కారణము లభింపని విధమున, తదుపపత్తిః = స్ఫటిక వినాశోత్పత్తులకు గల కారణములు లభింపకున్నను దోషములేదని యర్థము.

శరీర పరిణతకు కారణములైన త్వయ సృద్ధులు ప్రమాణ గోచరము లయినట్లు స్ఫటికమున పూర్వవ్యక్తులు నశించి యపూర్వవ్యక్తు లుత్పన్నము లగుచున్నట్లు గ్రహించుటకు తగిన హేతువులు లభింపకున్నను అట్టి కారణము లున్నట్లూహింపవలయును. వస్తువు లేదనుటకు అనుపలబ్ధి కారణము కాదుగదా? దధినిచూచు వ్యక్తి క్షీర వినాశ కారణమును గానీ, దధ్యత్పత్తి కారణమును గానీ చూడనేరడు. అంతమాత్రమున కారణము లేదన వలనుపడదు. వస్తు వినాశోత్పత్తులు కారణము లేక కలుగనేరవు. కాబట్టి క్షీర వినాశ దధ్యత్పత్తులకు కారణము లుపలబ్ధములు కాకపోయినను నవి యున్నవని యంగీకరించినట్లు, స్ఫటికము నందును పూర్వ

పరవ్యక్తుల వినాశోత్పాద కారణము లుపలబ్ధములు కాకు
న్నను ఉన్నట్లంగీకరింప నగునని సూత్రభావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“లింగతో గ్రహణా న్నానుపలబ్ధిః” ౩.౨.౧౪.

లింగతః = అనుమానము వలన, గ్రహణాత్ = గ్రహింప బడుట
వలన, అనుపలబ్ధిః = క్షీర వినాశమునకు, దధ్యుత్పత్తికి కారణములు
లభింపవనుట, న = సరిగాదు.

క్షీర వినాశమునకు, దధ్యుత్పత్తికిని గల కారణములు
ప్రత్యక్షముగా గోచరింపక పోయినను, లింగము ద్వారా
యవి యుపలబ్ధము లగుట సంభవమే. వినాశోత్పత్తులు సకార
ణకములు. ఘటపటాదుల వినాశోత్పత్తులను మనము సకార
ణకములుగా చూచుచున్నాము. అట్లే క్షీరవినాశము, దధ్యు
త్పత్తియు వినాశోత్పత్తులే కాబట్టి వానికిని కొంతొక కారణ
ముండక తప్పదు. కాగా అవియు సకారణకములని యనుమా
నింతుము. ఇట్లు దధిక్షీరములవలె స్ఫటికమున పూర్వ పర
వ్యక్తులు కానరామిచే వానికిగల కారణముల నూహింప
జాలము. భావ పదార్థము లన్నియు వినాశోత్పత్తులు కలిగి
యుండును. కాబట్టి స్ఫటికమునందు కారణము నపేక్షింప
వలసిన యవసర మేమున్నదని యనరాదు. వినాశోత్పత్తులు
భావపదార్థమున స్వాభావికము లైనను అవి కారణములేక
కలుగనేరవు. పక్షము కాగలస్వభావము బియ్యమునందు
న్నను, జలదహనముల సంయోగములేక తండులములు పక్ష
ములగునా? కొయ్యలు పగులునట్టి స్వభావము కలవైనను

పూతాదూల సంయోగము లేకయే పగులునా? పగులవు.
కాబట్టి శరీరమువలె స్ఫటికము తుణికిమనుట యయుక్తము.

పూర్వపక్షము:—(గుణపరిణామవాది.)

“న పయసః పరిణామ గుణాంతం ప్రాదుర్భావాత్”

3.౨.౧౫.

పయసః = క్షీరమున క్షీరమట్లేయుండ, పరిణామ గుణాంతర
ప్రాదుర్భావాత్ = పరిణామమువలన పూర్వగుణమునశించి క్రొత్తగుణము
కలుగుట వలన, న = క్షీరమునశించి దధియేర్పడినదని యనుటతగదు.

క్షీరముకంటె దధి భిన్నమగునెడల క్షీరము నశించి
దధ్యత్పన్నమైనదని చెప్పనగును. క్షీరమున ఆమ్ల (పులుపు)
గుణ సంయోగముచే పూర్వగుణము నశించి క్రొత్తగుణ
మొండు కలుగుటచే క్షీరమే దధి యనబడుచున్నది. క్షీరము
నశించి దధియేర్పడుచున్నదనువాని మతమున, దధ్యత్పత్తి
సమయమున నశించినక్షీరము దానికి కారణమెట్లు కాగలదో
చెప్పవలసియుండును. ఏనట్ల మృత్తిక ఘటోత్పత్తికి కారణము
కాగలుగునా? కాజాలదు. కారణము కార్యాన్వయము కావ
లసియుండును. మాయీ గుణపరిణామ వాదమున నట్టి
దోషము ప్రసక్తముకాదు. ద్రవ్యమట్లేయుండి గుణము
మాత్రమే మారును. కాబట్టి గుణపరిణామవాదమే శ్రేష్ఠ
మని శంకాభిప్రాయము.

ఉత్తరపక్షము:—

“వ్యూహంతరాత్ ద్రవ్యాంతరోత్పత్తి దర్శనంపూర్వ
ద్రవ్యనివృత్తే రనుమానమ్.” 3.౨.౧౬.

వ్యూహాంతరాలి = ఒకరకమగు నవయవ సంస్థానముగల ద్రవ్యమునుండి, ద్రవ్యాంతరోత్పత్తి దగ్గునం = మరియొక రకమగు నవయవ సంస్థానముగల ద్రవ్య ముత్పన్నమైనట్లు గ్రహింపబడుట, పూర్వద్రవ్య నివృత్తి = పూర్వద్రవ్య నాశనమునకు, అనుమానమ్ = లింగము - హేతువు.

కారణము సర్వధా నశించిన తదుపరి కార్యముజనించు నని చెప్పిన పైసూత్రమున జూపిన దోషము వాటిల్లును. కారణద్రవ్యమునగల యదయఃప్రవృత్తాదులు బోయి మరియొక విధమగు నవయవ ప్రవృత్తాదులు ముత్పన్నమగునని మా యభిప్రాయము. ఈ కక్షనున కాశ్యోత్పత్తి సమయమున కారణ ద్రవ్య ముంజనిచో కార్యమెట్లుత్పన్నము కాగలదు? అను ప్రశ్నకు తావుండదు. కారణప్రవృత్తాదుల బోయి మరియొక ప్రవృత్తాదులు కార్యమున కలుగుచుండుట ప్రత్యక్షసిద్ధమే. పూర్వప్రవృత్తాదులు నశింపనిచి ప్రవృత్తాదులము కలుగుట యసంభవము. కాబట్టి కారణప్రవృత్తాదులనివృత్తి (నాశము) అనుమానింపనగును. అందువలన క్షీరవిశాళము కలుగగా దధ్యుత్పన్నమగుననుట యుక్తమేయగును. గుణపరిణామ వాదము నంగీకరించిన కార్యద్రవ్యమున నేర్పడు ప్రవృత్తాదులమునకు సమాధానము చెప్పజాలము. కాగా ఆ వాదము శ్రేష్ఠమనజాలము.

మేఘమండలమున విమృత్తులుత్పన్నము లగుటకు, నశించుటకు కారణములులేవు. కాబట్టి స్ఫటికవృత్తులు మాత్రము నిష్కారణము లేల కావన,

“క్వచిద్వివాశ కారణానుపలభ్యే క్వచిచ్ఛపలభ్యే రనే
కాంతః” ౩.౨.౧౭.

క్వచిత్ = విద్యుత్తు విషయమున, వినాశకారణానుపలభ్యే =
వినాశోత్పత్తి కారణములు లభింపనందువలన, క్వచిచ్ఛ = ఘటపటాదుల
యుత్పత్తి వినాశముల విషయమున, ఉపలభ్యే = కారణములు లభించు
చున్నందు వలనను, అనేకాంతః = స్ఫటికవ్యక్తుల వినాశోత్పత్తులు
నిష్కారణకములనుట యేకాంతవాదము కాదు.

మేఘమండలమున నప్పుడప్పుడు స్ఫురించు విద్యు
దుత్పత్తి వినాశములకుగల కారణములు మనకు గోచరములు
కానట్లు స్ఫటికవ్యక్తుల యుత్పత్తి వినాశములకు కారణములు
తెలియకున్నను నవి నిష్కారణకము లనుటకు వలనుపడదు.
విద్యుదుత్పత్తి వినాశములకు హేతువులు కానరాకున్నను
ఘటపటాదుల యుత్పత్తి వినాశములకు హేతువులు చూడ
బడుచున్నవికదా? విద్యుత్తువలె స్ఫటిక వ్యక్తులు నిష్కారణ
కము లందువేని ఘటపటాదులవలె సకారణకము లేలకావు?
కాబట్టి స్ఫటిక దృష్టాంతముతో భావపదార్థములు తుణికిము
లని సాధించుట యుక్తముకాదు. ఒక బుద్ధి నశించి మరియొక
బుద్ధి యుత్పన్న మగుచుండుటచే, బుద్ధ్యుత్పత్తి వినాశములు
సకారణకములని తెలియుచున్నది. కాబట్టి బుద్ధి యనిత్యము.
అది రెండు తుణములుండి మూడవ తుణమున నశించుటచే
తుణిక మనబడును. కాబట్టి బుద్ధి ఆత్మకాదు. ఆత్మకు సంబం
ధించిన గుణమని భావము.

“నేంద్రియార్థయో స్తద్వివాశేఽపి జ్ఞానావస్థానాత్.”
౩.౨.౧౮.

తద్వివాశేఽపి = ఇంద్రియార్థములు నశించినను, జ్ఞానావస్థానాత్ = స్మృతిరూపమైన జ్ఞానముండుట వలన, ఇంద్రియార్థయోః = (బుద్ధి) ఇంద్రియార్థములకు సంబంధించిన గుణము, న = కాదు.

బుద్ధి యింద్రియములకుగానీ, అర్థములకుగానీ సంబంధించిన గుణముకాదు. వానికి సంబంధించినది యగుచో నింద్రియార్థములు నశించిన నదియు నశింపనగును. గుణినశించిన గుణముండనేరదుకదా! చక్షురింద్రియము నశించి యొకవ్యక్తి యంధుడైనచో 'నేను చూచియుంటిని' అనును. చూచితి నను నది జ్ఞానరూపమేకన్ను నశించినది. చూడబడినవస్తువు నశించినది. అయినచు చూచితి నను జ్ఞానముండును. కాబట్టి బుద్ధి (జ్ఞానము) ఇంద్రియార్థముల గుణముకాదని భావము.

“యుగపత్ జ్ఞేయానుపలభ్యేత్ న మనసః.” ౩.౨.౧౯.

యుగపత్ = ఒకేక్షణమున, జ్ఞేయానుపలభ్యేః = గంధాది విషయములు తెలియకండుటవలన, మనసశ్చ = మనోగుణమును, న = కాదు

జ్ఞానము (బుద్ధి) మనోగుణమగుచో మనస్సు జ్ఞానాశ్రయ మగుచున్నది. మనస్సు మధ్యమ పరిమాణముకలదియని వైదికులమతము. జ్ఞానాశ్రయమగు మనస్సుతో నింద్రియములన్నియు నొకేక్షణమున సంబద్ధములై యుండ, ఇంద్రియము లర్థములతో సన్నికృష్టములు కాగా సర్వవిషయములు నొకేక్షణమున గ్రహింపబడవలయును. అట్లుగ్రహింపబడుటలేదు. కాబట్టి బుద్ధిమనోగుణమును కాదు.

పూర్వపక్షము:—

“తదాత్మగుణత్వేఽపితుల్యమ్.” ౩.౨.౨౦.

అత్మగుణత్వేఽపి = బుద్ధి అత్మగుణమైనను, తత్ = అదోషము, తుల్యమ్ = సమానమే యగును.

అత్మయఃశుష్పరూపము. అయినను అత్మమనస్సు తోను, మనస్సు ఇంద్రియములతోను, సంబంధములై యుండుట వలన మొకేక్షణమున సర్వవిషయక జ్ఞానము కలుగవలయుననెడి దోషము బుద్ధి అత్మగుణము అని యంగీరించి నపుడును కలుగును.

ఉత్తరపక్షము:—

“ఇంద్రియైర్మనసః సన్నికర్షాభావాత్ తదనుత్పత్తిః”

3.౨.౨౧.

ఇంద్రియైః = ఘ్రాణాదీంద్రియములతో, మనసః = మనస్సునకు, సన్నికర్షాభావాత్ = ఒకేసారి సన్నికర్ష మేర్పడక పోవుటవలన, తదనుత్పత్తిః = సర్వవిషయకజ్ఞాన మొకేక్షణమున కలుగదు.

అత్మ, మనస్సు, ఇంద్రియములు నివి పరస్పరము సంయుక్తము లగుటయే జ్ఞానమునకు కారణ మని యంగీకరించిన పై దోష మిటను వాటిల్లగలదు.

అదృష్టచంతమగు నాత్మ మనస్సుతో సంయుక్తమై ప్రయత్నించును. అట్టిప్రయత్నముతో మనస్సునకు ఇంద్రియ ప్రదేశమున వృత్తికలుగును. అప్పుడింద్రియములతో మనస్సునకు సంబంధము కలుగును. అటుపై నర్థములతో నింద్రియములకు సన్నికర్ష మేర్పడిన జ్ఞానము కలుగును. ఇట్టి సన్నికర్షము సర్వేంద్రియములతో నాత్మ కొకేక్షణమున కలుగనేరదు. అత్మప్రయత్న పూర్వకముగా కలుగు సంబంధము

కాబట్టి యొకప్పుడొక యింద్రియముతోను, మఱియొక యొడ మఱియొక యింద్రియముతోను కలుగును. అందువలన సర్వ విషయక జ్ఞాన మొకే క్షణమున కలుగవలయుననెడి ప్రసక్తి యిటకలుగదు. మనస్సు జడమై, ప్రయత్నవంతము కాకపోవుటచే దానికిగల సర్వేంద్రియ సన్నికర్షణమును వారింప నెవరికి తరనుగును? అందువలన మనస్సు జ్ఞానాశ్రయమగుచో సర్వ విషయక జ్ఞానమొక్కమాటుగా కలుగవలయు ననెడి దోష ప్రసక్తి కలుగును. ఆత్మగుణ మగుచో నట్టి ప్రసక్తి కలుగ నేరదని భావము.

ఆత్మ మనస్సుతోను, మనస్సు ఇంద్రియములతోను సన్నికృప్త మగుటయే జ్ఞానకారణముగా నేల యంగీకరింప రాదన,

“నౌత్పత్తి కారణా నుపదేశాత్” 3.౨.౨౨.

ఉత్పత్తి కారణానుపదేశాత్ = జ్ఞానోత్పత్తికి కారణముగా నుపదేశింపకపోవుటచే, న = అట్లంగీకరింపలేదు.

అదృష్టవంతమగు నాత్మ మనస్సుతో సన్నికృప్తమై ప్రయత్నించినపు డాయా యింద్రియములతో మనస్సుసంబద్ధ మగును. ఆత్మ మనఃసన్నికర్షణము, ప్రయత్నవంతమగు నాత్మ తోకూడిన మనస్సుతో నింద్రియమునకు సన్నికర్షణము కలుగుటయే జ్ఞానౌత్పత్తికి కారణముగా నాచార్యులుపదేశించి యున్నారు. ఆత్మ, మనస్సు, ఇంద్రియములు వీని సన్నికర్షణ మాత్రము జ్ఞానౌత్పత్తికి కారణమని యుపదేశింపరైరి. అందువలన నిట్టి సన్నికర్షణము జ్ఞానకారణముకాదు.

పూర్వపక్షము:— బుద్ధి యాత్మగుణమైనను నిత్యమే.

“వినాశ కారణానుపలభ్యేచ్ఛానస్థానే తన్నిత్యత్వప్రసంగః.”
3.౨.౨౩.

వినాశ కారణానుపలభ్యేచ్ఛ = వినాశ కారణము లభింపనందు వలనను, అవస్థానే = తప్పకస్థితికలది యగుటవలన, తన్నిత్యత్వప్రసంగః = బుద్ధి నిత్యము కావలసి యుండును.

విరోధి గుణమువలనను, ఆశ్రయనాశము వలనను గుణము నశించును. బుద్ధికి విరోధిగుణ మొందు లభింపదు. దాని కాశ్రయమైన యాత్మనిత్యమగుటచే నదియు నశింపదు. కాబట్టి బుద్ధియు నిత్యము కావలసియుండునని భావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“అనిత్యత్వగ్రహద్ బుద్ధేర్బుద్ధ్యంతరాద్ వినాశః
శబ్దవత్.” 3.౨.౨౪.

శబ్దవత్ = శబ్దమువలె, బుద్ధేః = బుద్ధికి, బుద్ధ్యంతరాత్ = విరోధియగు మరియొక బుద్ధివలన, వినాశః = వినాశము కలుగుచున్నదని కల్పింపనగును కారణమేమన, అనిత్యత్వగ్రహత్ = బుద్ధియనిత్యమని గ్రహించుట వలన.

బుద్ధి (జ్ఞానము) యనిత్యమని యెల్లరు నెఱుగుదురు. ఒకజ్ఞానము తరువాత మఱియొక జ్ఞానము కలుగుచున్నపుడు వస్త్రజ్ఞానమునశించి కలశజ్ఞానము కలుగుచున్నదని గ్రహింపని వారెవరుండురు? జ్ఞానాశ్రయమగు నాత్మ నశింపదనుట వాస్తవమే. కాబట్టి బుద్ధినాశమునకు కారణము దానికి విరుద్ధమగు మఱియొకబుద్ధి యుత్పన్నమగుటయేయని యంగీ

కరింప వలసియుండును. ఉత్తరోత్తర శబ్దములు జనింపగానే పూర్వశబ్దములు నశించినట్లు ఒకబుద్ధి మఱియొకబుద్ధి జనించిన నశించుచున్నట్లు అంగీకరింపవలసి యుండును. కాబట్టి బుద్ధి యాత్మగుణ మయ్య నిత్యము కాదు.

బుద్ధి యాత్మగుణ మగునెడల దానియత్పత్తికి కారణమయిన ఆత్మమనస్సంయోగము, సంస్కారములును నాశ్చయిండుండుట వలన నెకేక్షణమున నానావిధ స్మృతి రూప బుద్ధులు కలుగవలసి యుండునని శంకించి యందులకు ఆత్మ విభవని యంగీకరించువా డిచ్చు సమాధానమును దూషించుచున్నాడు.

“జ్ఞానసమవేతాత్మప్రదేశసన్నికర్షాన్మనసః స్మృత్యుప పత్తేర్నయుగప దుత్పత్తిః.” ౩.౨.౨గీ.

మనసః = మనస్సునకు, జ్ఞానసమవేతాత్మ ప్రదేశ సన్నికర్షాత్ = జ్ఞానసాధన సంస్కారముతో కూడిన యాత్మప్రదేశముతో సన్నికర్షము కలుగుట వలన, స్మృత్యుత్పత్తిః = స్మృత్యాత్మక బుద్ధికలుగుచుండుటవలన, నయుగపదుత్పత్తిః = అనేకస్మృతు లొకేక్షణమున కలుగవు.

ఆత్మ విభవ; అంతట వ్యాపించియుండును. ప్రతి విషయప్రదేశమున నుండును. విషయానుభవము వలన కలిగిన సంస్కారములు స్మృతికి హేతువులై, యా యా విషయములతో కూడిన ఆత్మ ప్రదేశములందు సమవాయ సంబంధముతో నుండును. శరీరముననుండు ఆత్మయందుండవు. విషయమెట్ల నుండునో దానిని తెలిసికొనుటవలన కలిగిన సంస్కారమును ఆవిషయదేశమున నున్నయాత్మయందే సమవేతమై

యుండుట యుచితము. కాబట్టి, యట్టి సంస్కారయుక్తమగు నాత్మ ప్రదేశమునకు పోయి మనస్సు సన్నికృష్ట మైనపుడే తద్విషయక స్మృతి కలుగును. విషయములు భిన్నభిన్న ప్రదేశము లందుండును. మన స్పృహ వగుటచే నది యెల్లయెడల నెక్కసారి సన్నికృష్టమును కాజాలదు. అందువలన ననేక స్మృతులు యుగపత్తున కలుగనేరవని విభువాది మతము.

“నాంతః శరీర వృత్తిత్వాత్” ౩.౨.౨౩.

అంతఃశరీర వృత్తిత్వాత్ = మనస్సు శరీరమునందు వర్తించున దగుటవలన, న = విభువాది చెప్పిన సమాధానము సరికాదు.

మనస్సు శరీరమునందే వర్తించును. శరీరమునకు వెలుపల నది వర్తింపదు. శరీరము నందుండు నీచునస్సు, బాహ్యమున నున్న విషయప్రదేశమునందలి జ్ఞానసమవేత మగు నాత్మతో సన్నికృష్టము కావలయుననిన నాప్రదేశమునకు వెళ్లవలసియుండును. మనస్సు శరీరమును విడిచి బయటికి వెళ్లనెడల మరణమే సంప్రాప్తమగును. ఇంద్రియములు, శరీరము మున్నగు సమస్తసంఘమునకు నాయకమగు మనస్సు శరీరమును విడిచిపోయిన శరీరమెందులకు పనికివచ్చును? కాబట్టి మనస్సు శరీరమునందే యుండునని యొప్పుకొనవచ్చును. అట్టియెడల నానాస్మృతు లొకేక్షణమున కలుగకుండుటకు పై చెప్పిన సమాధానము యుక్తము కాదు.

పూర్వపక్షము:—

“సాధ్యత్వాదహేతుః” ౩.౨.౨౨.

సాధ్యత్వాత్ = 'మనస్సు శరీరమునందు వర్తిండుట వలన' నను హేతువు సాధింపదగిన దగుటచే సాధ్యసమహేత్వాభాస మగును. కాబట్టి, అహేతుః = హేతువుకాదు.

'మనస్సు శరీరమునందే యుండును. శరీరమునకు వెలుపల నదిపోదు' అను విషయ నిరతవరకును సిద్ధము కాలేదు. కాబట్టి సాధింపదగిన విషయము. అట్టి సాధ్యవిషయము హేతువుగా నుపయోగించరాదు. ఉపయోగించిన నది సాధ్య సమహేత్వాభాస మగును.

ఉత్తరపక్షముః —

“స్మరతః శరీర ధారణోపపత్తే రప్రతిషేధః” ౩.౨ ౨౮.

స్మరతః = స్మరించునట్టి వానికి, శరీరధారణోపపత్తేః = శరీర ధారణము కలుగుటచే మనస్సు శరీరమునందుండునని సిద్ధించుట వలన, అప్రతిషేధః = అహేతువని చెప్పటసరికాదు.

'మనస్సు శరీరము నందుండునది. బాహ్యమున వర్తింపదు' అను నీవిషయము సాధ్యముకాదు. సిద్ధమే. కొంతొక విషయమును స్మరించునపుడు శరీరధారణము చూచుచు న్నాము. ధారకప్రయత్నములేక శరీరధారణ మేర్పడనేరదు. అప్రయత్నము ఆత్మ మనఃసన్నికర్షము వలనగాని కలుగదు. అట్టి సన్నికర్షమును మనస్సు శరీరము నందున్నపుడే కలుగ గలదు. లేనిచో కలుగనేరదు. శరీరమునకు వెలుపలనెటనొ ఆత్మమనస్సన్నికర్షము వలన కలుగుప్రయత్నము శరీరమును ధరింపజేయ జాలదు కాబట్టి మనస్సు శరీరమునందే యుండు ననుట సిద్ధమేకాని సాధ్యముకాదు. ఇట్లు మనస్సు శరీరము

నుండి వెలుపలకుపోక లోపలనేయుండి సర్వకార్యము నొనరించుచుండుట వలన సాధ్యసమమై యహేతువనుట తగదని భావము.

“న తదాశుగతిత్వాన్ననసః.” 3. ౨. ౨౯.

మనసః = అంతరింద్రియమైనమనస్సు, ఆశుగతిత్వాత్ = శీఘ్రగతి గలదగుట వలన, తత్ = శరీరధారణము, న = మనస్సునకు బాహ్యగతియున్నను అనుపపన్నము కాదు.

మనస్సునందు శీఘ్రగతి యంగీకరింపబడుచున్నది. కాబట్టి యది శరీరమునందలి యాత్మతో సన్నికృష్టమై యట శరీరధారణకు తగిన ప్రయత్నము నుద్భవింపజేసి యతిశీఘ్రముగా శరీరమునకు వెలుపల విషయము లుండు ప్రదేశము నకుబోయి యట సంస్కారయుతమగు నాత్మతో సన్నికృష్టమై జ్ఞాన మొదవజేయును. లేక ముందు బాహ్యజ్ఞానమును కలిగించి వచ్చి యనంతరమున నతిశీఘ్రమున నాత్మతో సన్నికృష్టమై శరీరధారక ప్రయత్నము నుద్భవింపజేయవచ్చును. అందువలన నానాస్మృతు లొకేక్షణమునగానీ, శరీరపతనముగానీ కలుగవని మరల శంకించుచున్నాడు.

“న స్మరణకాలానియమాత్” 3. ౨. 30.

స్మరణకాలానియమాత్ = స్మరణకాలమున నియమము లేకుండుట వలన, న = పై జెప్పినవాదము సరికాదు.

స్మరణలో స్వల్పకాలమే పట్టునను నియమములేదు. ఒక విషయము శీఘ్రముగా స్మరింపనగును. మఱియొక విషయమును స్మరించుటలో దీర్ఘకాలమును పట్టును. కాల నియ

మము లేనందువలన కొండొక విషయమును స్మరించుటలో దీర్ఘకాలము వ్యయించినపుడు శరీరధారణ కలుగుటెట్లు పొసగును? కాబట్టి మనస్సు శీఘ్రగతి కలదగుటచే బాహ్యవిషయమును స్మరింపజేయుటకై యటకేగినను వెంటనే శరీరమున ప్రపిష్టమై యాత్మతోకూడి శరీరధారణ ప్రయత్నమును కలుగజేయుననుట యుక్తివిరుద్ధము.

యుక్తియుక్తము గానున్నను కొండొక విషయము నిమిత్తవశమున నట్లు జరుగునని యంగీకరించిన దోషమేమన, నిమిత్తమును దురూహ్యమే యనుచున్నాడు.

“అత్మప్రేరణయదృచ్ఛాజ్ఞతాభిశ్చ న సంయోగవిశేషః”

3.౨.3౧.

(అత్మప్రేరణమ్ = జీవాత్మప్రేరణము. యదృచ్ఛా = ఆకస్మికత, జ్ఞతా = జ్ఞానము) అత్మప్రేరణ యదృచ్ఛాజ్ఞతాభిశ్చ = అత్మప్రేరణాదులచేతను, సంయోగవిశేషః = జ్ఞాన సమనేతమగు నాత్మతో మనస్సునకు సంయోగము, న = కలుగదు.

శరీరమునకు వెలుపల విషయములుండు తావులందున్న జ్ఞానసమవేతమగు నాత్మతో సంయుక్త మగుటకై మనస్సు శరీరమునండి బయటికి పోవలయుననిన తగిన కారణములు మూడు కల్పింపవగును. ఒకటి యాత్మప్రేరణము. రెండవది యాకస్మికత. మూడవది (మనస్సునందు) జ్ఞానము. ఈ మూటిలో నెక్కటియు నిమిత్తముగా సంగీకరింపవలను పడదు. కొండొకవిషయమును స్మరింపగా స్మరణ హేతువైన సంస్కారము ఆత్మయం దే ప్రదేశముననున్నదో తెలిసికొనిన

గదా యాత్మ మనస్సు నటకు వెళ్ళి ప్రేరించును? ప్రేరణ సమయమున విషయవిజ్ఞాన ముండటచే మనస్సును ప్రేరించుటే? అది శరీరమును విడిచి యటకేగనేల? వ్యర్థమేకదా? కాబట్టి యాత్మప్రేరణము నిమిత్త మనమెప్పుడు. ఆకస్మిక ప్రవృత్తి యసంభవమగుటచే నదియు పొసగదు. మనస్సు నందు జ్ఞానము లేకపోవుటచే తెలియకయే విషయదేశమునందు యాత్మతో సన్నికృష్టమగుటచే మనస్సు శరీరమునుండి బయటికి వెళ్ళి ప్రవర్తించుననుటయు నసంగతము. జ్ఞానములేని ప్రవృత్తి యెన్నడును కలుగనేరదు. కాబట్టి యాత్మప్రేరణాది నిమిత్తముల వశమున నై నను మనస్సు బహిఃప్రదేశమున కేగి యాత్మతో సన్నికృష్టమై క్రమస్మృతిని కలిగించునని యంగీకరింప వలనుపక్షదని సూత్రాభిప్రాయము.

అన్యత్ర వ్యాసక్త మనస్కుడైయున్న వ్యక్తికి పాద తలమున కంటకము ప్రవేశించ బాధయెట్లు ప్రకముచున్నదన,

“వ్యాసక్త మనసః పాదవ్యధనేన సంయోగ విశేషేణ సమానమ్” ౩.౨.౩౨.

వ్యాసక్త మనసః = కొండొక దృశ్యమున మనస్సు లగ్నమైయున్నపుడావ్యక్తి, పాదవ్యధనేన = కంటకాదులచే పాదతలము పీడింపబడినపు డాస్థమున నాత్మతోగలుగు మనఃస్పన్నికర్ష విశేషము, సంయోగ విశేషేణ = శరీరమునకు వెలుపల విషయదేశముననున్న యాత్మతో నేర్పడు సంయోగ విశేషముతో, సమానమ్ = తుల్యమే.

శరీరమునకు వెలుపల విషయప్రదేశమునందున్న యాత్మ ప్రదేశముతో మనస్సునకు సంసర్గము కలుగుటెట్లు పొసగదో

యట్లే శరీరమునను భిన్నభిన్న ప్రదేశములలో నాత్మతో సన్నికర్షము నుపపన్నముకాదని సూత్రాభిప్రాయము. కాబట్టి మనస్సు అణుపరిమాణము కలదియనియు, క్రమముగా నాయాప్రదేశములలో నాత్మతో సన్నికృష్టమై క్రమికజ్ఞానమును కలిగింప సాధనమగుననియు చెప్పబడి ప్రమాణసిద్ధము కాదని తెలియుచున్నది. కాగా వైదికుల మతమున ఆత్మ యణువు. మనస్సు షడ్వ్యమపరిమాణము కలది.

బుద్ధి యాత్మ గుణమైన నెకేక్షణమున నానాస్మృతి బుద్ధి లేల కలుగవ్రా సద్ధాంత పక్షమున సమాధాన మేమనః

“ప్రణిధాన లింగాది జ్ఞానానా మయగపద్భావాద్
యుగప దస్మరణమ్” ౩.౨ ౩౩.

ప్రణిధాన లింగాదివిజ్ఞానానామ్ = ప్రణిధానము, మున్నగు జ్ఞానములు, అయగపద్భావాత్ = ఒకేక్షణమున కలుగనందువలన, యుగపదస్మరణమ్ = ఒకేక్షణమున ననేక స్మృతులు కలుగవు.

ప్రణిధాన లింగాదు లీయాహ్నికముననే నలువది యొకటవ సూత్రమున వర్ణింపబడును. అందు వాని వివరణమును చూడవచ్చును.

ఆత్మ మనఃసన్నికర్షము, సంస్కారము స్మృతికెట్లు కారణమో, యట్లే ప్రణిధానాదులును సంస్కారములనుద్యోధింపజేయుచు స్మృతికి కారణము లగుచున్నవి. ఆత్మ మనఃసన్నికర్షము, సంస్కారములు నుండినను సంస్కారముల నుద్యోధించునట్టి ప్రణిధానాదు లొకేక్షణమున కలుగక క్రమ

ముగా కలుగుటచే స్మృతులును క్రమముగానే కలుగును. ఒకేక్షణమున నన్నియు కలుగనేరవు.

ఇచ్చాది గుణములు బుద్ధిసమానాధికరణములుగా లోచించుచుండుటచేత ఇచ్చాదులు ఆత్మగుణము లైననేకదా బుద్ధి యాత్మగుణము కాగలదన,

“జ్ఞస్యేచ్చా ద్వేష నిమిత్తత్వాదారంభ నివృత్త్యోః”
3.౨.3౪.

ఆరంభనివృత్త్యోః = ఆత్మప్రవృత్తి నివృత్తులు, ఇచ్చాద్వేష నిమిత్తత్వాత్ = ఇచ్చాద్వేష నిమిత్తకము లగుటవలన, జ్ఞస్య = ఇచ్చాదులు ఆత్మగుణములే.

ప్రాణి తనకు సుఖముకలిగించు వస్తువును కావలయు నని కోరును. దుఃఖమును కలిగించు దానిని ద్వేషించును. తానుకోరిన దానిని సంపాదించుటకు ప్రవర్తించును. ద్వేషించుదాని నుండి నివృత్తిజెందును. ఇట్లు ప్రవృత్తి నివృత్తులకు కారణములు ఇచ్చాద్వేషములగుట లోకవిదితము. హితమును సంపాదించుటకు, అహితమును విడుచుటకు కలుగు ప్రవృత్తి నివృత్తి రూపచగు క్రియ అజ్ఞాతములు, నన్యజ్ఞాతములు నగువస్తువుల విషయమున కలుగనేరదు. కాబట్టి యెవనికి వస్తుజ్ఞానము కలుగుచున్నదో వానికే ప్రవృత్తి నివృత్తులును కలుగుచున్నవి. అందువలన జ్ఞానమును ఆత్మగుణమే యనుట సిద్ధము. ఇచ్చాద్వేషములు జ్ఞానసమానాధికరణము లగుటంజేసి యవియు నాత్మ గుణములే.

పూర్వపక్షము:—

“తల్లిజత్వా దిచ్ఛా ద్వేషయోః పార్థివాద్వేష్య ప్రతిషేధః.”

3.౨.3౫.

తల్లిజత్వాత్ = ప్రవృత్తి నివృత్తులు లింగముగా గలవగుట వలన,
 ఇచ్ఛాద్వేషయోః = ఇచ్ఛాద్వేషములకు, పార్థివాద్వేష్య = శరీరేంద్రి
 యాదులందు, అప్రతిషేధః = ప్రతిషేధములేదు.

ఇచ్చ ప్రవృత్తి లింగకము. ద్వేషము నివృత్తి లింగ
 కము. ప్రవృత్తిని చూచి కోరిక (ఇచ్చ)ను, నివృత్తిని జూచి
 ద్వేషమును ఉద్దేశింతుము. కాబట్టి ఇచ్ఛాద్వేషములకు
 ప్రవృత్తి నివృత్తులు లింగములు భూమమున్నయెడ వహ్ని
 యున్నట్లు, ప్రవృత్తి నివృత్తు లెటనుండునో యిచ్ఛాద్వేష
 ములు నట నుండువలయును. ప్రవృత్తి నివృత్తులు శరీరేంద్రి
 యములలో చూడబడుచున్నవి. కాబట్టి ఇచ్ఛాద్వేషములును
 పార్థివము లయిన శరీరేంద్రియము లందుండి వానివే యన
 నెప్పుడు. ఇట్లే జ్ఞానమును శరీరేంద్రియాదుల గుణముని
 యంగీకరించిన సామానాధికరణ్యమును కుదురగలదు. కాగా
 జ్ఞానేచ్ఛాద్వేషాదులు శరీరాదుల గుణములే కాని యాత్మ
 గుణములు కానేరవు.

ఉత్తరపక్షము:—

“పరశ్వాది ష్వరంభ నివృత్తి దర్శనాత్” 3.౨.3౬.

పరశ్వాది = గొడ్డలి మున్నగువానియందు, ఆరంభ నివృత్తి
 దర్శనాత్ = ప్రవృత్తి నివృత్తులు చూడబడుచుండుటవలన,

ప్రవృత్తి నివృత్తు లున్నచోట నిచ్ఛాద్వేషాదు లుండు
 ననిన, ఛేదనాదులకు సాధనములైన గొడ్డలి మున్నగు వాని

యందు ప్రవృత్తి నివృత్తులు కాననగుచున్నవి. కాబట్టి, వాని
యం దిచ్చాద్వేషాదు లంగీకరింపవలసి వచ్చును. గొడ్డలి
యందు కలుగు ప్రవృత్తి నివృత్తులకు కారణము లన్యము
లందుమేని, శరీరాదులందు కలుగు ప్రవృత్తి నివృత్తులకు నిమి
త్తము లితరములే యనవచ్చును. ప్రవృత్తి నివృత్తులు గొడ్డలి
యందు కనబడినను ఇచ్చాద్వేషాదులు దాని గుణములు
కానట్లు శరీరేంద్రియాదులందు కనబడు ప్రవృత్తి నివృత్తులకు
నిమిత్తములైన ఇచ్చాద్వేషాదులు శరీరాదుల గుణములుకాక
యాత్మగుణములే యగును.

“నియమానియమాతు తద్విశేషకా.” 3.౨.3౭.

నియమానియమాతు = ప్రవృత్తినివృత్తులు కలుగుటలోగల నియ
మానియమములు, తద్విశేషకా = గొడ్డలికి శరీరాదులకుగల భేదమును
విరూపించును.

ఆత్మ, శరీరాదుల కధిష్ఠాత. కాబట్టి, నియమముగా
శరీరాదులందు ప్రవృత్తినివృత్తులు కలుగుచుండును. గొడ్డలి
యందట్లు నియమముగా ప్రవృత్తినివృత్తులు కలుగవు. అందు
వలన శరీరాదులకు, గొడ్డలికి భేదము లేకపోదు.

ఇచ్చాదులు మనోగుణము లేలకావన,

“యథోక్త హేతుత్వాత్ పారతంత్ర్యా దకృతాభ్యాగ
మాచ్ఛ న మనసః.” 3.౨.3౮.

యథోక్త హేతుత్వాత్ = ఆత్మ ప్రవృత్తి నివృత్తు లిచ్చాద్వేష
పూర్వకము లగుటవలన, పారతంత్ర్యాత్ = పరాధీన మగుటవలన,

అకృతాభ్యాగమాచ్చ = చేయని కర్మభోగ ప్రసక్తి కలుగును కావునను,
ఇచ్చానులు, న మనః = మనోగుణములు కావు

ఇచ్చాద్వేషములు మనోగుణములగుచో జ్ఞానమును దానిగుణమే యగును. జ్ఞానమున్నగాని యిచ్చాద్వేషములు కలుగవు. ఇచ్చాద్వేషములు కలిగినగాని ప్రవృత్తి నివృత్తులు కలుగవు. జ్ఞానము మనోగుణముల పూర్వము చేష్టి యుండమైతిని. కాబట్టి యిచ్చాద్వేషములును మనోగుణములు కావు. మనస్సు కరణమగుటచే నది పరతంత్రము. గొడ్డలి కరణమగుటచే నితరాధీనమై ప్రవర్తించుట మనము చూచుచున్నాము. మనస్సునందుజ్ఞానము లేకుండుటచే నిచ్చాద్వేష నిరుత్తరములగుప్రవృత్తినివృత్తి రూప కర్మల భోగము మనస్సునకు లభించుట యుక్తముకాదు. సుఖదుఃఖానుభవమే భోగ మనబడును ఇచ్చాద్వేషములు మనోగుణములని యంగీకరించిన, జ్ఞానముగల యాత్మలో నిచ్చాద్వేషములు లేకుండుటవలన తన్నిమిత్తక కర్మ చేయునది యాత్మ కానేరదు. అట్టియెడ కర్మచేయని యాత్మను భోగము సంభవించును. అందువలన నకృతాభ్యాగమ ప్రసక్తి గలుగును. (అకృతస్య = చేయనికర్మకు, అభ్యాగమః = భోగము) ప్రసక్తి కలిగిన కలుగనిమ్మందు వేసి, శాస్త్రానుభవములకు విరుద్ధమగును. శాస్త్రమున కర్మచేయువాడు (కర్త) ఫలము ననుభవింపవలయునను నియమము జూచుచున్నాము. 'ఉపాసింపుము. ధ్యానింపుము.' అని శాస్త్రమందే శించుచున్నది. ఒకడుచేసిన కర్మకు ఫలము మఱియొకనికి

లభించిన నీయాదేశము లెట్లుపాసగును? కాబట్టి జ్ఞానమాతృ
గుణమైనట్లు ఇచ్చాదేవులు నాత్మగుణములే.

“పరిశేషాద్ యథోక్తహేతుపపత్తేశ్చ” 3.౨.3౯.

పరిశేషాత్ = పరిశేషానుమానము వలన, యథోక్త హేతుప
పత్తేశ్చ = పూర్వోక్త హేతువుల వలనను, బుద్ధి (జ్ఞానము) ఆత్మగుణమే
యగుచున్నది.

శరీరేంద్రియ మనస్సులలో నెక్క-దానికిని బుద్ధి
గుణము కాజాలదు. ఆత్మ తక్క మిగిలిన ద్రవ్యములకు నది
గుణముకాజాలదు. కాబట్టి జ్ఞానము (బుద్ధి) ఆత్మగుణమని
సిద్ధమగుచున్నది. (‘దర్శన స్పర్శనాభ్యామేకార్థ గ్రహణమ్’
3.౧.౧.) మున్నగు సూత్రములలో చూపబడిన యుక్తులు
నాత్మయందే వర్తించును. శరీరేంద్రియాదుల వర్తింపవు.
కాబట్టి బుద్ధి యాత్మగుణమే కాగలదని తేలుచున్నది.

స్మృతి దేనిగుణము? అన.

“స్మరణం త్యాత్మనా జ్ఞస్వాభావాత్” 3.౨.౪౦.

జ్ఞస్వాభావాత్ = (జ్ఞస్వస్వభావః = జ్ఞస్వభావః, జ్ఞానమ్,
తస్యభావః = జ్ఞస్వాభావ్యం = జ్ఞానత్వమ్, తస్మాత్ జ్ఞానత్వాత్)
జ్ఞానమగుటవలన, స్మరణంతు = స్మృతియును, ఆత్మనః = ఆత్మగుణమే

‘ఎఱిగితిని, ఎఱుగుచున్నాను, ఎఱుగగలను’ అను
జ్ఞానము ఆత్మకే కలుగుచున్నదనుట మన మెఱుగుదుము.
భూతకాలిక విషయజ్ఞానమే. అందువలన నదియు నాత్మ
గుణమే యగునని భావము.

యుగపత్తిస్మృతి కలుగకుండుటకు గల నిమిత్తాంతరములు ప్రణిధానాదులు కలవని పూర్వసూత్రములం దొక-చో చెప్పియుంటిమికదా! అవి యేవియన,

“ప్రణిధాన నిబంధాభ్యాన లింగలక్షణ సాదృశ్య పరిగ్రహశ్రమాశ్రిత సంబంధానంతర్య వియోగైక కార్యవిరోధాతిశయ ప్రాప్తి వ్యవధాన సుఖ దుఃఖేచ్ఛా ద్వేష భయార్థిత్య క్రియా రాగ ధర్మాధర్మ నిమిత్తేభ్యః” ౩.౨.౪౦.

ప్రణిధాన.....నిమిత్తేభ్యః = ప్రణిధానాది నిమిత్తములవలన స్మృతి కలుగును.

ప్రణిధానము = స్మరించు నిచ్చులో చిత్తము నేకాగ్రముచేయుట.

నిబంధః = అర్థముల నొక గ్రంథమున నుపనిబంధించుట.

అభ్యాసః = ఒక విషయమునకు సంబంధించిన జ్ఞానము నావృత్తి చేయుట.

లింగమ్ = వ్యాప్యము. ధూమము వహ్నికివలె.

లక్షణమ్ = సాంకేతిక చిహ్నము.

సాదృశ్యమ్ = సమానత.

పరిగ్రహః = స్వీకారము.

ఆశ్రయః = అధిష్ఠానము.

అశ్రితమ్ = అధిష్ఠేయము.

సంబంధః = సంయోగాది సంబంధము.

అనంతర్యమ్ = అవ్యవధానము. నియతక్రమము.

వియోగః = విరహము. శోకము.

ఏకకార్యమ్ = ఒకపని. సమానకార్యము.

విరోధము = విరోధము. అసామానాధి కరణ్యము.

అతిశయః = అధిక్యము.

ప్రాప్తిః = ప్రాప్తి - లాభము.

వ్యవధానమ్ = వ్యవధాయకము (ఖడ్గకోశమువలె.)

సుఖమ్ = అనుకూలవేదనీయము.

ఇచ్ఛా = ఇది నాకు కలుగుగాక యను నభిలాష.

ద్వేషః = ఇది నా కనిష్టమును కలిగించు నను జ్ఞానముచే జనించు రాగము నడ్డగించు గుణము.

భయమ్ = భీతి.

అర్థిత్వమ్ = యాచన.

క్రియా = కార్యము.

రాగః = రాగము - స్నేహము.

ధర్మః = చేయదగిన విహిత క్రియాజన్యగుణము.

అధర్మః = చేయగూడదని నిషేధింపబడిన క్రియాజన్యగుణము.

ఇవి యన్నియు నెకే తుణమున కలుగవు. ఇట్టి నిమిత్తములచే నేర్పడు స్మృతులు నెక్కసారి కలుగక క్రమముగనే కలుగును.

ఈ సూత్రమున వర్ణింపబడిన నిమిత్తములేకాక మరి కొన్ని నిమిత్తములున్నను, ఈ ప్రణిధానాదులు తెలిసిన వీనివలె నితరములు నూహింపగలరని సూత్రకారుడు కొన్నిటి నేయిట పొందుపరచెనని యెఱుంగవలయును.

బుద్ధి స్థిరమా అస్థిరమా యన,

“కర్మానవస్థాయీ గ్రహణాత్” 3.౨.౪౨.

గ్రహణాత్ = గ్రహణము వలన, కర్మానవస్థాయీ = కర్మవలె ననవస్థాయీ-యనిత్యము.

కర్మయెట్లు అనవస్థాయీ (అనిత్యము) గా గ్రహింపబడుచున్నదో బుద్ధియు ననవస్థాయీగా గ్రహింపబడుచున్నది. కావున నది యనిత్యము. ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షము వలన కలి

గిన ఘటబుద్ధి పటబుద్ధికలిగినపుడుండదు. అట్లే పటబుద్ధి ఘటబుద్ధి సమయమున నుండదు. కాబట్టి యది స్థిరము అవస్థాయీ కాదని స్పష్టమే. అనవస్థాయిత్యమన ఊహితత్వము. రెండు ఊహములుండ మూడవ ఊహమున నశించునని భావము. పూర్వపక్షము:—

“అవ్యక్తగ్రహణ మనవస్థాయిత్యాత్ విద్యుత్సంపాతే
రూపావ్యక్త గ్రహణనత్” ౩.౨.౪౩.

విద్యుత్సంపాతే = మెరుపు మెరసినపుడు, రూపావ్యక్తగ్రహణనత్ = (ఇట రూపమున రూపముగల వస్తువులు) వస్తువులు స్పష్టముగా తెలియబడనట్లు, అనవస్థాయిత్యాత్ = బుద్ధి యనవస్థాయీ యగుట వలన, అవ్యక్తగ్రహణమ్ = అస్పష్టముగా వస్తువులు గ్రహింపబడవలయును.

విద్యుత్ప్రకాశ మనవస్థాయీ. అందువలన నా ప్రకాశమున వస్తువు లస్పష్టముగా గ్రహింపబడును. అట్లే బుద్ధియు ననవస్థాయీ యయినపక్షమున ఘటపటాది వస్తుగ్రహణము (బుద్ధియు) ను నస్పష్టము-అవ్యక్తము కావలయును. అట్లుగాక వ్యక్తముగా వస్తుగ్రహణము కలుగుచున్నందున బుద్ధి యనవస్థాయీ కాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“హేతుపాదానాత్ ప్రతిషేద్ధవ్యాభ్యనుజ్ఞా” ౩.౨.౪౪.

హేతుపాదానాత్ = అనవస్థాయిత్యమును హేతువుగా ప్రయోగించుట వలన, ప్రతిషేద్ధవ్యాభ్యనుజ్ఞా = ప్రతిషేధింపదగిన అనవస్థాయిత్యము నంగీకరించినట్లు తెలియుచున్నది.

బుద్ధి యనవస్థాయి యగుటవలన విద్యుత్ప్రకాశమువలె వ్యక్త గ్రహణము కలిగించునని చెప్పుటలో బుద్ధి యనవస్థాయి యని యంగీకరించినట్లు తెలియుచున్నది. లేకున్న ననవస్థాయిత్వమును హేతువుగా ప్రయోగించుట పాసగదు. కాబట్టి బుద్ధి యనవస్థాయి యనుట నిర్వివాద విషయము.

“ప్రదీపార్చిః సంతత్యభివ్యక్త గ్రహణవత్ తద్ద్రహణమ్.”
3.౨.౪౩.

ప్రదీపార్చిః = దీపకాంతి, సంతత్యభివ్యక్త గ్రహణవత్ = అనవస్థాయి యైనను విషయము వ్యక్తముగా గ్రహింపబడినట్లు, బుద్ధి యనవస్థాయి యైనను, తద్ద్రహణమ్ = విషయము వ్యక్తముగా గ్రహింపబడినట్లు తెలియదగునని యర్థము.

మఱియు, ప్రకాశ మనవస్థాయి యైనంతమాత్రమున విషయ మస్పష్టముగా గ్రహింపబడవలయు నను నియమము లేదు. దీపకాంతి యనవస్థాయి యని యెల్లరు నంగీకరింతురు. అయినను విషయములు — ఘటపటాదులు — వ్యక్తముగానే గ్రహింపబడును. అట్లే బుద్ధియు ననవస్థాయి యైనప్పటికి వస్తువులు స్పష్టముగా గ్రహింప నగు ననుట కెట్టియాటంకమును లేదు. కాబట్టి బుద్ధి యనవస్థాయి యనియే భావము.

(బుద్ధిగత విశేషపరీక్ష)

“ద్రవ్యే స్వగుణ పరగుణోపలభ్యేః సంశయః” 3.౨.౪౬.

ద్రవ్యే = ఒకానొక ద్రవ్యమున, స్వగుణ పరగుణోపలభ్యేః = స్వపరగుణములు గ్రహింపబడుట వలన, సంశయః = బుద్ధి స్వగుణమా? లేక పరగుణమా? యని సందేహము కలుగును.

ఒకద్రవ్యమున నా ద్రవ్యగుణములే కాక ఇతర ద్రవ్య గుణములును చూడబడుచున్నవి. జలమున అభాస్వర శుక్ల రూపము స్వగుణము. ఉష్ణము తేజోగుణము ఈరెండు గుణములు జలముననప్పుడప్పుడు చూడబడును. అట్టియెడ ఉష్ణము జలగుణమా? లేక తేజోగుణమా? యని సందేహము వ్రేడమును అట్లే (గౌరోఽహంజానామి-స్థూలోఽహంజానామి.) తెల్లవాడను, నేనెఱుగుచున్నాను. స్థూలుఁడు, నేనెఱుగుచున్నాను, అని ప్రయోగింతుము. అట్టియెడ బుద్ధి (ఎఱుక) స్వగుణమా? పరగుణమా? యని సంశయము కలుగును. ఇటు స్వశబ్దము శరీరపరము. ఎఱుపు, స్థౌల్యము ననునవి శరీర గుణములే కదా! పరశబ్దము ఆత్మపరము. కాబట్టి స్వగుణము పూర్వపక్షము. పరగుణము సిద్ధాంతమని వివేకము.

“యావద్ద్రవ్యభావిత్వాద్ రూపాదీనామ్” ౩.౨.౪౭.

రూపాదీనామ్ = రూపాదిగుణములు, యావద్ద్రవ్యభావిత్వాత్ = స్వాశ్రయ ద్రవ్యమున్నంతకాలముండునట్టి స్వభావము కలవగుటవలన, బుద్ధి యాత్మగుణమే.

ద్రవ్యములందలి స్వగుణములు ద్రవ్య మున్నంతకాల ముండును. జలమున నభాస్వర శుక్లము జలమున్నంత కాలము నందు గోచరము. ఉష్ణత యట్లుగాక తేజఃసంయోగ మున్నంతకాలముండి యటుపై జలమున కనిపింపదు. అట్లే బుద్ధియు శరీరగుణ మగునెడల శరీరమున్నంతకాల ముండును. అట్లు లోకమున మనము చూచుటలేదు. కాబట్టి బుద్ధి శరీర గుణము కాదని తెలియనగును.

పూర్వపక్షము:—

“న పాకజగుణాంతరోత్పత్తేః” 3.౨.౪౮.

పాకజగుణాంతరోత్పత్తేః = (పాక మన విలక్షణతేజః సంయోగము) తేజఃసంయోగముచే గుణాంతరము లుత్పన్నము లగుచుండుట వలన, న = రూపాది గుణములు స్వాశ్రయ ద్రవ్య మున్నంత కాల ముండు ననుట తగదు.

ఒక ద్రవ్యమున నున్న రూపాదులను మార్చి మరియొక విధమగు రూపాదుల నుత్పన్నము చేయునట్టి విలక్షణ తేజః సంయోగము పాకమనబడును. దానివలన కలుగు గుణములు పాకజము లనబడును. పాకము వలన ద్రవ్యమునందున్న శ్యామాది రూపములు నశించి రక్తాది రూపములు కలుగు చుండును. ఆకుపచ్చని మామిడికాయను గడ్డిలో కొంతతడ వుంచిన నది పచ్చని రంగుగలది యగును. వీనినిబట్టి రూపాది గుణములు స్వాశ్రయ ద్రవ్యమున్నంతకాల ముండునని (యావ ద్ద్రవ్యభావి) యని చెప్పజనదు. కాబట్టి బుద్ధి యనవస్థాయై నను శరీరగుణ మగుటలో దోషములేదు. అందువలన నది శరీర గుణమే కాని యాత్మగుణము కాజాలదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“ప్రతిద్వంద్వసిద్ధేః పాకజానా మప్రతిషేధః” 3.౨.౪౯.

పాకజానామ్ = పాకజగుణములు, ప్రతిద్వంద్వసిద్ధేః = పూర్వ మున్న గుణములకు బదులుగా నుత్పన్నము లగుటవలన, అప్రతిషేధః = రూపాదులు యావద్ద్రవ్య భావులు కావనుట తగదు.

పాకమువలన జనించు గుణము పూర్వగుణములకు ప్రతి
ద్వంద్వీగా నుత్పన్నమగును. రూపమునకు రూపము, రసము
నకు రసము, గంధమునకు గంధము, స్పర్శకు స్పర్శము
నుత్పన్నమగును. ఇట్లుత్పన్నములయి న్యాక్రయ ద్రవ్య
మున్నంతకాల నవి యుండును కాబట్టి రూపద్వైతభావులు
కాననుట పొసగదు.

ద్రవ్యమున్నంతవరకు రూపము లుండునేకాని యవి
పూర్తిగ నెన్నడు నశించవు. బుద్ధి బుట్టగాక తేజస్థాయియై
యది నశించును. శరీర మున్నంతకాలము బుద్ధి యుండును.
కాబట్టి బుద్ధి శరీరగుణము కానేదని భావము.

“శరీర వ్యాపిత్యాత్” ౩.౨.౧౦.

శరీర వ్యాపిత్యాత్ = రూపాదిగుణములు శరీరమంతటను వ్యా
పించి యుండుటవలన, బుద్ధి శరీరగుణముకాదు.

రూపాదులు శరీరగుణములు. అందువలన శరీరమంత
ట నవి వ్యాపించి యుండును. బుద్ధియు నట్లు శరీరగుణ
మగుచో నదియు శరీరమంతట వ్యాపించి యుండవలసి యుం
డును. అట్లుండకపోవుటచే బుద్ధి శరీరగుణము కాదనుట
స్పష్టమే.

పూర్వపక్షము:—

“న కేశనఖాది వ్యనుపలభేః” ౩.౨.౧౧.

కేశనఖాదివ్యనుపలభేః = రూపాదులు, వెండ్రుకలు, గోళు
మున్నగు వానియందు లభింపక పోవుటవలన, న = శరీరమునందంతటను
వ్యాపించియుండవు.

రూపాదులు శరీర వ్యాపిత్యము కలవైనచో శరీరము నందంతటను నుండవలయును కదా! శరీరమున నగపడు రూప రసగంధాదు లాశరీరమునకు సంబంధించిన కేశనఖాదులందు కనపడవేల! శరీరము నందొకయెడ లేనపు డవి శరీర వ్యాపకము లెట్లుకాగలవు? కాజాలవు. కాబట్టి రూపాదులు శరీర వ్యాపులనుట తగదని తేలుచున్నది.

ఉత్తరపక్షము:—

“త్వక్పర్యంతత్వాచ్చరీరస్య, కేశనఖాదిష్వప్రసంగః”

3.౨.౧౨.

శరీరస్య = శరీరము, త్వక్పర్యంతత్వాత్ = త్వక్కువరకే యగుట వలన, కేశ నఖాదిషు = కేశ నఖాదులందు, అప్రసంగః = శరీరమునకు సంబంధించిన రూపాదులు కేశాదులందు లేవనుట తగదు.

త్వగింద్రియ సంబంధమున్నంతవరకే శరీర మనబడును. శరీరమన నింద్రియాశ్రయమేకదా! కేశనఖాదులతో త్వగింద్రియ సంబంధములేదు. అందువలననే హస్తపాదాదులు ఖండింపబడిన బాధ కలుగునట్లు కేశ నఖ ఖండనమున బాధ కలుగదు. కాబట్టి త్వగింద్రియముతో సంబంధములేని కేశ నఖములు శరీరము కావని భావము. శరీరము కాని తావున రూపాదులు వ్యాపకము కానందున నవి శరీర వ్యాపకములు కావనుట యుక్తముకాదు.

“శరీర గుణవైధర్మ్యాత్ ” 3.౨.౧౩.

శరీర గుణవైధర్మ్యాత్ = శరీరగుణ ధర్మముకంటె విరుద్ధ ధర్మము కలదగుటవలన బుద్ధి శరీరగుణము కాదు.

మఱియు శరీర గుణములయిన రూపాదులు బాహ్యేంద్రియములచే గ్రహింపదగు ధర్మముకలవిగా చూచుచున్నాము. బుద్ధి శరీరగుణ మగునెడల నదియు బాహ్యేంద్రియముచే గ్రహింపబడవలయును. బుద్ధి రూపాదులవలె బాహ్యేంద్రియముచే గ్రహింపబడక మనస్సుచే గ్రహింపబడుటచే నది శరీరగుణము కాదని యభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:—

“న రూపాదీనామితరేతర వైధర్మ్యాత్” ౩.౨.౧౪.

రూపాదీనాం = రూపాదులు, ఇతరేతర వైధర్మ్యాత్ = పరస్పర విరుద్ధగుణము కలవగుటవలన, న = శరీరగుణములకంటె భిన్న ధర్మము కలిగియుండుట శరీరగుణము కాదనుటను సాధింపదు.

రూపాది గుణములన్నియు నెకే యింద్రియముచే గ్రహింపబడక భిన్న భిన్నేంద్రియములచే గ్రహింపబడును. రూపము చక్షువుచే, స్పర్శము త్వక్కుచే, గంధము నాసికచే. అందువలన నివి పరస్పర విరుద్ధధర్మము కలవే. అంత మాత్రమున నివి శరీరగుణములు కాకపోయినవా? పోవు. బుద్ధియు భిన్నేంద్రియ గ్రాహ్యమైనంతమాత్రమున శరీర గుణమెట్లు కాకుండును?

ఉత్తరపక్షము:—

“వింద్రియ కత్వాద్రూపాదీనా మప్రతిషేధః” ౩.౨.౧౫.

రూపాదీనాం = శరీరగుణము లయిన రూపాదులు, వింద్రియ కత్వాత్ = బాహ్యేంద్రియ గ్రాహ్యములగుటవలన, అప్రతిషేధః = విరుద్ధధర్మము సాధ్య సాధకము కాదనుట చెల్లదు.

రూపాదులు విభిన్నేంద్రియ గ్రాహ్యము లయినను బాహ్యేంద్రియ గ్రాహ్యత్వ మను సామాన్యధర్మము గలవనుటలో సందియములేదు. బుద్ధి బాహ్యేంద్రియములలో నెక్కడానిచేతను గ్రహింపబడక రూపాదులకంటె విరుద్ధమగుచున్నది. కాబట్టి యది శరీర గుణముకాదు. అల్ప గుణమే.

(మనః పరీక్ష)

“జ్ఞానా యాగపద్యాదేకం మనః” ౩.౨.౧౬.

జ్ఞానాయాగపద్యాత్ = ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షణము లున్నను యుగపదనేక జ్ఞానము బుద్ధియింపను, మనః = మనస్సనెడి యంతరింద్రియము, ఏకం = ఒక్కటే

అత్మచే నధిష్ఠితమయిన మనస్సు ఏయింద్రియముతో సంయుక్తమగునో యా యింద్రియార్థమునకు సంబంధించిన జ్ఞానము కలుగును. మఱియొక యింద్రియమునకు సంబంధించిన జ్ఞానము కలుగదు. అట్టి మనస్సులు శరీరమునం దనే కమలయినచో ఇంద్రియము లన్నింటితో నన్ని మనస్సులు సంయుక్తములై యనేకార్థ విషయక జ్ఞానమొకే క్షణమున కలుగును. అనేకేంద్రియములు స్వస్వవిషయములతో నన్ని కృష్టములై యున్నను ఒక్క విషయజ్ఞానమే కలుగుటవలన నెక్కొక్క శరీరమున నెక్కొక్క మనస్సే యున్నదని తెలియుచున్నది.

పూర్వపక్షము:—

“న యుగప దనేక క్రియోపలభ్యే” ౩.౨.౧౭.

యుగపత్ = ఒకే క్షణమున, అనేక క్రియోపలభైః = అనేక క్రియల జ్ఞానములు కలుగుటచే,న, = కాదు.

ఒక డేదేని వస్తువు భక్షించునపుడు దానిని చేతితో పట్టుకొని నొటియందుంచుకొని భక్షించును. అట్టియెడ నతనికి చాక్షుష రాసన పూణజ స్పార్శన ప్రత్యక్షము లొకేమాటు కలుగును. ఒక పదార్థమును భుజించునపు డతడు దానిని కంటితో చూడడనిగానీ, నాసికతో దాని గంధము నాఘ్రాణింపడని గానీ, చేతితో స్పృశింపడనిగానీ యనగలమా? కాబట్టి మనస్సు శరీరము నందొక్కటే యగునెడల నిన్ని జ్ఞానములు ఒక్కసారిగ నెట్లు గలుగును? కలుగవు. అందువలన నెక్కొక్క- శరీరమున మనస్సు ఒక్కటి కాక, యనేకము లున్నవని యంగీకరింపవలయును.

ఉత్తరపక్షము:—

“అలాత చక్రదర్శనవత్తదుపలబ్ధి రాశు సంచారాత్”

3.౨.గిర.

అలాత చక్రదర్శనపత్ = కొఱవిని త్వరగా త్రిప్పిన నది చక్రమువలె కనబడును, దానివలె, అశు సంచారాత్ = జ్ఞానమును కలిగించు సంబంధముకొఱకు మనస్సు ఆ యా యింద్రియ ప్రవేశముల కతివేగముగ సంచరింపుటవలన, తిరుపలబ్ధిః = ఆ యా జ్ఞానము లుదయించును.

కొఱవి తిరుగునపుడు శీఘ్రగమనమువలన చక్రమువలె ప్రకాశమంతట నగుపడునట్లు ఒకపదార్థమును భక్షించునపుడు రాసన, చాక్షుష, పూణజ, స్పార్శన జ్ఞానములు క్రమముగా కలిగినను నతివేగముగా మనః సంబంధ మన్ని యింద్రియము

లతో నేర్పడుటచే వేగదోషము వలన క్రమము గ్రహింప బడక యొకేక్షణమున జ్ఞానము లుదయించినట్లు గోచరించును. అయినను ఇదిభ్రమ. వాస్తవమున నెకదానితరువాత మఱియొక జ్ఞానమే కలుగును. కాబట్టి శరీరమున మనస్సొక్కటియే యని భావము.

(మనః పరిమాణము)

“యథోక్తహేతుత్వాచ్చాణు” 3.౨.గీ॥

యథోక్తహేతుత్వాత్ = పూర్వోక్త (జ్ఞానాయాగపద్య) హేతువుచే మనస్సు, అణు = చిన్నది - మధ్యమ పరిమాణము కలది.

క్రమిక జ్ఞానమువలన మనస్సు ఒక్కటే యని యెట్లు తెలిసినదో అట్లే యది మధ్యమ పరిమాణముకలది యనియు తెలియును. సూత్రమునందలి యణు శబ్దము అల్ప పరిమాణమునే బోధించునుకాని పరమాణు పరిమాణమును గ్రహింపజేయదు. మస్సు పరమాణు పరిమాణము కలదగునెడల అతీంద్రియమగును. అంచువలన తదాశ్రిత జ్ఞానములు నతీంద్రియములగును. అట్టియెడ జ్ఞానాయాగపద్యమును హేతువుగా గ్రహింపవలనుపడదు. సామాన్యముగానూ, విశేషముగానూ ప్రత్యక్షముగాని విషయము హేతువుగా ప్రయోగింపబడదు. జ్ఞాన మాత్మాశ్రితమగుటచే మనస్సతీంద్రియమయిన నష్టమేమి అనరాదు. ఆత్మ నిర్వికారమగుటచే కేవలాత్మ జ్ఞానాది గుణముల కాశ్రయముకాదు. మనస్సు జడమగుటచే కేవల మనస్సును ఆశ్రయముకాదు. కాబట్టి మనూ విశిష్టమగు నాత్మయే జ్ఞానాదుల కాశ్రయమనవలయును. విశిష్టమునందలి

ధర్మములు విశేషణమునందు సంగీకరింపబడుటవలన జ్ఞానాదులకు మన స్సాశ్రయము కాగలదు. కాబట్టి మనస్సు పరమాణు పరిమాణము కలదని యంగీకరించిన తదాశ్రిత జ్ఞానాదులు ప్రత్యక్షములు కావలసివచ్చును. అందువలన అణు పన మధ్యమ పరిమాణ మనియే చెప్పవలయును. మధ్యమ పరిమాణము గలదగుచో మనస్సు సర్వేంద్రియములతో యుగపత్సంబద్ధమై సర్వజ్ఞానములు నెకే క్షణమున నేర్పడవలసి యుండు ననరాదు. సర్వేంద్రియ సన్నికర్షమున్నను జ్ఞానప్రయోజక సంబంధము కలుగనంతవరకు జ్ఞాన ముత్పన్నము కానేరదని పూర్వమే వర్ణించి యుంటిమి. అందువలన దోషమానంతయును లేదని భావము.

(మనస్సు జన్యము)

“పూర్వకృత ఫలానుబంధా త్తదుత్పత్తిః” ౩.౨.౬౦.

పూర్వకృత ఫలానుబంధాత్ = పూర్వస్థమునందు చేయబడిన మనోవాక్కాయకర్మల ఫలసంబంధమువలన, నూత్న్యభూతముల నుండి, తదుత్పత్తిః = మనస్సుజనించును.

ప్రాకృతిక విస్తుప్తులన్నియు ప్రళయవేళ ప్రకృతిలో లీనమగును. అప్రాకృతికములే వేరుగా నుండును. ప్రకృతి, పురుషుడు, ఈశ్వరుడు నను నీమూటికంటె నితర నిత్యము లంగీకరింపబడక పోవుటవలన మనస్సు ప్రాకృతికమగుట నిస్సంశయము. ప్రకృతియందు లీనమై ప్రకృతిసామ్యమును బొందిన మనస్సు కారణఽహితముగా మరల సగ్గారంభమున నూత్న్యభూతముల నుండి జనింపనేరదు. ఒకవేళ జనించినను

మెకేవిధ మనస్సులు జనించును. కాని ప్రతిజీవికి భిన్నభిన్న ధర్మయుక్తమగు మనస్సు లభించుట జూచుచున్నాము. కాబట్టి కర్మవైచిత్ర్యము వలన మనోవైచిత్ర్య మేర్పడునని యంగీకరింపవలయును. అందువలన పూర్వసర్గమున జేసిన శుభాశుభకర్మజన్యమగు అదృష్ట సహకారమున భూతపూర్వములనుండి మనస్సు జనించుచున్నది.

“భూతేభ్యః మూర్త్యుపాదాన సత్తదుపాదానమ్”

3. ౨. ౨౧

భూతేభ్యః = అదృష్టసహకృతములైన భూతములనుండి, మూర్త్యుపాదానవత్ = శరీరమేర్పడినట్లు, తదుపాదానమ్ = మనస్సుకలుగును.

పంచభూతములనుండి శరీర ముత్పన్నమైనట్లు సూక్ష్మ భూతములనుండి మనస్సు జనించునని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“న సాధ్యసమత్వాత్” 3. ౨. ౨౨.

సాధ్యసమత్వాత్ = సంవిగ్ధ సాధ్యముతో సమానమగుటవలన, న = అదృష్ట సహకృత భూతములనుండి శరీర ముత్పన్నమైనట్లు సుదాహరణము యుక్తముకాదు.

అనిశ్చిత విషయమును ఉదాహరణముగా నీయరాదు. మాతా పితరుల శరీరములనుండి యేర్పడు శుక్ల శోణితముల వలన శరీరోత్పత్తి కలుగుచుండ, వానిని విడిచి అదృష్ట సహకృత భూతములనుండి శరీర మేర్పడుచున్నదను విషయము సిద్ధపరుపవలసియున్నది. కాబట్టి సాధ్య సమమై యుదాహరింప నయోగ్యమగుచున్నదని భావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“నూత్నత్తి నిమిత్తత్వాత్ మాతా పిత్రోః” ౩.౨.౩౩.

మాతాపిత్రోః = మాతాపితరులకు సంబంధించిన శుక్ల శోణితములును అదృష్ట సహకృతములై, నిమిత్తత్వాత్ = నిమిత్తమగుటవలన, న = సాధ్యముమగుటచే నుదాహరణము కాదనుట తగదు.

కేవల శుక్లశోణితములు శరీరమున కుపాదానము కాక అదృష్ట సహకృత శుక్ల శోణితములు కారణములుగా సంగీకరింపటవలన, అదృష్ట సహకృత భూతములు శరీరోత్పత్తికి ఉపాదానకారణ మనుట సిద్ధ విషయమే; సాధ్యముకాదు. కాబట్టి యుదాహరణమున దోషములేదని భావము.

“తథాహరస్య” ౩.౨.౩౪.

తథా = శుక్ల శోణితములు శరీరమున కుపాదానమైనట్లు, ఆహరస్య = తల్లితన నాహరమును కారణమగును.

గర్భ ధారణానంతరము తల్లి తన పదార్థములన్నియు క్రమముగా గ్భపోషకమగుట నందరెరిగిన విషయమే. కాబట్టి శుక్ల శోణితములేకాక మాతృభుక్తాహరమును శరీరోత్పత్తికి కారణమగుచున్నదని భావము.

అదృష్ట సహకృత శుక్లశోణితములే కారణమననేల?

“ప్రాప్తాచానియమాత్” ౩.౨.౩౫.

ప్రాప్తాచ = శుక్లశోణితములు గర్భాశయమున చేరినను, అనియమాత్ = శరీరోత్పత్తి కలుగు నియమము లేనందున.

కొందఱు దంపతులు ప్రయత్న పూర్వకముగా ప్రతిరాత్రి గర్భాశయమున శుక్లశోణితముల చేర్చుచుందురు. కాని

సంతానోత్పత్తి కలుగదు. కేవల శుక్లశోణితములు శరీరోత్పత్తికి కారణమగునేని యిట్టియెడ గర్భధారణ కలుగవలసి యుండును. అట్లు కాకపోవుటచే అదృష్ట సహకార మపేక్షించుచున్నట్లు తెలియనగును. కాబట్టి అదృష్ట సహకృత శుక్ల శోణితముల ప్రాప్తి శరీరోత్పత్తికి కారణమని యెంచవలయును.

“శరీరోత్పత్తినిమిత్తవత్సంయోగోత్పత్తి నిమిత్తంకర్మ”

3.౨.౬౬.

శరీరోత్పత్తినిమిత్తవత్ = శరీరోత్పత్తియం దదృష్టము నిమిత్తమైనట్లు, సంయోగోత్పత్తి నిమిత్తం = సంయోగమిట మనస్సు, దాని యుత్పత్తికి నిమిత్తము, కర్మ = అదృష్టమని యర్థము.

అదృష్ట సహకృత భూతములవలన శరీరోత్పత్తి కలుగుచున్నట్లు, అదృష్ట సహకృత సూక్ష్మ భూతములనుండి మనస్సుత్పన్న మగుచున్నదనిన నెట్టి వైలక్షణ్యము లేదని భావము.

“ఏతేన అనియమః ప్రత్యుక్తః” 3.౨౬౭.

ఏతేన = అదృష్టమును నిమిత్తముగా చెప్పటవలన, అనియమః = కొన్నియెడల శుక్లశోణితము లొకచో గర్భాశయమున చేరినప్పటికిగర్భోత్పత్తి కలుగకుండుట యను అనియమము, ప్రత్యుక్తః = ప్రత్యాఖ్యానము చేయబడినది

అదృష్ట సహకార మున్నపుడే శుక్లశోణితములు శరీరోత్పత్తికి కారణమని నుడువుటచే అదృష్ట సహకారములేని శుక్లశోణితములు శరీరోత్పత్తికి కారణము కాకున్నను దోషములేదు. శరీరాది కార్యజాత ముత్పన్నమగుటకు అదృ

ష్టము నిమిత్తమని స్థాపింపబడినది. అదృష్ట ముత్పత్తివినాశములు కలదై మనోవిశిష్టమగు నాత్మను గుణమగుచున్నది. మనోవాక్కాయములచే జీవాత్మ యదృష్టమును సంపాదించు చున్నదని రాధాంతము.

అదృష్టము భూతములకు, మనస్సునకు స్వాభావిక ధర్మమనియు, అదృష్ట నిమిత్తముగా శరీరమేర్పడుననియు, శరీరమున మనస్సంద్యోగమును కలుగుననియు కొందఱుండురు.

ఈ వాదమును శంకించి నివారించుచున్నాడు.

“తదదృష్టకారితమితిచేత్ పునస్తత్ప్రసంగోఽపవర్గే”

3.౨.౬౮.

తదదృష్టకారితమితిచేత్ = భూతముల యదృష్టముచే శరీరమేర్పడినదని తలంచిన, అపవర్గేపునః = మోక్షమునందును, తత్ప్రసంగః = శరీర ప్రసక్తి కలుగును.

అదృష్టము భూతధర్మమనువారు “ఆత్మలు చేతనములు; స్వకర్మవశమున బంధింపబడును. తపశ్చర్యాదుల ద్వారా ముక్తములగును. జీవుల యుపయోగము కొఱకు స్వాభావికమైన తమ యదృష్టమువలన భూతములు శరీరములను కలిగించుచు. మనస్సుకూడ తన స్వాభావికధర్మమైన యదృష్టవశమున శరీరము నందు ప్రవేశించును. శరీరారంభమునందు, భూతసమావేశమునందును మనస్సుయొక్క స్వాభావికమగు నదృష్టము తప్ప జీవాత్మల కర్మాపేక్ష యుండదు. జీవులు విముక్తులు కానంతవరకు శరీరపరంపర పరిసమాప్తము కాదు;” అని యెంచుదురు. కాని యిది యుక్తము కాదు.

బంధకాలమున స్వాదృష్టముచే ప్రేరింపబడి శరీరము నారంభించు భూతములు మోక్షకాలమున నవి శరీరమును కలిగింపవనుటకు కారణ మూహింపజాలము. భూతముల స్వాభావిక ధర్మమయిన యదృష్ట మప్పుడెక్కడికేగును? ఒకప్పుడుండి మరియొకప్పుడు లేకున్న స్వాభావిక ధర్మ మెట్లుగును? మోక్షకాలమునందును శరీరసంబంధ మంగీకరించుట యనిష్టమగును. కాబట్టి యదృష్టము భూతస్వాభావిక ధర్మమనుట యుక్తియుక్తము కాదు.

“మనః కర్మనిమిత్తత్వాచ్చ సంయోగావిచ్ఛేదః” ౩.౨.౬౯.

మనః కర్మ నిమిత్తత్వాచ్చ = మనస్సులోనుండు అదృష్టము మనఃకర్మ యనబడును. అది నిమిత్తమగుటవలన, సంయోగావిచ్ఛేదః = మనః శరీర సంయోగ మెన్నడు విచ్ఛిన్నముకాదు.

మఱియు నిమిత్తము నశించిన నైమిత్తికము నశించును. మనస్సున నుండు నదృష్టవశమున శరీరమనఃసంయోగ మేర్పడుచున్నది. మనస్సు నిత్యమగుటచే తద్ధర్మమైన యదృష్టమును నిత్యము. అందువలన నది నశింపదు. కాబట్టి తన్నిమిత్తకమగు శరీరమనఃసంయోగమును నశింపదు. ఇదియు ననిష్టమేయగుచున్నదని భావము.

“నిత్యత్వప్రసంగశ్చ ప్రాయణా నుపపత్తేః” ౩.౨.౭౦.

ప్రాయణానుపపత్తేః = ప్రాయణము - మరణము సిద్ధింపనందున నిత్యత్వప్రసంగః = శరీరమనః సంయోగము నిత్యమగును.

విచ్ఛిన్నము కానిది నిత్యమగును. కాబట్టి శరీరమనఃసంయోగము నిత్యమగునెడల మోక్షమే సిద్ధింపదని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“అణుశ్యామతానిత్యత్వేన దేవ త్యాత్” ౩.౨.౭౦.

అణుశ్యామతానిత్యత్వవత్ = పరమాణువు నందలి శ్యామతా గుణము నిత్యమైనట్లు, ఏతత్యాత్ = సంయోగమున అగును.

పరమాణుశ్యామతాగుణము నిత్యమై నశించునట్లు, సంయోగము నిత్యమైనచు నశించును. కాబట్టి దోషములేదు. ఉత్తరపక్షము:—

“నాకృతాభ్యాగమ ప్రసంగాత్” ౩.౨.౭౧.

అకృతాభ్యాగమ ప్రసంగాత్ = చేయబడకయే - నిర్నివృత్తముగా సంయోగనాశ ప్రసక్తి కలుగును. కావున, న = దోషము లేదనుటతగదు.

పరమాణువులలోని శ్యామతాది గుణములు నిర్నివృత్తముగా నశింపవు. పాకమువలన శ్యామత నశించి దానికి ప్రతిద్వంద్వీగా రక్తగుణ మేర్పడును. ఇట్లే సంయోగ నాశమును కొంచోక నిమిత్తము వలన నేర్పడిన యుక్తమగును. నిమిత్తము లేకయే సంయోగము నశించుననుట తార్కికుల మనస్సును రంజింపజేయదు. కాబట్టి భూతముల యదృష్టము వలన శరీరమేర్పడు ననుట సాధువు కానట్లు మనోనిష్ఠమగు నదృష్టమువలన శరీర సంయోగము మనస్సున కేర్పడు ననుటయు సాధువు - ప్రమాణ సంగతము కానేరదని భావము.

తృతీయాధ్యాయమున ద్వితీయాహ్నికము.

న్యాయదర్శనము

చతుర్థాధ్యాయము

(ఆద్యాహ్నికము)

(ప్రవృత్తిపరీక్ష)

“ప్రవృత్తిర్యథోక్తా” ౪.౧.౧.

ప్రవృత్తిః = ప్రవృత్తి, యథోక్తా = లక్షణనూత్రమున వర్ణింపబడిన విధమున పరీక్షింపబడినట్లెంచవలయును.

లక్షణనూత్రమున (౧.౧.౧౭.) వాగాదులనుగురించి వివరముగా జెప్పియుండుటచేతను, వాని యారంభముననేమో ప్రసిద్ధ మగుటవలనను, సంశయము కలుగనందునను ప్రస్తుత మిటు పరీక్షింపవలసిన విషయమేమియులేదని భావము.

“తథాదోషాః” ౪.౧.౨.

తథాదోషాః = ప్రవృత్తివలె దోషములు నని యర్థము.

(దోషవిభాగము)

“తత్తైరాశ్యం రాగద్వేషమోహాఙ్ధాంతరభావాత్”

౪.౧.౩.

రాగద్వేష మోహాఙ్ధాంతరభావాత్ = రాగద్వేష మోహములు భిన్నము లగుటచే, తత్తైరాశ్యం = దోషములు మువ్విధములు.

కామక్రోధాది దోషము లనేకములైనను నన్నియు మువ్విధముల విభజింపనగును. (౧) రాగము. (౨) ద్వేషము

(3) మోహము. కామము, మత్సరత, స్పృహ, తృష్ణ, లోభము, మాయ, దంభము నను నివి రాగమున చేరును. క్రోధము, ఈర్ష్య, అసూయ, ద్రోహము, అమర్షము, అభిమానము, ద్వేషమున చేరును. విపర్యయము, సంశయము, మానము, ప్రమాదము నను నివి మోహమున సంతర్భము లగును. కాబట్టి రాగ, ద్వేష, మోహములని దోషములు మువ్విధములు.

రతి నభిలషించుట కామము. తన ప్రయోజనమును చూడకయే యితరుల యభిమతియును చెడుపనెంచుట మత్సరత. పరుల ద్రవ్యమును గ్రహించు కోరిక స్పృహ. తనకు ప్రాప్తింపనిదానిని కోరుట తృష్ణ. ప్రమాణ విరుద్ధముగా పరధనము నపహరిం గోరుట లోభము. విశేషలాభేచ్ఛ మాయ. కపటముతో తన గొప్పతనమును ప్రకటింపగోరుట దంభము. శరీరేంద్రియాధిష్ఠానముల వికృతికి హేతువగు ద్వేషవిశేషము క్రోధము. (సాధారణ) ఉమ్మడి వస్తువునందు ఇతరుల యభినివేశమును వారించుటకు హేతువగు ద్వేష విశేషము ఈర్ష్య యనబడును. పరులగుణములను సహింపలేకుండుట అసూయ. చెడుగు చేయవలయునను కోరిక ద్రోహము. అపకారమును క్షమింపలేమి అమర్షము. అపకారము చేసినవాని నేమియు చేయలేక తన్నుదా ద్వేషించుట అభిమానము. భ్రాంతి జ్ఞానము విపర్యయము. ఒకధర్మి యం దనేక విరుద్ధ ధర్మజ్ఞానము సంశయము. లేని గుణములను తనలో నారోపించుకొని

‘తాను గొప్పవాడ’ననుకొను భావము మానము. కర్తవ్యము. చేయకుండుట ప్రమాదము ననబడును.

పూర్వపక్షము:—

“నైక ప్రత్యసీక భావాత్” ౪.౧.౪.

ఏక ప్రత్యసీక భావాత్ = అత్యంతస్వబోధమనునదొక్కటే విరోధిగా గలవగుటవలన, న = దోషములు ముష్విధములు కావు.

అత్యంతస్వజ్ఞానము కలుగగానే మోహముగానీ, రాగ ద్వేషములుగానీ యుండనేరవు. రాగద్వేషాదులకు అత్యంతస్వజ్ఞానము విరోధి - నివర్తకము. రాగద్వేషాదులు పరస్పరము భిన్నములై ముష్విధములగునెడల నొక యాత్మతత్వజ్ఞానముచే నివర్తింపబడుటెట్లు సంభవించును? ఒకట నివర్తకమయిన నివర్త్యము నొక్కటియే యగును. నివర్తకమొక్కటియై నివర్త్యము లనేకములయిన రాగద్వేషాదులేకాక తదితర ఘట పటాదులు నిస్సర్వ కాలవలసివచ్చును. కాబట్టి రాగద్వేషాది దోషములు ముష్విధములుకాక ఒకేవిధ మనవలయునని భావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“వ్యభిచారా దహేతుః” ౪.౧.౫.

వ్యభిచారాత్ = అనైకాంతికమగుటవలన, అహేతుః = పూర్వోక్త హేతువు సరిగాదు.

ఒకదానిచే నివర్తింపబడునవి పరస్పర భిన్నములు కాగూడదను నియమములేదు. ఒకే పాకసంయోగమువలన

రూపరసగంధస్పర్శలు మారుచుండుట జూచుచున్నాము. కాబట్టి 'ఏకప్రత్యసీకభావాత్' ఒక్కటే విసోధిగాగలనగుట వలన త్రైరాశ్యము కాదనుట యుక్తము కాదు.

“తేషాంమోహః పాపీయాన్ సామూఢస్యేతశ్చేదోత్పత్తేః”

౪.౧.౩.

సామూఢస్య=మూఢునకు, ఇతరేతరోత్పత్తేః=రాగద్వేషములత్పన్నములగుటవలన, తేషాం=రాగద్వేషమోహములలో, మోహః=మోహమనెడిదోషము, పాపీయాన్=మిక్కిలి పాపము

మోహమున్నచోటనే రాగద్వేషములు కలుగును. అది లేనియెడ నవియుకలుగవు. మోహ నిమిత్తకములు రాగద్వేషములనుట దీనివలన బోధపడుచున్నది. రాగద్వేషములు సంసారమునకు హేతుభూతములైన శుభాశుభ ప్రవృత్తులకు మూలములగుటచే మోహము మిక్కిలిపాపము. కార్యముకంటె కారణమున దోష మెక్కుడంగీకరించుట యుక్తము. కాబట్టి ఉత్పత్త్యజ్ఞానముద్వారా ముందు మోహమును తొలగింపవలయును. మోహముతొలగిన రాగద్వేషములు స్వయముగానే తొలగును.

పూర్వపక్షము:—

“నిమిత్త నైమిత్తికభావా దర్థాంతర భావో దోషేభ్యః” ౪.౧.౨.

నిమిత్తనైమిత్తిక భావాత్ = కార్య కారణభావమువలన, మోహము, దోషేభ్యః = దోషములకంటె, అర్థాంతరభావః = భిన్నము.

రాగద్వేషములకు మోహము నిమిత్తమగునెడల, మోహము రాగద్వేషములకంటె భిన్నముకావలసియుండును. కాన దోషమనబడరాదని భావము. నిమిత్త నైమిత్తికములు పరస్పర భిన్నములగును. చాక్షుషజ్ఞానమునకు నిమిత్తమగు ప్రకాశము దానికంటె భిన్నమగుట నిశ్చిత సిద్ధాంతము. కాబట్టి మోహము దోషములలో పరిగణింపబడరాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“న దోషలక్షణావరోధాన్మోహస్య” ౪.౧.౮.

దోషలక్షణావరోధాత్ = దోషలక్షణముచే నవరుద్ధమగుటచే, మోహస్య=మోహమునకు, అర్థాంతరభావము, న = లేదు.

(“ప్రవర్తనాలక్షణాదోషాః” ౧.౧.౧౮.) అనెడి సూత్రమున దోషలక్షణము వర్ణింపబడినది. ఆ లక్షణముచే మోహముచు లక్షింపబడుచున్నది. దోషలక్షణము దోషము కానిదానిని నిరోధింపజాలదు. కాబట్టి మోహమునుదోషమే.

మోహము దోషమగునెడల రాగద్వేషములకు సమానజాతీయమగుటచే వానికి నిమిత్త మెట్లగు నన,

“నిమిత్తనైమిత్తికభావైవపత్తేశ్చతుల్యజాతీయానామప్రతిషేధః” ౪.౧.౯.

తుల్యజాతీయానామ్ = సజాతీయములలో, నిమిత్తనైమిత్తికభావోపపత్తేశ్చ = కార్యకారణభావ ముపపన్నమగుటవలన, అప్రతిషేధః = నిమిత్తము కాదనుట యుక్తముకాదు.

దండము ఘటమునకు నిమిత్తము. దండ ఘటములు రెండును ద్రవ్యములగుట సమానజాతీయములే. అయినను

నిమిత్తమైనైమిత్తికభావమున కెట్టి దోషమునులేదు. అట్లే మోహము రాగద్వేష సజాతీయ మైనంతమాత్రమున నది వానికి నిమిత్తమగుటలో నెట్టిదోషమును లేదు. సజాతీయములు నిమిత్తమైనైమిత్తికభావము నందజాల వను నియమము లేదని యాత్రాభిప్రాయము. కాబట్టి మోహము దోషముల కంటె నధాంతరముకాదు.

(ప్రేత్యభావవృత్తము)

“ఆత్మనిత్యత్వేప్రేత్యభావసిద్ధిః” ౪.౧.౧౦.

ఆత్మనిత్యత్వే = జీవుడు నిత్యమైన, ప్రేత్యభావసిద్ధిః = ప్రేత్యభావము (పునరుత్పత్తి) సిద్ధించును.

పునరుత్పత్తి ప్రేత్యభావ మనబడును. పునరుత్పత్తి యన చచ్చి మరల పుట్టుట - పూర్వశరీరమును విడిచి మరి యొక శరీరమును గ్రహించుట. ప్రత్యగత్త్వ (జీవుడు) అనిత్యమైన నిది సిద్ధింపదు. జీవుడు నిత్యముగాక శరీరముతో బాటు నశించునేని శరీరాంతర గ్రహణము పొసగదు. జీవుడు నిత్యుడే యని పూర్వగ్రంథమున ననేకవిధముల సిద్ధపరుపబడి నది. కాబట్టి ప్రేత్యభావమును సిద్ధించినట్లే. విశేషించి పరీక్షింపదగిన యనంతరము లేదని భావము.

(వస్తువుల యుత్పత్తి)

“వ్యక్తాద్వ్యక్తానాం ప్రత్యక్షప్రామాణ్యాత్” ౪.౧.౧౧.

ప్రత్యక్షప్రామాణ్యాత్ = ప్రత్యక్షప్రమాణ సిద్ధమగుట వలన, వ్యక్తాత్ = భావపదార్థమువలన, వ్యక్తానాం = భావపదార్థముల యుత్పత్తి జరుగును.

మృత్తికవలన ఘటము, తింతువులనుండి పటము, బీజమునుండి యంకురము కలుగుచుండుట ప్రత్యక్షగమ్యము. ప్రత్యక్ష సిద్ధము నిష్ఠము లేకున్నను సంగీకరింపక యేరికిని శక్యముకాదు. ఇట్లు భావపదార్థముల (ఉనికిగల వస్తువుల) నుండి భావపదార్థము లుత్పన్నములగుచుండుట ప్రత్యక్షమేది ప్రమాణసిద్ధము. కావున ప్రపంచమునగల సర్వ భావపదార్థములును కొంచొక యదృష్ట భావపదార్థ మూలకముగా నుద్భవిల్లుచున్నట్లంగీకరింపవలసివచ్చును. ఆ భావపదార్థమే జగత్తునకు మూలకారణము - ప్రకృతి యనబడును. సత్పదార్థమునుండియే సత్పదార్థ ముత్పన్నమగునని వైదికుల మతము. కావుననే ఛాందోగులు “సదేవసోమ్యేదమగ్రతీత” అన్నారు. కాబట్టి ప్రత్యక్షమేది ప్రమాణములద్వారా సత్పదార్థమునుండి సత్పదార్థ ముత్పన్నమగునని యంగీకరింపబడుచున్నది.

పూర్వపక్షము:—

“న ఘటాద్ ఘటానిష్పత్తేః” ౪.౧.౧౨.

ఘటాత్ = వ్యక్తమగు ఘటమునుండి, ఘటానిష్పత్తేః = మఱియొక ఘటముత్పన్నము కాకుండుటవలన, న = వ్యక్తమునుండి వ్యక్తముత్పన్నమగుననుట సరికాదు.

వ్యక్తమునుండి వ్యక్తముత్పన్నమైన నొక ఘటము నుండి మఱియొక ఘట ముత్పన్నము కావలయును. అట్లగుట లేదు. కాబట్టి వ్యక్తమునుండి వ్యక్త ముత్పన్నముకాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“వ్యక్తాత్ ఘటనిష్పత్తే రప్రతిషేధః” ౪.౧.౧౩.

వ్యక్తాత్ = వ్యక్తమగు కపాలముల వలన, ఘటనిష్పత్తే = ఘటముత్పన్న మగుమంగుటవలన, అప్రతిషేధః = వ్యక్తమువలన వ్యక్తము కలుగదనుట సరికాదు.

వ్యక్తమువలన వ్యక్తము కలుగునన, వ్యక్తకారణ పదార్థమువలన వ్యక్తకార్య పదార్థము కలుగునని యభిప్రాయము. అందుచలన వ్యక్తకార్యమువలన మఱియొక కార్యము కలుగకున్నను దోషములేదు. ఘటోత్పత్తికి కారణభూతములయిన కపాలాది నస్తువులు వ్యక్తములేకదా?

పూర్వపక్షము:—(శూన్యవాది)

“అభావాద్ భావోత్పత్తి ర్నానుపమృద్య ప్రాదుర్భావాత్” ౪.౧.౧౪.

నానుపమృద్య = కారణమును నశింపజేసి, ప్రాదుర్భావాత్ = కార్యముత్పన్నమగుటవలన, అభావాత్ = అభావమునుండి, భావోత్పత్తిః = భావము జనించును.

బీజము నశించినమీదట అంకుర మేర్పడుచున్నది. కాబట్టి కారణ నాశానంతరము కార్యము జనించుచున్నదని తెలియుచున్నది. కారణ నాశము భావము కాజాలదు. కాబట్టి యభావమునుండి భావము జనించుచున్నది.

ఉత్తరపక్షము:—

“వ్యాఘాతా దప్రయోగః” ౪.౧.౧౫.

వ్యాఖ్యాతాత్ = విరుద్ధార్థకమగుటవలన, అప్రయోగః = నశింపజేసి పుట్టుచున్నందువలన అను ప్రయోగము సరికాదు.

కారణమును నశింపజేసి కార్యము పుట్టుచున్నదని కదా శంకాభిప్రాయము! అట్లయిన నశింపజేయునది యుండిన కదా! నశింపజేయగలుగును. కాబట్టి నశింపజేసి పుట్టుచున్నదన నర్థమేమి? పుట్టునది పుట్టక ముందుండదుకదా? లేనిది నశింపజేయుటెట్లు? ఉండిన పుట్టుచున్నదన నర్థమేమి? కాబట్టి (ఉపమృద్యప్రాదుర్భవతి) నశింపజేసి పుట్టుచున్నదనుట నిర్దిష్ట ప్రయోగమగును.

పూర్వపక్షము:—

“నాతీతానాగతయోః కారకశబ్దప్రయోగాత్” ౪.౧.౧౬.

అతీతానాగతయోః = కారణ కార్యలక్షణములుగల భూత భవిష్య ద్విషయములందు, కారకశబ్దప్రయోగాత్ = కర్మ, కర్త అది కారక శబ్దములను గౌణముగా ప్రయోగించుటవలన, న = పూర్వోక్త ప్రయోగము అనర్థముకాదు.

కారణము నశించి కార్య ముత్పన్నమగును. కారణ నాశానంతరము కార్య ముత్పన్నమగు ననుటలో కర్మ కారకము, కర్తృ కారకము ప్రయోగింపబడినవి. ఈ కారకము లిటు అనంతర్యమునే బోధించును. ఇంతియగాని, కారణ కార్యములకంటె భిన్నముగా నొక వస్తునిట కారణమును నశింపజేసి కార్యము సుదృఢింపజేయునని కానీ, అదే కార్యముగా సుదృఢించుననికానీ యుద్దేశింపబడలేదు. కాబట్టి కారణము నశించి కార్యము ప్రాదుర్భవించునని ప్రయోగించుటలో దోషములేదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“న వినష్టేభ్యోఽనిష్పత్తేః” ౪.౧.౧౨.

వినష్టేభ్యః = వినాశము పొందినవానినుండి, అనిష్పత్తేః = కార్యము జనింపనందువలన, న = పూర్వోక్తము సరికాదు.

నశించిన కారణములు కార్యమును కలుగజేయవు. విద్యమాన కారణముల నలననే కార్యము లుత్పన్నములగును. వినష్టకారణమువలన కార్యము జనించుపక్షమున కర్షకులు వినష్ట బీజములను తేత్రముల నేలవిత్తరు? కారణవినాశమున భేదముండదు కాబట్టి, వరివిత్తనము వలన గోధూమాంకురము, యవబీజమువలన శాల్యంకురము లేకకలుగవు? భిన్న బీజముల నలన భిన్నాంకురము లుద్భవించుటకు బీజమున విశిష్ట శక్తియొకటి యంగీకరింప వలసివచ్చును. అట్టిశక్తి విద్యమాన వస్తువున నుండును గాని నశించినదానియం దుండజాలదుకదా? కాబట్టి పూర్వోక్త ప్రయోగ మయుక్తము కాకున్నను వినష్ట కారణములవలన కార్యోత్పత్తి కలుగుననుట పొసగదు. కారణములు కార్యమున నన్వయింప వలసియుండును వినష్టతంతువులు పటమున నెట్లు సమన్వయము పొందగలవు? కాబట్టి యభావమువలన భావముద్భవించుననుట ప్రమాణవిరుద్ధము.

“క్రమనిర్దేశా దప్రతిషేధః” ౪.౧.౧౩.

క్రమనిర్దేశాత్ = (బీజముయొక్క పూర్వాపరావస్థ లిటక్రమమనబడును.) ఉపమర్ద పడముచే నిట్టిక్రమము నిర్దేశింప బడుటవలన, అప్రతిషేధః = భావమునుండి భావ ముత్పన్న మగుననుట ప్రతిషేధింప బడదు.

బీజోపమర్దము బీజనాశముగా నంగీకరింపము. బీజము నందు రెండు దలములుండును. వాని సంయోగము పూర్వా వస్థ యనబడును. భూసలిలాది సంబంధమువలన కలుగు నాని విభాగము అపరావస్థ యనబడును. ఈ పూర్వాపరభావమే యుపమర్ద మనబడును. ఇట్లు బీజ మొకయనస్థనుండి మరి మొక యవస్థనుబొంది క్రమముగా సంకుర మగును. అందు వలన భావమునుండి భావ ముద్భవిండు ననుటతో దోషము లేదు. ఇట్లు సర్వభావ పదార్థముల కాది భావపదార్థము ప్రకృతి యనబడును.

(ఈశ్వరుడు జగత్కర్త)

“ఈశ్వరః కారణమ్ పురుష కర్మాఫల్య దర్శనాత్”

౪.౧.౧౯.

పురుష కర్మాఫల్య దర్శనాత్ = బీవులుచేయు శుభాశుభ కర్మముల నైష్ఫల్య జ్ఞానమువలన, ఈశ్వరః = క్షేకర్మ విపాకాశయములచే నస్పృహ్యుడు, నిరతిశయ జ్ఞానక్రియాశక్తి సంపన్నుడునగు నీశ్వరుడు, కారణమ్ = ముఖ్యకారణము

రాజుగాని, వ్యవస్థాపకుడుగాని లేని రాజ్యమున మనుజులు తాముచేయు శుభాశుభ కర్మములకు తగిన ఫలములను పొందజాలరు. లోకమున పురుషులు తాముచేయు కర్మములకు తగిన ఫలములను సుఖ దుఃఖ రూపమున పొందుచుండుట జూచుచున్నాము. జన్మము మొదలు కొందఱు సుఖము ననుభవించుట, మరికొందఱు దుఃఖము ననుభవించుట, వేరొక కొందఱు సుఖ దుఃఖముల ననుభవించుటయు జూచుచున్నాము.

గదా ! ఈ యనుభవములు కర్మములులేక కలుగనేరవు. పశ్చత్తి జడమగుటచే దానిచేగాని, జీవులొనరించు కర్మము లచేగాని యిట్టి వ్యవస్థ యేర్పడజాలదు. అకస్మికముగా నిట్టి ఫలారంభము కలుగుననుటయు యుక్తముకాదు. జీవాత్ములే స్వయముగా తమతమ కర్మములకు తగు ఫలముల వ్యవస్థ యొనరించుకొందు రందుచూ! వారల్పశక్తిమంతులు. కాబట్టి యీ విలక్షణమై, ఘోర్తృభోగ్యమై జగత్తున కధిష్ఠాతయన నెప్పు సర్వశక్తిమంతుడగు సర్వేశ్వరుడొక డంగీకరింపబడు చున్నాడు జీవులచేయు కర్మాచుకూలముగా నీశ్వరుడు శాశ్వతకాలముచుండి యీ ప్రకృతి నధిష్ఠించియుండి దీనిని దృశ్యమాన జగత్తుగా నిర్మించుచున్నాడు. భోక్తలగు జీవు లును నిర్మిత జగత్తునందు జన్మములనంది తమతమ కర్మము లకు తగు ఫలములను యథాసమయ మనుభవించుచున్నారు.

ఆ యీశ్వరు డీ చరాచర జగత్తునకు జీవనహేతు వగు టచే ప్రాణ శబ్దముచే వ్యవహరింపబడును. శాసించుటచే శాసకుడు - రాజు. సర్వ మతని వశమున నుండును. సర్వ విద్యుల కాకరమగు వేదములం దిట్లే వర్ణింపబడి యున్నది.

(“ప్రాణాయానమోయస్యసర్వమిదంవశే”) అధర్వ. ౧౧. ౨. ౪౧.

ఇట్లే యుపనిషత్తులందును వర్ణింపబడియున్నది.

“సవాలయమాత్మా సర్వేషాం భూతానా మధిపతిః
సర్వేషాం భూతానాంరాజా” బృహ. ౩. ౧. ౧౧.

పూర్వపక్షము, —

“న పురుషకర్మాభావే ఫలానిష్పత్తేః” ౪.౧.౨౦.

పురుష కర్మాభావే = జీవుడుచేయు కర్మము లేకున్న, ఫలానిష్పత్తేః = ఫలము కలుగనందున, న = ఈశ్వరుడు కారణముకాదు.

అన్వయ వ్యతిరేకములు కార్య కారణ భావమును నియమించును. జీవకర్మయున్న ఈశ్వరునివలన జగత్తు ఉత్పన్నమగును. లేకున్న కలుగదు. ఇట్లు పురుషకర్మ జగత్తున కన్వయ వ్యతిరేకముగా కారణమని తెలియుచున్నది. కాబట్టి పురుషకర్మయే జగత్కారణమగును కాని యీశ్వరుడుకాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“తత్కారితత్వా దహేతుః” ౪.౧.౨౧.

తత్కారితత్వాత్ = కర్మయున్నను నీశ్వరునిచే జగత్తు నిర్మింపబడుటవలన, అహేతుః = పూర్వోక్తహేతువు సరికాదు

జగదుత్పత్తికి కర్మ నిమిత్తమైనను నది స్వతంత్రకారణముకాదు. కర్మ జడము. అది చేతనముచే నిర్ధిష్ఠింపబడక స్వతంత్రముగా మెకింతయు నిర్మింప సమర్థము కానేరదు. జడమగుటచేత ప్రకృతియే జగత్తును నిర్మింప జాలనపుడు పురుషకర్మ మెట్లు నిర్మింపగలదు? నిరతిశయములయిన జ్ఞాన క్రియాశక్తులు కలవాడగుటచే లోకపతి పరమేశ్వరుడే యీ విచిత్ర జగత్తును భోగ్యముగా నిర్మింప గలుగుచున్నాడు.

పురుషకర్మ జగద్వైచిత్ర్యమునకు కారణమగును కాని జగత్కర్త కానేరదు, ఈశ్వరుడే కర్త కాగలడు.

(స్వభావ వాదముః)

“అనిమిత్తతో భావోత్పత్తిః కంటకతైష్ణ్యేది దర్శనాత్”

౪.౧.౨౨.

కంటకతైష్ణ్యేది దర్శనాత్ = నిమిత్తము లేకయే కంటకాదు లంసు తైష్ణ్యము మున్నగునవి చూడబడుటవలన, అనిమిత్తతః = కారణము లేకయే స్వభావముగా, భావోత్పత్తిః = కార్య పదార్థములన్నియు పుట్టుచున్నవి.

కంటకమున తీక్షణత, మయూరమున చిత్రవర్ణములు స్వభావముగా నేర్పడుట చూచుచున్నాము. అట్లే లోకమున నుత్పన్నములగు వస్తువులు (భావములు)నని తలంపవలయును. ఒకటి నిమిత్తము లేకయే జనించిన తక్కినవి జనింపవనుట యుక్తముకాదు. కాబట్టి భావపదార్థములన్నియు నిమిత్తము లేకయే జనించుచున్నవి.

ఉత్తరపక్షముః— (ఫలముతో)

“అనిమిత్త నిమిత్తత్వాన్నానిమిత్తతః” ౪.౧.౨౩.

అనిమిత్త నిమిత్తత్వాత్ = అనిమిత్తమే నిమిత్తమగుటవలన, అనిమిత్తతః = నిమిత్తములేక, న = భావోత్పత్తి కలుగదు.

అనిమిత్తమువలన భావోత్పత్తి కలుగునని చెప్పుచు ననిమిత్తమును కారణముగా నంగీకరించుచున్నావుకదా! అట్టి యెడ భావోత్పత్తి నిర్నిమిత్తమనుటెట్లు పొసగును ?

ఉత్తరపక్షముః— (వాస్తవము)

“నిమిత్తా నిమిత్తయో రద్ధాంతర భావాదప్రతిషేధః”

౪.౧.౨౪.

నిమిత్తా నిమిత్తయోః = నిమిత్తము, అనిమిత్తము ననునివి, అరాంతరభావాత్ = భిన్నాగ్రము లగుటవలన, అప్రతిషేధః = భావాత్పత్తి నిర్నిమిత్తమనుట యుక్తముకాదు.

ప్రత్యక్ష ప్రమాణముచే సిద్ధించుదానిని స్వీకరింపకుండుట శక్యముకాదు. ప్రతి భావకార్యమునకును నిమిత్తములేవో, యనిమిత్తములేవో రెండును తెలియనగును. ప్రత్యక్షముగా నివి తెలియకున్న ననుమానముచే నైనను తెలియనగును. ప్రతి కార్యమును కారణజన్యమగుటచే కొండొక కార్యమనిమిత్తకమనుటలేగదు. స్వభావముచేతనే కార్యము సిద్ధమగుచుండ కారణము నంగీకరింపనేల? యనుటయుక్తముకాదు. స్వభావమననేమి? దాని కాశ్రయమేది? స్వభావమున కొక యాశ్రయముండవలయునుగదా! ఆ యాశ్రయమే నిమిత్తమగును. కాబట్టి భావోత్పత్తి నిర్నిమిత్తమనుట యుక్తముకాదు. ప్రకృతి నామమున వర్తిల్లుననాది భావపదార్థమునుండి పురుషకర్మ ననుసరించి యీశ్వరుని ద్వారా భావోత్పత్తి కలుగుననియే యంగీకరింపవలయునని భావము.

(సర్వమనిత్యమను వాదము)

“సర్వమనిత్యముత్పత్తి వినాశధర్మకత్వాత్” ౪.౧.౨గీ.

ఉత్పత్తి వినాశధర్మకత్వాత్ = ఉత్పత్తి వినాశధర్మము కలదగుట వలన, సర్వమ్ = భావజాతమంతయు, అనిత్యం = అనిత్యము

ఉత్పత్తి వినాశములు కలది యనిత్యము. భావ పదార్థము లన్నియు నుత్పత్తి వినాశవంతములే. కాబట్టి సర్వభావములు ఘటాదులవలె ననిత్యములేయని సూత్రార్థము.

ఉత్తరపక్షము:—

“నానిత్యతా నిత్యత్వాత్” ౪.౧.౨౬.

అనిత్యతా నిత్యత్వాత్ = సర్వగతిమగు ననిత్యత నిత్యమగుటవలన,
న = సర్వమనిత్యముకాదు.

సర్వము ననిత్యమందువేని, సర్వమునం దొక యనిత్యత్వ మను ధర్మ మంగీకరింప వలయును కదా! ఆ యనిత్యత్వము నిత్యమా? లేక యనిత్యమా? చెప్పవలసి యుండును. అనిత్యమందువేని, యానిత్యముకాని యనిత్యత కాశ్రయము నిత్య మనవలసివచ్చును. అందువలన సర్వ మనిత్యమనుట తగదు. నిత్యమందువేని సర్వమనిత్య మను ప్రతిజ్ఞకు భంగము వాటిల్లును. కాబట్టి సర్వ మనిత్యమనుట యుక్తివిరుద్ధము.

పూర్వపక్షము:—

“తదనిత్యత్వమ్ అగ్నేర్దాహ్యం వినాశ్యాచువినాశివత్”

౪ ౧.౨౭.

అగ్నేః = అగ్ని, దాహ్యం = దహింపదగు కౌష్ఠాదులను,
వినాశ్య = నశింపజేసి, అను వినాశివత్ = వెంటనే నశించునట్లు, తదనిత్యత్వమ్ = అనిత్యత్వము నిత్యముకాదు.

అగ్ని తన కాశ్రయమగు దాహ్యమును నశింపజేసి యనంతరము తాను నెట్లు నశించునో యట్లే యనిత్యత్వమును తన కాశ్రయమగు సర్వమును నశింపజేసి తదుపరి తానును నశించును. కాబట్టి యనిత్యత యనిత్యమే యగును. అందువలన ననిత్యత కాశ్రయమగు సర్వము నిత్యమగుననజనదు. అది పూర్వమే నశించును. కాబట్టి సర్వము అనిత్యమే.

ఉత్తరపక్షము: —

“నిత్యస్యాప్రత్యాఖ్యానం యథోపలబ్ధి వ్యవస్థానాత్”

౪.౧.౨౮.

యథోపలబ్ధి వ్యవస్థానాత్ = ప్రమాణము ననుసరించి వ్యవస్థి-
తమగుటవలన, నిత్యస్య = నిత్యమగు భావపదార్థము, అప్రత్యాఖ్యానం =
నిరాకరింప సంభవముకాదు.

ప్రమాణము ద్వారా యేది యుత్పత్తి వినాశ ధర్మ-
ములుకలదిగా సిద్ధముకాదో యది నిత్యమగును ఏది యుత్పత్తి
వినాశ ధర్మకమో యది యనిత్యము. ఇట్లు ప్రమాణముల
ద్వారా వ్యవస్థితమై యుండుదానిని నిరాకరింప నేరికినిశక్యము
కాదు. ప్రకృతి పురుషేశ్వరు లుత్పత్తివినాశ ధర్మకము లని
ప్రమాణముల ద్వారా సిద్ధింపనందున నవి యనిత్యములన
మెప్పుడు. కాబట్టి సర్వమనిత్య మనుట ప్రమాణసిద్ధముకాదు.

(సర్వనిత్యత్వవాదము)

“సర్వంనిత్యం పంచభూత నిత్యత్వాత్” ౪.౧.౨౯.

పంచభూత నిత్యత్వాత్ = పంచభూతములు నిత్యము లగుటవలన,
సర్వం = ఘటపటాది సర్వవస్తు జాతము, నిత్యం = నిత్యము

దృశ్యమాన వస్తుజాత మంతయు పాంచభౌతికము.
భూతములు నిత్యములగుటవలన సర్వము నిత్యమనిభావము.

“నూత్నత్తి వినాశ కారణోపలబ్ధే” ౪.౧.౩౦.

ఉత్పత్తి వినాశకారణోపలబ్ధే = ఉత్పత్తి వినాశకారణము
లుపలబ్ధము లగుటవలన, న = సర్వము నిత్యముకాదు.

వినాశోత్పత్తులకు కారణములు లభించు వస్తువు నిత్యమెన్నడును కానేరదు. నిత్యమన వినాశోత్పత్తులు లేనిదనికదా యర్థము! ఘటపటాదుల యుత్పత్తి వినాశకారణములు ప్రమాణగమ్యము లగుటవలన సర్వనిత్యవాద మయుక్తము. పూర్వపక్షము:—

“తల్లక్షణావరోధా దప్రతిషేధః” ౪.౧.౩౧.

తల్లక్షణావరోధాత్ = ఘటపటాది సర్వవస్తు వ్రాతము భూతలక్షణముచే నవరుద్ధమగుటవలన, అప్రతిషేధః = సర్వము నిత్యమే.

ఘటపటాదులు భూతస్వభావము కలవగుటచే భూతలక్షణముచే నవియు నవరుద్ధము (లక్షితము) లగుచున్నవి. భూతములు నిత్యము లగుటవలన తత్స్వభావము కలిగి, తల్లక్షణ లక్షితములయిన సర్వవస్తువులును నిత్యములు కాకుండుటెట్లు పొసగును? కాబట్టి నిత్యములే.

ఉత్తరపక్షము:—

“నూత్నత్తి తత్కారణోపలబ్ధే” ౪.౧.౩౨.

ఉత్పత్తి తత్కారణోపలబ్ధే = ఉత్పత్తి వినాశములకు కారణములు ప్రత్యక్షముగా నుపలబ్ధము లగుటవలన, న = నిత్యమనుట తగదు.

ఉత్పత్తి వినాశములు, వాని కారణములు దేనికి ప్రత్యక్షముగా లభించునో యా వస్తువు నిత్యమెన్నడును కాదు. ఘట పటాదుల కన్నిటికి నుత్పత్తి వినాశములును, తత్కారణములును ప్రత్యక్షములగుటచే నవి నిత్యములనుట ప్రమాణ విరుద్ధము. కాబట్టి సర్వనిత్యవాద మసంగతము.

పూర్వ సూత్రమున నుత్పత్తివినాశ కారణోపలబ్ధి హేతువుగా గ్రహింపబడినది. ఈ సూత్రమున నుత్పత్తి వినాశముల యుపలబ్ధియు, ఉత్పత్తి వినాశకారణోపలబ్ధియు, హేతువుగా గ్రహింపబడుటచే పునరుక్తి దోషములేదు.

ఉత్పత్తి వినాశములయు, తత్కారణములయు నుపలబ్ధి స్వప్నోపలబ్ధివలె భ్రమయేల కాదన,

“న వ్యవస్థానుపపత్తేః” ౪.౧.౩౩.

వ్యవస్థానుపపత్తేః = ‘ఇది కారణము’ ‘ఇది కార్యము’నను లోక సిద్ధమగు వ్యవస్థ వ్యర్థమగును. కావున, న = భ్రమాకాదు.

స్వప్నమున గోచరించు భావములలో కార్యకారణ వ్యవస్థయొందు కానరాదు. క్రమరహితముగా ననేకభావము లందు యుగవద్గోచరము లగుచుండును. కాని లోకమున ‘నిది కారణము. ఇది కార్యము’ నను వ్యవస్థ ప్రత్యక్షగోచరము. ఇట్లు కార్యకారణముల వ్యవస్థ ప్రత్యక్షపూర్వకమై యుపపన్నమగుచుండ స్వప్నోపలబ్ధివలె భ్రమయనుట పాపగదు. కాబట్టి సర్వనిత్యవాదము ప్రమాణ సంగతముకాదు.

(అవయవ వాదము)

“సర్వంపుథగ్ భావలక్షణ పృథక్త్వాత్.” ౪.౧.౩౪.

భావలక్షణ పృథక్త్వాత్ = (లక్ష్యంతే భావాః ఏభిః ఇతిభావ లక్షణాని అవయవాః ఇతియావత్) భావలక్షణము లన నిట నవయవములు. వానినానాత్వము వలన, సర్వమ్ = ఘటపటాది వస్తుజాత మంతయు, పృథక్ = భిన్నము.

‘రూపాదులకంటె వేరుగా ద్రవ్యమనునది యొకటి లేదు. అవయవములగు మించి యవయవియను భావమొందు లేదు’ అని పృథగ్వాదుల మతము. అందువలన రూపాది లక్షణావయవము లొక్కటిగాక యనేకములు. వాని సముదాయములే ఘటపటాది భావములు. కాబట్టి యవియు ననేకములే యగునని భావము.

(తస్మత్ నిరాకరణము)

“నానేకలక్షణైః తేకభావ నిష్పత్తేః” ౪.౧.౩౧.

అనేక లక్షణైః = అనేకావయవములచే, ఏక భావ నిష్పత్తేః = అవయవి యను నొక భావోత్పత్తి కలుగుటవలన, న = సర్వము (అనేకము) కాదు.

ఆవు దాని యవయవములకంటె భిన్నముకానిపక్షమున నావుచే చేయబడు కార్యములు తదవయవములచే సంపాదించబడవలయును. ఇట్లే ఘటాదులచే నగు జలానయనాదికార్యములు తదవయవములచే సంపన్నములు కావలయును. అట్లేన్నడును కాజాలదు. కాబట్టి యవయవముల వలన నుత్పన్నమగు నవయవి యొకటి వేరుగానుండును. అది యొక్కటేకాని యనేకము కాదని భావము.

విలక్షణ కార్యమును సంపాదించినంత మాత్రమున నవయవములకంటె నవయవి భిన్నమన నక్కఱలేదు. అవయవములకంటె నవయవ సముదాయములు విలక్షణ కార్య సంపాదకములు కావచ్చునన,

“లక్షణ వ్యవస్థానాదేవాప్రతిషేధః” ౪.౧.౩౨.

లక్షణ వ్యవస్థానాత్ = ప్రతిభావమునకు నవయవములు వేరు వేరుగా వ్యవస్థితములయి యుండుటవలన, అప్రతిష్ఠేధః = అవయవి విరాకరణము సంగతముకొడు.

‘ఇవి ఘటమున కవయవములు’ ‘ఇవి గోవున కవయవములు’ ‘ఇవి వస్త్రమునకు’ నని భిన్నభిన్నములుగా నవయవము లొక్కొక్క వస్తువునకు వ్యవస్థితములై గ్రహింపబడుట వలన, అవయవములకంటె భిన్నముగా నవయవియొకటి యున్నట్లంగీకరింపక తప్పదు. కాబట్టి ప్రతివస్తువు భిన్నమగుటతగదు.

(అభావవాదము)

“సర్వమభావౌ భావేష్వితరేతరాభావసిద్ధేః” ౪.౧.౩౭.

భావేషు = భావపదార్థములందు, ఇతిరేతరాభావసిద్ధేః = ఆనోన్యభావము సిద్ధింపటవలన, సర్వమ్ = సమస్తవస్తుజాతము, అభావః = అభావమే.

మట్టికుండ. బంగారు కుండలము. అనుతావులలో మట్టికి కుండకు, బంగారమునకు కుండలమునకు తాదాత్మ్యము కలదు. అందువలననే వానిలో సామానాధికరణ్యము నున్నది. కాబట్టి సామానాధికరణ్యమున్న తాదాత్మ్యమున్నట్లంగీకరింపవలెను. ప్రతి భావపదార్థమునకు నభావముతో సామానాధికరణ్యము లో క ము న చూడజడుచున్నది. ఉదా:- అఘటము పటము. ఘట మపటము, గో వనశ్వము.

అశ్వ మగోవు. దీనింబట్టి ఘటాభావము (అఘటము), పటము సమానాధికరణములు. అశ్వాభావము (అనశ్వము), గోవు సమానాధికరణములు. కాబట్టి ఘటాభావమునకు

పటమునకు తాదాత్మ్య మున్న దనవలయును. ఇట్లే అశ్వభావమునకు, గోవునకు తాదాత్మ్య మంగీకరింప వలయును. అందువలన గోఘటములు అభావములనుట సిద్ధము. ప్రతీతి ననుసరించి లోకమున భావ వ్యవస్థ యేర్పడును. కాబట్టి పై ప్రతీతుల ననుసరించి ప్రతీభావపదార్థమును అభావ తాదాత్మ్యమై యభావమన నెప్పుడని భావము.

(తన్మతనిరాకరణము)

“న స్వభావ సిద్ధిర్భావానామ్.” ౪.౧.౩౮.

భావానామ్ = గోఘటాది భావములు, స్వభావ సిద్ధిః = స్వభావముగానే సిద్ధించుట వలన, న = సర్వ మభావముకారు.

గోఘటాదులు స్వభావముగానే సిద్ధించుచున్నవి. గోవు గోత్వముతో సిద్ధింపకున్న దాని యభావమెట్లు సిద్ధించును? గోవు అభావాత్మక మగునెడల నది స్వభావమైన గోత్వముతో నెన్నడును సిద్ధింపనేరదు. అభావము గోత్వాది ధర్మముల కాశ్రయము కాజాలదు. గోవులనశ్వముః ఘటము అపటముః అనునిట్టి ప్రతీతివలన గోఘటము అభావాత్మకము లని సిద్ధింపవు. ఇట్టి ప్రయోగములందలి సామానాధికరణ్యము వలన గోవు అశ్వముకంటె భిన్నమనియు, ఘటము పటము కంటె వేరనియు బోధ కలుగునని యంగీకరింప వలయును. కాని యవి యభావాత్మకము లనవలసిన యవసరములేదు. పైప్రయోగముల వలన అశ్వమున గోత్వముకాని, పటమున ఘటత్వముగాని లేదని తెలియునుకాని, అభావమెట్లుబోధ

పక్షగలదు? గోవురందు గోత్వము, ఘటమున ఘటత్వము నుండు ననియే బోధయగును. కాబట్టి సర్వమభావముకాదు.

పూర్వపక్షము:—

“న స్వభావ సిద్ధిరాపేక్షికత్వాత్” ౪.౧.౩౯.

అపేక్షికత్వాత్ = పరాపేక్షసిద్ధిగల వగుటచలన, స్వభావసిద్ధి = స్వభావముద్వారా సిద్ధికలవి, న = కావు.

గోఘటాది భావపదార్థము లన్నియు భిన్నస్వభావము కలవి. లోకమున భిన్న స్వభావము కలవి పరము నపేక్షింపక సిద్ధింపవు. దీర్ఘము నపేక్షింపని హ్రస్వముకానీ, హ్రస్వము నపేక్షింపని దీర్ఘము కానీ, పుత్రుడులేక తండ్రిగానీ సిద్ధింపనేరరు. కాబట్టి భావపదార్థములు స్వభావ సిద్ధములనుట లోక విరుద్ధము. ఇట్లు భావములన్నియు పరాపేక్షలేక సిద్ధింపనందున గోఘటాదులు నశ్వాదుల నపేక్షింపక సిద్ధింపవు. నాపేక్షసిద్ధి వాస్తవముకాదు. అందుచలన సర్వ మవాస్తవమే.

ఉత్తరపక్షము:—

“వ్యాహతత్వాదయుక్తమ్.” ౪.౧.౪౦.

వ్యాహతత్వాత్ = అన్యోన్య్యాశ్రయముతో వ్యాహతమగుట చలన, అయుక్తమ్ = భావము లాపేక్షికము లనుట యుక్తము కాదు.

అశ్వాదిభావములు గోఘటాదుల నపేక్షించిన గోఘటాది భావము లశ్వాదిభావాపేక్షికములు కావు. స్ఫటికలోహితము (ఎఱుపు) కుసుమ లోహితము నపేక్షించునుకాని, కుసుమలోహితము స్ఫటికలోహితము నపేక్షించునుకాదు.

క్షింపదు. అట్లుకాక అశ్వాదిభావములు గోఘటాది భావములను, గోఘటాదు అశ్వాదిభావముల నవేక్షించు నందువేని అన్యోన్యశ్రయదోష మేర్పడును. అన్యోన్యశ్రయమున నెకభావమును సిద్ధింపనేరదు. హ్రస్వ దీర్ఘాదుల నుపమించి దోషములేదన వలనుపడదు. హ్రస్వదీర్ఘాదులును గ్రహణ సమయమున పరస్పర మవేక్షించినను స్వోత్పత్తి విషయమున నెండొంటి నవేక్షింపవు. ఇట్లే పితృపుత్రాదులు జన్య జనక భావమును బోధించుటలో పరస్పరావేక్షయున్నను స్వోత్పత్తి కన్యోన్యావేక్ష యుండదు. కాబట్టి భావములు స్వసిద్ధియందు పరావేక్షికము లనుట యుక్తముకాదు. అందువలన సర్వ మభావ మనుట చెల్లదు.

‘సర్వము నేక కారణమగుటచేనేకము. అందువలన సర్వత్ర ఏకత్వ సంఖ్యా నియమముండవలయును’ అనుట సంఖ్యైకాంతవాదము అనబడును. దాని నిరాకరణము.

“సంఖ్యైకాంతాసిద్ధిః కారణానుపపత్త్యుపపత్తిభ్యామ్”

౪.౧.౪౧.

కారణానుపపత్త్యుప పత్తి భ్యామ్ = నిఃసహాయమగు నేకాకి కారణ ముపపన్నము కాకపోవుట వలనను, ససహాయ కారణ ముపపన్న మగుట వలనను, సంఖ్యైకాంతాసిద్ధిః = సంఖ్యైకాంత వాదము సిద్ధింపదు.

ఒకే తత్వము కారణమగుటవలన నీసర్వమునేకమే యనిన, నాకారణము నిఃసహాయమా? లేక ససహాయమా? యని ప్రశ్నింపవలయును నిఃసహాయమనిన, నానావిధ జగత్తున కది కారణమనుట యుక్తముకాదు. ససహాయ మనిన,

దానికి సహాయ మగునది పదార్థమా? అపదార్థమా? యని యడుగవలెను. అపదార్థమనుట తగదు. అపదార్థమయిన నది స్వయముగాలేనిదై యితరమునకు సహాయమెట్లు చేయగలదు? పదార్థమే యనిన, ద్వితీయ పదార్థ మంగీకరించినట్లగును. అందువలన సంఖ్యైకాంతవాదము సిద్ధింపనేరదు.

పూర్వపక్షము:—

“న కారణావయవ భావాత్.” ౪.౧.౪౨.

కారణావయవ భావాత్ = ఒకే తత్వము కారణమైనను దాని కవయము లుండుటవలన, న=సంఖ్యైకాంత వాదము సిద్ధింపదనుట తగదు.

నానావిధమగు నీజగత్తునకు కారణము ససహాయము కాదు. నిఃసహాయమే. నిఃసహాయమగు నేక కారణము నానా విధ కార్యజాతమునెట్లు పుట్టింపగలదని ప్రశ్నింతురేని, యా కారణమున ననేక కార్యోత్పాదక సామర్థ్యముగల యనేకావయవము లున్నవని యంగీకరింతుము. కాబట్టి దోషములేదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“నిరవయవత్వా దహేతుః.” ౪.౧.౪౩.

నిరవయవత్వాత్ = సర్వమునకు కారణమైన యేకతత్వము యవ మగుట వలన, అహేతుః = ‘కారణమున నవయవము లుండుట వలన, నను హేతువు అహేతువు.

అవయవములు కలది సావయవ మనబడును. సావయవము కార్యమగును. కారణముకాదు. సర్వమునకు కారణమగు నేకతత్వము సావయవమయిన నది కార్యమగును కాని కారణముకాదు. సర్వమునకు కారణము నిరవయవమే యని

యంగీకరింపబడినది. అట్టిది నిఃసహాయ మగుచో ననేకవిధ కార్యజాతము నుత్పన్నము చేయనేరదు. సహాయ మనిన నేకకారణము కాకపోవుటచే సర్వమేక మను సంఖ్యైకాంత వాదము సిద్ధింపనేరదు.

ప్రత్యభావమును పరీక్షించి తరువాత ఫలమును పరీక్షింప దలచి ముందు సంశయించుచున్నాడు.

“సద్యః కాలాంతరేచ ఫలనిష్పత్తేః సుశయః” ౪.౧.౪౪.

సద్యః = వెంటనే, కాలాంతరేచ = కాలాంతరమునను, ఫలనిష్పత్తేః = ఫలప్రాప్తి దర్శనము వలన, సంశయః = అగ్నిహోత్రాది కర్మలు సద్యః ఫలములా? లేక కాలాంతర ఫలములాయని సంశయము కలుగుచున్నది.

పాకమునకు ఫలము తిండులపచనము. అది సద్యః ఫలము. కృష్యాది కర్మములకు ఫలము సస్యనిష్పత్తి కాలాంతరమున సిద్ధించును. అందువలన అగ్నిహోత్రాది విహిత కర్మలు, సురాపానాది నిషిద్ధకర్మలును సద్యః ఫలములా? లేక కాలాంతర ఫలములా? యని సంశయము చెడమును.

కర్మనిష్పత్త్యనంతరమున నవ్యవహిత కాలము సద్యః కాలము. కర్మనాశానంతరకాలము కాలాంతరము. కర్మనాశానంతరమున నెన్నడో ఫలనిష్పత్తి కలిగిన నదృష్టము ద్వార మగునని వివేకము.

సద్యః ఫలనిష్పత్తి పూర్వపక్షము కాగా సమాధానము.

“న సద్యః కాలాంతరోప భోగ్యత్వాత్ ” ౪.౧.౪౫.

కాలాంతరోపభోగ్యత్వాత్ = కాలాంతరమున నుపభోగ్యము లగుటవలన, విహిత ప్రతిషిద్ధ కర్మలకు, నసద్యః = సద్యఃఫల నిష్పత్తి కలుగదు.

అగ్ని హోమాత్రాది కర్మలు విహితములు. సురాపానాదులు నిషిద్ధములు. విహితములకు ఫలము స్వర్గము. నిషిద్ధములకు ఫలము నరకము. స్వర్గనరకములు సుఖదుఃఖ విశేషములే. అవివేంటనే కలుగనేరవు. కొండొక ఫలవిశేషము సిద్ధింపవలయునన్న దేశకాల విశేషము లవేక్షింప బడును. కాబట్టి అగ్ని హోమాత్ర సురాపానాదుల వలన కలుగు ఫలములు కాలాంతరముననే కలుగునని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“కాలాంతరేణ నిష్పత్తిః హేతువినాశాత్.” ర.౧.౪౬.

హేతు వినాశాత్ = హేతువు నశించుటవలన, కాలాంతరేణ = కాలాంతరమున, నిష్పత్తిః = ఫలనిష్పత్తి కాదు.

కారణ ముండిన కార్యముత్పన్న మగును. కారణము నశించిన కార్యముజనింపదు. ఫలమునకు కారణము కర్మము. అది కాలాంతరమున నుండదు. నశించును. కారణాత్మక కర్మము నశించిన ఫల ముదయింప నేరదు. కాబట్టి కాలాంతరమున ఫలనిష్పత్తి యనుట యుక్తము కాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“ప్రాజ్ నిష్పత్తేర్వృక్షఫలవత్ తత్ స్యాత్” ర.౧.౪౭.

వృక్షఫలవత్ = వృక్షఫలమువలె, ప్రాజ్ నిష్పత్తేః = ఫలాత్పత్తికి పూర్వమే కర్మనశించినను, తత్ స్యాత్ = స్వర్గాదిపద వాచ్యఫల ముత్పాదించును.

ఒకడు ఫలముల నపేక్షించి వృక్షమునకు నేచనాది కర్మల నాచరించును. అకర్మలు నశించిన తదుపరి కాలాంత రమున సతనికి వృక్షమునుండి ఫలములు లభించును. నేచ నాదికర్మ నశించినను దానివలన రసద్రవ్య ముత్పన్నమై యది ఫలరూపమున కాలాంతరమున నుత్పన్న మగుచున్నది. అట్లే అగ్ని హోమాత్రాది కర్మలు నశించినను వానివలన ధర్మాధర్మ లక్షణముగల యదృష్ట ముత్పన్నమై కాలాంతరమున స్వర్గా త్మక ఫలము నిష్పన్న మొనర్చును. ఈయదృష్టమునే మీమాంసకులు 'అపూర్వము' అందురు. అట్లయిన నదృష్ట ముచే ఫలము నిష్పన్నమగును కాన కర్మవలన కాదని యనరాదు. కర్మను ఫలమునకు మధ్య అదృష్టము వ్యాపార మనబడును. కర్మ వ్యాపారి యగును. వ్యాపార నిష్పన్నము వ్యాపారి నిష్పన్నము కాకపోదు. అట్లంగీకరింపమేని, అను మాన ప్రమాణమునందు, లింగ దర్శనానంతరము వ్యాప్తి స్మరణకలిగినగాని యనుమితి కలుగదు. అట్టియెడ అనుమితి వ్యాప్తిస్మరణజన్య మగుటచే హేతుజన్యము కాదందుమేని యది తైంగికజ్ఞాన మననొప్పుదు. కాబట్టి కర్మవలన నదృష్టము ద్వారా కాలాంతరమున ఫలనిష్పత్తి కలిగినను దోషములేదు.

కర్మవలన జనించు నీ ఫలము నిష్పత్తికి పూర్వ మున్నదా? లేదా? యని జిజ్ఞాసకులుగగా పూర్వపక్షము:—
“నాసన్నస న్నసదసత్ సదసతోర్వైధర్మ్యాత్” ౪.౧.౪౦.

(ఈ సూత్రమున 'ఉపాదాన నియమాత్, ఉత్పత్త్యసంభవాత్' అను రెండు హేతువులు కల్పింపవలయును.)

ఉపాదాన నియమాత్ = కొండొక కార్య ముద్భవింపవలయు ననిన కొండొకకారణ విశేషము నుపాదానముగా గ్రహింపవలసిన నియమ ముండుటవలన, నుత్పన్నమగుటకు పూర్వము ఫలము, అసత్ = అసత్తు కాదు. ఉత్పత్త్య సంభవాత్ = ఉన్నది యుత్పన్నము కానేరదు కాబట్టి, సత్ = ఉత్పత్తికి పూర్వము సత్తు, న = కాదు. సదసత్ = ఉత్పత్తికి పూర్వము సదసత్తును కాదు. సదసత్తోర్వైధర్మాత్ = సత్తు అసత్తు నను రెండును విరుద్ధములగుటవలన.

ఘట ముత్పన్నమగుటకు పూర్వము మృత్తికలో నది లేకున్న దాని నుత్పన్న మొనర్చుటకు మృత్తికనే యేల గ్రహింపవలెను? ఘటము మృత్తికలో లేనట్లు తంతువులలో నుండదు. బంగారములో నుండదు. ఇట్లే యితరములందు నుండదు. అట్టియెడ ఘటోత్పత్తికి నుపాదాన కారణముగా మృత్తికనే యేల గ్రహింపవలసి యుండును? తంతువులనేల గ్రహింపరాదు? మృత్తిక తప్ప తదితరములు ఉపాదానముగా గ్రహింపకుండు నియమమెందులకు? నియమ ముండుటచే ఘటోత్పత్తికి పూర్వము ఘటము లేదు అన వీలుకాదు.

ఉత్పత్తికిపూర్వము కార్యము (సత్) ఉన్నదందుమా! అదియునెప్పుడు. సత్సంబంధమునే యుత్పత్తి యందుము. కాబట్టి యుత్పత్తికి పూర్వమే సత్తనిన 'సత్తు' మరల సత్తు ఎట్లు కాగలదు? ఉత్పత్తికిపూర్వమేయుత్పన్నమైయున్న పునరుత్పత్తి యెట్లు సంభవమగును? కాదనిభావము. కాబట్టి యుత్పత్తికి పూర్వము కార్యము 'సత్తు' అనరాదు.

సదసత్తనియు ననవీలుపడదు. సదసత్తులు రెండును పరస్పర విరుద్ధము లగుటచే నవి యొక్కమారుగ సంభవిం

సప్త. కాబట్టి యుత్పత్తికి పూర్వము కార్యము 'సదసత్' అనియు నన వీలుపడదని భావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“ఉత్పాదవ్యయ దర్శనాత్” ర.౧.౪౯.

ఉత్పాదవ్యయ దర్శనాత్ = ఉత్పత్తికి పూర్వము కార్యోత్పత్తి వినాశములు చూడబడుట వలన, కార్యము 'సదసత్' అనియే యంగికరింపవలయును.

ఉత్పత్తికి పూర్వము కార్యమసత్తయిన నది యెన్నడు నుత్పన్నము కానేరదు. కుండేటికొమ్ము ఎన్నడైన జనింప గలదా? కాబట్టి 'సత్' విద్యమాన మందుమేని యది నశింప నేరదు. కార్య ముత్పన్నమై నశించుట జూచుచున్నాము. అందు వలన కార్య ముత్పత్తికి పూర్వ మసత్తుకాదు; సత్తుకాదు. కాని సదసత్తనియే యంగికరింపవలయును.

సదసత్తులు ఒకే మాటెట్లు సంభవింప గలవన,

“బుద్ధిసిద్ధంతు తదసత్.” ర.౧.౫౦.

తదసత్ = సదసత్తులలో నొకటగునసత్తు, బుద్ధిసిద్ధంతు = బుద్ధి సిద్ధమే - బుద్ధిసహమే.

కార్య ముత్పత్తికి పూర్వ మేరూపమున సత్తనుచున్నా మో యదే రూపమున నసత్తనిన పరస్పర విరుద్ధము లగుటచే సదసత్తు లొకక్షణమున సంభవింప వనుట యుక్తమే. కాని మేమట్లు చెప్పము. కార్య ముత్పత్తికి పూర్వమొక రూపమున సత్తు, మరియొక రూపమున నసత్తు నగుటలో నెట్టి దోషము నుండదు. బుద్ధిచే నంగికరింప వచ్చును. ఉత్ప

త్తికి పూర్వము కార్యము కారణరూపమున సత్తనియు,
కార్యరూపమున నసత్తనియు నంగీకరించిన బుద్ధివిరోధ
ముండనేరదుకదా! కాబట్టి యుత్పత్తికి పూర్వము కార్యము
'సదసత్' రూపమున నుండు ననిన సహజానయ సంభవమే.
పూర్వపక్షము:—

“అశ్రయవ్యతిరేకాద్ వృక్షఫలవ దిచ్ఛాహేతుః” ౪.౧.౧౧.

అశ్రయ వ్యతిరేకాత్ = కర్మాశ్రయమైన శరీరము ఫలపర్యంతము
వృక్షమువలె నియమముగా నుండకపోవుటంజేసి, వృక్షఫలవదిత్య హేతుః =
వృక్షఫలమువలెనను దృష్టాంతము సరికాదు.

జలసేచనాది కర్మల కాశ్రయమైన వృక్షము ఫలోద్గమ
పర్యంత ముండునట్లు అగ్నిహోత్రాది కర్మల కాశ్రయమైన
శరీరము స్వరాది సుఖవిశేష ప్రాప్తి పర్యంత ముండునను
నియమములేదు. శరీరము నశ్వరము. నేడున్న శరీరము
రేపుండునని యెవరెఱుగుదురు? అశ్రయము నశించిన ఫల
మెట్లు సంభవింప నగును? కాబట్టి వృక్షఫలములవలెనను
దృష్టాంతము యుక్తముకాదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“ప్రితేరాత్మాశ్రయత్వా దప్రతిషేధః” ౪.౧.౧౨.

ప్రితే = సుఖదుఃఖాత్మకమగుఫలమునకు, ఆత్మాశ్రయత్వాత్ =
ఆత్మ యాశ్రయ మగుట వలన, అప్రతి షేధః = దృష్టాంతము అయుక్తము
కాదు.

విహిత కర్మలుగాని నిషిద్ధ కర్మలుగాని యనుష్ఠించుట
వలన కలుగు నదృష్టము ఆత్మయందు జనించును. ఆ యదృష్ట

జన్యమగు ఫలమును ఆత్మనే యాశ్రయించును, ఆత్మ నిత్యమగుటవలన నది ఫలపద్యంత ముండును. కాగా, వృక్ష దృష్టాంతమవిరుద్ధమే.

పూర్వపక్షము:—

“న పుత్ర పశు స్త్రీ పరిచ్ఛద హిరణ్యాన్నాది
ఫలనిర్దేశాత్” ౪.౧.౫౩.

పుత్ర ఫలనిర్దేశాత్ = పుత్ర - పశు - స్త్రీ - వస్త్ర - హిరణ్య - అన్నాదులు ఫలముగా నిర్దేశింపబడుటవలన, న = సుఖ దుఃఖములు ఫలముకాదు.

పుత్ర పశ్వాదులు కర్మ ఫలములుగా నిర్దేశింపబడుచుండుటవలన సుఖ దుఃఖాత్మకము ఫలముగా జెప్పి యది యాత్మాశ్రయ మగుటవలన దృష్టాంతమున దోషము లేదనిన పాసగదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“తత్సంబంధాత్ ఫల నిష్పత్తేస్తేషు ఫలవదుపచారః”
౪.౧.౫౪.

తేషు = పుత్రాదులు, ఫలవదుపచారః = ఫలముగా నిర్దేశించుట యాపచారికము - గౌణము. కారణమేమన? తత్సంబంధాత్ = పుత్రాదుల సంబంధమున, ఫలనిష్పత్తిః = ఫలాత్పత్తి కలుగుచున్నది.

అన్నము ప్రాణము. ఆయువు ఘృతము. నాగలి జీవనము. అను తావులందు అన్నాదులు ప్రాణాదులకు సాధనము లయినను ప్రాణాదులు గానే ప్రయోగించుటకు కారణము వానికిగల సాధ్యసాధన భావసంబంధమే. అట్లే సుఖ

దుఃఖాత్మకమగు ఫలము పుత్రాది సాధన సాధ్యము. సాధన ములచే సాధ్యమగు ఫలరూపమున నటనట ప్రయోగించుట గౌణప్రయోగమని తెలియవలయును. కాబట్టి దోషములేదు.

(దుఃఖపరీక్షణము)

“వివిధబాధనాయోగాత్ దుఃఖమేవ జన్మోత్పత్తిః”

౪.౧.గి.౫.

వివిధ బాధనా యోగాత్ = నానావిధ దుఃఖసాధన మగుట వలన, జన్మోత్పత్తిః = జన్మలక్షణమగు సుత్పత్తి, దుఃఖమేవ = దుఃఖమే.

జన్మ కలుగుట వలన ననేక దుఃఖములు వాటిల్లు చున్నవి. జన్మయేలేకున్న నిష్టవియోగము, ననిష్టసంప్రాప్తియునను దుఃఖవ్రాతము సంభవింప నేరదు. కాబట్టి నానా బాధలకు సాధనమైన యీ జన్మ దుఃఖమేయనుట యుక్తము. పూర్వపక్షము:—

“న సుఖస్యాప్యంతరాలోత్పత్తేః” ౪ ౧.గి.౬.

సుఖస్యాపి = దుఃఖమువలె సుఖము నైతము, అంతరాలోత్పత్తేః = దుఃఖమధ్యమున సుత్పన్నమగుటచే, న = జన్మము కేవల దుఃఖమనుట తగదు.

జన్మమువలన దుఃఖము లుద్భవించు చున్నట్లు మధ్య మధ్య ననేకసుఖములు సుత్పన్నము లగుచున్నవి. సుఖము లనుభవించుచు జన్మము కేవలము దుఃఖమనుట అయుక్తము. ఉత్తరపక్షము:—

“వివిధబాధనానువృత్తే ర్వేదయతః పర్యేషణ దోషా దప్రతిషేధః” ౪.౧.గి.౭.

వేదముతః = దుఃఖమధ్యమున సుఖము ననుభవించువానికి, పర్యేషణ దోషాత్ = తృష్ణా దోషమువలన, వివిధ బాధనానువృత్తేః = నానా విధ దుఃఖములు పునః పునః సంభవించుటవలన, అప్రతిషేధః = జన్మము దుఃఖమే యనుటను ప్రతిషేధింప వలనుపడదు.

ప్రాణి కొండొక వేళ సుఖము ననుభవించుచున్నను, తృష్ణావశమున ననేక దుఃఖములకు మాటిమాటికి లోనగుచున్నాడు. ప్రతిక్షణము సుఖమనుభవింప వలయుననికోరియు సుఖమును పొందజాలడు. సుఖ మొకప్పుడు సంప్రాప్తించినను మిక్కిలి కష్టసాధ్యము, నతిస్వల్పము నగును. లభించియు విలయమగును. తృష్ణ ప్రతిక్షణము వర్ధిల్లును. అందుపై రాగ ద్వేష మోహదుల ద్వారా అనేక దుఃఖము లుప్పతిల్లును. మధ్యలో నెకింతసుఖము కల్గినను విషాక్తదృగ్ధమువ్రాలి, దుఃఖ భూయిష్ఠముచే నావరింపబడి హేయమై తోచును. అందువలన నదియు దుఃఖముననే చేర్చబడును. కాబట్టి దుఃఖమే జన్మమనుట ప్రతిషేధార్హము కానేరదు.

“దుఃఖవికల్పే సుఖాభిమానాచ్చ.” ౪.౧.గీ.౮.

దుఃఖవికల్పే = దుఃఖాభావమున, సుఖాభిమానాచ్చ = సుఖము నాలోపించుటవలనను.

మఱియు దుఃఖముల మధ్య సుఖము కలుగుచున్నదనుట వాస్తవముకాదు. దుఃఖము కలుగకుండుటను సుఖమని చెప్పుచున్నారు. దుఃఖ రూపాంతరమును గ్రహింపక యవివేకులు సుఖముగా నుడువుదురు. కాముకులు ప్రణయ కలహముచే కుపితలగు కురంగలోచనల శిరః పాదతాడనమును సుఖ విశేషసాధనముగా నెంచుట లోకవిదితముకాదా

వాస్తవమున పాద తాడనము సుఖ సంపాదకమెట్లు కాగ
లదు? అయినను మూఢబుద్ధులు - కాముకులు సుఖము
ననుభవింతురు. వివేకులు వివిధ బాధనలతో ననుషక్తమై
యుండుటచే జన్మము దుఃఖమేయని భావింతురు. కాబట్టి
జన్మము దుఃఖమే యనుట యుక్తమే.

పూర్వపక్షము:— (అపవర్గ పరీక్షణము)

(“ఋణక్షేశ ప్రవృత్త్యనుబంధా దపవర్గాభావః” ౪.౧.౧౯.)

ఋణక్షేశ ప్రవృత్త్యనుబంధాత్ = ఋణములతోను, క్షేశముల
తోను, ప్రవృత్తితోను సంబంధముండుటవలన, అపవర్గాభావః = ఆత్మకు
మోక్షములేదు.

(ఋణగోంహవై జాయతేయోఽస్తి, సజాయమానఏవ
దేవేభ్యః ఋషిభ్యః పితృభ్యో మనుష్యేభ్యః శత. ౧.౭.౧.౧)
అను నిట్టి వాక్యములద్వారా ఉత్పన్నస్యక్తికి ఋణము
లందుట తెలియుచున్నది. ఇట్టి ఋణానుబంధ మున్నంత
వరకు నాత్మకు అపవర్గ ముండజాలదు.

తైత్తిరీయసంహితలో (జాయమానోఽవైబ్రహ్మణ
స్త్రీభిర్ఋణవాజాయతేబ్రహ్మచర్యేణాస్త్రిభ్యోయజ్ఞేనదేవేభ్యః
ప్రజయా పితృభ్యః ఏష వా అన్యథో యఃపుత్రీయజ్వా
బ్రహ్మచారి” ౬.౩.౧౦.) ‘మనుష్యుడు పుట్టుచు మూటిచే
ఋణి యగుచున్నాడు. బ్రహ్మచర్యముచే ఋషి ఋణమును
అగ్ని హోతాది యజ్ఞముల నాచరించుటచే దేవఋణమును
సంతతిద్వారా పితృణమును తీర్చుకొనుచున్నాడని యున్నది.

“ఋణాని త్రీణ్యపాకృత్య వనౌ మోక్షేనివేశయేత్
అనపాకృత్య మోక్షంతు సేవమానౌ పతత్యదః”

మూడు ఋణములను తీర్చి మోక్షసాధనమున మనస్సు సంపవలయును. అన్యథామును సంపాదింపక మోక్షమును సాధింప యత్నించి యధఃపతితు యగునని మనస్కృతి. ఇట్లు జీవితమున్నంత వరకు నాన్యథా సంపాదనకై యత్నించిన మోక్షసాధన మెప్పుడు చేయుగలుగును! శాస్త్రమున నగ్ని హోమాత్రాదులు (ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్ని హోమాత్రం జరివాహ్యేవాస్మాద్ మచ్ఛ్యంతేమృత్యునావా) జరామరణ పర్యంత మాచరింప దగిన సత్రములుగా వర్ణింప బడియున్నవి ఇంతియగాక, అవిద్య, అస్మితము, రాగము ద్వేషము ఆభినివేశము నను క్లేశముల నుండియు విడివడ నలయును కాబట్టి క్లేశాదులచే సంబద్ధుడై మరణించిన మరలవానితో నేపుట్టుచుండును. అందునలన క్లేశము లుండగా నాస్మికు మోక్ష ముండదు.

మఱియు, పుట్టినదాది మరణపర్యంత మొక్కక్షణమైన నూరకుండక యేదేని చేయుచుండును. ఇట్టి ప్రస్ఫుత్తి సంసారమునకు మూలము. అందువలనను మోక్షప్రాప్తి లేదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“ప్రధానశబ్దానుపపత్తే ర్గుణశబ్దే నానువాదో
నిందాస్రశంసోపపత్తేః” ౪.౧.౬౦.

నిం దా ప్రశంసాపపత్తేః = వివక్షిత నిం దా ప్రశంస లుపపన్నము లగుటవలన, ప్రధానశబ్దానుపపత్తేః = ఋణశబ్దమిట ప్రధానము కాకుండుట చేతను, గుణశబ్దేనానువాదః = గౌణార్థమున ప్రయోగింపబడినది.

ముఖ్యవృత్తితో స్వార్థమున ప్రయోగింపబడు శబ్దము ప్రధాన మనబడును. ఉదా:- అగ్ని దాహకము. గోవు గంగడోలుకలది. ఇట అగ్ని గో శబ్దములు స్వార్థమున ముఖ్య వృత్తితో ప్రయోగింపబడినవి. లక్షణావృత్తితో ప్రయోగింపబడు శబ్దము గుణశబ్ద మనబడును ఉదా:- ‘ఈబాలుడు నిప్పు’ ‘ఈ మాణవకుడు సింహము.’ ఇట ‘నిప్పు’ ‘సింహము’ ననురెండు శబ్దములు లక్షణావృత్తితో బాలునియందు ప్రయోగింపబడి గుణశబ్దము లనబడును. ఇట్లే “ఋణంహ జాయతేయోఽస్తి” అను వాక్యములందు ప్రయోగింప బడిన ఋణశబ్దము ప్రధాన శబ్దముకాదు. ఒకడు మఱల తాను తీసికొన దగినదని యెంచి యొకవస్తువు నన్యన కిచ్చును. అన్య డును దానినిమరల తనకిచ్చిన దాత కీయదగినదిగా దానిని గ్రహించును. ఇట్లు అప్పుగానిచ్చి పుచ్చుకొను తావులందు ఋణశబ్దము ప్రధానమగును. అన్యత్రగౌణ మగును. అప్పుగా నిచ్చిపుచ్చుకొను తావులందు ప్రధానముగా వాడబడు ఋణ శబ్ద మిట వాక్యములందు గౌణముగా ప్రయోగింప బడినది. (ఋణంహ జాయతే.....) ఇత్యాది వాక్యములందు అన్య ణియై పుట్టియు, కర్మచేయకున్న ఋణము గ్రహించిన వాని వలె ఋణియని నిందింప బడును; కర్మచేసిన అన్యణియని ప్రశంసింపబడుననియే వాక్యార్థము. పై వాక్యములు ఋణానుబంధమును తెలుపక, యథాశక్తిని నియమపూర్వకముగా

కర్మము ననుష్ఠించుటయే బోధించును. ఈ యభిప్రాయమునే (ఏతద్వైయజ్ఞరామర్యం సత్రంయదగ్ని హూత్రం.....') వాక్యమున జెప్పబడిన జరామర్యవాదము పోషించును. శక్తి కలవానిచే యావజ్జీవము అగ్ని హూత్రాది వైదికకర్మము లనుష్ఠింప దగిన వనియే యిందలి తాత్పర్యము. నియమ పూర్వకముగా వైదికకర్మల ననుష్ఠించుట యపవర్గ సాధన మునకు విరుద్ధమును కానేరదు. కాబట్టి ఋణానుబంధము వలన సవర్గాభావము సిద్ధించుననుట యుక్తము కాదు.

సన్యాసులకు అగ్ని హూత్రాది కర్మానుష్ఠానము లేనందువలన వారికి మోక్షము లేదనవలయు ననిన,

“సమారోపణాదాత్మ సప్రతిషేధః” ౪.౧.౬౧.

అత్మని=తనశరీరమున, సమారోపణాత్=అగ్నులను సమారోపణ చేయుటవలన, అప్రతిషేధః=సన్యాసుల కపవర్గము ప్రతిషేధింపజనదు.

చతుర్థాశ్రములయిన పరివ్రాజకులు బాహ్యముగా నగ్ని హూత్రాది వైదిక కర్మల నాచరింపరు. వా రుపకరణ ముల నన్నిటిని సన్యసింతురు కావున కర్మానుష్ఠానము శక్యముకాదు. అయినను, వారి కాంతరిక కర్మానుష్ఠాన ముండును కర్మ సంపాద్య ఫలాదుల నామహానుభావులు చక్కగా నాలోచించి నిర్వేదమును బొందినవారై, నిఃశ్రేయ సమును పొందగోరి సన్యాసము నంగీకరింతురు. అట్టియెడ కర్మలోపము కాకుండుటకై కర్మ సాధనమగు నగ్నిని తమ యం దారోపించుకొందురు. బాహ్యమునగాక శరీరమునందే కర్మల నాచరింతురని భావము. జీవన నిర్వాహార్థము

యద్యచ్ఛాలాభ సంతృప్తులై భిక్షాచర్యము సొనరించుచు, ప్రాణము నపానము నందును, అపానమును ప్రాణమునందును హోమాదులు చేయుచుందురు. ఇదియే సన్యాసులుచేయు సన్నిహితము. దీనినే కర్మతులు దేవయజ్ఞమందురు. సన్యాసులు నిత్యముచేయు వేదధర్మోపదేశము వారికి బ్రహ్మయజ్ఞము. దీనిని స్వాధ్యాయమందురు. (స్వాధ్యాయోనై బ్రహ్మయజ్ఞః" శత. ౧౧.గీ.౮.3). నైదిక మర్యాదల నుల్లంఘింపకుండుట సన్యాసులకు పితృయజ్ఞము అశ్మభావనతోనే ప్రాణిని పీడింపకుండుట వారికి భూతయజ్ఞము. ప్రాణుల యుపకారార్థము దేశమున నెల్లయెడల భ్రమించుచు, చెంతజేరిన జిజ్ఞాసువులకు సంశయములను బోనాడి తత్త్వజ్ఞానమును కలిగించుట వారి కతిథియజ్ఞమగును. ఇట్లు చతుర్థాశ్రమవాసులు, పరివ్రాజకులును సన్నిహితాది కర్మలను స్వాత్మయందు అనుష్ఠించుచుందురు కావున వారి కపవర్గము ప్రతిష్ఠించుట యుక్తముకాదు.

సన్యాసులును కర్మాచరమైన పరులయిన కర్మఫలము ననుభవింపవలసిన వారగుటచే మోక్షము సిద్ధింపదన,

“పాత్రచయాంతానుపపత్తేశ్చ ఫలాభావః” ౮.౧.౬౨.

పాత్రచయాంతానుపపత్తేశ్చ = పాత్రచయ మంతమునగుల కర్మ యనుపపన్న మగుటవలన, ఫలాభావః = ఫలముండదు.

మరణించినకర్మతుని హస్తాద్యవయవములలో ‘జహూ’ ప్రభృత్యగ్ని హోమాత్ర పాత్రల నుంచవలయునను నియమము

గల కర్మలను నియమపూర్వకముగా నాచరించు వారికే స్వర్గాది లక్షణముగల ఫలాదులు లభించును. ఫలముల నర్థించు వారిట్టి పాత్ర చయాంతకర్మల నామరణ మనుష్ఠిం తురు. చతుర్థాశ్రము లట్టి కామ్యకర్మల నాచరింపరు. వారు పాత్రాద్యుపకరణములను త్యజించి బ్రహ్మనిష్ఠు లగుదురు. లోకోపకారార్థము వారాచరించు ధర్మోపదేశాది కర్మలు మోక్షమున కిభ్యంతర కరమగు ఫలమును కల్పింపజాలవు, వారు “తేహస్మపుత్రైషణాయాచ్చ లోకైషణాయాశ్చ వృత్యై యాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి” అను వాక్యములం దుపదేశించి నట్లు ఈషణ (కోరిక)లను విడిచి కర్మపరు లగుదురు కాబట్టి ఫలదాయకములు కావు. కావున నగ్నిహూత్రాది కర్మలను సన్యాసు లాచరించినను వారి కవి ఫలదాయకములు కాక పోవుట వలన మోక్షసిద్ధికెట్టి యాటంకము నుండబోదు.

“సుషుప్తస్య స్వప్నాదర్యనే క్లేశాభావవ దపవర్గః”

౪.౧౬౩

సుషుప్తస్య = సుషుప్తి ని బొందిన వ్యక్తికి, స్వప్నాదర్యనే = స్వప్నము వలన కలుగు దుఃఖము లేకుండుట వలన, క్లేశాభావవత్ = క్లేశము కలుగనట్లు, అపవర్గః = మోక్షము సిద్ధించును.

సుషుప్తియందు క్లేశానుబంధమున్న జాగ్రత్స్వప్నా వస్థలందునలె జీవికి కష్టము కలుగ వలయును. క్లేశమున్న దుఃఖముండకపోదు. దుఃఖములేదనిన క్లేశసంబంధము లేదని భావము. సుషుప్తియందు క్లేశములేదనుట లోకసిద్ధము. కాగా సుషుప్తి క్లేశానుబంధములేనిదైనట్లు అపవర్గమును

క్షేత్రహితముని యెఱుంగ వలయును. తత్వజ్ఞానము వలన క్షేత్రములు విచ్ఛిన్నములయి యపవర్గము సిద్ధించును. కాబట్టి క్షేత్రానుబంధము వలన నపవర్గము లేదనుట యుక్తముకాదు.

“నప్రవృత్తిః ప్రతिसంధానాయ హీనక్షేత్రస్య” ౪.౧.౬౪.

హీనక్షేత్రస్య = తత్వజ్ఞానము వలన క్షేత్రములు నశించినవానికి, ప్రవృత్తిః = ప్రవృత్తి, ప్రతिसంధానాయ = పూర్వజన్మము పోగా ఉత్తరజన్మము నారంభించుట ప్రతिसంధాన మనబడును. అందులకు, న = సమర్థముకాదు

బ్రహ్మవిదులగు తత్వజ్ఞులు తత్వజ్ఞాన వశమున క్షేత్రములను విచ్ఛిన్న మొనర్తురు. అట్టివారి కంతిమ దేహమున నేర్పడు ప్రవృత్తి పునర్జన్మ నారంభింపనేరదు. క్షేత్రములనెడి పొట్టుతో కప్పబడి యున్నపుడే కర్మయనెడి పరిబీజము జన్మరూపమగు మొలక నారంభింప గలుగును. పొట్టుతీయబడిన బియ్యపు గింజ యంకురింపజాలకట్లు క్షేత్రవిచ్ఛిన్నానంతర ప్రవృత్తి జన్మారంభకము కానేరదు. కాబట్టి ప్రవృత్త్యానుబంధము వలన నపవర్గము సిద్ధింప దనుట యుక్తమహము కాదు.

పూర్వపక్షము:—

“న క్షేత్ర సంతతేః స్వాభావికత్వాత్” ౪.౧.౬౫.

స్వాభావికత్వాత్ = అనాది యగుటవలన, క్షేత్రసంతతేః = క్షేత్ర సంతానమునకు, న = తత్వ జ్ఞానమువలన విచ్ఛేదములేదు.

అకాశాదు లనాదు లగుటవలన విచ్ఛిన్నములు కావు. అట్లే క్షేత్రములు ననాదులగుటవలన తత్వజ్ఞానము చేత నవి విచ్ఛిన్నములగు ననుట పొగుగదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“ప్రాగుత్పత్తే రభావానిత్యత్వవత్ స్వాభావికే వ్యనిత్యత్వమ్
౪.౧.౩౬”

ప్రాగుత్పత్తే రభావానిత్యత్వవత్ = ఉత్పత్తికి పూర్వము క్షీరాదు
లందు గల దధ్యాదుల యభావము అనిత్యమైనట్లు, స్వాభావికేఽపి =
క్షేళము లనాదులైనను, అనిత్యత్వమ్ = తత్వజ్ఞానమువలన నవి నశించును.

ఉత్పత్తికి పూర్వము కారణమున నుండు కార్యా
యోగము (ప్రాగభావము) అనాదియైనను కార్య ముత్పన్న
మగుటయే తడవుగా నశించును. అట్లే క్షేళసంతతియు
స్వాభావికము (అనాది) అయినను తత్వజ్ఞానమువలన నశిం
చును. కాబట్టి దోషము లేదని భావము.

(క్షేళనాశ విధానము)

“అణుశ్యామతానిత్యత్వవద్వా” ౪.౧.౩౭.

వా = లేక, అణుశ్యామతానిత్యత్వవత్ = పార్థివ పరమాణువు
నందలి శ్యామత్వము అనాదియైనను నశించుచున్నట్లు క్షేళ సంతతియు
నశించును.

పార్థివ పరమాణువులలోని శ్యామత యనాదియయ్యు
పాక వశమున నశించునట్లు క్షేళసంతతి స్వాభావికము (అనాది)
అయినను తత్వజ్ఞానమువలన నశించును. అందువలన మోక్షో
పలబ్ధి కెట్టి యాటంకము నుండదు.

“న సంకల్పనిమిత్తత్వాచ్చరాగాదీనామ్” ౪.౧.౩౮.

రాగాదీనామ్ = రాగాదిక్షేళములు, సంకల్ప నిమిత్తత్వాచ్చ =
సంకల్ప హేతుకము లగుటవలన, న = నివృత్తి లేదనతగుదు.

రాగాదులు విధ్యాజ్ఞానము వలననే కలుగును. తత్వజ్ఞానము వలన విధ్యాజ్ఞానము నశించిన, దానివలన కలుగు రాగాదులును నశించును. నిమిత్తమే లేకున్న నైమిత్తికము లెట్లుండగలవు? కాబట్టి విధ్యాజ్ఞానముతో బాటు తన్నిమిత్తకములయిన రాగాదిక్లేశములు నివర్తింపగా మోక్షముసిద్ధించు ననుటలో నావంతయు దోషములేదని సూత్రాభిప్రాయము.

చతుర్థాధ్యాయమున ఆద్యాహ్నికము.

న్యాయదర్శనము

చతుర్థాధ్యాయము

(ద్వితీయాహ్నికము)

పూర్వాహ్నికమున నపవర్గము పరీక్షింపబడినది. ఇట్లు దానికి హేతువయిన తత్వజ్ఞానము పరీక్షింపవలసి యున్నది. తత్వజ్ఞానము విధ్యాజ్ఞానమును నశింపజేసి యపవర్గమునకు కారణమగును. నిమిత్తము, నైమిత్తికము నని విధ్యాజ్ఞానము రెండు విధములు. అనాత్మయయిన శరీరమునందు ఆత్మజ్ఞానము నిమిత్తవిధ్యాజ్ఞానము అన్నపానాదులందును, స్త్రీ పుత్ర మిత్రాదులందును సుఖసాధన జ్ఞానము నైమిత్తికము. శరీర మాత్మయనుట నిమిత్త విధ్యాజ్ఞానమనియు, స్త్రీ పుత్రాదులు సుఖమును కలిగించు వారనుకొనుట నైమిత్తిక విధ్యాజ్ఞానమనియు భావము. ఈనిమిత్త నైమిత్తిక విధ్యాజ్ఞానములలో మొదటిది ప్రధానము; రెండవది గౌణము. ముందుతత్వజ్ఞానమువలన గౌణ విధ్యాజ్ఞాన నిశ్చుత్తికలుగును.

“దోషనిమిత్తానాం తత్వజ్ఞానా దహంకారనివృత్తిః” ౪.౨.౧.

దోషనిమిత్తానాం = రాగాది దోషములకు నిమిత్తములయిన జడ చేతనాత్మకములగు విషయములయొక్క, తత్వజ్ఞానాత్ = యధార్థ జ్ఞానమువలన, అహంకార నివృత్తిః = అహంకారము తొలగును.

విధ్యాజ్ఞాన వశమున లోకమునగల స్త్రీ అన్నపానాది చేతనాచేతనాత్మక విషయములు సుఖకరములని యెంచి

ప్రాణి వాని ననుభవింపగోరును. వానిప్రాప్తి కొరకు మనో
వాక్యాయములతో ప్రవర్తించును. తనకోరిక ననుసరించి
యవిలభింపకున్న సంతప్తుడగును. లభించిన వానియం దాతు
గుడై యనురక్తు డగును. ఇట్లు విషయములు రాగాదులకు
హేతువులగును. వానిస్వరూపమును తత్వరూపమున నెఱిగిన
నవి సుఖహేతువులు కావని తెలిసికొనును. అప్పుడు మిథ్యా
జ్ఞానము నినర్తించును. అట్టియొక విషయప్రాప్తి యత్నిం
పడు ప్రాప్తించిన వానిలో కొన్నిటిని కామించి రమిండు.
కొన్నిటిని ద్వేషించి దుఃఖిండు. రాగద్వేషములు లేకున్న
శుభాశుభ ప్రవృత్తియు నుండదు. అందువలన జన్మము నేర్ప
డదు. దుఃఖముండదు. అదియే యపవర్గము.

(దోషకారణములు)

“దోషనిమిత్తం రూపాదయోవిషయాః సంకల్పకృతాః”

౪.౨.౨.

సంకల్పకృతాః = సంకల్పము (మిథ్యాజ్ఞానము) వలన విషయము
లుగా చేయబడిన, రూపాదయాః = రూపము మున్నగు, విషయాః =
విషయపద వాచ్యములు, దోషనిమిత్తం = రాగాదిదోషములకు కారణము.

ప్రాణివర్గము మిథ్యాజ్ఞానమువలన మతిచెడి, రూపమును
జూచి స్త్రీ యందును, రసము నాస్వాదించి యన్నపానాదు
లందును, గంధము నాస్పృశించి చందన లేపాదులందును,
ఇట్లే యితర విషయములందును రంజించును. వానికి విఘాతము
కల్పించువానిని ద్వేషించును. మిథ్యాజ్ఞానమే లేకున్న నిట్టిరాగ
ద్వేషాదులు ప్రాణికి నాయా విషయములయెడ కలుగనేరవు.

వివేకు లొక్క-యెడ రంజించుటయు, నెండొకయెడ కుపితు లగుటయు, వేరొక విషయమున ముగ్ధులగుటయు జూడ నేరము. కాబట్టి మిథ్యాజ్ఞానముచే రూపాది విషయములు వోషనిత్తము లగుచున్నవని తెలియుచున్నది.

(మిథ్యాజ్ఞానము కలగుటకు కారణము)

“తన్నిమిత్తం త్వవ్యభిమానః” ౪.౨.౩.

అవ్యభిమానః = శరీరేంద్రియా ద్యనాత్మపదాన్తములందు ఆత్మాభిమానము—(శరీరాదులే తానని కలుగుజ్ఞానము), తన్నిమిత్తం వోష కారణములైన విషయములందు కలిగిడి మిథ్యాజ్ఞానమునకు కారణము.

శరీరమే యాత్మ యను మిథ్యాజ్ఞానియే కొన్ని విషయ ములు సుఖసాధనము లనియు, వేరొకకొన్ని దుఃఖసాధనము లనియు తలంచును. శరీరాత్మలు పరస్పరము భిన్నములను వివేకి విషయములు సుఖసాధనములని యెంచడు. తత్త్వవిదులు పరమాత్మ యందుండి యంతకు మించిన సుఖసాధనము నన్య మును జూడక యట రంజింతురు. కాబట్టి శరీరాదులలో నాత్మజ్ఞానము కలవారికే విషయములందు మిథ్యాజ్ఞానము కలుగును. అందువలన శరీరమున నాత్మాభిమానము వైష యిక మిథ్యాజ్ఞానమునకు కారణమని యెఱిగి ముముక్షువులు ఆత్మతత్త్వజ్ఞానమును సంపాదించి విలయును.

(అవయవపరీక్షణ)

“విద్యాఽవిద్యా ద్వై విభ్యాత్ సంశయః” ౪.౨.౪.

విద్యాఽవిద్యాద్వై విభ్యాత్ = ఉపలబ్ధి, యనుపలబ్ధి యను సద సద్విషయములు రెండువిధము లగుటచే, సంశయః=పరమాణు పుంజము 'కంటే వేరుగా నొక యవయవి యున్నదా? లేదా? యని సంశయము.

ఉపలబ్ధమగు వస్తువు ఒకచో నదియండి యుపలబ్ధ మగును. మఱియొకచో నదిలేకుండియు నుపలబ్ధ మగును. ఉదాః— సరస్సున నుదకముండి యుపలబ్ధమగును. ఎండమా వులలో జలము లేకున్న ను నది యున్న ట్లుపలబ్ధమగును. ఈ విధముగానే యొకచో వస్తువుండియు నుపలబ్ధముకాదు. అందు వలన నుపలబ్ధమగు నవయవియు నున్నదా? లేదా? యని సందియము కలుగును.

పరమాణు పుంజమునకు బొంచి యొందు అవయవి లేదని పూర్వపక్షము. కలదనిసిద్ధాంతము.

“తదసంశయః పూర్వహేతుప్రసిద్ధత్వాత్” ౪.౨.గి.

పూర్వహేతు ప్రసిద్ధత్వాత్ = పూర్వోక్తహేతువులచే నవయవి సిద్ధించుటవలన, తదసంశయః = సంశయముతగదు.

కొండొకవస్తువును గురించి సామాన్యముగా తెలిసి విశేషముగా తెలియకున్న నందు సంశయము కలుగును. సంశయ లక్షణము నిట్లే పూర్వము పర్లించియుంటిమి. ద్వితీ యాధ్యాయమున నవయవిని గురించి యనేక హేతువులను ప్రదర్శించి యదియున్నదని విశేషరూపమున సిద్ధపరుపబడినది. కాబట్టి విశేషరూపమున తెలిసిన విషయమున సంశయము కలుగనేరదని సిద్ధాంతి యభిప్రాయము.

పూర్వపక్షము:—

“వృత్త్యనుపపత్తేరపి తర్హినసంశయః” ౪.౨.ఁ.

తర్హి = అట్లయిన, వృత్త్యనుపపత్తేరపి = అవయవి యవయవములలో నుండుట పొసగనందుననే, నసంశయః = సంశయమేర్పడదు.

అవయవము లందుండు నవయవి యా యవయవము లలో ప్రత్యవయవము నందును సంపూర్ణముగా నుండునా? లేక కొంతభాగమే యుండునా? అవయవి సంపూర్ణముగ ప్రత్యవయవమున నుండు ననవలచుపడదు. కారణమేమన, అవయవము లణుపరిమాణము కలవి అవయవి మహత్పరిమాణముకలది. అణుపరిమాణమున మహత్పరిమాణమెట్లుండగలదు? సంపూర్ణముగ నుండక యేకదేశముగ (కొంత) ఉండు నందుమా! యదియును పొసగదు. ఏకదేశమన్నను అవయవ మన్నను ఒక్కటియే. ఇట్లు ఒక యవయవమున మఱియొకటి, అందింకొకటి యని అనవస్థ యేర్పడును. కాబట్టి యవయవము లందు తద్భిన్నముగా నవయవి యొకటి లేదనియే తేలుచున్నది. అందువలననే సంశయము తగదని యనవలసివచ్చును.

అవయవములలో నుండకున్నను అవయవి వేరుగా నుండుటచే సంశయ మేర్పడవచ్చు నందురేని,

“వృథా చావయవేభ్యైశ్చైవ్యతైః” ర.౨.౭.

అవయవేభ్యఃపృథక్ = అవయవములను విడిచి యన్యస్థలమునను,
అవ్యతైః = అవయవి యుండనందున సంశయ మేర్పడదు.

అవయవములందు అవయవి యుండనట్లు అవయవము లను విడిచి యన్యస్థలమున నున్న నది అవయవియే యన నొప్పుదు. కాబట్టి అవయవియే లేనందున సంశయము కూడ దనుట సిద్ధము.

అవయవి అవయములకంటె భిన్నమై వాని యందు గానీ, తదితర స్థలమునగానీ సిద్ధింపకున్న సిద్ధింపకుండనిండు

కాని, యభిన్నమై తాదాత్మ్యమున నవయవి యవయనము లం దేలయుండరాదు? ఉండవచ్చును. కాబట్టి సంశయము సిద్ధించు నందురేని,

“నచావ మవ్యవయవాః” ౪.౨.౮.

అవయవీ = అవయవి, అవయవాఃనచ = అవయవములకు భిన్నము కాదు.

అవయవముల ధర్మమే అవయవి యని వ్యవహరింప బడును. ఈ ధర్మధర్మి భావము సైతము భేదములేనిచోట వర్తింపదు. తాదాత్మ్యమునందు ధర్మధర్మి భావము కలుగదు. తనకుతాను ధర్మమెట్లగును? అవయవి అవయవాభిన్న మన నేమి? తంతువులు వస్త్రమూ? కపాలములు ఘటమూ? యెన్నడును కాదు. కాబట్టి అభిన్న మనుటయు సంభవింపదు. ఏవిధముగను నవయవి సిద్ధింపనందున సంశయము పొసగదనవలెను.

ఉత్తరపక్షము:—

“ఏకస్మిన్ భేదాభావాత్ భేదశబ్ద ప్రయోగానుపపత్తే రప్రశ్నః” ౪.౨.౯.

ఏకస్మిన్ = ఒకటియైన అవయవియందు, భేదాభావాత్ = భేదము లేనందున, భేదశబ్దప్రయోగానుపపత్తే = భేదశబ్దమును ప్రయోగింప వలను పడదు. కాబట్టి, అప్రశ్నః = అవయవి అవయవములందు సంపూర్ణముగా ముందునా? లేక యేకదేశమున నుండునా? యను ప్రశ్నము సరికాదు.

అనేకమును సంపూర్ణముగ గ్రహింపవలసి వచ్చునపుడు కృత్స్నశబ్దమును ప్రయోగింతురు. అనేకములో నొకదానిని చెప్పవలసిన సమయమున ఏకదేశము అందురు. కాబట్టి

కృత్స్న-ఏకదేశ శబ్దములు అవయవి విషయమున ప్రయోగింప నలనుపడదు. అవయవి యొక్కటియే; అనేకముకాదు. అనేకముగా భిన్నముకాని వస్తువునందు, భేదమున్న తావులలో ప్రయోగింపదగు కృత్స్న, ఏకదేశశబ్దములు ప్రయోగించుట యుక్తముకాదు. అందువలన అవయవి ప్రత్యవయవమునందు కృత్స్నముగా (సంపూర్ణముగా) నుండునా? లేక ఏకదేశముగా నుండునా? యని ప్రశ్నించుటయే యొప్పుదు.

“అవయవాంతర భావేఽప్యన్యత్తే ిహేతుః” ౪.౨.౧౦.

అవయవాంతరభావేఽపి = మరియొక అవయవ మున్నప్పటికి, అప్యత్తేః = అవయవి అవయవము లందుండ నగున, అహేతుః = అవయవాంతర సద్భావము హేతువుకాదు.

మరియు, అవయవికి అవయవాంతరము లున్నవని యొక వేళ కల్పించినను, అవయవికి అవయవములందు వృత్తి నంగీకరింప వలనుపడదు. వృత్తి నియామక సంబంధముట కానరాదు. సాక్షాత్సంబంధము వృత్తి నియామక సంబంధ మగును. అవయవికి అవయవములతో సాక్షాత్సంబంధ ముండు కానరాదు. ఒకదానికి అనేకమునందు ఆశ్రయా శ్రిత సంబంధలక్షణముగల ప్రాప్తి వృత్తి యనబడును. ఏది దేనియందు స్వస్వరూపమును బొందగలుగునో యది దాని కాశ్రయము. కార్యము కారణ ద్రవ్యమునందు స్వస్వరూప మును బొందును. కాబట్టి కారణద్రవ్యము కార్యమునకు ఆశ్రయము. కార్యము ఆశ్రితము. కాబట్టి అవయవియొక్కడ ఎట్లుపలభ్యమయిన నట్లంగీకరింప వలయును. సమస్తావయవము

లందును అశ్రయశ్రిత భావసంబంధము (సమవాయము)తో
అవయవి యుపలబ్ధ మగుచున్నట్లు ద్వితీయాధ్యాయమున
(‘సర్వాగ్రహణ మవయవ్యసిద్ధేః’ ౨.౧.౩౪.) చక్కగా వివ
రింపబడినది. కాబట్టి దోషములేదని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“కేశసమూహే తైమిరికోపలబ్ధివత్ తదుపలబ్ధిః” ౪.౨.౧౧.

కేశసమూహే = కేశసముదాయమునందు, తైమిరికోపలబ్ధివత్ =
తిమిరమును నేత్రరోగముగల వ్యక్తికి చాక్షుష్జానము కలుగునట్లు, తదుప
లబ్ధిః = పరమాణు పుంజాత్మకమగు నవయవియు చక్షువుచే తెలియబడును.

నేత్రములందు తిమిర (చీకటి) రోగము కలవాని
కొక్కొక్క కేశము కనిపించుచున్నను కేశములు చేర్చి
గుంపుగాజేసిన నతనికి కనిపించును. అట్లే ప్రత్యేక పరమా
ణువు చక్షుస్కోచరము కాకున్నను పరమాణు పుంజముమాత్ర
మెల్లరి నేత్రములకు గోచరింపగలదనిన హాని యుండును.
కాబట్టి ఘట పటాదుల యుపలబ్ధి అవయవి విషయము కాక
పరమాణు పుంజ విషయకమని యెంచవలయును.

ఉత్తరపక్షము:—

“స్వవిషయానతిక్రమేణేంద్రియస్యపటుమందభావాత్ విషయ
గ్రహణస్య తథాభావోనావిషయే ప్రవృత్తిః” ౪.౨.౧౨.

ఇంద్రియస్య = ఇంద్రియమునకు, స్వవిషయానతిక్రమేణ = స్వవి
షయము నతిక్రమింప వీలుకానందున, పటుమందభావాత్ = ప్రకృష్ట
నికృష్ట భావమువలన, విషయగ్రహణస్య = విషయగ్రహణమునకు, తథా

భావః = ప్రకృష్ట నికృష్ట భావము కలుగును. అవిషయే = ఉపలభ్య
యోగ్యముకాని విషయమునందు, న ప్రవృత్తిః = ప్రవృత్తి కలుగదు.

ఇంద్రియములు పటుత్వముకలవియై యుండును. లేదా
పటుత్వములేక మందస్వభావము కలవియై యుండును. ఇట్లు
ఇంద్రియములందు బలమున్నను, లేకున్నను నవి స్వవిషయ
ములనే గ్రహించును. అన్య విషయములకు గ్రహింపవు.
ఎంతబలము గలదై నను చక్షువు తనకు విషయముకాని గంధ
మును గ్రహింపనేరదుకదా ! ఇంద్రియమున శక్తి (పటుత)
బాగుగా నున్నపుడు సూక్ష్మ విషయమును గ్రహింపగలు
గును. శక్తి తరిగి మందమైయున్న స్థూల వస్తువునే గ్రహింప
గలుగును. నేత్రమునందు దోషము లేకున్న కేశము సూక్ష్మ
మయ్యు గోచరము కాకపోదు. వస్తు వింద్రియముచే గ్రహింప
బడవలయునన్న దానియందు మహత్త్వి ముండువలెను. కేశము
నందది యున్నది. అందువలననే యది చక్షుగోచరమగు
చున్నది. అట్టి మహత్వము పరమాణువునందు లేదు. కాబట్టి
యది గ్రహింపబడదు. పరమాణు పుంజముకంటె భిన్నముగా
ఘటము - పటము నని యుపలబ్ధి కలుగుచున్నది. ఆ యుప
లబ్ధివలన అనయవి పుంజాతిరిక్తముగా నున్నదని తెలియును.

పూర్వపక్షము:—

“అవయ వావయవి ప్రసంగశ్చైవమాప్రలయాత్” ౪.౨.౧౩

ఏవమ్ = ఇట్లవయవి నంగీకరించిన, ఆప్రలయాత్ = ప్రలయ
పర్యంతము, అవయవావయవి ప్రసంగః = అవయవావయవి ప్రసక్తి
కలుగును.

అవయవి సంగీకరించు పక్షమున, ఘటము దానియవ
యవములకు అవయవియగును. దానియవయవములును వాని
యవయవములకు అవయవులు. ఇట్లే యా యవయవములు
వానియవయవములకు అవయవులగును. ఇట్లు పోగాపోగా
ప్రలయమున నిశ్రాంతి కలుగును. స్వభావ వస్తువుల వినా
శము ప్రలయ మనబడును. ఇట్లు సర్వనాశము కాగా భావ
పదార్థములుండనందున పునఃసృష్టి కలుగనేరదని చెప్పవలెను.

ఉత్తరపక్షము:—

“న ప్రలయోఽణు సద్భావాత్” ౪.౨.౧౪.

అణుసద్భావాత్ = మూలకారణ మయిన పరమాణు వుండుట
వలన, ప్రలయః న = ప్రళయముండదు

అవయవ రహితములైన పదార్థములు నశింప వీలు
లేనందున, సమస్త భావపదార్థముల నాశము ప్రళయ మన
బడును. సమస్త సావయవ భావపదార్థముల నాశము ప్రళయ
మనబడును. మృణ్మయములగు ఘటము, శ రా వ ము
(మూకుడు) మున్నగు వస్తువులు నాశమును బొందిన మృత్తి
కలో విలయమగును. అట్లే కుండలాదిభూషణములు నాశమై
కనకమున సంతర్భూతము లగును. వీని కన్నిటికి మూల కార
ణము ప్రకృతి యను పేరుగల పరమాణువులు. అవి నిరవయ
వములు. వానిలో నవయవావయవి భావముండదు. ఈమూల
కారణమయిన ప్రకృతియందు సమస్త కార్యపదార్థములు
లయించును (అవ్యయమందును). ఆ మూలకారణమైన ప్రకృతి

కారణము లేనిదగుటచే నశింపదు. అదియే భావపదార్థముల అవయవావయవిభావప్రసంగమునకు విశ్రామస్థానము. అది ప్రలయమునందు నుండును. కాబట్టి పునః సృష్టి కలుగుట కెట్టి యాటంకము నుండదు.

“పరంవాత్రుఁడే” ౪.౨.౧౧.

త్రుఁడే = త్రస రేణువుకంటె, పరం = సూక్ష్మము.

గవాక్షాది ఛిద్రములనుండి ప్రసరించు సూర్య కిరణములలో నెగురుచుండు దుమ్మురేణువు త్రస రేణువు (త్రుటి) అనబడును. తైత్తిరీయ, ఛాందోగ్య ఉపనిషత్తులలో చెప్పిన క్రమము ననుసరించి వైదికు లీ త్రుటినుండియే పంచమహాభూతోత్పత్తి నంగీకరింతురు. ఈ త్రస రేణువునకు కారణమగు నది ద్వ్యణుక మనబడును. ఈ ద్వ్యణుకమునే సాంఖ్య, యోగ వేదాంతములలో తన్నాత్రమనియు, భూతసూక్ష్మమనియు నందురు. ఈ ద్వ్యణుకమునకు కారణభూతమైన నిరవయవ సూక్ష్మద్రవ్యము పరమాణు ననబడును. విభజింప వీలుపడని యత్యంత సూక్ష్మమగు నిరవయవ పదార్థము పరమాణు వన్నమాట.

పూర్వపక్షము:— (సర్వశూన్యవాది)

“ఆకాశవ్యతిభేదాత్ తదనుపపత్తిః” ౪.౨.౧౨.

ఆకాశ వ్యతిభేదాత్ = ఆకాశ మంతః సమావిష్టమై యుండుట వలన, తదనుపపత్తిః = ప్రలయమున పరమాణువు లుండుననుట యుపపన్నము కాదు.

అకాశముయొక్క- అంతఃసమావేశము వ్యతిభేదమనబడును. ఘట పటాదులవలె నాకాశముచే వ్యతిభిన్నమగు నదంతయు సావయవము కావలసి యుండును. పరమాణువులును అకాశ వ్యతిభిన్నములగుటవలన నవియు సావయవములగును. సావయవము ప్రలయమున నశించుననుట ధ్రువము. కాబట్టి పరమాణువులు ప్రలయమున నుండుననుటపొసగదు.

“అకాశా సర్వగతత్వంవా” ౪.౨.౧౭

వా = అట్లుకాని పక్షమున, అకాశాసర్వగతత్వం = అకాశము సర్వగతము కాదని యంగీకరింపవలసి వచ్చును.

అకాశము పరమాణువునందు లేదందులేని యదిసర్వగతము కానేరదు. అకాశము సర్వగతమనుట నిర్దిష్టవాదము. కాబట్టి పరమాణువు సావయవ మనియే యంగీకరింపవలెను. ఉత్తరపక్షము:—

“అంతర్బహిశ్చ కార్యద్రవ్యస్య కారణాంతర వచనాత్ అకార్యేతిదభావః” ౪.౨.౧౮.

కారణాంతర వచనాత్ = బహిరంతః శబ్దములచేత కార్యముకంటె భిన్నమైన యవయవ లక్షణముగల కారణవిశేషము చెప్పబడుట వలన, కార్యద్రవ్యస్య = కార్యద్రవ్యమునకే, అంతర్బహిశ్చ = లోపల, వెలుపల యుండును. అకార్యే = కార్యద్రవ్యము కానిదనియందు, తదభావః = అంతరభావ్యము యుండవు.

అనయవాంతరములచే విహితమగు (కప్పబడు) అనయనము అంతః శబ్దముచే వ్యవహరింపబడును. అట్లుకప్పబడకుండు నవయవము బహిఃశబ్దముచే చెప్పబడును. సంస్కృతమున వ్యవహితావయవములు, వ్యవధాయ కావయవములు

(అంతర్బహిః) అనబడును. తెలుగున లోపల, వెలుపల అనబడును. ఈ యంతర్బహిర్వ్యవహారము సావయవములగు కార్యద్రవ్యములకే వర్తించును. కాబట్టి ఆకాశము కార్యద్రవ్యమునం దంతః సమావిష్టమై తద్వ్యతి భిన్న మనబడును. నిరవయనము లయిన పరమాణువులం దీయంతర్బహిర్వ్యవహారమే యనుపపన్నము కాబట్టి 'ఆకాశవ్యతిభేదాత్' అని చెప్పినది యుక్తముకాదు.

“శబ్దసంయోగ విభవాచ్చ సర్వగతమ్” ౪.౨.౧౯.

శబ్దసంయోగ విభవాత్ = శబ్దమువలె మూర్తద్రవ్య సంయోగముల విభుభావము (సర్వత్ర ఉండుట) వలన, సర్వగతమ్ = ఆకాశము సర్వగతము.

శబ్దము లాకాశమున సర్వత్ర ఉండును. శబ్ద సంయోగములేని తావ్రెండునులేదు. అట్లే శబ్దాశ్రయ మగు నాకాశము యొక్క సంయోగమును సర్వమూర్తద్రవ్యములకు నుండుననుట నిర్వివాదము. సర్వమూర్తద్రవ్య సంయోగముండుటవలననే ఆకాశము సర్వగత మనబడుచున్నది. సర్వాంతః సమావేశమువలన కాదు.

ఆకాశము సర్వగత మగునెడల ప్రతిఘాతియు, గతిమంతమునగు ద్రవ్యముచే నదియేల మరలింపబడదు? దానిచే గతిమంతమగు ద్రవ్యమేల నిరోధింపబడదన,

“అవ్యూహావిష్టంభ విభుత్వాని చాకాశధర్మాః” ౪.౨.౨౦.

అవ్యూహావిష్టంభవిభుత్వాని = అవ్యూహము, అవిష్టంభము, విభుత్వము నను నీ మూడును, ఆకాశధర్మాః = ఆకాశమునందలి యసాధారణ ధర్మములు.

ఎదురుతాకిడిచే వెనుకకు మరలుట పూర్వాహమన బడును. దానికి భిన్నమైనది అపూర్వాహము. ముందునకు పోకుండు నట్లొగించుట విప్లవము. అదికానిది అవిప్లవము. సర్వమూర్త ద్రవ్యములతో సంయోగము విభుత్వము.

స్పర్శగలిగిన ద్రవ్యము గతిమంతమగు ప్రతిఘాతిద్రవ్యముచే నెదుర్కొనబడిపూర్వాంతరమును బొందును. గతిమంతమగు ద్రవ్యము నడ్డగించును. ఉదాః— ఉదకము స్పర్శగల దగుటచే గతిమంతమగు ప్రతిఘాతి ద్రవ్యమైన నావచే నెదుర్కొనబడి వెనుకకు మరలును. నావను ముందునకు పోనీక యాపును. ఆకాశ మట్లుకాక నిఃస్పర్శ మగుటచే స్పర్శవంతమగు ద్రవ్యమున నుండుగుణము లందేల యుండవని శంకింపరాదు. కాబట్టి ఆకాశము సర్వగతమైనను అపూర్వాది విశేషగుణములు కలదగుట వలన నెట్టి దోషమును లేదు.

పూర్వపక్షముః—

“మూర్తిమతాంచ సంస్థానోపపత్తే రవయవసద్భావః

౪.౨.౨౧.

మూర్తిమతాం = పరిచ్ఛిన్నపరిమాణముగల ద్రవ్యములకు, సంస్థానోపపత్తే = అవయవ సన్నివేశ విశేష ముపపన్న మగుటవలన, అవయవ సద్భావః = పరిమాణపున నవయవము లుండలయును.

సర్వగతముకాని ద్రవ్యముల పరిమాణము మూర్తియనబడును. అట్టిమూర్తి పరిచ్ఛిన్న పరిమాణముగల పదార్థములు సంస్థానము గలవైయున్నవి. ఘటపటాదులన్నియు నిందులకు దృష్టాంతములు. సంస్థానము అన నవయవసన్ని

వేశ విశేషము. అది సావయవ వస్తువులందే యుండుగలదు. పరమాణువు సర్వగతము కాకపోవుటచే నదియు మూర్తి-పరిచ్ఛిన్నపరమాణుము కలదేయగును కాబట్టి యదియు సావయవి కావలయును.

“సంయోగోపపత్తేశ్చ” ౪.౨.౨౨.

సంయోగోపపత్తేః = ద్వ్యణుకోత్పత్తికి కారణమైన అణుద్వయ సంయోగ ముపపన్న మగుటవలనను.

మఱియు, ద్వ్యణుక ముత్పన్నము కావలయుననిన రెండుపరమాణువుల సంయోగ మంగీకరింపవలయును. ఆ సంయోగము పరమాణువు సావయవమయిన కలుగగలదు. లేకున్న కలుగనేరదు. సంయోగము వ్యాప్యవృత్తి కాకపోవుట వలన పరమాణువు లొండొంటితో నేదోయొక యంశమున (ఏకదేశమున) సంయోగమునందగలవు. ఏయంశమున నవి సంయుక్తము లగునో ఆయంశము అవయవమే యగును కాని మరియొండు కాదు. కాబట్టి పరమాణువు సావయవమే.

ద్వ్యణుకోత్పత్తికి కారణమయిన పరమాణువుల పరస్పర సంయోగము వ్యాప్యవృత్తియా? లేక అవ్యాప్యవృత్తియా? వ్యాప్యవృత్తి యందుమేని యొక పరమాణువు మఱియొక పరమాణువుతో సంపూర్ణముగ సంయుక్తమై రెండు పరమాణువులును సమాన దేశ వర్తులగును. ద్వ్యణుకమున ప్రథిమానము = పృథుత (వృద్ధి) యుండునేరదు. కాబట్టి ద్వ్యణుకము పైతము అణువేయగును. అట్లుకాక సంయోగము అవ్యాప్య వృత్తి యందుమా! పరమాణువుసావయవము (అవ

యవములుకలది) అగును. సంయోగి యగుటవలన పరమాణువు అవయవములు కలదే యగును. ఘటమువలె, అని యూహింపనగును:

ఉత్తరపక్షము:—

“అనవస్థాకారిత్యా దనవస్థానుపపత్తే శ్వాప్రతిషేధః”

౪.౨ ౨౩.

అనవస్థాకారిత్యాత్ = అనవస్థకు హేతువగుటచేతను, అనవస్థానుపపత్తేశ్చ = అనవస్థ యుపపన్నము కాకపోవుటచేతను, అప్రతిషేధః = పరమాణువు నిరవయవమనుటప్రతిషేధింప వలను పడదు.

పరమాణువు సావయవమని యంగీకరించిన అవయవ ధారకు విశ్రాంతి యుండనేరదు. అందువలన అనవస్థ యేర్పడ గలదు. అది యుక్తముకాదు. యుక్త మందుమేని మేరువు స్వరపము (ఆవగింజ)నను రెండును అనంతావయవములు కల వగుటచే సమానములగును ఈదోషమును వారించుటకు అవయవధార యొకచో విశ్రాంతి నెందునని యంగీకరింపక తిప్పదు. ఇక నవయవవిభాగము కానేరదని యెటనాగుదుమో యదియే పరమాణువు. అందు అవయవములు లేవు. కాబట్టి పరమాణువు నిరవయవ మనుట సిద్ధము.

పరమాణువు నిరవయవమైన ద్వ్యణుకోత్పత్తికి హేతు వయిన సంయోగముపపన్నముకాదు కావున నది సావయవమే యనుట యుచితముకాదు. సంయోగము వ్యాప్య వృత్తియైనను, లేక అవ్యాప్య వృత్తియైనను ఉభయవిధము లందును

దోషములేదు. వాస్తవమున ప్రదేశము నాక్రమించుద్రవ్యము మఱియొక ప్రదేశవంతమగుద్రవ్యముతో సంయుక్తమైనపుడా సంయోగము అవ్యాప్యవృత్తియగును. నిష్ప్రదేశ వంతమగు ద్రవ్యముల సంయోగ మట్టిదికాదు. పరమాణువు నిష్ప్రదేశము. కాబట్టి పరమాణువుల సంయోగము అవ్యాప్యవృత్తి కానేరదు. పరమాణుద్వయ సంయోగము వ్యాప్యవృత్తియైన రెండు పరమాణువులును సమానదేశ వర్తులగుటచే పృథుత యడ్డగింపబడు ననుటయు సరికాదు. సంయోగము వలన కలుగుపదార్థముల సమానదేశత ప్రథిమావిరోధికాదు. సమవాయము నలనకలుగు పదార్థ సమానదేశత ప్రథిమావిరోధి. కుండలో రేగుపంక్ల నుంచిన వాని సంయోగము వలన కుండకు, బదరీఫలములకు సమానదేశత కలిగినను బదరీఫలముల స్థౌల్యము నది వారించదుకదా! కాని, సమవాయ సంబంధమువలన ద్రవ్యమునగల రూపరస గంధముల సమానదేశత వానితో ప్రథిమానము నడ్డగించును. ద్వ్యణు కములోని పరమాణువులు సమవేతములుకావు. కాబట్టి వాని ప్రథిమానమేల యడ్డగింపబడును? అందువలన పరమాణువుల సంయోగము వ్యాప్యవృత్తి యైనను, లేక అవ్యాప్య వృత్తియైనను ఉక్తదోషములు కలుగనేరవని భావము. సంయోగము అవ్యాప్యవృత్తి యనియేయెంచుము అయినను పరమాణువు సావయవము కావలసిన యవసరముండదు. తిమః ప్రకాశములు సావయవములుకావు. కాని వాని సంయోగము అవ్యాప్యవృత్తియే. దిశకువలె పరమాణువునందు బాపాధి

కావయవములను కల్పించి తత్సంయోగము సంగీకరించినను దోషముండనేరదు. కాబట్టి పరమాణువులు నిరచయవములనియే వివేకము.

పూర్వపక్షము:—

(విజ్ఞానవాది)

“బుద్ధ్యావివేచనాత్తు భావానాం యాథాత్మ్యనుపలబ్ధిస్తంత్యవకర్షణే పటసద్భావానుపలబ్ధివత్ తదనుపలబ్ధిః”

౪.౨.౨౪.

తంత్యవకర్షణే=తంతువులను వేరుచేసిన, పటసద్భావానుపలబ్ధివత్=వస్త్రమునీతి లభింపనట్లు, బుద్ధ్యా=బుద్ధితో, వివేచనాత్=వివేచించి నందువలన, భావానాం=ఘటాది వస్తువుల, యాథాత్మ్యనుపలబ్ధిః=సద్భావము ఉపలబ్ధముకాదు. కాబట్టి, తదనుపలబ్ధిః=ఘటపటాది వస్తువులే లేవు.

వస్త్రము నందలి తంతువులను వేరుచేసిన తంతువులు తక్క వేరువస్త్రమునునది స్వరూపమున గోచరింపదు. వాస్తవమున వస్త్రమును నొక భావములేదని తెలియుచున్నది. వస్త్రముని కలుగు ప్రతీతి మిథ్యాప్రతీతి యనిభావము. వస్త్రమునునది ప్రతీతిమాత్రమే కాని వస్తువుండు లేదని వివేకము. ఇట్లే యితర ఘటాది సమస్త భావపదార్థములును తత్వబుద్ధితో విచారించిన వాని యాథాత్మ్యము కనిపింపదు. వాస్తవమున నీ భావపదార్థము లన్నియు నుండు పక్షమున గోవుకంటె భిన్నముగా నశ్వముపలబ్ధమైనట్లు కపాల తంత్రాదులకంటె వేరుగా ఘటపటాదు లుపలబ్ధములు కావలసియుం

డును. అట్లు ఉపలబ్ధము లగుటలేదు కావున నవి యాధాత్మ్యమున లేవని యొకవలయును. ఇట్లు పరమాణువుల వరకు బుద్ధితో ప్రతిభావమును వేరుచేసి చూచిన స్థూలపదార్థము కాని, సూక్ష్మపదార్థముగాని యొక్కటియు స్వస్వరూపమున నుపలబ్ధములుకావు. అట్టియెడ వానిజ్ఞానమును యధార్థము కానేరదు. అందువలన విజ్ఞానము తక్కు బాహ్యవస్తువు లేదనిభావము.

ఉత్తరపక్షము:—

“వ్యాహతత్వా దహేతుః” ౪.౨.౨గీ.

వ్యాహతత్వాత్ = వ్యాహత దోషదూషిత మగుటవలన, అహేతుః = ‘బుద్ధితో వివేచించుట వలన’ ననుహేతువు అహేతువు.

ఏ బుద్ధితో వివేచించినందువలన పదార్థముల యాధాత్మ్యముపలబ్ధముకాదో ఆబుద్ధి యధార్థమా లేక అయధార్థమా? యధార్థ మగునెడల బుద్ధియాధాత్మ్యముపలబ్ధమైనట్లగుచున్నది. అట్టియెడ సర్వభావముల యాధాత్మ్య మనుపలబ్ధ మనుట విరుద్ధము-వ్యాహతమగును. అయధార్థమగునెడల, స్వయ మయధార్థమై యన్యభావముల యాధాత్మ్యము నెట్లు సిద్ధపరుప గలుగును? కాబట్టి రెండవ పక్షము సుతరాం విరుద్ధమగును. ఇంతయేల? బుద్ధితో చేయబడు వివేచనము సావధికమా? నిరవధికమా? వివేచనము నిరవధిక మెన్నడును కాదు. కాబట్టి సావధికమే కావలయును. పట వివేచనమునకు తంతువులు అవధికాకున్న నదియెట్లు వివేచింపనగును. సావధిక పక్షమున నేది అవధియగునో అది

యాధాత్మ్యమున (స్వస్వరూపమున) నుపలబ్ధ మగుటచే సర్వ భావముల యనుపలబ్ధి యనుట వ్యాహతి మగుచు. కాబట్టి బుద్ధితో వివేచించిన స్వభావముల యాధాత్మ్యముపలబ్ధము కాదనుట యుక్తము కాదని తెలియుచున్నది.

బుద్ధితో వివేచించినచో తంత్రువులకంటె వస్త్రము వేరుగా సిద్ధము కాదనుటయు తగదు. ప్రతీతి, అర్థక్రియ యను ని రెంటిద్వారా అది సిద్ధించుచు. తంత్రువులవలన పటము కలుగునను ప్రతీతి గోకసిద్ధమే. తంత్రువులకంటె పటము వ్యతి రిక్తము కానున్నచో నిట్టిప్రతీతి కలుగదు. 'తంత్రువులు పటము' అని కలుగవలసి యుండును. అర్థక్రియ యన ప్రయోజనసిద్ధి వస్త్రము వలన సిద్ధించు ప్రయోజనము తంత్రువుల వలన సిద్ధింపదు. వస్త్రముచే నెకవస్తువు కప్పబడినట్లు తంత్రువులచే కప్పబడునా? ఘటముచే జలానయనాదులు సిద్ధించునట్లు కపాలముల వలన నగునా? కాబట్టి తంత్రువులకంటె వస్త్రము, కపాలములకంటె ఘటము వ్యతిరిక్తమగుట తేటతెల్లము. ఇట్లే సర్వభావపదార్థములును స్వకారణములకంటె భిన్నము లనియే తెలియనగును. కారణముకంటె భిన్నముగా వస్తువుల యాధాత్మ్యములు గోచరము లగుటచే నానియుపలబ్ధులును, యధార్థము లగును. కాబట్టి బాహ్యకారణము లేకున్నను ఉన్నట్లు గోచరించి వస్తువులు మిథ్యాభూతము లైనందున విజ్ఞానమొక్కటి సత్యమనుట ప్రమాణ విరుద్ధమని భావము.

“తదాశ్రయత్వాదప్యధగ్ గ్రహణమ్” ౪.౨.౨౬.

తదాశ్రయత్వాత్=తంత్యాదు లాశ్రయము లగుటవలన, అప్పధక్ గ్రహణమ్=పటాది వస్తువులు వేరుకానేరవు

సరస్వర మాశ్రయాశ్రిత భావ సంబంధములేని వస్తువులు ఒకదానికంటె మెకటి భిన్నముగా గ్రహింప బడును. ఘటము పటముకంటె వేరుగా సిద్ధింపగలదు. పై సంబంధమున్న యెడల నట్లువేరుగా గ్రహింపబడవు. కార్యకారణములు ఆశ్రయాశ్రిత భావ సంబంధములు. అందాశ్రితములు ఆశ్రయమును నిడిచి యన్యస్థి కేరుగా నాత్మసిద్ధిని బొందనేరవు. కాబట్టి తంత్యాదులకంటె పటాదులు భిన్నములయ్యి వేరుగా గ్రహింపబడవని భావము.

“ప్రమాణ తశ్చార్థ ప్రతిపత్తేః” ౪.౨.౨౭

ప్రమాణతః=ప్రత్యక్షాది ప్రమాణముల వలన, అర్థప్రతిపత్తేః=వస్తుజ్ఞానము కలుగుట వలన.

ప్రమాణమువలన తెలియబడు దానిని కాదన నశము కాదు. ఘటపటాది పదార్థములు విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తములుగా ప్రమాణముల వలన తెలియబడుచున్నవి. వ్యతిరిక్తములు కాకున్న నట్లేల తెలియనగును? శశవిషాణాదులు (కుండేటి కొమ్ము) ఎటనైన నుపలబ్ధము లగుచున్నవా? కాబట్టి, ప్రమాణముల వలన పదార్థములు విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తములుగా తెలియుచుండగా కాదనుట తగదు.

“ప్రమాణానుపపత్త్యుపపత్తి భ్యామ్” ౪.౨.౨౮

సాధించు ప్రమాణముల యుపపత్త్యనుపపత్తులద్వారా పదార్థములు విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తములనుట యనుపపన్నము కాదు.

‘సర్వభావ పదార్థములు విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తములుకావు, అని చెప్పు వ్యక్తి తాజెప్పు వాదమును సాధించుట కేదైన ప్రమాణ మంగీకరించునా? లేదా? చెప్పవలసియుండును. ప్రమాణ మంగీకరింపని పక్షమున తాజెప్పునది సిద్ధింపనేరదు. అట్టిదాని నెవరంగీకరింతురు? ప్రమాణమొందు కలదనిన విజ్ఞానవ్యతిరిక్తముగా నెక్కవస్తువును లేదనుట విరుద్ధమగును. విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తముగా తానంగీకరించిన ప్రమాణమే సిద్ధించుచున్నదిగదా? కాబట్టి సర్వభావ పదార్థములు విజ్ఞానమే యనుట అయుక్తము.

పూర్వపక్షము:—

“స్వప్న విషయాభిమానవ దయంప్రమాణప్రమేయాభిమానః” ౪.౨.౨౯.

స్వప్న విషయాభిమానవత్ = స్వప్నమున విషయములు లేకున్నను వానిజ్ఞానము కలుగునట్లు, అయంప్రమాణ ప్రమేయాభిమానః = ఈ ప్రమాణ ప్రమేయజ్ఞానము కలుగును

కలలో వస్తువులుండవు; కాని సంస్కారబలమున ఉన్నట్లు భాసించును. అట్లే జాగ్రదవస్థయందును ప్రమాణ ప్రమేయములు వాస్తవమున లేకున్నను అనాది వాసనాబలమున నున్నట్లు గోచరించును. కల్పనా మాత్రమున తోచు ప్రమాణ ప్రమేయ భావము వాస్తవముకాదు. కాబట్టి విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తముగా నెక వస్తువును సిద్ధింపదు.

“మాయాగంధర్వ నగర మృగత్ప్రికావద్వా” ౪.౨. 3౦.

వా = లేక, మాయా.....వత్ = విండ్రజాలికునిచే నిర్మింపబడిన నగరమువలెగానీ, ఎండమావులవలెగానీ, ప్రమాణప్రమేయ భావమని యెరుంగునది.

జాగ్రదవస్థ యందు గారడీ వానిచే నిర్మింపబడు మాయా నగరాదులు వాస్తవములు కాకున్నను ఉన్నట్లు తోచును. ఎండమావులలో జలము లేకున్నను ఉన్నట్లు జ్ఞానముదయించును. అట్లే ఈఘటపటాది వస్తుజాతమును వాస్తవమున నయధార్థము లయ్యి అనాదివాసనా బలమున నున్నట్లు భాసించు చున్నవి. కాబట్టి విజ్ఞానమే సత్యము. దానికి భిన్నముగా భావపదార్థ మొందుచులేదు.

ఉత్తరపక్షము:—

“హేత్యభావాదసిద్ధిః” ౪.౨.౩౧.

హేత్యభావాత్ = కారణము లేనందున, అసిద్ధిః = ప్రమాణ ప్రమేయాభిమానము సిద్ధింపదు.

ప్రమాణ ప్రమేయ జ్ఞానము కార్యము. కాబట్టి దాని కొక కారణము—హేతువుండవలయును కారణములేని కార్య మొండు కానరాదు. విజ్ఞానవాది మతమున ప్రమాణ ప్రమేయాభిమానమునకు కారణము కనిపింపదు. విజ్ఞానముతక్క మతియొక భావమే వారి మతమున నంగీకరింపబడదు. విజ్ఞాన మొక్కటే ప్రమాణ ప్రమేయ జ్ఞానమునకు కారణము కాజాలదు. విచిత్రమైన అనాది వాసన దానికి కారణమందురేని, ఆ వాసన విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తమా? లేక అభిన్నమా? వ్యతిరిక్తమనిన విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తముగా నొక భావపదార్థము సిద్ధించును.

అప్పుడు విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తము లేదనుట వ్యాహతమగును. వాసన వ్యతిరిక్తముకాని పక్షమున విజ్ఞానమునలన నానా విచిత్ర వస్తుజాతమెట్లుత్పన్నమగునో చెప్పవలసియుండును. స్వరూపమున విచిత్రముకాని విజ్ఞానము విచిత్రము కావలసి వచ్చును. మఱియు నీ వాసన దేనిది? అదియొకదానికి సంబంధించినది కాని పక్షమున వాసనయే కాజాలదు. వాసన నిర్విషయకమనుట తగదు. భావజాతమునకు సంబంధించిన దందుమా? అప్పుడు విజ్ఞాన వ్యతిరిక్తముగా భావజాతము సిద్ధించును. కాబట్టి విజ్ఞానమెట్లు పరమార్థమో యట్లే విజ్ఞాన వ్యతిరేకముగా భావజాతమును పరమార్థ సత్యమనియే భావింపవలయును.

“స్మృతిసంకల్పవచ్చ స్వప్నవిషయాభిమానః” ౪.౨.౩౨.

స్మృతి సంకల్పవత్ = స్మృతి సంకల్పవిషయములవలె, స్వప్న విషయాభిమానశ్చ = స్వప్నవిషయజ్ఞానమును అసద్విషయముకాదు.

పూర్వమొకమాటు ఎరిగిన విషయమును మరువకుండుట స్మృతి యనబడును. పూర్వానుభూత విషయమును మరల చింతించుట సంకల్ప మనబడును. కాబట్టి స్మృతి సంకల్పములు అసద్విషయములు కావు. అట్లే స్వప్నజ్ఞానమును అసద్విషయముకాదు. జాగ్రదవస్థయందు వేనిజ్ఞానము కలుగునో అవస్తువులే స్వప్నమున తికమకలుగా తెలియును. స్వప్నమున తనతల నరుకబడినట్లు చూతుమే! యది జాగ్రదవస్థయందెన్నడు జరిగినదని యనవలదు. తల, నరకబడుట మున్నగు విషయములు వేరువేరుగా తెలిసికొనియుండుము.

ఆవిషయములే భిన్నక్రమమున స్వప్నమునతోచును. కాబట్టి స్వప్నజ్ఞానము అనద్విషయమని యెంచి యట్లే ప్రమాణ ప్రమేయ జ్ఞాన మనద్విషయమనుట సముచితము కాదు. భావ పదార్థము అన్నియు వాస్తవములే ప్రమాణ ప్రమేయ జ్ఞానమును వాస్తవమేయని భావము. అందువలన, పరిమాణపుండ వ్యతిరేక్తముగా చెక యవయవి యున్నది. తత్త్వజ్ఞానము కారణముగా, చేతనాచేతనాత్మక బాహ్యవిషయము అందును విధ్యాజ్ఞానము కలుగునన్ననని యెఱుంగవలయును.

“విధ్యోపలభ్యే ర్వివాశః తత్త్వజ్ఞానాత్, స్వప్నవిషయాభి
మాన వివాశః ప్రబోధే” ౪.౨.33.

ప్రబోధే = జాగ్రత్ప్రాయము కలిగిన, స్వప్నవిషయాభిమాన
వివాశవత్ = స్వప్నవిషయజ్ఞానమెట్లు నశించినో అట్లు, తత్త్వజ్ఞానాత్ =
తత్త్వజ్ఞానము వలన, విధ్యోపలభ్యే ర్వివాశః = విధ్యాజ్ఞాన వాశముకలుగును.

నిద్రనుండి మేల్కొంచి తదుపరి కలుగు జ్ఞానము ప్రబోధ గునబడును. ప్రబోధము కలుగగానే స్వప్నజ్ఞానము నశించును. అట్లే ఆత్మ (తత్త్వ) జ్ఞానము కలుగగానే శరీరేంద్రియాదులందు కలుగు విధ్యాజ్ఞానము నశించును. తిమఃప్రకాశములనలె తత్త్వజ్ఞాన విధ్యాజ్ఞానములు రెండును పరస్పర విరుద్ధములు. కాబట్టి యొకటి యుండిన రెండనిది నశించును.

తత్త్వజ్ఞానము కూడ జ్ఞానమేయగుట వలన విధ్యాజ్ఞానము నశించినట్లు అదియు నేలననిపడు? నశించినచో తత్సంపాదనము నిరర్థకమేల కాదు? అన,

“బుద్ధేన్ద్రేవం నిమిత్త సద్బాపూపలంభాత్” ౪.౨.3౪.

నిమిత్త సద్భావోపలంభాత్ = యధార్థజ్ఞాన మగుటవలన, బుద్ధేః = తత్వజ్ఞానమునకు, ఏవం = మిథ్యాజ్ఞానమువలె వివాదములేదు

విషయ స్వరూపమునకు విచారితమైన రూపము విషయముగా నుండును కాబట్టి మిథ్యాజ్ఞానము యధార్థ జ్ఞానముచే నివర్తింపబడును. విషయ మున్నదున్నట్లు తెలిసిన నది సత్యజ్ఞానము. అది నశింపదు. ఆత్మజ్ఞానము యధార్థము కాబట్టి అది నశింపనేరదని భావము.

“తత్వ ప్రధాన భేదాచ్చ మిథ్యాబుద్ధ్యైర్వై విధ్యోపపత్తిః”

౪.౨.౩౫

తత్వప్రధానభేదాచ్చ = గౌణ ముఖ్య - నిమిత్త నైమిత్తిక భేదము వలన, మిథ్యాబుద్ధ్యే = మిథ్యాబుద్ధి, ద్వైవిధ్యోపపత్తేః = రెండువిధములగుచున్నది. కాబట్టి, ఆత్మ తత్వజ్ఞానమువలన మిథ్యాజ్ఞాన నివృత్తి దోషము కాదు.

రాగద్వేషాది దోషములకు నిమిత్తములైన జడచేత నాత్మక బాహ్య పదార్థములు సుఖసాధనములని కలుగు మిథ్యాజ్ఞానము గౌణము = నైమిత్తికము. జడములైన శరీరేంద్రియ మనస్సులే ఆత్మ యని తెలిసికొనుట ప్రధాన మిథ్యాజ్ఞానము (నిమిత్త మిథ్యాజ్ఞానము). ఇట్లు మిథ్యాజ్ఞానము రెండువిధములు. ఇందు నైమిత్తిక మిథ్యాజ్ఞానము విషయ తత్వజ్ఞానమువలన తొలగిపోవునని పూర్వసూత్రమున (౪.౨.౧) చెప్పబడినది. ప్రస్తుతము ఆత్మ తత్వజ్ఞానమువలన ప్రధాన మిథ్యాజ్ఞానము నివర్తించునని చెప్పబడినది.

“సమాధి విశేషాభ్యాసాత్” ౪.౨.౩౬.

సమాధి విశేష భ్యాసాత్ = సంప్రజ్ఞాత (నిర్విచార) సమాధి నభ్యసించుట వలన, తత్త్వజ్ఞానము కలుగును.

విషయములందు విరక్తుడై యమనియమాదుల నభ్యసించుటవలన చిత్తవృత్తులు నశించును. చిత్తము క్రమముగా నిర్మలమగును. దీర్ఘకాలాభ్యాసమువలన చిత్తమున విశారదత యేర్పడును. అటుపై అధ్యాత్మ ప్రసాదము కలుగును. ఈ స్థితినే యోగులు 'ఋతంభరాప్రజ్ఞ'యందురు. అప్పుడు పర్యతమున నెక్కిన పురుషుడు భూమిమీద నున్నవారిని సులభముగా చూడగలిగినట్లు యోగి సర్వపదార్థముల యాధాత్మ్యమును తెలిసికొనును. హస్తాదులకమునలె స్వాత్మకు సాక్షాత్కారము జేసికొన గలడు. ఇట్లు ఆత్మతత్త్వజ్ఞానము కలుగునని భావము.

పూర్వపక్షము:—

“నార్థవిశేష ప్రాబల్యాత్” ౪.౨.౩౨.

అర్థవిశేష ప్రాబల్యాత్ = విషయములకు చెందిన సంస్కార ప్రాబల్యమువలన, న = సమాధివిశేషభ్యాసము సిద్ధింపదు.

సమాధి విశేషము కలిగినగదా దాని యభ్యాసము సిద్ధించును? విషయసంస్కార వృత్తానము ప్రబల ప్రతిబంధకమగుటవలన సంప్రజ్ఞాత సమాధియే కలుగనేరదు. కాబట్టి ఆత్మజ్ఞానము కలుగనేరదు.

“క్షుదాదిభిః ప్రవర్తనాచ్చ” ౪.౨.౩౪.

క్షుదాదిభిః = క్షుత్పిపాసాదులచే, ప్రవర్తనాత్ = అకలి దప్పులను తీర్చు సాధనములందు ప్రవృత్తి కలుగుట వలనను.

సమాధి సభ్యసింఛుటకు యత్నింపదలచినచో మనస్సు తుత్పిపాసాదులచే పీడింపబడి చాని నిన్పత్తికి సాధనములయిన వస్తువుల సంపాదనకు పూనుకొనును. కాబట్టి సమాధి సిద్ధింప నేరదు. సమాధి సిద్ధింపకున్న ఆత్మతత్వజ్ఞానము కలుగుట సున్నయగును.

ఉత్తరపక్షము:—

“పూర్వకృత ఫలానుబంధాత్ తదుత్పత్తిః” ౪.౨.౩౯.

పూర్వ కృతఫలానుబంధాత్ = పూర్వజన్మ యందభ్యసించిన సమాధి సాధనానుష్ఠానమువలన కలిగిన అదృష్ట సంబంధమువలన, తదుత్పత్తిః = సమాధి విశేషము (సంప్రజ్ఞాతము) ఉత్పన్నమగును.

కేవలమొక్క జన్మయందు చేయబడు అభ్యాసము వలన సంప్రజ్ఞాత సమాధి సిద్ధింపకున్నను పూర్వజన్మలందు చేయబడిన యత్నములద్వారా సంపాదించిన అదృష్ట సహాయమున నది సిద్ధింపగలదు. అభ్యాస వశమున సంస్కారములను అణచి సమాధిని పొందు ననకాశము లేకపోదు.

పూర్వపక్షము:—

“అపవర్గేఽప్యేవం ప్రసంగః” ౪.౨.౪౦.

అపవర్గేఽపి = మోక్షము నందును, ఏవంప్రసంగః = పూర్వకృత కర్మఫలానుబంధమువలన నీ జన్మయందు సమాధి జనించునట్లు దుఃఖాదులు జన్మించును.

పూర్వకృత కర్మ ఫలానుబంధమున నీ జన్మయందు సమాధి జనించు నందువేని అపవర్గమున దుఃఖ ముత్పన్నము కావలసి వచ్చును.

ఉత్తరపక్షము:—

“న నిష్పన్నావశ్యంభావిత్వాత్” ౪.౨.౪౧.

నిష్పన్నావశ్యం భావిత్వాత్ = కార్యోత్పత్తి సమయమున కారణము తప్పక ఉండవలసి యుండుటవలన, న = అపవర్గమున దుఃఖోత్పత్తి యుండదు.

కార్యోత్పత్తి సమయమున కారణము తప్పక యుండవలయు ననుట నియమము. అపవర్గమున దుఃఖరూప కార్యముదయింప వలయు ననిన నటు తత్కారణమైన యదృష్టముండవలయును. అపవర్గమున నదృష్టసంబంధముండు. ఆత్మత్వోజ్ఞానమువలన బ్రహ్మసాక్షాత్కారమునకు పూర్వమే యది క్షీణించిపోవును. సమాధి జరించునపుడట్టి యదృష్టముండును కాబట్టి యేదోపమును లేదని భావము

“తదభావశ్చాపవర్గే” ౪.౨.౪౨

అపవర్గే = మోక్షమునందు, తదభావః = పూర్వకృత ఫలానుబంధముండదు.

మోక్షమున పూర్వకృత ఫలానుబంధ ముండదను విషయము వేదాదిశాస్త్ర వాక్యములవలన తెలియనగును. సమాధి విశేషము నభ్యసించి ఆత్మతత్త్వమును హస్తామలకమువలె నెఱిగిననాడు బ్రహ్మ సాక్షాత్కారము కలుగును. అట్టివానికి హృదయక్రంది భిన్నమగును. సంశయవ్రాతము విచ్ఛిన్నమగును. కర్మపుంజము క్షీణించును. అందువలన సర్వదుఃఖములనుండి విముక్తుడై స్వాత్మతో బ్రహ్మసంవిష్టుడై బ్రహ్మనందము ననుభవించును. ఉపనిషత్తులలోనిట్లే వర్ణింపబడినది.

“భిద్యతేహృదయగ్రంథిః భిద్యంతే సర్వ సంశయాః,
క్షీయంతే చాస్యకర్మాణి, తస్మిన్దృష్టేపరావశే”
ముం. ౨.౨.౮.

“తదర్థంయమనియమాభ్యామాత్మసంస్కారో
యోగాచ్చధ్యాత్మవిధ్యపాదైః” ౪.౨.౪౩.

తదర్థం = సమాధ్యుత్పత్తికొఱకు, యమనియమాభ్యాం = యమ
నియమములతోను, యోగాత్ = యోగమువలనను, అధ్యాత్మవిధ్యపా
దైశ్చ = ఆత్మతత్వజ్ఞానమునుగూర్చి విధింపబడిన ప్రాణాయామాదివిధుల
ద్వారాను, ఆత్మసంస్కారః = మనఃశుద్ధి సంపాదించవలయును.

అహింస, సత్యము, అస్తేయము, బ్రహ్మచర్యము,
అపరిగ్రహము ననునవి యమములు. శౌచము, సంతోషము,
తపస్సు, స్వాధ్యాయము, ఈశ్వర ప్రణిధానము ననునీయైదును
నియమములు. ఉచ్చాస్యస నిఃశ్వాసల గతిని నిరోధించుట
ప్రాణాయామము. స్థిరమై సుఖము కలిగించునది ఆసనము.
ఇంద్రియములు స్వవిషయములందు వర్తింపక చిత్తస్వరూ
పము ననుకరించుచున్నట్లుండుట సత్త్యాహారము. దేహమున
హృదయాది దేశములందొకచో చిత్తమునునిలుపుట ధారణ
యనబడును. అట్టియెడ నెకేజ్ఞానము తైలధారవలె తెంపు
లేక యుండుట ధ్యానము. ఆధ్యానమే అర్థమాత్ర భానము
కలదగుచో సమాధి యనబడును. ఈ సాధనములన్నియు
యోగవ్యాఖ్యానమున ప్రపంచించును. అట పిశేషముగా
చూడనగును.

“జ్ఞానగ్రహణాభ్యాసస్తద్విద్యేశ్చ సంవాదః” ౪.౨.౪౪.

జ్ఞానగ్రహణాభ్యాసః = (అత్యంతజ్ఞానము దృఢముగా నే శాస్త్రమువలన గ్రహింపబడునో అదే న్యాయశాస్త్రము) ఆ శాస్త్రమును మాటిమాటికి నభ్యసించుట, తద్విద్యేశ్చ = ఆశాస్త్రజ్ఞులతో, సంవాదః = సంవాదమును, ఆవశ్యకము.

సమాధి నిమిత్తము యనునియమాదుల యభ్యాస మెట్లావశ్యకమో అట్లే ఆత్మజ్ఞానము దృఢపరుచుకొనుటకై బుద్ధార్థములను వివేచించు న్యాయశాస్త్రపఠన మావశ్యకము. అట్టి శాస్త్రము నెఱిగిన విద్వాంసులతో సంవాదము నత్యంతావశ్యకము. ఇట్టి యభ్యాస సంవాదములు శాస్త్రమేలేకున్న సంభవింపనేరవు. కాబట్టి న్యాయశాస్త్రము సఫలమే కాని విఫలముకాదు.

“తం గురు శిష్య సబ్రహ్మచారి శిష్ట శ్రేయోఽర్థిభి
రనసూయుభి రభ్యుపేయాత్” ౪.౨.౪౫.

అనసూయుభిః = అనూయరహితులై జయేచ్ఛలేని, గురు శ్రేయోఽర్థిభిః = గురు, శిష్య, సబ్రహ్మచారి, శిష్ట, శ్రేయస్కాములు నైనవారితో, తం = అసంవాదమును, ఆభ్యుపేయాత్ = సమ్ముఖమున కేగి చేయవలయును.

శాస్త్రోపదేశ్చ గురువు. శాస్త్రోపదేశమును పొందదగిన వాడు శిష్యుడు. తనతోపాటు చదువుకొనువాడు సబ్రహ్మచారి. గురుశిష్య సబ్రహ్మచారులకంటె నన్యుడై శాస్త్రము నేర్పదగినవాడు, శిష్టుడు. శాస్త్ర ప్రతిపాద్యమైన మోక్షము నందు శ్రద్ధాల్గువులయిన ముముక్షువులు శ్రేయోఽర్థులు.

ఇట్టివారితో తానేర్చిన విషయమును ధ్రువపరుచు కొనుటకై సంవాద మొనరింప దగును.

“ప్రతిపక్ష హీనమపివా ప్రయోజనార్థత్వచ్యుత్వే” ౪.౨.౪౩.

వా = లేక, అర్థిత్వే = తత్వజ్ఞానేచ్ఛ కలిగినపుడు, ప్రయోజనార్థం = తత్వజ్ఞానము బలపరుచు కొనుటకై, ప్రతిపక్షహీనమపి = ప్రతిపక్షము లేకున్నను పై వ్యక్తులతో వాదించ దగును.

తత్వజ్ఞానమును దృఢపరుచుకొన నిచ్చ జనించినపుడు గురు శిష్యాదులకు ప్రతిపక్ష గ్రహణము రుచింపదేని ప్రతిపక్ష హీన సంవాదము నైనను వారితో జరుపవచ్చునని భావము.

(జల్పవితండల ప్రయోజనము)

“తత్త్వాధ్యవసాయ సంరక్షణార్థం జల్పవితండే బీజ
ప్రరోహ సంరక్షణార్థం కంటకశాఖావరణవత్” ౪.౨.౪౪.

బీజప్రరోహ సంరక్షణార్థం = మొక్కలను రక్షించుటకు, కంటక శాఖావరణవత్ = ముండకంచెవలె, జల్పవితండే = జల్పవితండలు, తత్త్వాధ్యవసాయ రక్షణార్థం = తత్త్వాధ్యవసాయ తత్వనిశ్చయమును రక్షించుటకు.

పైరును రక్షించుటకు కంచె యుపయోగించునట్లు, శాస్త్రాభ్యాస సంవాదములచే నేర్పడిన తత్వజ్ఞాననిశ్చయమును, పరులచే నుట్టంకింపబడు నప్రామాణ్యాది శంకలను దోషముల నుండి రక్షించుటకు జల్ప వితండ లవసరములు.

“తాభ్యాం విగ్రహ్య కథనమ్” ౪.౨.౪౫.

తాభ్యాం = జల్ప వితండల ద్వారా, విగ్రహ్య = విగ్రహ మొనర్చి, కథనమ్ = తత్వమును చెప్పవలయును.

మఱియు జ్ఞానలవ దుర్విదగుడైన యనార్యుడు కానీ, లాభ పూజాదుల నపేక్షించిన యార్యుడుకానీ, “జగత్పతి యీశ్వరుడెక్కడ? వేదములు వానివచనము లెట్లగును? వానికిగల ప్రామాణ్యమెంతటిది? ఆత్మతత్వ జ్ఞానమననేమి? అపవర్గమెట్టిది?” అను నిట్టి ప్రశ్నలతో వైదిక సిద్ధాంతముల నపలాపింప యత్నించినపుడు, వైదికులు తమపక్షమును సిద్ధ మొనర్ప సమర్థులయ్యు, సమయమునకు పరపక్షము నుద్ధరింప దగు హేతువులు స్ఫురింపని పక్షమున, నిశ్శంకతో జల్పవితం డలను ప్రయోగించి శత్రువుల నొడిచి తన్నుదా రక్షించు కొనుటలో వెనుకంజ వేయరాదు. అట్టియెడ నుపయోగించు టకే శాస్త్రమున నివి బోధింపబడినవని భావము.

న్యాయదర్శనము

పంచమాధ్యాయము

(ఆద్యాహ్నికము)

పూర్వాధ్యాయములందు ప్రమాణ ప్రమేయములు పరీక్షింపబడినవి. ఈ యధ్యాయమున జాతి నిగ్రహములను పరీక్షింపదలచి ముందు జాతిని విభాగించుచున్నాడు.

సాధర్మ్య వైధర్మ్యతక్ష్ణాపకర్షవర్ణావర్ణ్య వికల్ప సాధ్యప్రాప్త్యప్రాప్తి ప్రసంగ ప్రతిదృష్టాంతానుత్పత్తి సంశయ ప్రకరణ హేత్యర్థావత్త్యవిశేషోపపత్త్యుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధి నిత్యా నిత్య కార్యసమాః” ౫.౧.౧.

సాధర్మ్యసమము, వైధర్మ్యసమము, తక్ష్ణాపకర్షసమము, అపకర్షసమము, వర్ణ్యసమము, అవర్ణ్యసమము, వికల్పసమము, సాధ్యసమము, ప్రాప్తిసమము, అప్రాప్తిసమము, ప్రసంగ సమము, ప్రతిదృష్టాంతసమము, అనుత్పత్తిసమము, సంశయ సమము, ప్రకరణసమము, హేతుసమము, అర్థావత్తిసమము, అవిశేషసమము, ఉపపత్తిసమము, ఉపలబ్ధిసమము, అనుపలబ్ధి సమము, నిత్యసమము, అనిత్యసమము, కార్యసమము, అను నీ యిరువది నాలుగును జాతిలోగల భేదములు.

వాది సాధ్యధర్మమును స్థాపించుటకు హేతువుప్రయోగించినచో ప్రతివాది దానిని నిషేధింపగోరి ప్రయోగించు అసమర్థహేతువు జాతి యనబడును. అది యిరువదినాలుగు విధములు.

అందుసాధర్మ్య వైధర్మ్య సమములు:—

“సాధర్మ్య వైధర్మ్యభ్యాముపసంహారే తద్ధర్మ వివర్య
యోపపత్తేః సాధర్మ్య వైధర్మ్య సమా” ౫.౧.౨,

సాధర్మ్యవైధర్మ్యభ్యామ్ = సమాన విశేషధర్మముల ద్వారా,
ఉపసంహారే = పక్షమున సాధ్యధర్మము నుపసంహరింపగా, తద్ధర్మ
వివర్యయోపపత్తేః = సాధ్యధర్మ ప్రతిషేధము సిద్ధించినందువలన,
సాధర్మ్యవైధర్మ్యసమా = సాధర్మ్య వైధర్మ్య సమములు అనబడును.

వాది అన్వయవ్యాప్తిగల సాధర్మ్యముతో పక్షము
నందు సాధ్యధర్మము నుపసంహరింపగా, ప్రతివాది సాధర్మ్యము
తోనే సాధ్యమును ఖండింప నుంకించిన సాధర్మ్య సమజాతి
యనబడును.

వాది వ్యతిరేక వ్యాప్తిగల వైధర్మ్యముతో పక్షము
నందు సాధ్యమును సాధింప, ప్రతివాది వైధర్మ్యముతోనే
దానిని ప్రతిషేధింప గోరిన నది వైధర్మ్య సమజాతి యన
బడును.

సాధర్మ్య సమమున కుదాహరణములు:—

శబ్దము అనిత్యము. ప్రయత్నజన్యమగుట వలన. ఏది
ప్రయత్న జన్యమో యది అనిత్యము. ఘటమువలె శబ్దము
ప్రయత్న జన్యమే. అందువలన నది అనిత్యము. శబ్దము,
ఘటము నను నీరెంటిలోను ప్రయత్నజన్యత్వమును సామాన్య
ధర్మమున్నది. దాని నాధారముగా గొని శబ్ద మనిత్యమని
సాధింప, జాతివాది మరియొక సమాన ధర్మముతో శబ్దము
నిత్యమనును.

శబ్దము నిత్యము, అస్పర్శమగుటవలన. ఏది యస్పర్శమో యది నిత్యము. ఆత్మవలె శబ్దము అస్పర్శమే అందువలన నది నిత్యము. ఇట శబ్దము, ఆత్మ అను నీ రెంటియందును గల అస్పర్శత్వమును సమాన ధర్మమును తీసికొని యవి నిత్యములని సాధించెను.

ప్రయత్న జన్య సామ్యముచేత ఘటాదులవలె శబ్దము అనిత్యమేకాని, అస్పర్శత్వ సామ్యముచేత ఆత్మవలె శబ్దము నిత్యముకాదని సాధింపగల విశేషహేతువు ఇట చూపబడలేదు. అట్టి విశేషహేతువు లేనంతవరకు కొండాక ధర్మ సామ్యముచే నెకవస్తువు అనిత్యమైన మరియొక ధర్మసామ్యముచే నిత్యమేకాదని జాతివాది మతము

వైధర్మ్య సమమున కుదాహరణములు:—

శబ్దము అనిత్యము. ప్రయత్న జన్యమగుటవలన. ఏది ప్రయత్న జన్యముకాదో యది నిత్యము. ఆత్మవలె శబ్దమట్లు ప్రయత్న జన్యము కాకపోదు - కాబట్టి శబ్దము అనిత్యము.

జాతివాది:— శబ్దము నిత్యము. అస్పర్శమగుటవలన. ఏది అస్పర్శము కాదో అది యనిత్యము. ఘటాదులవలె. శబ్దము అస్పర్శము గాకపోదు. కాబట్టి శబ్దము నిత్యము.

“గోత్వాద్గోసిద్ధివత్ తత్సిద్ధిః” ౫.౧.౩.

గోత్వాత్ = గోత్వము (సాసన్నాదిమత్వము) వలన, గోసిద్ధివత్ = గోవుసిద్ధించినట్లు, తత్సిద్ధిః = శబ్దమున అనిత్యత్వమును సిద్ధించును.

సామాన్య విశేషధర్మములు మాత్రమే సాధ్యమును సాధించునని చెప్పినచో జాతివాది వాదము యుక్తమే యగును. సాధ్యముతో స్వభావముగా సంబద్ధమయిన ధర్మమునే సాధనముగా చెప్పియున్నందున జాతివాది ఖండనము యుక్తముకాదు. సాధ్యవ్యాప్తి విశిష్ట సాధనము సాధ్యసాధక మగును. జాతివాది ప్రయోగించిన హేతు నట్టిదికాదు.

శబ్దమున అనిత్యత్వము సాధ్యము. దానికి హేతువు ప్రయత్నజన్యత్వము. ఇది సాధ్యవ్యాప్తి విశిష్టహేతువు. ఎట నెట ప్రయత్నజన్యత్వముండునో అట అనిత్యత్వము తప్పక యుండును. ఇందు వ్యభిచార ముండనేరదు. కాబట్టి సాధ్య సాధనము.

జాతివాది హేతు నట్టిదికాక వ్యభిచరిత మగును. శబ్దమున నిత్యత్వము సాధ్యము. అస్పర్శత్వము హేతువు. ఎట నెట అస్పర్శత్వ ముండునో అట నిత్యత్వ ముండవలయును కదా! ఆత్మయందున్నను, బుద్ధియందులేదు. బుద్ధియం దస్పర్శత్వ మున్నదికాని నిత్యత్వములేదు. కాబట్టి అస్పర్శత్వ హేతువు వ్యభిచరిత మగుచున్నది. సాధ్యసాధనము కాజాలదు.

ఉత్కర్షణము అది జాతిపటకము:—

“సాధ్యదృష్టాంతయోర్ధర్మవికల్పాదుభయసాధ్యత్వా చ్చోత్కర్షాపకర్ష వణ్ణావణ్ణ్య వికల్పసాధ్యసమాః” ౫౧౪.

సాధ్య దృష్టాంతయోః = (సాధ్యము - పక్షము.) పక్షమునందు, దృష్టాంతమునందును, ధర్మవికల్పాత్ = నానావిధ ధర్మకల్పనవలన,

ఉభయసాధ్యత్వాచ్చ = పక్ష దృష్టాంతములు రెండును సాధ్యములగుట వలన, ఉత్కర్షాపక్షర్ష వర్ణ్యవర్ణ్యవికల్ప సాధ్యసమాః = ఉత్కర్షసమము, అపక్షర్ష సమము, వర్ణ్యసమము, అవర్ణ్య సమము, వికల్పసమము, సాధ్య సమము అను నారు జాతిభేదము లేర్పడుచున్నవి.

(౧) పక్షమున సాధ్యమును సిద్ధముచేయగా, దృష్టాంత సామ్యముతో ఘట ననిష్ఠధర్మము నుపపాదించుట ఉత్కర్ష సమ మనబడును. ఉదాః— శబ్దము అనిత్యము. ప్రయత్న జన్యమగుటవలన. ఘటమువలె. ఇటశబ్దము పక్షము అనిత్య త్వము సాధ్యము. ఘటము దృష్టాంతము. ప్రతివాదిః— ప్రయత్న జన్యమగుటచే ఘటమువలె శబ్దము అనిత్యమగు నెడల, ఘటమువలె శబ్దము రూపవంతము కావలయును. ఘట సామ్యమున ఘటమువలె రూపవంతము కామన్న అనిత్య మును కానేరదని భావము.

(౨) పక్షమునందు సామ్యబలముచేత విద్యమాన ధర్మ మున కభావము నాపాదించుట అపక్షర్ష సమము. ఉదాః— శబ్దము అనిత్యము. ప్రయత్న జన్య మగుటవలన ఘటమువలె. జాతివాదిః— శబ్దము అశ్రావణము; ప్రయత్న జన్యమగుట వలన; ఘటమువలెఇట ప్రయత్న జన్యసామ్యముచేత ఘటము వలె శబ్దచునిత్యమైన, అట్టి సామ్యముచేతనే ఘటము అశ్రా వణము కాబట్టి శబ్దమును అశ్రావణము కావలయును. అశ్రా వణము కాని యెడల అనిత్యమును కాదని యభిప్రాయము.

(౩) దృష్టాంతమున పక్షధర్మము నాపాదించుట వర్ణ్యసమము. ఉదాః— శబ్దము, అనిత్యము ప్రయత్న జన్యమగుటవలన,

ఘటమువలె. జాతివాది:- ప్రయత్న జన్యతాసామ్యము వలన ఘటమువలె శబ్దము అనిత్యమైన, (ఇట శబ్దము పక్షము, అనిత్యత్వము సాధ్యము.) పక్షమైన శబ్దమునందలి ప్రయత్న జన్యత్వ సామ్యము ఘటమునం దుండుటవలన, 'ఘటము అనిత్యము' అని వర్ణింపుము. అట్లు వర్ణింపవేని శబ్ద మనిత్యమనియు వర్ణింపవలదు; అని ప్రతిపేధము.

ఘట మనిత్యమని వర్ణించిన ఘటము దృష్టాంతముకాక పక్షమగును. పక్షమున సాధ్యము సందిగ్ధమై - అసిద్ధమై యుండును; అని యంగీకరించి నట్లగును. అట్లుంగీకరించిన దృష్టాంతముగా దానిని ప్రయోగింప వీలుండదు. కారణ మేమనః దృష్టాంతమున సాధ్యము సందిగ్ధముగా నుండుక నిశ్చితముగా సిద్ధమై యుండును. కాబట్టి ఘటము దృష్టాంతము కాని పక్షమున, వాది తనసాధ్యమును సిద్ధింప జేయుటకు దృష్టాంతము నంగీకరింపకపోవుటచే ననమర్థ జగుననిభావము. (౪) పక్షమున దృష్టాంతధర్మాపాదనము అనర్హసమము.

వాది:- శబ్దమనిత్యము; ప్రయత్న జన్య మగుట వలన, ఘటమువలె. జాతివాది:- ప్రయత్న జన్య సాధర్మ్యము వలన ఘటమువలె శబ్ద మనిత్య మందువేని, ఆ సాధర్మ్యము వలననే ఘటమునందువలె శబ్దమునందు అనిత్యత్వము అసందిగ్ధమే-నిశ్చితమే యగును. నిశ్చితమే యనిన శబ్ద మనిత్యమని శబ్దమున ననిత్యత్వము సాధింపనేల? అని యెదుర్కొనును.

(౫) సాధనధర్మముతో కూడిన దృష్టాంతమునందు, ధర్మాంతర దర్శనమువలన, పక్షమునందు సాధ్యధర్మ వికల్పము

నాపాదించుట - వికల్పసమము. వాది:- శబ్దము అనిత్యము.
ప్రయత్న జన్యమగుటవలన ఘటమువలె. జాతివాది:- ప్రయత్న
 జన్యమయిన ద్రవ్యములలో ఘటకర్పరములు పరుషములు
 గాను, దుకూలాదులు మృదులములుగాను చూడబడుచున్నవి.
 ఘటాదులలో మృదుపరుష విరుద్ధ ధర్మములున్నట్లు ప్రయత్న
 జన్యమగుటచేత శబ్దమునందును నిత్యత్వము, అనిత్యత్వము
 నను విరుద్ధధర్మము లుండవలయును. కాబట్టి శబ్దము నిత్యము
 నగును.

(౬) పక్ష దృష్టాంతముల సామ్యముచేత సాధ్యత్వము
నాపాదించుట సాధ్యసమము. వాది:- శబ్దము అనిత్యము.
 ప్రయత్న జన్యమగుటవలన, ఘటమువలె. జాతివాది:- శబ్దము
 ఘటమువంటిదియైన ఘటము శబ్దమువంటి దనుటలో సందే
 హములేదు. అట్లయిన శబ్దము అనిత్యమనుటెట్లు సాధ్యవిష
 యమో ఘటము సైతమట్లే సాధ్యవిషయమగును. ఘట
 మనిత్యమనుట సాధ్యము కాదందువేని శబ్దము అనిత్యము,
 ఘటమువలె ననుట ఎట్లు పొసగును ? పొసగదు.

ఇట్లీసూత్రమున సాధ్య దృష్టాంతముల ధర్మవికల్పము
 వలన నైనను జాతిభేదములు, పక్షము దృష్టాంతము రెండును
 సాధ్యమనుటవలన సాధ్యసమమును నొకజాతిభేదమును వర్ణింప
 బడినవని వివేకము.

“కించిత్ సాధర్మ్య దుపసంహరిన్ధిః వైధర్మ్య
 దప్రతిషేధః” ౫.౧.౫.

కించిత్సాధర్యాత్ = వ్యాప్తితో కూడిన సాధర్యము వలన, ఉపసంహరసిద్ధిః = పక్షమున సాధ్యసాధనము సిద్ధించుటవలన, వైధర్యాత్ = వ్యాప్తిరహితమైన సాధర్యమువలన, అప్రతిపేధః పక్షమున సాధ్యవిషయము సిద్ధింపనేరదు.

ప్రయత్నజన్యత్వము అనిత్యత్వముతో వ్యాప్తమై యున్నది. జాతి వాదించే చెప్పబడిన రూపాదులు అట్లు వ్యాప్తములుకావు. కాబట్టి యతని వాదము నిస్సారము.

(౧) ప్రయత్నజన్య మనిత్యమైనట్లు, ప్రయత్న జన్యమైన దంతయు రూపవంతముకాదు. ఉదాః— కర్మ ప్రయత్న జన్యమే కాని రూపవంతముకాదు.

(౨) ప్రయత్నజన్యమయిన అశ్రావణము కావలయునను నియమములేదు. శబ్దధ్వంసము ప్రయత్నజన్యమే కాని అశ్రావణము కాదు. శ్రావణమే.

(౩) ప్రయత్నజన్యమైనది యనిత్యమనుటలో సందిగ్ధమని కాని, అసందిగ్ధమని కాని నియమింపనలనుపడదు. ఘటము ప్రయత్నజన్యమే; కాని దాని యనిత్యత్వము సందిగ్ధమెన్నడు కాదు. నిశ్చితమే. కాని శబ్దము ప్రయత్నజన్యమైనను, అది నిత్యమా? యనిత్యమా? యని సందేహింపబడుచున్నది. వాది ప్రతివాదులకు విరోధములేని తావులందు సందేహము కలుగదు. విరోధబుద్ధి యున్నయెడల సందేహము కలుగును. ఘట మనిత్య మనుట ఇరువురకు సమ్మతమే. అందువలన ఘటమున ననిత్యత్వము సందిగ్ధముకాదు. శబ్దమున నట్లుకాక సందిగ్ధమగుచున్నది.

(౪) ప్రయత్నజన్యము నిత్యమనుటయు తగదు. ఘటాదులు ప్రయత్నజన్యములే; కాని నిత్యములు కావు.

(౫) సాధర్మ్య మున్నంతమాత్రమున నిది యిట్లే యుండవలయునని కానీ, నిది యిట్లుండరాదని ప్రతిషేధించుట కానీ వలనుపడదు.

“సాధ్యాతిదేశాచ్చ దృష్టాంతోపపత్తేః” ౫.౧.౬.

సాధ్యాతిదేశాత్ = సాధ్యాతి దేశమువలన, దృష్టాంతోపపత్తేః = దృష్టాంత ముపపన్నమగుటచే ప్రతిషేధము తగదు.

(ఒకవస్తు ధర్మమునకు మఱియొక వస్తువునందు గల సంబంధము అతిదేశ మనబడును.) మఱియు ప్రయత్నజన్యమై అనిత్యమైనట్లు శబ్దము నైతమనియన్న శబ్దమున ఘటము యొక్క అభేదమును అతిదేశించినట్లుగును. అట్టియొక శబ్దమునలె ఘటము నైతము అనిత్యమని సాధింపవలసి యుండును. దృష్టాంతదార్ఢ్యాంతములలో భేదముండుట తప్పనిసరికాబట్టి అభిన్నము లనుట తగదు. కాబట్టి అభేదము నతిదేశింపజనదు. ఘటమునగల అనిత్యత్వధర్మము మాత్రమే శబ్దమున నతిదేశించు చున్నాము. ధర్మము నతిదేశించి నంత మాత్రమున ధర్మ అభిన్నములని సాధింప బడవు. కాబట్టి పక్షమున సాధనీయ ధర్మ విపర్యయము పొసగదని భావము.

ప్రాప్త్యప్రాప్తి సమములు:—

“ప్రాప్యసాధ్య మప్రాప్యవాహేతోః ప్రాప్త్యైవిశిష్ట త్వోత్ అప్రాప్త్యైసాధకత్వాచ్చ ప్రాప్త్య ప్రాప్తి సమా” ౫.౧.౭.

సాధ్యం = సాధ్యధర్మ విశిష్టమును (పక్షమును) ప్రాప్య = చేరికాని, అప్రాప్యవా = చేరకకానీ, హేతోః = హేతువు సాధ్య సాధకమైన, ప్రాప్త్యప్రాప్తి సమా = ప్రాప్తి అప్రాప్తి సమ జాతిభేదము లగును. కారణమేమన, ప్రాప్త్యా = హేతువు సాధ్యప్రాప్తిచే, అవిశిష్ట త్వాత్ = విశేషభేదము లేనిగుటవలన, అప్రాప్త్యాచ = సాధ్యమును చేరక పోవుటచేతను, ఆసాధకత్వాత్ = సాధింపనందువలన.

శబ్దము అనిత్యము. ప్రయత్న జన్యమగుటవలన. అను స్థలమున ప్రయోగింపబడిన హేతువు సాధ్యమునుచేరి సాధిం చునా? లేక చేరకయే సాధించునా? సాధ్యమునుచేరి యందు మేని హేతువు సాధ్యమునో కలిసి సాధ్యమేయగును. సాధ్య సాధనములకు భేదమే లేకుండును. అట్టియెడ దేనికేది సాధ్య మగును? భేదములేకున్న సాధ్యసాధనభావ ముపపన్నము కాదు. కాబట్టి హేతువు సాధ్యముతో చేరి దానిని సాధించు ననుట తగదు. చేరకయే సాధించునందుమా? అన్నియు నన్ని టిని సాధింపనగును. ఈ సాధ్యమున కిదియే సాధకమును నియమ ముండనేరదు. కాబట్టి హేతువు సాధ్యమున చేరక దానిని సాధించుననుటయు నెప్పుడని భావము. ఇట్లు ప్రాప్తిలక్షణ అప్రాప్తిలక్షణ హేతు సాధ్యధర్మములతో నెదుర్కొనుటను ప్రాప్తిసమము అప్రాప్తిసమము అందురు.

“ఘటాది నిష్పత్తి దర్శనాత్” ౫.౧.౮.

ఘటాది నిష్పత్తిదర్శనాత్ = సాధ్యమునుచేరి దండాది సాధన ములు ఘటాదులు సత్పన్నముచేయుట చూచుచున్నాము కావున ప్రతి షేధము తగదు.

హేతువు పక్షము నందుండకున్న నది యసిద్ధమగును. కాబట్టి పక్షమునుచేరి హేతువు సాధకమగును. దండ చక్రాదులు హేతువులు. అవి పక్షభూతమైన మృత్తికను చేరి ఘటాదుల నుత్పన్నము చేయును. దండాదులు మృత్తికను చేరినంత మాత్రమున మృత్తికకు అభిన్నములు కావు. కాబట్టి అభిన్నములై సాధ్యసాధకభావము సంభవము కాదనరాదు.

ప్రసంగసమ-ప్రతిదృష్టాంత సమ జాతిభేదములు:—

“దృష్టాంతస్య కారణానపదేశాత్ ప్రత్యవస్థానాచ్చ
ప్రతిదృష్టాంతేన ప్రసంగప్రతిదృష్టాంతసమా” ౫.౧.౯.

దృష్టాంతస్య = దృష్టాంతము, కారణానపదేశాత్ = సాధ్యవంతమనుటకు ప్రమాణము చెప్పకపోవుట వలన, ప్రతిదృష్టాంతేన = ప్రతి కాల దృష్టాంతముతో, ప్రత్యవస్థానాత్ = సాధ్యవిపర్యయము నాపాదించుట వలనను, ప్రసంగ ప్రతిదృష్టాంతసమా = ప్రసంగసమ - ప్రతి దృష్టాంతసమజాతిభేదములు.

పక్షమునందు సాధ్యమున్నదని ఋజువు చేయుటకు గాను ఘటము నుదాహరింతురు గదా! అట్టి ఘటమునందు సాధ్యమున్నదని చెప్పుటకు ప్రమాణము చెప్పవలసి యుండును. అట్లు చెప్పబడదు. పక్షమునందు సాధ్యమున్నదా? లేదా? యని ప్రశ్నించుట కవకాశమున్నట్లు దృష్టాంతము నందును సాధ్యధర్మమున్నదా? లేదా? యని యడుగుట కవకాశము లేకపోలేదు. కాబట్టి దానికి ప్రమాణ మొసంగ వలయును. ఇత్తురేని నట మరల ప్రమాణప్రసక్తి గలుగును. ఇట్లనవచ్చ

యేర్పడ గలదని యెదుర్కొనుట-పక్షమున సాధ్యాభావము నుపపన్న మొనర్చుటకు చేయుప్రసంగము-ప్రసంగ సమము.

శబ్దము అనిత్యము; స్రయత్న జన్యమగుటవలన, ఘటమువలె. అనుస్థలమున ఘటము దృష్టాంతము. ఆకాశము ప్రతిదృష్టాంతము. ఘటమువలె శబ్దమనిత్యమైన ఆకాశమువలె శబ్దము నిత్యమేల కాదని కేవలము పృథివీకూల దృష్టాంతముతోనే సాధ్యాభావమును సాధింపనెంచుచు హేతువును పేక్షించుట ప్రతిదృష్టాంత సమము.

“ప్రదీపోపాదాన ప్రసంగనివృత్తివత్ తద్వినివృత్తిః” ౫.౧.౧౦

ప్రదీపోపాదాన ప్రసంగ నివృత్తివత్ = ప్రదీపమును దర్శించుటకు మరియొకదీపమును గ్రహింపవలయునను ప్రసక్తి నివృత్తి చెందినట్లు, తద్వినివృత్తిః = దృష్టాంతము సాధ్యవంతమని ఋజువుచేయుటకు ప్రమాణగ్రహణ ప్రసంగమును నివర్తించును.

ఘటపటాది ద్రవ్యములను చూచుటకు దీపమును గ్రహింతుము. ఆ దీపమును చూచుటకై మరియొక దీపము గ్రహింప నవసరముండదు. అది స్వయముగానే తెలియబడును. అట్లే పక్షమున సాధ్యమును సిద్ధింపజేయుటకు దృష్టాంతమును గ్రహింతుము. కాని దృష్టాంతమున సాధ్యమున్నదని రూపింప వేరొక దృష్టాంతము గ్రహింప నవసరముండదు. దృష్టాంతమున సాధ్యమున్నట్లంతకుపూర్వమే నిశ్చయింపబడును. అట్లు నిశ్చిత సాధ్యము కలదియే దృష్టాంత మనబడును. సందిగ సాధ్యమెన్నడు దృష్టాంత మనబడదు. అది పక్షమే యనబడును. కాబట్టి దృష్టాంతమున సాధ్య సాధనము

నకై ప్రమాణము చూపవలయునని యెదుర్కొనుట యుక్తము కాదు.

“ప్రతిదృష్టాంతహేతుత్వేచ నాహేతుర్దృష్టాంతః” ౫.౧.౧౧.

ప్రతిదృష్టాంత హేతుత్వేచ = ప్రతిదృష్టాంతము సాధకమగు నెడల, దృష్టాంతః = వాచిత్యబడిన దృష్టాంతము, నాహేతుః = అసాధకముకాదు.

ప్రతి దృష్టాంతమెట్లో దృష్టాంతమునట్లే యగుటవలన, ప్రతిదృష్టాంతము సాధకమగునెడల దృష్టాంతమును సాధ్య సాధకమగును. దృష్టాంతము సాధకముకాక ప్రతిదృష్టాంతమే సాధకమగుననుటకు విశేష హేతువు చెప్పవలసి యుండును. అట్లు చెప్పలేదు. దృష్టాంతము సాధ్యసాధక మనుటకు విశేష హేతువున్నది. అదే సాధ్యవ్యాప్తి. సాధ్యవ్యాప్తి ప్రతిదృష్టాంతమున నుండదు. కాబట్టి ప్రతి దృష్టాంతము సాధకముకాదు.

అనుత్పత్తి సమలక్షణము:—

“ప్రాగుత్పత్తేః కారణాభావాదనుత్పత్తిసమః” ౫.౧.౧౨.

ఉత్పత్తేఃప్రాక్ = ఉత్పత్తికి పూర్వము, కారణాభావాత్ = సాధకమైన హేతువు లేకుండుటవలన, అనుత్పత్తిసమః = అనుత్పత్తి సమజాతి భేదమగును.

శబ్ద మనిత్యము; ప్రయత్నానంతరీయక మగుటవలన. ఇట, శబ్ద మనిత్యమైన నది యుత్పత్తి ధర్మము కలదనవలయును. అగుచో, నుత్పత్తికి పూర్వమనుత్పన్న మగును. శబ్ద ముత్పన్నము కానపుడు దానియం దనిత్యత్వమును, సాధించు ప్రయత్నానంతరీయకత్వమను హేతువును లేదని యొప్పు

కౌనక తప్పదు. ఇట్లు ప్రయత్నానంతరీయకత్వాభావము వలన శబ్దము నిర్మాణమని సిద్ధించును కాని యనిత్యముకాదు. అనుత్పన్న లింతువును పటమునకు కారణము కాజాలనట్లు, శబ్దోత్పత్తికి పూర్వము అనుత్పన్న ప్రయత్నానంతరీయకత్వమును అనిత్యమును కారణము కాదని అనుత్పన్నమైన హేతు సాధ్యమునో సాధ్యవిపర్యయమును సాధింప నెంచుట అనుత్పత్తిని జాతిభేద మనబడునని భావము.

“తథాభావ ముత్పన్నస్య కారణోపపత్తేర్న కారణ ప్రతిషేధః” ౫.౧.౧౩.

ఉత్పన్నస్య = ఉత్పన్నమైన తదుపరి, తథాభావాత్ = సాధ్య ధర్మాశ్రయముగా సంఘింప బడుటవలన, కారణోపపత్తిః = హేతు వుపపన్న మగుటవలన, కారణప్రతిషేధః = కారణనిషేధము యుక్తము కాదు.

శబ్ద ముత్పన్నమైన తరువాతనే యం దనిత్యత్వము సాధ్యముగా సాధింపబడును. ఉత్పత్తికి పూర్వము శబ్ద మనిత్య మని యెవరును సాధింపబోరు. ఉత్పన్న శబ్దమునందు ప్రయత్నానంతరీయకత్వమును హేతు వుపపన్న మగుటతో నెట్టి యాటంకమును లేదు. కాబట్టి ప్రతిషేధము నిర్హేతుకము.

సంశయసమము:—

“సామాన్య దృష్టాంతయోరైంద్రియకత్వే సమానే నిత్యానిత్య సాధర్మాత్వసంశయః” ౫.౧.౧౪.

సామాన్య దృష్టాంతయోః = పక్షముననుండు సామాన్యము, దృష్టాంతము నను నీరెండును, ఇంద్రియకత్వే = ఇంద్రియగ్రాహ్యము లగుటలో, సమానే = సమానములుకాగా, నిత్యానిత్యసాధర్మాత్ =

నిత్యమైన సామాన్యము యొక్కయు, అనిత్యమైన దృష్టాంతము యొక్కయు సాధర్మ్యమువలన, సంశయః = సంశయసమజాలిభేదము.

నిత్యానిత్యముల సామ్యముచేత పక్షమున సాధ్యసంశయము నుద్భావించుట సంశయసమ మగును.

శబ్దమనిత్యము. ప్రయత్నానంతరీయకమగుటవలన, ఘటమువలె. ఇట శబ్దము పక్షము. అందలి సామాన్యము శబ్దత్వము. శబ్దమైంద్రియక మగుటచే తద్గత సామాన్యము (శబ్దత్వము)ను విద్రియకమే (ఇంద్రియగ్రాహ్యమే). కాని యది నిత్యము. దృష్టాంతముగా నెసగబడిన ఘటమును విద్రియకమే. కాని యది యనిత్యము. ఇట్లు అనిత్యమైన శబ్దము, నిత్యమైన శబ్దత్వమనెడి సామాన్యము, రెండును ఇంద్రియ గ్రాహ్యములే. అందు ఘటసామ్యముగల ప్రయత్నానంతరీయకత్వ హేతువుచే శబ్దమున అనిత్యత్వము నిర్ణయింతురేని, నిత్యమైన శబ్దత్వము, అనిత్యమైన ఘటమునను నీరెండిటి సామ్యముగల విద్రియకత్వ హేతువుచే శబ్దమున అనిత్యత్వమేల సందేహింపరు? సందేహము కలుగదేని నిర్ణయమును కలుగదనియెదుర్కొనుట సంశయసమ మనబడును.

“సాధర్మ్యాత్ సంశయే నసంశయో వైధర్మ్యాదుభయధాచ సంశయేఽత్యంత సంశయ ప్రసంగో నిత్యత్వా నభ్యుగమాచ్ఛ సామాన్యస్యాప్రతిషేధః.” ౫.౧.౧౫.

సాధర్మ్యాత్ = సమానధర్మ జ్ఞానము వలన, సంశయే = సంశయము కలిగినప్పటికి, నసంశయః = సంశయము కలుగుట సంభవింపదు. వైధర్మ్యాత్ = విశేషధర్మ జ్ఞానమువలన, ఉభయధాచ = సాధర్మ్య

వైధర్మ్య జ్ఞానముల వలనను, సంశయే = సంశయము కలుగుననిన, అత్యంత సంశయః = అత్యంత సంశయ ప్రసక్తికలుగును. సామాన్యస్వరూప = విశేష ధర్మజ్ఞాన సహితమైన సాధర్మ్యజ్ఞానము, నిత్యత్వానభ్యుపగమాత్ = నిత్యసంశయ హేతువని యంగీకరింపనందున, అప్రతిషేధః = సాధ్యప్రతిషేధము తగదు.

సమానధర్మజ్ఞానముమాత్రమే సంశయమునకు కారణమయిన, నిత్యానిత్యములైన శబ్దత్వ ఘటోభయ సాధారణ ధర్మమైన ఐంద్రియకర్మ్య జ్ఞానమునలన సంశయము కలుగును. కాని సమానధర్మజ్ఞానము సంశయకారణము కాదు. విశేష ధర్మజ్ఞానము లేని సామాన్యధర్మజ్ఞానము సంశయమునకు కారణము. శబ్దమున నైంద్రియకర్మ్యసాధర్మ్యజ్ఞానమున్నపుడు అనిత్యత్వ సాధకమయిన కృతకత్వమనెడి విశేష ధర్మజ్ఞానము లేకపోలేదు. అది యున్న సంశయము కలుగనేరదు. శిరః పాణ్యాది విశేష ధర్మజ్ఞాన మున్నపుడు ఉన్నతత్వాది సామాన్య ధర్మజ్ఞానము స్థాణువా? పురుషుడా? యను సందేహము కలిగింపలేదుకదా! విశేష ధర్మజ్ఞాన మున్నపుడును సామాన్య ధర్మజ్ఞానము సంశయము కలిగించునెడల సంశయము విచ్ఛిన్నము కానేరదు. కారణమైన సాధర్మ్యజ్ఞానముండ కార్యమైన సంశయము నశింపనేరదని భావము. విశేష ధర్మజ్ఞాన సహితమయిన సామాన్య ధర్మజ్ఞానము సంశయమునకు కారణముగా నంగీకరింపబడదు. కాబట్టి సంశయము నుద్భావించి పక్షమున సాధ్యమును ప్రతిషేధించుట యుక్తముకాదని భావము.

ప్రకరణసమలక్షణము:—

“ఉభయ సాధర్మాత్ ప్రక్రియాసిద్ధేః ప్రకరణ సమః”.

౫.౧.౧౬

ఉభయ సాధర్మాత్ = నిత్యానిత్యోభయముతో సాధర్మ్యముండుట వలన, ప్రక్రియాసిద్ధేః = ప్రకరణము సిద్ధించుటవలన, ప్రకరణ సమః = ప్రకరణ సమమగును.

వాది అనిత్యసాధర్మ్యముతో పక్షమున సాధ్యమును సాధింప ప్రతివాది నిత్యసాధర్మ్యముతోను, వాది నిత్యసాధర్మ్యముతో సాధ్యమును పక్షమున సాధింప ప్రతివాది అనిత్యసాధర్మ్యముతోను సాధ్యాభివమును సాధింప యత్నించుట ప్రకరణసమ మనబడును.

వాది:—శబ్దమనిత్యము. ప్రయత్నానంతరీయ కమగుట వలన ఘటమువలెనని శబ్దమున ననిత్యత్వము సాధింపగా, జాతివాది:—శబ్దము నిత్యము శ్రవణగ్రాహ్యమగుట వలన శబ్దత్వము వలెనని శబ్దమున నిత్యత్వమును సాధించును. వాది:— శబ్దము నిత్యము. శ్రావణ మగుటవలన. శబ్దత్వము వలెననిన, జాతివాది:— శబ్ద మనిత్యము. ప్రయత్నానంతరీయకమగుటవలన. ఘటమువలె ననును.

“ప్రతిపక్షాత్ప్రకరణ సిద్ధేః ప్రతిషేధా నుపపత్తిః

ప్రతిపక్షోపపత్తేః” ౫.౧.౧౭.

ప్రతిపక్షోపపత్తేః = ప్రతిపక్ష ముపపన్నమగుటవలన, ప్రతిపక్షాత్ = ప్రతిపక్ష సాధనమువలన, ప్రకరణసిద్ధేః = ప్రతిపక్షము సిద్ధించుటవలన, ప్రతిషేధానుపపత్తిః = వాదిపక్షము ప్రతిఘటించబడదు.

నిత్యానిత్యములగు ఉభయసాధర్మ్యములద్వారా తన
షక్షము సిద్ధించునని చెప్పు ప్రతివాది వాదిషక్షసిద్ధిని సైత
మంగీకరించిన వాడగును. ప్రతివాదిచే నుపపాదింపబడు రెండు
షక్షములలో నొక షక్షము వాదిదియై యుండును. కావున
నట్లంగీకరింపక తప్పును. కాబట్టి యీ ప్రతిషేధము నిరుపయోగ
మని భావము.

అహేతుసము లక్షణము:—

“త్రైకాల్యాసిద్ధేర్దేహే తు సమః” గీ.౧.౧౮.

హేతుః = సాధనము, త్రైకాల్యాసిద్ధేః = సాధ్యమునకు
పూర్వోత్తర సమకాలములందు సాధకముగా సిద్ధింపనందున, అహేతు
సమః = అహేతు సమమగును.

శబ్దచింత్యము. ప్రయత్నానంతరీయక మగుటవలన.
ఘటమువలె నని వాది ప్రయోగించును. ఇట ప్రయత్నానంత
రీయక మను నీహేతువు సాధ్యమునకు పూర్వమేర్పడునా?
లేక తరువాతనా? పూర్వమందు వేని హేతుత్వమే సిద్ధింపదు.
సాధ్యము లేనిది హేతువుదేనికి? సాధ్యమన హేతుమంతము.
హేతుమంతము లేనిది హేతువెట్లు సిద్ధించును? తరువాత
సిద్ధించు నందునా? అదియును పొసగదు. సాధ్యము ముందే
సిద్ధించిన హేతువు (సాధకము) తరువాత సిద్ధించి చేయున
దేమి? సాధ్యమును సిద్ధింపజేయుటకే కదా సాధన ముపయో
గించును? సాధ్యముతో హేతువునకు సహభావ మందునా?
అదియు నిరర్థకమే. హేతువు హేతుమంతము నను రెండును
ఒకే సమయమున నెట్లెర్పడగలవు? సహభావము కలవానిలో
నేది దేనికి కారణమో, దేనికెయ్యది కార్యమో నిశ్చయించు

ఔట్లు? సన్మదక్షిణ శృంగములలో సాధ్య సాధనభాన నుంగీ
కరింపనగునా? యని యిట్లు హేతువును అపేతువుగా నిరూ
పించి ప్రతిఘటించుట అహేతుసమ మనబడును.

“న హేతుతః సాధ్యసిద్ధిస్తైకాల్యాసిద్ధిః” ౫.౧.౧౯.

హేతుతః = సాధనమువలన, సాధ్యసిద్ధిః = సాధ్యము సిద్ధించుట
వలన, తైకాల్యాసిద్ధిః = హేతువు త్రికాలములందు సిద్ధింపదనుట, న =
తగదు.

దేనివలన నేది సిద్ధించునో యది దానికంటె ముందుం
డవలయు ననునది నియమము. హేతువువలన సాధ్యము సిద్ధిం
చుట ప్రత్యక్షవిషయము. ప్రత్యక్షమున ప్రశ్నలు తగవు.
సాధ్యము లేనపుడు దేనికి హేతునని ప్రశ్నించుటయు తగదు.
ఏది సాధింపబడునో దానికిది హేతువని చెప్పనగును గదా ?
కాబట్టి హేతువు త్రికాలములందు సిద్ధింపదనుట అయుక్తము.

“ప్రతిషేధానుపపత్తేశ్చ ప్రతిషేద్ధవ్యాప్రతిషేధః” ౫.౧.౨౦.

ప్రతిషేధానుపపత్తేశ్చ = ప్రతిషేధ ముపపన్నము కాకుండుట
వలనను, ప్రతిషేద్ధవ్యాప్రతిషేధః = హేతు ప్రతిషేధము అయుక్తము.

హేతువు సాధ్యమునకు పూర్వముకానీ, పరమునకానీ,
తోడ్తోకానీ, సిద్ధింపదనిన, ప్రతివాదిచే చేయబడు హేతు
ప్రతిషేధము నైతము, తాను ప్రతిషేధింపదలచిన హేతువు
కంటె పూర్వ - పర - సమ కాలములలో నెట్లు సిద్ధించునో
చెప్పవలసి యుండును. హేతువుకంటె పూర్వమే ప్రతిషేధ
మనిన దేనికది ప్రతిషేధము? తరువాత ననిన ప్రతిషేద్ధవ్య
మగు హేతువు పూర్వమే ప్రతిషేధింపబడిన తరువాత ప్రతి

షేధమెందులకు ? సహభావమనిన నేది దేనికి ప్రతిషేధము ?
కాబట్టి ప్రతిషేధము నిర్ముక్తికము.

అర్థాపత్తిసమలక్షణము:—

“అర్థాపత్తితః ప్రతిపక్షసిద్ధే రర్థాపత్తిసమః” ౫.౧.౨౧.

అర్థాపత్తితః = అర్థాపత్తిచే, ప్రతిపక్షసిద్ధిః = ప్రతిపక్షము సిద్ధిం
చుటవలన, అర్థాపత్తిసమః = అర్థాపత్తిసమ మనబడును.

పక్షమున సాధ్యాభావము సిద్ధమొనర్చుటకు అర్థాపత్తి
సాధర్యముతో ప్రతిఘటించుట అర్థాపత్తి సమమగును.

శబ్ద మనిత్యము ఘటమునలె స్రయత్నానంతరీయక
మగుటవలన నని ప్రయోగింప, ఘటసామ్యమువలన శబ్ద
మనిత్య మయిన నాకాశముతో నప్పర్శత్వ సామ్యముండుట
వలన శబ్దము నిత్యమని తేలుచున్నదని అర్థాపత్తితో చేయు
ప్రతివాదిప్రతిషేధము అర్థాపత్తిసమ మనబడును.

“అనుక్తస్యార్థాపత్తేః పక్షహానేరుపపత్తిరనుక్తత్వా

దనైకాంతికత్వాచ్చార్థాపత్తేః” ౫.౧.౨౨.

అనుక్తత్వాత్ = ప్రతివాదిచే చెప్పబడక పోవుటవలన, అర్థాప
త్తేశ్చ = అర్థాపత్తివలన ప్రాప్తించుట వలనను, అనైకాంతికత్వాత్ =
ఒకేపక్షము నియతము కాకపోవుటవలన, అనుక్తస్య = ఉక్తము కాని
దంతయు, అర్థాపత్తేః = అర్థాపత్తి వలన, పక్షహానేః = ప్రతిపక్ష
హానికి, ఉపపత్తిః = ఉపపత్తి కలుగును.

వాక్యార్థము నుపపాదించు సామర్థ్యము కలిగిన
చోటుననే వాక్యార్థము అనుక్తమయినను అర్థమువలన సిద్ధిం
చును. ‘దేవదత్తుడు బలము కలిగియున్నాడు; పగట భుజిం
పడు’ అనిన రాత్రియందు భుజించు చున్నాడని అర్థాపత్తి

వలన తెలియును. ఇట్టియెడ సామర్థ్యము గోచరించును. కాని ప్రకృతమున వ్యభిచరింపని సాధర్మ్యముతో సాధ్యము (శబ్దమున ప్రయత్నానంతరీయకర్తృ సాధ్యముతో అనిత్యత్వము) సాధ్యముగా నిత్యత్వమును వ్యభిచరించు అస్పర్శత్వ సాధర్మ్యముతో శబ్దమున నిత్యత్వము అగ్రాపత్తివలన సిద్ధించు ననుట యుక్తముకాదు. దేవనత్తుని బలమును రాత్రి భోజన మెట్లు సమర్థించునో 'శబ్దము అనిత్యమ'న, 'శబ్దము నిత్యము' అను నర్థ మెట్లు సమర్థింపబడదు. సామర్థ్యము లేనియెడల సయితము అగ్రాపత్తివలన కొంతొక యర్థము కల్పింప నిష్ట మగుచో, ప్రతివాది పక్షమునకే జూని కలుగును. అతడు శబ్దము నిత్యమనిన, శబ్ద మనిత్యమని అగ్రాపత్తివలన నుప పన్న మగునుకదా? కాబట్టి యాప్రతిషేధము నిరుపపన్న మని భావము.

అవిశేష సమలక్షణము:—

“ఏకధర్మోపపత్తే రవిశేషే సర్వావిశేష ప్రసంగాత్
సద్భావోపపత్తే రవిశేష సమః.” ౫.౧. ౨౩.

ఏకధర్మోపపత్తేః = దృష్టాంత సాధర్మ్యము పక్షమున సిద్ధించుట వలన, అవిశేషే = పక్షదృష్టాంతములు సమానములుకాగా, సద్భావోప పత్తేః = సత్తాఖ్య ధర్మమంతట సిద్ధమగుటవలన, సర్వావిశేష ప్రసం గాత్ = సర్వము సమానమనెడి ప్రసక్తి కలుగుటవలన, అవిశేష సమః = అవిశేష సమమగును.

ప్రయత్నానంతరీయకర్తృ సామ్యమున ఘట సమానమై శబ్ద మనిత్యమగునెడల, సత్తా సామ్యమువలన నన్నియు నన్ని టితో సమానము లగును. అట్లు కాదందువేని శబ్దము ఘట

సమానమై యనిత్యము కానేరదు. ప్రయత్నానంతరీయకర్తృ సామ్యమున శబ్దము ఘటసామ్యమై యనిత్యమగును కాని సత్తాసామ్యమున సర్వ భావపదార్థములు పరస్పర సామ్యములై సర్వము సమానమగు ననుట సరి కాదందువేని యందులకు ప్రమాణము చెప్పవలసియుండునని ప్రతిఘటించుట అవిశేషమనుచునబడును.

‘క్వచిత్ తద్ధర్మోపపత్తేః క్వచిచ్ఛానుపపత్తేః ప్రతి
షేధాభావః’ ౫.౧.౨౪.

క్వచిత్ = ఒకానొకతావున, తద్ధర్మోపపత్తేః = అవిశేష హేతు ధర్మముపపన్నమగుటవలన, క్వచిచ్ఛానుపపత్తేః = అవిశేష హేతుధర్మముపపన్నమగుటవలన, ప్రతిషేధాభావః = ప్రతిషేధము సిద్ధింపదు.

శబ్దము పక్షము. ఘటము దృష్టాంతము. ఈరెంటి యందును ప్రయత్నానంతరీయకర్తృమను ధర్మము అవిశేష హేతువగును. ప్రయత్నానంతరీయకర్తృమునకు అనిత్యత్వము వ్యాపకము. ఎట ప్రయత్నానంతరీయకర్తృముండునో యట అనిత్యత్వముండును. అను నిట్టివ్యాప్తి కాశ్రయమై ప్రయత్నానంతరీయకర్తృమనెఱి హేతువు శబ్దఘటములలో సామ్యము (అవిశేషత) సంపాదించుచున్నది. అట్లే సత్తా ధర్మము వ్యాప్తి కాశ్రయమై సామ్యమును సంపాదింప గలుగు ధర్మము మఱియొకటి యేదిగలదు? అట్టి ధర్మము సిద్ధింపదు. కారణ మేమనః నిత్యత్వము సత్తావ్యాపక ధర్మమందుమేని యది దృష్టాంతముతో నుపపన్నము కావలసియుండును. కాని అట్లు కాజాలదు. ‘సర్వము నిత్యము. సత్తావంత మగుటవలన

అనిన దృష్టాంతముగా నీయగల వస్తువులందేమిగలదు? సర్వము పక్షములో చేరును. పక్షములో చేరినదానిని దృష్టాంతముగా గ్రహింప వీలుపడదు. పక్షము సందిగ్ధసాధ్యము. దృష్టాంతము నిశ్చితసాధ్యము కలది. సర్వము సందిగ్ధ సాధ్యాశ్రయ మైన నిశ్చితసాధ్యమున కాశ్రయ మెయ్యది? దృష్టాంతము లేక హేతువు సాధ్యసాధక మెట్లుగును? కాబట్టి సత్తాసామ్యముతో సర్వము అవిశేష మగుటచే శబ్దము నిత్యమగునని ప్రతిఘటించుట యుక్తివిరుద్ధమగునని భావము.

ఉపపత్తిసమలక్షణము:—

“ఉభయ కారణోపపత్తే రుపపత్తి సమః” ౫.౧.౨౧.

ఉభయ కారణోపపత్తేః = పక్షప్రతిపక్ష హేతుపపత్తివలన,
ఉపపత్తి సమః = ఉపపత్తిసమమగును.

శబ్ద మనిత్యమని సాధించుటకు ప్రయత్నానంతరీయ కత్వ హేతువు సిద్ధించిన, ‘శబ్దము నిత్యము అస్సర్శమగుట వలన అకాశమువలె’నని ప్రతిపక్ష సాధక హేతువు సిద్ధించును. విశేషహేతువు లేనందున శబ్ద మనిత్యమేకాని నిత్యము. కాదనరాదని ప్రతిఘటించుట ఉపపత్తిసమ మనబడును.

“ఉపపత్తి కారణాభ్యనుజ్ఞానా దప్రతిషేధః” ౫.౧.౨౨.

ఉపపత్తి కారణాభ్యనుజ్ఞానాత్ = వాదిపక్ష సిద్ధికి కారణము నంగీకరించినందున, అప్రతిషేధః = ప్రతిషేధము అయ్యుక్తము.

ఉభయ పక్షపు హేతువుల నంగీకరించువాడు వాది పక్షమును నంగీకరించును కాని ప్రతిషేధింపడు. అంగీకరింపని పక్షమున ‘ఉభయకారణోపపత్తి వలన’ అని ప్రయోగించుటయే

తగదు. హేతువు నంగీకరించి సాధ్యము నంగీకరింపకుండుటలో నర్థమేమి? హేతువు = వ్యాప్యము నంగీకరించిన సాధ్యము (వ్యాపకము) నంగీకరించినట్లే యగును. రెండు హేతువు లుపపన్నములైనను శబ్దము నిత్యము. అనిత్యము ననుట పొసగదు. అట్లనుట పరస్పర వ్యాఘాతమగును. ఉభయ కారణోపపత్తివలన అనిత్యత్వము వ్యాఘాతమగునెడల నిత్యత్వమును వ్యాఘాతమగును. కాబట్టి ఉపపత్తి సమముతో ప్రతిఘటన అసంగతమనిభావము.

ఉపలబ్ధి సమలక్షణము:—

“నిర్దిష్ట కారణాభావేఽపుష్కలంభాదుపలబ్ధిసమః” ౫.౧.౨౭.

నిర్దిష్ట కారణాభావేఽపి = వాదించే చెప్పబడిన హేతువు లేదన్నను, ఉపలంభాత్ = సాధ్య ముపలబ్ధమగుట వలన, ఉపలబ్ధిసమః = ఉపలబ్ధిసమమగును.

పక్షమున నొకచో హేత్వసిద్ధిని చూపుట యుపలబ్ధి సమమనబడును. వాయు సశమున చెట్టుకొమ్మ విరిగిన సపుడు శబ్దముల్పన్నమైనశనించును. దానింబట్టి శబ్దమనిత్యమనితెలియుచున్నది. అందువలన, శబ్ద మనిత్యమని ప్రయత్నానంతరీయకత్వ హేతువుచే సాధించుట యుక్తముకాదు. ప్రయత్నానంతరీయకత్వ హేతువే శబ్దానిత్యత్వమును సాధించునెడల శాఖాభంగమువలన శబ్ద మనిత్యమని తెలియబడకుండవలయును. తెలియబడుచుండుటచేత శబ్ద మనిత్యము ప్రయత్నానంతరీయకమగుటవలన నని సాధించుట అయుక్తమని ప్రతిఘటించుట ఉపలబ్ధి సమము.

“కారణాంతరాదపి తద్ధర్మోపపత్తే ప్రతిషేధః” గీ. ౧. ౨౯.

కారణాంతరాదపి = మఱియొక హేతువువలనను, తద్ధర్మోప
పత్తే = సాధ్యధర్మము సిద్ధించుట అయిత్తము కాదు కాబట్టి, అప్రతి
షేధః = దోషములేదు.

ఏ శబ్దమున ప్రయత్నానంతరీయకత్వము వలన అని
త్యక్త్యము సిద్ధింపదో అట మఱియొక కృతకత్వము మున్నగు
హేత్వంతరమున నది సిద్ధింపగలదు. కృతకముకాని శబ్దమొందు
నులేదు. కాబట్టి దోషములేదు. ఒక కారణముచే సిద్ధించు
సాధ్యము మఱియొక కారణమునగల కారణత్వమును వారింప
జాలదు. కాబట్టి యుపలబ్ధి సమ నుయిత్తమని భాగము.

అనుపలబ్ధి సమముః—

“తదనుపలబ్ధే రనుపలంభాదభావసిద్ధౌ తద్విపరీతోపపత్తే
రనుపలబ్ధిసమః” గీ. ౧. ౩౦.

తదనుపలబ్ధే = ప్రతిబంధకానుపలబ్ధి, అనుపలంభాత్ = ఉప
లంభము కానందున, అభావసిద్ధౌ = అభావము సిద్ధింప, తద్విపరీతో
పపత్తే = ప్రతిబంధకోపలబ్ధి యుపపన్నమగుటవలన, అనుపలబ్ధిసమః =
అనుపలబ్ధి సమమగును.

నేలనుత్రవ్వుటకుముందు భూమియందు జలముండియు
మృత్తికాదులుప్రతిబంధకము లగుటవలన నుపలబ్ధము కాదు.
అట్లే ఉచ్ఛారణకు ముందు శబ్దముండియు ప్రతిబంధకము
వలన నుపలబ్ధ మగుటలేదు. అంతియేకాని ‘యనిత్యమగుట
వలనకాదు’ అనినుడువ వీలులేదు. కారణమేమన జలమునకు
మృత్తిక ప్రతిబంధకమున్నట్లు శబ్దమునకు ప్రతిబంధకమేదియు
కానరాదు. కాబట్టి శబ్దము నుచ్ఛరించుటకు పూర్వమిది

లేదనియే యెంచవలయునని వాది సిద్ధపరుప, ప్రతివాది ప్రతిబంధకానుపలబ్ధివలన శబ్దభావము సిద్ధించిన, ప్రతిబంధకానుపలబ్ధియు నుపలబ్ధము కానందున ప్రతిబంధకానుపలబ్ధ్యభావమును సిద్ధించును అనగా ప్రతిబంధకోపలబ్ధి సిద్ధించును. కాబట్టి శబ్దమునందు నుపలబ్ధము కాకున్నదని ప్రతిఘటించుట అనుపలబ్ధి సమమగును.

“అనుపలంభాత్మ కత్వావనుపలభ్యే రిహేతుః” ౫.౧.౩౦.

అనుపలభ్యే = ఆవరణాది ప్రతిబంధకానుపలబ్ధి, అనుపలంభాత్మ కత్వాత్ = ప్రతిబంధకోపలబ్ధ్యభావము అనుపలంభము) అనుపలంభ స్వరూపక మగుటవలన-అభావ స్వరూపమగుటవలన ననిభావము. అహేతుః = ప్రతిబంధకానుపలబ్ధి అనుపలంభ మగుటవలన ననుహేతువు ప్రతిబంధకోపలబ్ధికి సాధకముకాదు

దేనికేది విషయమో యది దాని యస్తిత్వమును తెలుపును. నాస్తిత్వమును తెలుపదు. ఉపలబ్ధికి విషయము భావము. అనుపలబ్ధికి విషయము అభావము. ఆవరణాది ప్రతిబంధకానుపలబ్ధి అభావాత్మకము. అందుప్రవర్తించు అనుపలంభము దాని యభావత్వము నెట్లు తీసివేయ గలుగును? కాబట్టి, ఆవరణాది ప్రతిబంధకానుపలబ్ధి అనుపలంభము వలన ప్రతిషేధింప బడనిదై ప్రతిబంధకోపలబ్ధికి సాధనమెట్లు కాగలదు? కాజాలదు. అందువలన ప్రతిబంధకము లేనందున ఉచ్చారణకు పూర్వము శబ్దము లేదనియే సిద్ధమగుననిభావము.

“జ్ఞాన వికల్పానాంచ భావాభావసంవేదనా దధ్యాత్మమ్” ౫.౧.౩౧.

అధ్యాత్మమ్ = మనస్సుతో, జ్ఞానవికల్పానాం = జ్ఞాన విశేషముల, భావాభావ సంవేదనాత్ = సత్త్వాసత్త్వములు తెలియుటవలన, అహేతుః = అనుపలబ్ధ్యనుపలంభమువలన నను హేతువు సరికాదు.

మనస్సుద్వారా జ్ఞానముల భావము తెలియబడినట్లు వాని యభావమును తెలియబడును. (ఏ యింద్రియముచే నే విషయము గ్రహింపబడునో యందలి జాతియు, దాని యభావమును నా యింద్రియము చేతనే గ్రహింపబడుననునియమ మిందు ప్రయోజకము.) అనరణాది ప్రతిబంధకానుపలబ్ధియు జ్ఞానాభావమే; కావున నుపలబ్ధి (జ్ఞానము)వలె నదియు మనస్సుచే గ్రహింపబడుచున్నది. అనరణాద్యుపలబ్ధితేదని తెలియుచున్నది. కాబట్టి, అనరణానుపలబ్ధి సిద్ధించి, తదనుపలంభము సిద్ధింపనందున, ఉచ్చారణకు పూర్వము శబ్దము లేకయే యుపలబ్ధము కాకున్నదని తెలియుచున్నది. అందువలన ననిత్యమనియు ద్రువమగుచున్నదని భావము.

అనిత్యసమము: —

“సాధర్మ్యాత్తుల్యధర్మోపపత్తేః సర్వానిత్యత్వప్రసంగాదనిత్యసమః” ౫.౧.౩౨.

సాధర్మ్యాత్ = దృష్టాంత సాధర్మ్యమువలన, తుల్యధర్మోపపత్తేః = పక్షమునందు దృష్టాంతమునకు సమానమైన ధర్మముపపన్నమగుటవలన, సర్వానిత్యత్వ ప్రసంగాత్ = సర్వము అనిత్యము కావలసిన ప్రసక్తి కలుగును. కాబట్టి, అనిత్యసమః = అనిత్యసమమగును.

పక్షమునందు సాధ్యధర్మ వివర్యయమును సాధించు నిమిత్తము దృష్టాంతసాధర్మ్యముతో సమస్తభావ పదార్థములనిత్యములని యుద్భావించుట అనిత్య సమమగును.

ప్రయత్నానంతరీయకత్వ సామ్యముచే ఘటమువలె శబ్ద మనిత్యమగునెడల, ఘటము నందలి సత్త్విగుణ (ఉనికి) సాధర్మ్యముతో సర్వభావ పదార్థములేల అనిత్యములు కావు? కావను పక్షమున శబ్దమును అనిత్యము కానేరదు. ఘటమునందలి కొండొక (ప్రయత్నానంతరీయకత్వ) గుణ సామ్యముచే శబ్దము అనిత్యమగును కాని, వేరొక (ఉనికి-సత్త్వి)గుణ సామ్యముచే నితర భావపదార్థములు అనిత్యములు కావనుటకు విశేషహేతువేమి! యని ప్రతిఘటించుట అనిత్యసమమగును.

“సాధర్మ్యాదసిద్ధిః, ప్రతిషేధాసిద్ధిః, ప్రతిషేధ్య
సాధర్మ్యత్” ౫.౧.33.

సాధర్మ్యత్ = దృష్టాంత సాధర్మ్యము వలన, అసిద్ధిః = పక్షమున సాధ్యము సిద్ధింపని పక్షమున, ప్రతిషేధ్య సాధర్మ్యత్ = వాదిపక్ష సాధర్మ్యము వలన, ప్రతిషేధాసిద్ధిః = ప్రతివాది పక్షమున సిద్ధింపదు.

శబ్ద మనిత్యమని వాదిపక్షము. సర్వమనిత్యమని ప్రతివాది పక్షము. శబ్ద మనిత్య మనుటకు వాది ఘటమును దృష్టాంతముగా గ్రహించుచున్నాడు. ఘటమునందలి ప్రయత్నానంతరీయకత్వ ధర్మసామ్యమున శబ్దమున ననిత్యము సిద్ధింపని పక్షమున, వాదివలె ప్రతివాది తానును ప్రతిజ్ఞాద్యవయవములను ప్రయోగించి (సర్వమనిత్యము. సత్త్వముగల దగుటవలన. ఘటమువలె) దృష్టాంతమునందలి సత్త్వాసాధర్మ్యముతో సర్వ మనిత్యమనుటయు సిద్ధింపదు. కాబట్టి ప్రతివాది ప్రతిషేధము నిరర్థకమని భావము.

“దృష్టాంతేచ సాధ్యసాధనభావేన ప్రజ్ఞాతస్యధర్మస్య హేతు
త్వాత్తస్య చోభయధాభావాన్నావిశేషః” ౫.౧.౩౪.

దృష్టాంతే = దృష్టాంత స్థలమున, సాధ్యసాధనభావేన = సాధ్య
వ్యాప్యమని, ప్రజ్ఞాతస్య = నిశ్చయముగా తెలియబడిన, ధర్మస్య =
ధర్మము, హేతుత్వాత్ = హేతువగుటవలన, తస్యచ = ఆధర్మము,
ఉభయధాభావాత్ = కొండొక దానితో సమానముగను, మరియొక
దానితో విశిష్టముగను ఉండుటవలన, అవిశేషః = సాధ్యవ్యాప్యము
కాని ధర్మము, న = హేతువు కాదు.

ఒకధర్మము సమానమైనను లేక విశిష్టమైనను, దృష్టాం
తమునందు సాధ్యమును విడిచియుండదు. సాధ్యవ్యాప్యము
అని తెలియబడని పక్షమున ఆ హేతువు సాధ్యసాధకము
కానేరదు. ప్రయత్నాంతరీయకత్వ మనెడి సమాన ధర్మము
ఘటమునందు, అనిత్యత్వ మనెడి సాధ్యధర్మమున కవినా
భావి (సాధ్యవ్యాప్యము) అని తెలియబడుచున్నది. కాబట్టి
యది పక్షమున-శబ్దమున అనిత్యత్వమును సాధించుచున్నది.
సత్యధర్మము సాధ్యావినాభావి-సాధ్యవ్యాప్యముకాదు. కారణ
మేమన, ఆత్మాకాశాదులలో సత్యమున్నది కాని అనిత్య
త్వములేదు. కాబట్టి అది వ్యభిచారిధర్మము. అందుచే నది
యనిత్యత్వ సాధకము కానేరదు. కాబట్టి ప్రతివాది ప్రతిఘ
టన యుక్తి సంగతము కాదని భావము.

నిత్యసమము:—

“నిత్యమనిత్య భావాదనిత్యే నిత్యత్వోపపత్తేర్నిత్య
సమః” ౫.౧.౩౫.

అనిత్యే = అనిత్యత్వము సాధ్యముగా గల వస్తువునందు, నిత్యమ్ = ఎల్లప్పుడు, అనిత్యభావాత్ = అనిత్యత్వ ముండుటవలన, నిత్యత్వోపపత్తేః = నిత్యత్వము సిద్ధించుటవలన, నిత్యసమః = నిత్యసమమగును.

ప్రయత్నానంతరీయకత్వోహేతువుచే శబ్దమునందు సాధింపబడెడి అనిత్యత్వము నిత్యమా ? లేక యనిత్యమా ? అనిత్యమగునెడల శబ్దము నిత్యమగునుకాని యనిత్యముకాదు. అనిత్యత్వమునందలి యనిత్యత పోయిన నిత్యత్వము సిద్ధించునని భావము. లేక అనిత్యత్వము నిత్యమందుకేని ధర్మనిత్యత వలన ధర్మమైన శబ్దము నిత్యమగుట నుంతైన సందేహముండదు. కాబట్టి యుభయ విధములను శబ్దము నిత్యమేయగునని ప్రతిఘటించుట నిత్యసమ మగునని భావము.

ధర్మముయొక్క నిత్యానిత్యభావ వికల్పముద్వారా ధర్మియందు నిత్యత్వమును సాధించుట నిత్యసమము.

“ప్రతిషేధ్యే నిత్యమనిత్యభావా దనిత్యే అనిత్యత్వోపపత్తేః ప్రతిషేధాభావః” ౫.౧.౩౬.

ప్రతిషేధ్యే = ప్రతిషేధింపదగిన శబ్దమునందు, నిత్యం = ఎల్లప్పుడు, అనిత్యభావాత్ = అనిత్యత్వముండుటవలన, అనిత్యే = అనిత్యమయిన శబ్దమునందు, అనిత్యత్వోపపత్తేః = అనిత్యత్వము సిద్ధించుటవలన, ప్రతిషేధాభావః = ప్రతిషేధము సరికాదు

ప్రతివాదిచే ప్రతిషేధింపదగు శబ్దమున నెల్లప్పుడు యనిత్యత్వ ముండుననుటచే నది యనిత్య మగుచున్నది. ఎల్లప్పుడు నిత్య భావముతో దేనికి సంబంధ ముండునో యది యనిత్యము అనిత్యభావ సంబంధము దేనికుండునో అది నిత్యము అనుట వ్యాహత మగును. అనిత్యత్వ మనుధర్మము

నిత్యమగుటచే దానికాశ్రయమైన ధర్మయు నిత్యము అనుట యుక్తము కాదు. అనిత్యత్వమన ధ్వంసము. కాబట్టి శబ్దము ధ్వంస ప్రతియోగి యగును. ప్రతియోగి దేనికది ప్రతియోగియో దానికి ఆశ్రయము కాదు. ఘటాభావమునకు ఘటము ప్రతియోగికాదు. భూతలము ప్రతియోగి. అట్లే ధ్వంసమును అభావాంతర్గత మగుటచే నది ప్రతియోగియగు శబ్దాశ్రితము కాజాలదు. కాబట్టి శబ్దము అనిత్యము.

కార్యసమము:—

“ప్రయత్నకార్యానేకత్వాత్ కార్యసమః” ౫.౧.32.

ప్రయత్నకార్యానేకత్వాత్ = ప్రయత్నముచే సంపాదించ దగిన కార్యము లనేకములగుటవలన, కార్యసమః = కార్యసమ మగును.

హేతువునకు రెండు అర్థములుకల్పించి తద్వారా పక్షము నందు సాధ్యసంశయము నాపాదించుట కార్యసమమనబడును. శబ్దమనిత్యము. ఘటమునలె. ప్రయత్నానంతరీయక మగుట వలన. ఇట ప్రయత్నానంతరీయక మన ప్రయత్నకార్యమని గదా యర్థము! ప్రయత్నము వలన కలుగు కార్యము రెండు విధములుగ నుండును. ఒకచో ప్రయత్నకార్యము కపాల ములనుండి ఘట ముత్పన్నమగుట. మఱియొకచో, మృత్తికాదులను తొలగించి జలమును అభివ్యక్త పరుచుట (ఉన్నదానిని బయటపెట్టుట). కాబట్టి ప్రయత్నానంతరీయకత్వము శబ్దము నుత్పన్నము చేయుచున్న దనుటకంటె నభివ్యక్తము చేయుచున్నదని యేల యనరాదు? ఉత్పాద్య మగుటచే అనిత్యమందుమేని అభివ్యజ్యమగుటచే నిత్యమని చెప్పుట

‘కభ్యంతరమేమి? అని సందేహము కలిగించుట కార్యము మనబడును.

“కార్యాన్యత్వేప్రయత్నా హేతుత్వ మనుపలబ్ధికారణోపపత్తేః” ౫.౧.౩౮.

అనుపలబ్ధి కారణోపపత్తేః = అనుపలబ్ధికి కారణ ముపపన్న మగుట వలన, కార్యాన్యత్వే = ప్రయత్నకార్యము లనేకము లయినను, ప్రయత్నా హేతుత్వం = శబ్దాభివ్యక్తియందు ప్రయత్న హేతుత్వము ఉపపన్నము కాదు

ఒక వస్తువుండియు తెలియబడకుండుటకు ఆవరణాది వ్యవధాన ముండవలయును భూమిలో జలమున్నది. కాని యది యున్నట్లు తెలియకుండుటకు వ్యవధానము కల్పించు ఆవరణము వృత్తి కాదులుండును. ఆ యావరణము తొలగిన జలము అభివ్యక్తమగును. అట్లే శబ్ద మభివ్యక్తమయిన దాని కావరణమున్నట్లు తెలియవలయును. అనుపలబ్ధికి హేతువైన ఆవరణాదులను పోగొట్టి ప్రయత్న మభివ్యక్తికి కారణమగును కాని సాక్షాత్తుగా కాదు. శబ్దమునకు వ్యవధానమున్నట్లే తెలియదు. కాబట్టి ప్రయత్నము దానిని అభివ్యక్తపరుచు టెట్లు? ప్రయత్న కార్యము లనేకములయినను శబ్ద మభివ్యక్త మనుట యుక్తము కాదని భావము.

ప్రతివాది జాతిని ప్రయోగించి సిద్ధాంతమును ప్రతిఘటించినపుడు వాది శాస్త్రమునం దుపదేశించినట్లు సత్యమైన సమాధానము నిచ్చుటకే యత్నింపవలయును. తాను కూడ జాతిని ప్రయోగించి అసదుత్తరము నొసంగుట తగదు. అట్లుకాక యిరువురును జాతి ప్రయోగముల నాశ్రయించిన

నట్టి ప్రసంగము తత్వ నిర్ణయమును జేయజాలదు. తత్వ నిర్ణయమునకు విఘాతకమైనచర్చ యెట్లుండునో తెలిపి శిష్యులకు హితవు చేకూర్పదలచి పరమ కారుణికుడైన మహర్షి సూత్రము నారంభించుచున్నాడు.

“ప్రతిషేధేఽపి సమానోదోషః” గి.౧.౩౯.

ప్రతిషేధేఽపి = ప్రతిషేధ హేతువునందును, సమానః = స్థాపనా హేతువునకు సమానమైన, దోషః = అన్యైకాంతిక దోషముండును.

తత్వనిర్ణయార్థ మారంభింపబడిన చర్చ (కథ)యందు ప్రవృత్తుడై ప్రథమపక్షము నవలంబించిన యొకవ్యక్తి, ‘శబ్దము అనిత్యము ఘటమువలె, ప్రయత్నానంతరీయక మగుటవలన’ అని ప్రయోగించును. ద్వితీయపక్షావలంబియైన మరియొకవ్యక్తి జాతిని ప్రయోగింపదలచి, పూర్వహేతువును ప్రతిఘటించుచు, ‘ప్రయత్న కార్యము లనేకము లగుట వలన, అని ప్రతిషేధ హేతువును ప్రయోగించును. తృతీయ పక్షమున ప్రథమ స్థాపనాహేతువాది ‘శబ్దముపలబ్ధము కాకుండుటకు గల అవరణాదు లుపలబ్ధము కాకుండుటవలన నాహేతువు వ్యభిచరింప’దని సదుత్తర మీయక, నా హేతువు (శబ్దమభివ్యక్తమగుటవలన) వ్యభిచారి యందువేని ‘ప్రయత్న కార్యానేకత్వ’మను నీహేతువును శబ్దము నందలి యనిత్యత్వము మాత్రము ప్రతిషేధించుచున్నది. సర్వమును ప్రతిషేధింపదు. కాబట్టియనై కాంతికమగునని ప్రతిఘటించును.

“సర్వత్రైవమ్” ౫.౧.౪౦.

ఏవమ్ = పైజెప్పిన కార్యసమమను జాతి స్థానమునందువలె, సర్వత్ర = ఇతరజాతి ప్రయోగ స్థలములందును అసదుత్తరమీయవచ్చును.

తత్త్వనిర్ణయము నభిలషించు స్థాపనాహేతువాది ప్రతివాది యెట్టిజాతిని ప్రయోగించినను తానుమాత్రము జాతిని ప్రయోగింపడు. తత్త్వము నభిలషింపని వాని కట్టి నియమముండదు. ప్రతివాది యెట్టిజాతిని ప్రయోగించినను తానును జాతి నవలంబించి యసదుత్తర మీయదగును. స్థాపనాహేతువాది తృతీయపక్షమున సమాధానాభాసము చెప్పగా జాతివాది చతుర్థపక్షమున ప్రతిఘటించును.

“ప్రతిషేధవిప్రతిషేధే ప్రతిషేధదోషవద్దోషః” ౫.౧.౪౧.

ప్రతిషేధ దోషవత్ = నాచే చేయబడిన ప్రతిషేధమున వ్యతిరేక దోషమున్నట్లు, ప్రతిషేధ విప్రతిషేధే = నీచే చేయబడిన విప్రతిషేధమునందును, దోషః = అనైకాంతిక దోషముకలదు.

నా ప్రతిషేధమున ననైకాంత దోషమున్న నీ విప్రతిషేధమునందు నట్టి దోషమే యుండునని ప్రతిఘటించును. పంచమ పక్షమున స్థాపనాహేతువాది:

“ప్రతిషేధం సదోష మాభ్యుపేత్య, ప్రతిషేధ విప్రతిషేధే సమాన దోషప్రసంగో మతానుజ్ఞా” ౫.౧.౪౨.

ప్రతిషేధం = తనచే చేయబడిన ద్వితీయ పక్షమును, సదోషం = దోషయుక్తమని, అభ్యుపేత్య = అంగీకరించి, ప్రతిషేధ విప్రతిషేధే = తృతీయ పక్షమున, సమానదోష ప్రసంగః = చెప్పబడిన సమాన దోష ప్రసక్తి, మతానుజ్ఞా = మతానుజ్ఞయగును. మతమును అంగీకరించుట.

ప్రతివాది వగు నీవు నా చెప్పబడిన హేతువున గల దోషము నుద్ధరించి యటుపై నా చెప్పిన ప్రతిషేధమున దోషము నాపాదించవలయును. అట్లు చేయక “నా ప్రతిషేధము దోషయుక్తమైన నీ పక్షమును సదోషమే” యని

“ప్రతిదృష్టాంత ధర్మాభ్యనుజ్ఞా స్వదృష్టాంతే
ప్రతిజ్ఞాహానిః” ౫.౨.౨.

స్వదృష్టాంతే = వాచి తన పక్షమున, ప్రతిదృష్టాంత ధర్మాభ్యనుజ్ఞా = ప్రతివాది పక్షధర్మము నంగీకరించుట, ప్రతిజ్ఞాహానిః = ప్రతిజ్ఞాహాని యనబడును.

శబ్ద మనిత్యము. ఇంద్రియగ్రాహ్య మగుటవలన, అని వాది ప్రయోగింప, నిత్యమైన సామాన్యము ఇంద్రియ గ్రాహ్యమే కదా! కాబట్టి నిత్యమేలకాదని ప్రతివాది యెదు రొనిన, ప్రతివాది యాపాదించిన అనైకాంతిక దోషమును పోనాడలేక, అట్లయిన ‘శబ్దము నిత్యమే కానిమ్ము’ అని వాది యంగీకరించిన ప్రతిజ్ఞాహాని నిగ్రహస్థాన మగును. ఇదియెట్లు విశిష్టము.

“ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రతిషేధే ధర్మవికల్పా త్తదధ్నిరేశః
ప్రతిజ్ఞాంతరమ్” ౫.౨.౩.

ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రతిషేధే = వాచిచేప్రతిజ్ఞ చేయబడిన అర్థము ప్రతివాది ప్రతిషేధింప, ధర్మవికల్పాత్ = దృష్టాంత ప్రతిదృష్టాంతముల ధర్మభేదము వలన, తదధ్నిరేశః = ప్రతిజ్ఞాతార్థమును దృష్టాంత ధర్మ విశిష్టముగా నిరేశించుట, ప్రతిజ్ఞాంతరమ్ = ప్రతిజ్ఞాంతరము

‘ఘటమువలె ఇంద్రియక మగుటవలన శబ్దమనిత్యము’ని వాది ప్రయోగింప, ‘సామాన్య మైంద్రియకమైనను నిత్యము కదా! యని ప్రతివాది వ్యభిచారమును చూపును. అప్పుడు వాది, ‘సామాన్య మైంద్రియకమయ్య సర్వగత మగుటచే నిత్యమగును. కాని, ఘటము ఇంద్రియకమేకాని సర్వగతము కాదు. కాబట్టి యనిత్యమగును. అందువలన ‘ఘటము సర్వ గతముకాక యనిత్యమైనట్లు శబ్దమును అసర్వగతము అనిత్య

‘మగును’ అని ప్రతిజ్ఞను మార్చును. ముందు ‘శబ్ద మనిత్య మ’నియు, తదుపరి ‘అసర్వగతమగు శబ్ద మనిత్య మ’నియు ప్రతిజ్ఞ చేయును. కాబట్టి పరోక్షదోషమును బోగొట్ట దలచి పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థమున విశేషణము జేర్చి మరల ప్రతిజ్ఞజేయుట ప్రతిజ్ఞాంతర మనబడును.

“ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్విరోధః ప్రతిజ్ఞావిరోధః” ౫.౨.౪.

ప్రతిజ్ఞ, హేతువు నను నీరెంటియందునుగల పరస్పర విరోధము ప్రతిజ్ఞావిరోధ మనబడును.

ప్రతిజ్ఞను హేతువుతోను, హేతువునకు ప్రతిజ్ఞతోను విరోధము ప్రతిజ్ఞావిరోధ మనబడును. ‘ద్రవ్యము గుణవ్యతి రిక్తము అని ప్రతిజ్ఞచేసి ‘రూపాదులకంటె వేరుగా నుపలబ్ధము కానందున’ అని హేతువుగా చెప్పిన, నిట ప్రతిజ్ఞాహేతు వులు పరస్పర విరుద్ధము లగును.

“పక్షప్రతిషేధే ప్రతిజ్ఞాతార్థాపనయనం ప్రతిజ్ఞా సంన్యాసః” ౫.౨.౫.

పక్షప్రతిషేధే = హేతువునందు వ్యభిచార దోషమునుద్భావించుట ద్వారా, పక్షము నాక్షేపింపగా, ప్రతిజ్ఞాతార్థాపనయనం = ప్రతిజ్ఞా తార్థమును విడుచుట, ప్రతిజ్ఞాసంన్యాసః = ప్రతిజ్ఞాసంన్యాసమనబడును.

శబ్దమనిత్యము. ఐంద్రియక మగుటవలన, అని వాది ప్రయోగింప, ప్రతినాది ఐంద్రియకమైన సామాన్యము నిత్య మగుచున్నదని వ్యభిచార దోషము నుద్భావించగా నా దోష మును పోగొట్టదలచి ‘శబ్దమనిత్యమని యనువారెవరు?’ అని తన ప్రతిజ్ఞను మరుగుపరచ యత్నించును. అట్టియెడ ప్రతిజ్ఞా సంన్యాస నిగ్రహస్థాన మగును.

“అవిశేషోక్తేహేతౌ ప్రతిషిద్ధే విశేషమిచ్ఛతో
హేత్వంతరమ్” ౫.౨.౬.

అవిశేషోక్తే = విశేషరహితముగా చెప్పబడిన, హేతౌ = హేతువు, ప్రతిషిద్ధే = ప్రతిషేధింపబడగా, విశేష మిచ్ఛతః = హేతు దోషమును పోగొట్టుటకై దానికి విశేషణము చేర్చుకోరిక గలిగిన, హేత్వంతరమ్ = హేత్వంతర నిగ్రహస్థాన మగును.

శబ్ద మనిత్యము. వింద్రియక మగుటవలన. అని హేతు వును ప్రయోగించి హేతువున వ్యభిచార దోషమును జూపి ప్రతిఘటింప ‘సామాన్యవంతమై వింద్రియక మగుటవలన’నని హేతువున విశేషణమును జేర్చి దోషమును దిద్దుకొనుట హేత్వంతర నిగ్రహస్థానము.

“ప్రకృతాదర్థాద ప్రతినంబద్ధార్థ మర్థాంతరమ్” ౫.౨.౭.

ప్రకృతాత్ అర్థాత్ = వివాదగ్రస్తమైన ప్రస్తుతవిషయముకంటె, అప్రతినంబద్ధార్థమ్ = అన్యమైన అనంబద్ధార్థ విషయమును చెప్పగోరిన, అర్థాంతరమ్ = అర్థాంతర నిగ్రహస్థాన మగును.

వాదిగానీ, ప్రతివాదిగానీ ప్రయోగించిన హేతువు నందు వ్యభిచారాది దోషము గ్రహింపబడినపుడు దానిని దాచుటకుగాను ప్రస్తుత విషయమును విడిచి యనంబద్ధ విషయమును ప్రస్తావించుట అర్థాంతర నిగ్రహస్థాన మనబడును.

‘శబ్దము నిత్యము. అస్పర్శమగుటవలన’ అని ప్రయోగింప నుఖ మస్పర్శమేకాని నిత్యము కావని హేతువున వ్యభిచారి ముద్భావించగా, ‘హేతువు హినౌతి ధాతువునకు ‘తున్’ ప్రత్యయము చేర్చిన సిద్ధమగును. ఇది కృదంతము. నామము, ఆఖ్యాతము, ఉపసర్గము, నిపాతము నని పదములు

నాలుగువిధములు. సుబంతము నామము. కృదంతము ఆఖ్యాతము. అని యేమోమో యసంబద్ధ ప్రసంగము లాడుటకు ప్రారంభించిన అర్థాంతర నిగ్రహస్థాన మగును.

“వర్ణక్రమ నిర్దేశననిరర్థకమ్” గీ. ౨. ౮.

వర్ణక్రమ నిర్దేశవత్ = వర్ణక్రమమున నున్నట్లక్షరములను ప్రయోగించుట, నిరర్థకమ్ నిరర్థకము.

‘శబ్దము నిత్యము జబగజ్జడ వలన’ నని యర్థములేని యక్షరములను క్రమముగా ప్రయోగించుట నిరర్థక నిగ్రహస్థాన మనబడును.

“పరిపత్ప్రతివాదిభ్యాం త్రిరభిహిత మవ్యవిజ్ఞాత

మవిజ్ఞాతార్థమ్” ౫. ౨. ౯.

త్రిరభిహితమపి = ముమ్మారు వాడిచెప్పినను, పరిపత్ప్రతివాదిభ్యాం = మధ్యస్థుల ద్వారాగాని, ప్రతివాదిచే గాని, అవిజ్ఞాతమ్ = తెలియబడకున్న, అవిజ్ఞాతార్థమ్ = అవిజ్ఞాతార్థమగును.

పరుల కజ్ఞానము నాపాదించిన తనకు జయము కలుగునని భ్రమపడి మధ్యస్థులకుగానీ, ప్రతివాదికిగానీ ముమ్మారు చెప్పినను తెలియని విధమున క్లిష్టపదములను ప్రయోగించుటగానీ, వేగముగా నుచ్చరించుటగానీ అవిజ్ఞాతార్థ నిగ్రహస్థాన మగును.

“పౌర్వాపర్యాయోగాదప్రతిసంబద్ధార్థ

మపార్థకమ్” ౫. ౨. ౧౦.

పౌర్వాపర్యాయోగాత్ పూర్వాపర సంబంధములేని, అప్రతిసంబద్ధార్థమ్ = పరస్పర మన్వితముకాని పదములను ప్రయోగించుట, అపార్థకమ్ = అపార్థక మనబడును.

పదములు క్లిష్టములు కాకున్నను, అతివేగముగా నుచ్చరింప బడకున్నను, అన్వితములు కాని పూర్వపర సంబంధము లేని పదములను ప్రయోగించుట అపార్థకనిగ్రహస్థానమనబడును.

వాచ్యార్థము లేని పదప్రయోగము నిర్వర్థక మనియు సముదాయార్థము లేని ప్రయోగము అపార్థక మనియు వివేకము.

“అవయవ విపర్యాస వచన మప్రాప్తకాలమ్” ౫.౨.౧౧.

అవయవ విపర్యాసవచనమ్ = ప్రతిజ్ఞాది అవయవ వాక్యములనుక్రమము విడిచి ప్రయోగించుట, అప్రాప్తకాలమ్ = అప్రాప్తకాల మనబడును.

అనుమాన వాక్యమున, ప్రతిజ్ఞ, హేతువు, ఉదాహరణము, ఉపనయము, నిగమనము ననుక్రమమున నవయవములను ప్రయోగింప వలయును. అట్టిక్రమమును విడిచి ప్రయోగించుట అప్రాప్తకాల మనబడునని భావము.

“హీన మన్యత్రమే నాప్యనయవేన న్యూనమ్” ౫.౨.౧౨.

అన్యత్రమేనాపి = అవయవములలో నొక్క, అవయవేన హీనమ్ = అవయవము తక్కువైనను, న్యూనమ్ = న్యూనమనబడును.

అనుమాన వాక్యమున ప్రయోగింప వలసిన ప్రతిజ్ఞాది అవయవముల నొక్కటియైనను ప్రయోగింప కుండుట న్యూననిగ్రహస్థాన మనబడును.

“హేతుదాహరణాధిక మధికమ్” ౫.౨.౧౩.

హేతుదాహరణాధికమ్ = హేతువుగానీ ఉదాహరణముగానీ యధికముగా ప్రయోగించిన, అధికమ్ = అధికమనబడును.

శబ్దమునిత్యము. శబ్దత్వము కలిగియుండుట నలన, శ్రావణత్వము కలిగియుండుట వలనను, అని రెండు హేతువులను

ప్రయోగించుట, అధికనిగ్రహస్థాన మనబడును. ఒకే హేతువు వలన నర్థము సిద్ధింప జేయుదునని యధిక హేతువును ప్రయోగించిన నిగృహితు డగును. అట్టి నియమమును ముందుగా నంగీకరింపక అర్థసిద్ధిని బలపరచుట కనేక హేతువులను ప్రదర్శించుట నిగ్రహస్థానము కానేరదని భావము.

“శబ్దార్థయోః పునర్వచనం పునరుక్త మన్యత్రానువాదాత్” గి. ౨.౧౪.

అన్యత్రానువాదాత్ = అనువాద స్థలమున తప్ప, శబ్దార్థయోః = శబ్దార్థములను, పునర్వచనం = మరలచెప్పట, పునరుక్తమ్ = పునరుక్త మనబడును.

అనువాద స్థలమున తక్కు తదితరమున, పూర్వోచ్ఛారిత శబ్దమును మరల నుచ్చరించుట, పునరుక్త మనబడును. శబ్దపునరుక్తము, అర్థపునరుక్తము నని యది రెండువిధములు. ‘శబ్దము అనిత్యము, శబ్దమనిత్యము, అనిన శబ్దపునరుక్తము. ‘శబ్ద మనిత్యము; ‘నాదము వినాశి’ అనిన అర్థపునరుక్తము.

“అర్థాదాపన్నస్య స్వశబ్దేన పునర్వచనమ్” గి. ౨.౧౫.

అర్థాత్ = అర్థమువలన, అపన్నస్య = ప్రాప్తమైన దానిని, స్వశబ్దేన ఆయర్థమును చెప్పి శబ్దముచేత, పునర్వచనమ్ = మరలచెప్పట, అర్థపునరుక్తము.

మేఘములు లేక వర్షింపదు; అని “మేఘములున్న వర్షించు”నని చెప్పుట అర్థపునరుక్తమనబడును. ఇట్లే, స్థూలు డగు దేవదత్తుడు దినమున భుజింపడని ‘రాత్రి భోజనము చేయును’ అనుటయు, అర్థ పునరుక్తము.

“విజ్ఞాతస్య పరిషదా త్రిరభిహితస్యా వ్యవ్రత్యుచ్చారణ
మననుభాషణమ్” ౫.౨.౧౬.

పరిషదా = మధ్యవర్తులుగానున్న పరిషత్తుద్వారా, విజ్ఞాతస్య = తెలియబడి, త్రిరభిహితస్యాపి = వాదిచే ముమ్మారు చెప్పబడినట్టి దానిని సైతము, అప్రత్యుచ్చారణమ్ = అనువదింప లేకుండుట, అననుభాషణమ్ = అననుభాషణము.

మధ్యవర్తులకు తెలిసినట్టిదియు, వాదిచే ముమ్మారు చెప్పబడినట్టిదియు వాక్యము ననువదింప లేకుండుట అననుభాషణ నిగ్రహస్థానమనబడును.

“అవిజ్ఞానంచా విజ్ఞానమ్” ౫.౨.౧౭.

అవిజ్ఞానం = పరిషత్తుచే తెలియబడి, వాదిచే ముమ్మారు ప్రయోగింపబడినను తెలిసికొన జాలకపోవుట అవిజ్ఞాన నిగ్రహస్థానమనబడును.

“ఉత్తరస్యాప్రతిపత్తి రప్రతిభా” ౫.౨.౧౮.

ఉత్తరస్య = ఉత్తరము, అప్రతిపత్తిః = స్ఫురింపకుండుట, అప్రతిభా = అప్రతిభ యనబడును.

పరపక్షమును ఖండించుటకు తగిన ప్రత్యుత్తరము స్ఫురింపక పోవుట అప్రతిభ యనబడును.

“కార్యవ్యాసంగాత్ కథావిచ్ఛేదో విక్షేపః” ౫.౨.౧౯.

కార్యవ్యాసంగాత్ = కొండొకకార్యవశమున, కథావిచ్ఛేదః = స్వీకరించిన చర్చను విడుచుట, విక్షేపః = విక్షేప మనబడును.

కొండొకవిషయమును తాత్వికముగ నిర్ణయింప నుద్దేశించి, వార్తాలాపము ప్రారంభించి, మధ్యలో కార్యనైషమున రేపో మాపో మరల చెప్పుదునని ప్రసంగమును విడుచుట విక్షేప నిగ్రహస్థానమనబడును.

“స్వపక్షే దోషాభ్యుపగమాత్పరపక్షే దోషప్రసంగో
మతానుజ్ఞా” గీ.౨.౨౦.

స్వపక్షే = తనపక్షమున, దోషాభ్యుపగమాత్ = దోషమును పర
పక్షీచూపగా నంగీకరించి, పరపక్షే = ప్రతివాది పక్షమున, దోషప్రసం
గః = దోషము నుద్భవించుట, మతానుజ్ఞా = మతానుజ్ఞ నిగ్రహస్థానము.

ప్రతివాదిచే తన పక్షమున నొక దోషమును చూప
దాని నంగీకరించుచు, నాదోషమునే ప్రతివాది పక్షమునందును
జూపుట మతానుజ్ఞ యనబడును.

“నిగ్రహస్థాన ప్రాప్తస్యానిగ్రహః పర్యనుయోజ్యోపేక్షణమ్”
౫.౨.౨౧.

నిగ్రహస్థాన ప్రాప్తస్య = నిగ్రహస్థానమును పొందినపుడు,
అనిగ్రహః = నిగ్రహస్థానమును ప్రకటింపకుండుట, పర్యనుయోజ్యో
పేక్షణమ్ = పర్యనుయోజ్యోపేక్షణ మనబడును

వాది ప్రతివాదులలో నొకరు నిగ్రహీతులయినపుడు
‘నీవు నిగ్రహింపబడితివి.’ అని తెలుపకుండుట పర్యనుయో
జ్యోపేక్షణ మనబడును. ఇదియు నొక నిగ్రహస్థానమే.

“అనిగ్రహస్థానే నిగ్రహస్థానాభియోగో నిరనుయో
జ్యానుయోగః” ౫.౨.౨౨.

అనిగ్రహస్థానే = నిగ్రహింపబడని తావున, నిగ్రహస్థానాభి
యోగః = నిగ్రహింపబడితివని యాపాదించుట, నిరనుయోజ్యాను
యోగః = నిరనుయోజ్యానుయోగము.

నిగ్రహస్థానమును గ్రహింపలేక, తదభావ స్థలమున
‘నీవు నిగ్రహింపబడితివి’ అని పలుకుట నిరనుయోజ్యాను
యోగమనబడును.

“సిద్ధాంత మభ్యుపేత్యానియమాత్ కథాప్రసంగోఽప
సిద్ధాంతః” ౫.౨.౨౩.

సిద్ధాంతం = ఒకానొక సిద్ధాంతమును, అభ్యుపేత్య = అంగీకరించి, అనియమాత్ = అంగీకరించిన దానికి విరుద్ధముగా, కథా ప్రసంగః = చర్చ జరుపుట, అపసిద్ధాంతః = అపసిద్ధాంత మనబడును.

ఒక సిద్ధాంతము నంగీకరించి, చర్చ జరుగునపుడు మధ్యలో ప్రతిపక్షి చూపిన దోషమును తొలగింప జాలకనొ మరియే కారణముననొ పూర్వసిద్ధాంతమునకు విరుద్ధసిద్ధాంతము నవలంబించుట అపసిద్ధాంత నిగ్రహస్థాన మనబడును.

“హేత్వాభాసాశ్చయధోక్తాః” ౫.౨.౨౪.

హేత్వాభాసాః = సవ్యభిచారాది హేత్వాభాసములు, యధోక్తాః = ఎట్లు చెప్పబడినవో యట్లే నిగ్రహస్థాన పదవాచ్యములని యర్థము.

హేత్వాభాసములకు పూర్వ మేలక్షణము చెప్పబడినదో యట్టి లక్షణముతోనే యవి నిగ్రహస్థానము లనబడుచున్నవని భావము. హేత్వాభాసములే నిగ్రహస్థానములు. వానికి వేరుగా లక్షణము చెప్పనవసరము లేదని తాత్పర్యము.

నిఖిలశాస్త్ర నిష్ఠాతి శ్రీమత్పండిత ముక్తిరామ

ఉపాధ్యాయశిష్య పండిత గోపదేవ విచిత

‘అంబ’ వ్యాఖ్యానము

న్యాయదర్శనము సమాప్తము.

అనుబంధము

పదసూచి

అ		అనిత్యసమము	380, 322
అంతః	305	అనియమము	౧౫౪
అకృతకము	౧౨౮	అనుత్పత్తిసమము	380, 3౫౨
అకృతాభ్యాగమము	౨౪3	అనుదీతము	౧౧౧
అతిధియబము	30౨	అనుహృతము	౧౯3
అతిదేశము	3౪౮	అనుపలంభము	౧3౨, ౧3౪, 3౨౫
అతీంద్రియములు	౯౧	అనుపలబ్ధి	౧3౨, ౧33, ౧3౪
అతీతము	౯౮	అనుపలబ్ధిసమము	3౪౦, 3౬౪, 3౬౫
అత్యంతసంశయము	౬3	అనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థ	30
అత్యంతసాధర్మ్యము	౯౮, ౧00	అనుబంధము	౧౫౯, ౧౮౦
అదృష్టములు	౧౯౮, ౧౯౯	అనుభవము	౧౮౧
అదృష్టార్థము	౧౫	అనుమానము	౬౫, ౧౦౧, ౧3౦
అదృష్టార్థప్రవృత్తికములు	౧౦౮	అనుమానప్రమాణము	౯, ౧౦
అధికము	3౮౦, 3౮౧	అనువాదము	౧౧౧, ౧౧౨, ౧౧3
అధికరణ సిద్ధాంతము	33		౧౧౬, ౧౧౭
అధిష్ఠానము	౨౦౫	అన్యతము	౧౦౭
అధ్యవసాయము	౬౧	అనైకాంతికము (వ్యభిచారము)	౪౯, ౧౨౨, ౧౨3
అధ్యాపనము	౧3౬, ౧3౭	అన్యత్వము	౧3౯, ౧౪౦
అనుసంభాషణము	3౮౨	అన్వయవ్యాప్తి	3౯
అనన్యత్వము	౧3౯, ౧౪౦	అన్వయిహేతువు	3౯, ౪౦
అనభిధాతము	౧౯౨, ౧౯3	అన్వీక్ష	3
అనవస	౭౫, ౭౬	అన్వీక్షికి	౨, 3
అనవసాయి	౨౪౬	అపకర్షణము	3౪౦, 3౪౪
అనాతము	౯౮	అపచయము	౧౫౮
అనారంభము	౫౯	అపరోక్షము	౧౦౨
అనిత్యము	౨౮౦		

అపజాపము	౨౦౯
అపవర్గము	౧౬, ౨౫
అపసీదాంతము	౩౮౪
అపార్థకము	౩౭౯, ౩౮౦
అపూర్వము	౨౯౧
అప్యయము	౩౧౬
అప్రతిపత్తి	౫౯, ౩౭౫
అప్రతిభ	౩౮౨
అప్రాప్తకాలము	౩౮౦
అప్రాప్తిసమము	౩౪౦, ౩౪౮, ౩౪౯
అప్రాప్త్యకారిత్యము	౧౯౪, ౧౯౬
అబాధితత్వము	౪౮
అభావము	౧౧౯, ౧౨౦, ౧౨౩
అభిభవము	౧౯౨
అభిభూతిము	౧౯౨
అభిమానము	౨౬౫
అభిహితాభిధానసార్థకము	౧౧౧, ౧౧౨
అభ్యాసము	౧౧౭, ౧౩౭, ౧౮౦
అభ్యుపగమసిద్ధాంతము	౩౪
అమర్షము	౨౬౫
అర్థక్రియ	౩౨౬
అర్థపునరుక్తము	౩౮౧
అర్థములు	౧౬, ౨౦
అర్థవాదము	౧౧౩, ౧౧౪
అర్థసద్భావవ్యంగ్యము	౯౭
అర్థాంతరము	౩౭౮
అర్థాపత్తి	౧౧౯, ౧౨౧, ౧౨౨
అర్థాపత్తిసమము	౩౪౦, ౩౫౯

అర్థాపత్త్యాభాసము	౧౨౧
అలక్షితులు	౧౨౬
అవయవము	౧, ౮౪, ౮౪౪, ౮౯, ౯౧
అవయవి	౮౫, ౮౮, ౮౯, ౯౦
అవరుద్ధము	౨౮౧
అవగచ్ఛేదము	౩౪౦, ౩౪౪, ౩౪౫
అవిజాతార్థము	౩౭౯
అవిజ్ఞానము	౩౮౨
అవిజ్ఞానభావము	౧౦౪, ౧౦౬, ౧౦౭
అవిశేషసమము	౩౪౦, ౩౬౦, ౩౬౧
అవిష్టంభము	౩౨౧
అవ్యపచేత్యము	౮
అవ్యవస్థ	౬౧, ౬౨
అవ్యాప్త్యవృత్తి	౩౨౩
అవ్యూహము	౩౨౦
అసత్ప్రతిపక్షితత్వము	౪౮
అసాధారణకారణము	౮౦, ౮౨
అసూయ	౨౬౫
అహేతుసమము	౩౪౦, ౩౫౭, ౩౫౮

అ

ఆకర్షణ	౯౬
ఆకృతి	౨౦౫
ఆఖ్యాతము	౧౫౬
ఆఖ్యాతికి	౧౫౬
ఆత్మ	౧౬, ౧౭, ౧౭౮
ఆదిమత్వము	౧౨౭
ఆదేశము	౧౪౩, ౧౪౪, ౧౫౫
ఆధేయము	౮౬

ఆధ్యంతరము	౧౯
ఆరంభము	౫౯
అశ్రయము	౩౧౩
అశ్రయాశ్రితభావము	౮౯
ఆననము	౩౩౬

ఇ

ఇంద్రియములు	౧౬, ౧౮, ౧౯
ఇచ్ఛ	౧౭

ఈ

ఈర్ష్య	౨౬౫
--------	-----

ఉ

ఉత్కర్షణము	౩౪౦, ౩౪౪
ఉత్పత్తి	౨౯౨
ఉదాహరణము	౩౫, ౩౬, ౪౦, ౪౧
ఉత్తము	౧౧౧
ఉద్భూతము	౧౯౩
ఉద్భూతత్వము	౧౯౧
ఉద్దేశము	౨
ఉపచారచ్ఛలము	౫౬, ౫౭
ఉపనయము	౩౫, ౩౬, ౪౦, ౪౧, ౪౨
ఉపపత్తిసమము	౩౪౦, ౩౬౨
ఉపపాద్యము	౧౧౯
ఉపసాదకము	౧౨౦
ఉపమర్దము	౨౭౪
ఉపమర్ద	౧౫౫
ఉపమానము	౧౩, ౬౫, ౧౦౧
ఉపబంధము	౧౩౩
ఉపలబ్ధి	౧౩౩, ౧౩౪

ఉపలబ్ధిసమము	౩౪౦, ౩౬౩
ఉపలబ్ధ్యవ్యవస్థ	౨౯, ౩౦

ఋ

ఋతుంధరాస్తజ్ఞ	౩౩౩
---------------	-----

ఏ

ఏకదేశము (అవయవము-భాగము)	౮౫, ౮౬, ౮౮, ౮౯, ౯౦, ౯౧, ౧౩౧, ౩౧౨
ఏకదేశసాధర్మ్యము	౯౯, ౧౦౦
ఏకదేశి (అవయవి)	౮౬
ఏకదేశోపలబ్ధి	౮౭

ఐ

ఐంద్రియకములు	౧౨౭, ౧౨౮, ౧౨౯, ౧౩౦, ౧౩౧
ఐతిరేయబ్రాహ్మణము	౧౦౮
ఐతిహ్యము	౧౧౯, ౧౨౦

క

కథ	౪౬
కర్తవ్యము	౯౮
కర్మవైగుణ్యము	౧౧౦
కర్మ	౨౬౦
కర్మవైగుణ్యము	౧౨౦
కామము	౨౬౫
కారకము	౭౩, ౭౪
కారణము	౧౨, ౭౭
కారణవంతము	౧౨౭
కార్యము	౧౨

కార్యము	౩౪౦, ౩౭౦, ౩౭౧	చిచ్ఛక్తి	౨౨౩
కాలాంతము	౨౪౯	చోదకము	౧౧౩
కాలాంతము (బాధితము)	౪౪, ౪౯, ౫౨, ౫౩	భ	
కృతకము (కార్యము)	౧౨౭, ౧౨౮	భందస్సు	౧౦౮
కృతకవదుపచారహేతువు	౧౨౯	భలము	౧, ౫౩
కృతకవద్వ్యవహారము	౧౩౧	భే	
కృతము	౯౮	జన్మ	౪
కృత్స్నము	౩౧౨	జన్మము	౧, ౪౩, ౪౭
కృష్ణసూత్రము	౧౮౭	జాతి	౧, ౫౮, ౨౦౫, ౩౪౦
క్రమము	౨౭౩	జజ్ఞాస	౩౨, ౪౩
క్రియ	౯౫, ౯౬, ౯౭, ౯౮	జాతము	౧౦౭
క్రియమాణము	౯౮	ఇ	
క్రియాసంతానవ్యంగ్యము	౯౭	తత్పనిత్యత్వము	౧౩౦
క్రోధము	౨౬౫	తదాత్మకము	౨౦౬
క్షణికము	౨౨౨	తన్మాత్రము	౩౧౭
గ		త్కము	౧, ౪౩, ౪౪
గతి	౨౦౫	తాండ్యబ్రాహ్మణము	౧౦౮
గుణభగము	౩౦౦	తాదర్శ్యము	౧౬౦, ౧౬౧
గుణాంతరాపత్తి	౧౫౫	త్వష్ట	౨౬౫
గురువు	౩౩౭	త్యాగము	౧౫౮
గోపథబ్రాహ్మణము	౧౦౮	త్రసరేణువు	౩౧౭
గౌణనిత్యత్వము	౧౩౦	త్రైకాల్యాసిద్ధి	౬౫, ౬౬, ౬౮, ౭౧, ౭౨
గౌణమిథ్యాజ్ఞానము	౩౩౨	త్వక్కు	౧౯
ఘ		ద	
ఘ్రాణము	౧౯	దంభము	౨౬౫
చ		దుఃఖము	౪, ౧౬, ౨౪, ౨౫
చతువు	౧౯	దృష్టములు	౧౯౮, ౧౯౯

దృష్టాంతము	౧, 3౧	నిరవయవములు (నిర్భాగములు) ౮౬
దృష్టాంతము	౧౪	నిర్ణయము ౧, ౪౪, ౪౫
దృష్టాంతప్రవక్తృకములు	౧౦౮	నైమిత్తికమిథ్యాజ్ఞానము 3౦౭, 33౨
దేవయజ్ఞము	3౦౨	న్యాయవిద్య (శాస్త్రము) ౨, 3
దేశము (అధారము)	౮౬	న్యాయశాస్త్రము 33౭
దోషము	౪	న్యూనము 3౮౦

దోషములు	౧౬, ౨3
ద్రోహము	౨౬౫
ద్వ్యణుకము	3౧౭

ప

పలితకాలము (భూతకాలము) ౯౪,	
౯౫, ౯౮	
పలితవ్యకాలము (భవిష్యత్తు) ౯౪,	
౯౫, ౯౮	

ధ

ధారణ	౯౦, 33౬
ధారణము	౧౬౦, ౧౬౧
ధ్యానము	33౬

న

నామము	౧౫౬
నామికి	౧౫౬
నింజ	౧౧౪, ౧౧౫
నిఃశ్రేయసము (కైవల్యము-ముక్తి- అపవర్గము) ౨౫	

పదార్థము	౧౫౬
పరకృతి	౧౧౪, ౧౧౫
పరమాణువు	3౧౭
పరిగ్రహము	౧౫౮
పరీక్ష	౭
పరీక్షితులు	3౧
పరోక్షము	౧౦౨
పర్యనుయోజ్యోపేక్షణము	3౮3

నిగమనము	3౫, 3౬, ౪౨
నిగ్రహస్థానము	౧, ౫౯
నిగ్రహస్థానములు	3౭౫
నిత్యము	౨౬౨, ౨౮౦
నిత్యత్వము	౧౨౯
నిత్యసమము	3౪౦, 3౬౮, 3౬౯
నిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానము	3౦౭
నియమము	౧౫౪, 33౬
నిరనుయోజ్యానుయోగము	3౮3
నిర్దిష్టము	౧౧౧, ౧౧౨, 3౭౯

పక్షప్రతిపక్షములు	౪౪, ౪౫
పక్షము	3౮
పక్షసత్వము	౪౮
పాకజము	౨౫౦
పాకము	౨౫౦
పాతకము	౧౭౦
పాపము	౨3
పితృయజ్ఞము	3౦౨
పుణ్యము	౨౨

పునరుక్తము ౧౦౭, ౧౧౧, ౧౧౨,	ప్రధాన (నిమిత్త) మిథ్యాజ్ఞానము	
౧౧౭		౩౩౨
పురాకల్పము ౧౧౫	ప్రబోధము	౩౩౧
పూర్వవత్తు ౧౦	ప్రమాణము ౧, ౬, ౬౭, ౬౯,	
ప్రకరణము ౫౧	౭౨, ౭౩, ౭౪, ౧౨౩	
ప్రకరణసమము ౪౯, ౫౧, ౫౨,	ప్రమాత	౭౩
౩౪౦, ౩౫౬	ప్రమాదము	౬౬
ప్రకృతి ౧౫౩	ప్రసృతి	౭౩
ప్రసాధానము ౨౩౯	ప్రమీయమాణము	౧౭
ప్రతిజ్ఞ ౩౭, ౩౮	ప్రమేయము ౧, ౧౫, ౬౬, ౬౭,	
ప్రతిజ్ఞాంతరము ౩౭౬, ౩౭౭	౭౨, ౭౩, ౭౪, ౧౨౩	
ప్రతిజ్ఞావిరోధము ౩౭౭	ప్రయోజనము ౧, ౩౦, ౩౧, ౩౨	
ప్రతిజ్ఞాసన్యాసము ౩౭౭	ప్రలయము	౩౧౬
ప్రతిజ్ఞాహాని ౩౭౬	ప్రవర్తకము	౧౧౩
ప్రతిజ్ఞాత్రసిద్ధాంతము ౩౩	ప్రవృత్తి ౪, ౧౭, ౨౨	
ప్రతిదృష్టాంతసమము ౩౪౦, ౩౫౧	ప్రసంగసమము ౩౪౦, ౩౫౦, ౩౫౧	
ప్రతిషేధము ౧౨౨	ప్రసిద్ధ సాధర్మ్యము	౯౯
ప్రతిసంధానము ౩౦౪	ప్రసాగభావము	౧౨౭
ప్రతిఘాతము ౧౯౬	ప్రసాదాయము	౩౩౬
ప్రతితి ౩౨౬	ప్రాప్తి	౧౫౧
ప్రత్యగాత్మ్య ౨౬౯	ప్రాప్తి సమము ౩౪౦, ౩౪౮, ౩౪౯	
ప్రత్యభిజ్ఞ ౧౭౨	ప్రాప్త్యకారిత్యము ౧౯౪, ౧౯౬,	
ప్రత్యభిజ్ఞానము ౨౧౫, ౨౧౭, ౨౧౮		౧౯౯
ప్రత్యక్షప్రమాణము ౮	ప్రామాణ్యము	౬౫, ౬౮
ప్రత్యక్షము ౬౫	ప్రాయస్సాధర్మ్యము ౯౮, ౯౯, ౧౦౦	
ప్రత్యాహారము ౩౩౬	ప్రత్యేభావము ౧౬, ౨౩, ౨౪, ౨౬	
ప్రధిమానము (పృథుత) ౩౨౧		
ప్రదేశము ౧౩౧		
ప్రధానము ౩౦౦	ఫలము	౧౬, ౨౪

ధ

బహిః	30౮
బాహ్యము	౧౯
బుద్ధి	౧౬, ౨౦, ౨౦౫, ౨౧౪, ౨౧౫
బ్రహ్మ	౧౦౮
బ్రహ్మయజ్ఞము	3౦౨
బ్రాహ్మణములు	౧౦౮

బ

భ

భయము	౧౮౧
భాక్తినిత్యత్వము	౧3౦
భావలక్షణము	౨౮౨
భూతములు	౧౯
భూతయజ్ఞము	3౦౨
భూతసూక్ష్మము	3౧2
భోగము	౨౪3

మ

మంత్రము	౧౦౮, ౧౧౮
మతానుజ్ఞ	32౨, 323, 3౮3
మత్సరత	౨౬౫
మననము	3
మనస్సు	౧౬, ౨౧, ౨౨, ౧2౮
మహాశ్వుము	౧౯౧
మానము	౧౬౦, ౧౬౧, ౨౬౬
మాయ	౨౬౫
మార్గము	౯౪
మిథ్యాజ్ఞానము (అవివేకము - భ్రాంతి-అవిద్య) ౪	

ముఖ్యనిత్యత్వము	౧3౦
మూర్తి	3౨౦
మోక్షము	౨౫, ౨౬

య

యమము	33౬
యావద్భవ్యభావి	౨౫౦
యోగము	౧౬౦, ౧౬3

ర

రసన	౧౯
రములు (మధురాదులు ౬)	౨౦౨

ల

లక్షణము	౨, ౧౨౪, ౨౦౫
లక్షీతులు	౧౨౪, ౧౨౫, ౧౨౬
లింగము	౧౨, ౧౦౪, ౨3౯
లింగి	౧౨, ౧౦౪
లేశము	౧౫౫
లోభము	౨౬౫
లోకికులు	3౧

వ

వర్ణము	౧౫౮
వర్ణసమము	3౪౦, 3౪౪, 3౪౫
వర్తమానము	౯౪, ౯౫, ౯౬, ౯౮
వాక్చలము	౫౪, ౫౫
వాచ్యవాచకసంబంధము	౧౦2
వాదము	౧, ౪౬, ౪2
వికల్పసమము	3౪౦, 3౪౪, 3౪౫, 3౪౬

వికారము	౧౪౩, ౧౪౪, ౧౪౫, ౧౪౬	వ్యవధానము	౧౯౫
వికృతి	౧౫౩	వ్యవధాయకావయవములు	౩౧౮
వితండ	౧, ౪౩, ౪౮	వ్యవహితములు	౧౯౫
విధాయకము	౧౧౩	వ్యవహితావయవములు	౩౧౮
విధి	౧౧౩	వ్యాపూతము	౧౦౭, ౧౧౧
విధివాక్యము	౧౧౩	వ్యాప్తి (విశేష-సామాన్య- వ్యతిరేకములు)	౧౨
విపక్షాత్వము	౪౮	వ్యాప్తకము	౧౨౪
విపర్యయము	౨౬౫	వ్యాసంగము	౨౧౮
విప్రతిపత్తి	౨౯, ౬౧, ౬౨, ౩౭౫	వ్యాసము	౩౨౦
విభుత్వము	౩౨౦		
విమర్శ	౪౪		
విమర్శము	౨౮		
విరుద్ధము	౪౮, ౪౯, ౫౦	శక్తి	౩౦౬
విశిష్టకరణము	౧౩౦	శక్తిప్రాప్తి	౩౭
విశేషణము	౧౩౦	శతపథబ్రాహ్మణము	౧౦౮
విశేషగణములు (అధోలేఖము)	౧౯	శబ్దపునరుత్తము	౩౮౧
విశేషధర్మోపపత్తి	౨౮, ౨౯	శబ్దప్రమాణము	౧౪౫
విమంథము	౩౨౦	శబ్దము	౬౫, ౧౨౭
విశ్లేపము	౩౮౨	శబ్దార్థములు	౧౦౫
వృత్తము	౧౬౦, ౧౬౧	శబ్దార్థములకు గల సంబంధము	౧౦౪
వృత్తి	౧౦౬, ౩౧౩	శబ్దార్థసంబంధము	౧౦౭
వృద్ధి	౧౫౫, ౧౫౮	శరీరము	౧౬, ౧౮, ౨౫౨
వేదము	౧౦౮, ౧౧౮	శిష్టుడు	౩౩౭
వైధర్మ్యసమము	౩౪౦, ౩౪౧, ౩౪౨	శిష్టుడు	౩౩౭
వైధర్మ్యహేతువు	౪౩	శేషవత్తు (పరిశేషానుమానము)	౧౧
వ్యతిభిన్నము	౩౧౯	శోకము	౧౮౧
వ్యతిభేదము	౩౧౮	శ్రేయోర్థులు	౩౩౭
వ్యతిరేకిహేతువు	౩౯, ౪౦	శ్రోత్రము	౧౯
వ్యతిరేకోదాహరణము	౪౧	శ్లేష	౧౫౫

స

		సమయాధ్యక్షితము	౧౧౧
		సమయావివృతము	౧౧౧
సంకల్పము	౧౮౫, ౩౩౦	సమాధి	౩౩౬
సంకేతము	౧౦౭	సమానధర్మోపపత్తి	౨౮
సంఖ్యా	౧౫౮	సమాసము	౧౪౩, ౧౫౯
సంఖ్యైకాంతవాదము	౨౮౭	సమాహము	౧౫౮
సంజాసంజిసంబంధము	౧౦౧	సర్వగతము	౩౧౯
సంతానము	౧౩౦	సర్వతంత్రసిద్ధాంతము	౩౨
సంతానవృత్తి	౧౩౭, ౧౩౮	సవ్యభిచారిము	౪౯, ౫౦
సంతప్తపత్తి	౬౨, ౧౮౧	సహచరణము	౧౬౦
సంప్రదానము	౧౩౫	సాంబంధికము	౧౦౭
సంబంధము	౧౦౫	సాధనము	౧౨, ౧౬౦, ౧౬౧
సంభవము	౧౧౯, ౧౨౦	సాధనవైగుణ్యము	౧౧౦
సంయోగము	౧౦౬, ౨౬౦	సాధర్మ్యహేతువు	౪౩
సంశయము ౧, ౨౭, ౨౮, ౨౯,		సాధర్మ్యసమము	౩౪౦, ౩౪౧, ౩౪౨
౩౦, ౩౭, ౨౬౫		సాధారణకారణము	౮౦
సంశయసమము ౩౪౦, ౩౫౩, ౩౫౪,		సాధ్యము	౧౨
౩౫౫		సాధ్యవంతము	౪౯
సంశయవృద్ధాసము	౩౭	సాధ్యసమము (అసిద్ధము)	౪౮, ౪౯,
సంస్థానము	౩౨౦	౫౨, ౩౪౦, ౩౪౪, ౩౪౬	
సత్ప్రతిపక్షము	౪౯, ౫౧, ౫౨	సాధ్యసాధనము	౩౪౩
సత్త్వము	౨౨౨	సాధ్యాభావవంతము	౪౯
సద్యఃకాలము	౨౮౯	సామాన్యచ్ఛలము	౫౫, ౫౬
సన్నికర్షము (అధోలేఖము)	౭	సామాన్యతోదృష్టము	౧౧
సపక్షము	౩౮	సామయికము (సాంకేతికము)	
సపక్షసత్త్వము	౪౮		౧౦౪, ౧౦౭
సప్రమాదాది	౩౩౭	సామిధేని	౧౧౨
సమయము	౧౦౬, ౧౦౭	సామిప్యము	౧౬౦, ౧౬౧
సమవాయము	౮౬, ౮౯, ౧౦౬	సిద్ధాంతము	౧, ౩౧, ౩౨, ౫౦